

Δίκη

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT FOLYÓIRATA

A TARTALOMBÓL

EGY JOGTÖRTÉNÉS SZ EURÓPÁBAN – Kajtár István emlékére

The Concept of Treason in the English Legal System between the Middle Ages and the Reign of the Tudors

De vita brevi necnon arte longa Raphaëlis Schaurek

Az egyházak és az állam közötti viszony modernizálásának modelljei

A szöttes aranyzárai. A szimbólumok használatáról a coachingban

Krieg und Frieden. Aspekte der Vielseitigkeit von Sprache und Bild im Recht

A budapesti ügyvédség testületté szerveződése a 19. században

Iskolák a Tanácsköztársaság idején és a baranyai felekezeti tanítók felelőssége vonása

Adalékok Csekey István pécsi közjogi tanszékére kerülésének történetéhez

A tengeri zsákmányjog, a hatalmi szimbólumok és a tengeri csaták

TANULMÁNYOK

The Shariah Law in Pakistani Legal System and General Legal Status of Women in Pakistan

A san remoi megállapodás századik évfordulójára. A modern zsidó állam nemzetközi jogi alapjairól

Anfänge der europäischen Verfassungsgerichtsbarkeit

AD HOC

István [Stefan von] Werbőczy: Digitale Annäherungen an einen großen ungarischen Juristen

Gondolatok Hatós Pál: Az elátkozott köztársaság című könyvéről

2020/1

TARTALOM

EGY JOGTÖRTÉNÉSZ EURÓPÁBAN – Kajtár István emlékére (1951–2019)

NAGY Janka Teodóra – BÉLI Gábor: „A jog kulturális holdudvara” – Kajtár István emlékkonferencia
SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: Riport Kajtár István jogászprofesszorról nyugdíjba vonulása
alkalmából (2013. december 17.)

BARAN, Kazimierz: The Concept of Treason in the English Legal System between the Middle Ages
and the Reign of the Tudors

BENKE József: De vita brevi necnon arte longa Raphaëlis Schaurek

HERGER Csabáné: Az egyházak és az állam közötti viszony modernizálásának modelljei. Kajtár István emlékére

KAJTÁR Edit: A szóttés aranyszálai. Szimbólumok használatáról a coachingban

KOCHER, Gernot: Krieg und Frieden – Aspekte der Vielseitigkeit von Sprache und Bild im Recht

KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina: „Hogy karunk érdekeinek emelésére az egyesek nemes szándéka
és tettereje egyesüljön” – A budapesti ügyvédség testületé szerveződése a 19. században

NIKLAJ Patrícia Dominika: Iskolák a Tanácsköztársaság idején és a baranyai felekezeti tanítók
felelősségre vonása

SCHWEITZER Gábor: Adalékok Csekey István pécsi közjogi tanszékére kerülésének történetéhez

SENYI Miklós Attila: A tengeri zsákmányjog, a hatalmas szimbólumok és a tengeri csaták:

Kajtár István munkássága a tengerek jogtörténetéről

KAJTÁR Istvánné: Állam és polgára. Kajtár István szakirodalmi munkássága

TANULMÁNYOK

HASSAN, Amna: The Shariah Law in Pakistani Legal System and General Legal Status of Women
in Pakistan

MÉSZÁROS István László: A san remoi megállapodás századik évfordulójára. A modern zsidó állam
nemzetközi jogi alapjairól

OLECHOWSKI, Thomas: Anfänge der europäischen Verfassungsgerichtsbarkeit

AD HOC

SPEER, Heino: István [Stefan von] Werbőczy: Digitale Annäherungen an einen großen ungarischen Juristen.
Ein Arbeitsbericht

TÍMÁR Balázs: Az emlékezet eltorzításának számantartása. Gondolatok Hatos Pál: Az elátkozott
köztársaság című könyvéről

A címlapon: Márkus Dezső (1862–1912) bíró, jogtudós

Δίκη (díké) = szokás, jog, igazságosság, szóbeli közbád, perbeszéd, ítélet, büntetés

---

Δίκη

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ:

HERGER Csabáné – SCHWEITZER Gábor

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ÁDÁM Antal (Pécs) – ANTAL Tamás (Szeged) – BÉLI Gábor (Pécs) – DZIADZIO, Andrzej (Krakkó) –
KAJTÁR István (Pécs) – KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina (Pécs) – LEHOTAY Veronika (Miskolc) –
SZABÓ Béla (Debrecen) – STEPPAN, Markus (Graz) – STIPTA István (Budapest) – TAUCHEN, Jaromír (Brünn)

OLVASÓSZERKESZTŐ:

NIKLAJ Patrícia Dominika – KRAUSZ Bernadett

7622 Pécs 48-as tér 1.

Kiadó: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Felelős kiadó: FÁBIÁN Adrián dékán

ISSN 2631-1232 DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.

A mű szerzői jogilag védett.

Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva.

NAGY Janka Teodóra

egyetemi tanár

PTE KPVK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.01

BÉLI Gábor

habilitált egyetemi docens

PTE ÁJK

„A jog kulturális holdudvara” – *Kajtár István* emlékkonferencia

Az MTA Pécsi Akadémiai Bizottság Gazdaság- és Jogtudományok Szakbizottság Jogdogmatikai és Jogtörténeti Munkabizottsága, az MTA Szegedi Akadémiai Bizottság Jogtudományi Szakbizottsága, a PTE Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszéke és a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport a Magyar Tudomány Ünnepe 2019. november 28-29-én tartotta Pécsen az MTA PAB Székházában a *Kajtár István* (1951–2019) professor emeritusra emlékező két napos tudományos konferenciát.

1. kép: *Lénárd László* megnyitja az emlékkonferenciát

A Magyar Tudomány Ünnepe országos rendezvénysorozatába illeszkedő programon *Lénárd László*, a PAB elnöke, az MTA rendes tagja, professor emeritus (PTE), *Homoki-Nagy Mária* egyetemi tanár, a SZAB Jogtudományi Szakbizottság elnöke és *Fábián Adrián* dékán (PTE ÁJK) megnyitóját követően a PTE ÁJK országos és nemzetközi elismertségű professzorára, *Kajtár István* DSc. professor emeritusra emlékező tiszteleti előadások hangzottak el.

Béli Gábor egyetemi docens, a PTE ÁJK Jogtörténeti Tanszék vezetője, oktatási dékánhelyettes bensőséges emlékező szavait követően *Kajtár István* szakmai életrajzát ismertette *Nagy Janka Teodóra* egyetemi tanár (a PAB Gazdaság- és Jogtudományok Szakbizottság Jogdogmatikai és Jogtörténeti Munkabizottság alelnöke, a TSZE Kutatócsoport elnöke). *Kajtár István*, a jogtörténész professor, a jogtudós szakmai pályaképét, a mester, a kolléga, a barát alakját

Homoki-Nagy Mária tanszékvezető egyetemi tanár (SZTE ÁJK, Magyar Jogtörténet Tanszék) idézte. Kajtár István és az általa életre hívott pécsi jogi kultúrtörténeti műhely magyar és nemzetközi jogtörténetet gazdagító eredményeit Korsósné Delacasse Krisztina adjunktus (PTE ÁJK, Jogtörténeti Tanszék) foglalta össze, a nemzetközi kapcsolatok fontosságáról Kajtár István életművében Herger Csabáné egyetemi docens (PTE ÁJK Jogtörténeti Tanszék) beszélt, a hallgatók nevében László Balázs (PhD-hallgató, PTE ÁJK Doktori Iskola) emlékezett.

2. kép: Kollégák, barátok és tanítványok az emlékkonferencia első napján

A tiszteleti előadásokat követően jogtörténész kollégák, barátok, tanítványok emlékeztek Kajtár István professzorra a család, felesége és gyermekei, tisztelői jelenlétében. Mezey Barna, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék), Balogh Elemér tanszékvezető egyetemi tanár (SZTE ÁJK, Európai Jogtörténeti Tanszék), Stipta István egyetemi tanár (KRE ÁJK Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszék), Balogh Judit egyetemi docens (DE ÁJK Jogtörténeti Tanszék), Falus Orsolya tanszékvezető főiskolai docens (DUE), másnap pedig Szabó István tanszékvezető egyetemi tanár, dékán (PPKE JÁK, Jogtörténeti Tanszék) idézte fel a professzorhoz kapcsolódó személyes szakmai emlékeit.

A konferencia második napján a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport – amelynek Kajtár István alapító tagja, haláláig meghatározó szakmai támogatója volt – a professzor jogtörténeti, jogi kultúrtörténeti kutatásaihoz, publikációihoz kapcsolódó előadásokkal fejezte ki tiszteletét.

„A jog kulturális boldudvarában... In memoriam Kajtár István” konferencianapon az első szekció előadói Kajtár István a hazai jogi kultúrtörténet területén végzett alapos kutatómunkájának jelentőségét hangsúlyozták. (Varga Csaba: „Jogi kultúrák” és „jogi kultúra” – A jog alakváltozatai és felfogásmódjai; Mezey Barna: A jogi kultúrtörténet és a büntetőjog szimbolikája; Nagy Janka Teodóra: Az „alattvalók világának” jogi kultúrtörténete – A jogi néprajz). A második, tematikus szekció a végrendeletkutatás legújabb eredményeit mutatta be, amely forráscsoport jelentőségére Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe címmel megjelent kutatástörténeti alapozó munkájában Kajtár István külön is felhívta a figyelmet (Horváth József: „... cum solemnitatibus consuetis” – A kora-újkor végrendeletek ünnepélyességének fontosabb

elemeiről; Homoki-Nagy Mária: *A végrendeletek, mint a jogi kultúra forrásai*; Gelencsér József: *Öt vásárhelyi végrendelet*).

Jelképesnek is tekinthető, hogy a harmadik és negyedik szekció előadói több generációt és tudományterületet képviseltek a jogtörténészek nemzedékeit az interdiszciplinaritás szellemében formáló, nevelő Kajtár professzorra emlékező konferencián (Bognár Szabina: *Két jogtörténeti életmű néprajztudományi hozadékáról*, Marian Malecki – Orsolya Falus: *Szent Hedvig házassága/ The Marriage of St. Hedwig*, Bánkiné Molnár Erzsébet: *A történelemformáló privilégiumok és a helyi szokásjog hatása a járszékun társadalomra a XVIII. században*; Nánási László: *A dél-alföldi betyárperek joga és kriminalisztikája (1869–1874)*, Völgyesi Levente: *Kajtár István városjogi kutatásai*; Frey Dóra: *Az osztrák-magyar kiegyezés és a nemzetiségi jogok*).

3. kép: Az emlékkonferencia második napjának előadói és résztvevői

A szekcióelőadásokat követő, a Kutatócsoport korábbi konferenciáinak hagyományait folytató hozzászólások kiváló alapot jelentettek a szakmai párbeszédre – hozzájárulva egy-egy kutatási eredmény differenciáltabb értelmezéséhez, a jogtörténeti, jogi kultúrtörténeti kutatások folyamatában történő elhelyezéséhez.

Ahogy Mezey Barna és Nagy Janka Teodóra a konferencia zárása során fogalmazott, a program egésze Kajtár István szellemiségét idézte: azt a jogtörténet iránti elhivatottságot, amely az elért eredmények alapos elsajátítását, a szakmai felkészültséget alapvető feltételnek tekinti, tisztelendő értéknek az új és új kérdések megfogalmazását, az egymást segítő kollegialitást, összetartást, szolidaritást – „céhszemléletet”. Pécsnél jóval szélesebb körben ezt hagyta örökül Kajtár István jelenlegi és reménybeli professzor kollégáira, kutatók és joghallgatók generációira – erőt adva és irányt mutatva a folytatáshoz.

SCHMELCZER-POHÁNKA Éva

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.02

Osztályvezető, főkönyvtáros

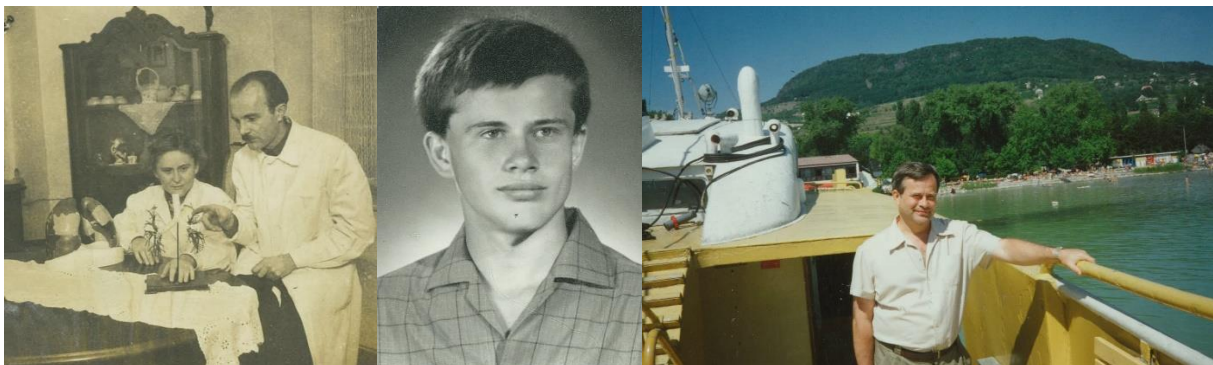
PTE Egyetemi Könyvtár

Történeti Gyűjtemények

Riport Kajtár István jogászprofesszorral nyugdíjba vonulása alkalmából¹

Hol és hogyan telt a gyermekkor?

Nagykanizsára csak a megszületésem idejére mentünk körorvos nagyapámhoz, hogy a világra segítsen. Gyermekkorom meghatározó helye a Balaton és Lengyeltóti. Tüdőgyógyász szüleimmel és testvéremmel itt eleinte a kastélyból átalakított tüdőkórház területén laktunk több családdal együtt. A nagy park volt a közös játékok színtere. Itt végeztem az általános iskolai tanulmányaimat, majd Fonyódon érettségiztem 1970-ben. Gimnazista koromban a húgommal egy lengyeltóti család építéstörténetét dolgoztuk föl az 1760-as évektől a 20. század közepéig, Helikon aranyérmet nyertünk.

A szülők

Az ifjú

Balatoni hajóút

Családi példa motiválta a jogász-pálya választásában?

Felmenőim között sok az orvos. Engem nem igazán érdekelt a medicina. No meg amióta olvasni tudok, azóta történelemkönyveket bújok, de végül csak a gimnázium negyedik osztályában, szeptember–októberben döntöttem el, hogy ide felvételizek a jogi karra. Ennek az a története, hogy a történelem szak az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a német szakkal volt együtt, és én annyira nem voltam erős németből. Tartottam azonban attól, hogy elvisznek két évre katonának, ezért márciusban beadtam a jelentkezésemet Pécsre. A pályaválasztást nem a szüleim motiválták, de a tudomány iránti elkötelezettséget és a könyvek tiszteletét édesanyám plántálta belém. Anyai

¹ A riport, amely 2013. december 17-én készült, a Per Aspera ad Astra 2014/1. számában jelent meg a 161–169. oldalakon. A szerkesztők köszönik *Schmelczer-Pohánka Évának*, hogy hozzájárult a képekkel bővített riport újraközléséhez. A családi archívumban található képeket *Kajtár Istvánné* bocsátotta a DÍKÉ rendelkezésére.

nagyapám szakmailag ambiciózus igazgató–tanító volt, aki ABC-s könyvet írt (és saját költségén ki is adta), folyamatosan képezte magát, nagyon szerette a tanuló ifjúságot. A pedagógusvéna innen van. Remélem került belém nagymamáim konfliktusfeloldó humorérzékéből is. Apai nagyanyám autodidakta módon tanult meg négy nyelvet. Édesapám nővére az angolkisasszonyok rendjében volt apáca és latin–magyar tanár, a szeretetteljes tolerancia mintaképe. Édesapám nagyon művelt, zeneszerető ember volt. Művészi fényképeket is készített, a természet szeretetét tőle kaptam. Hosszú éveken keresztül szisztematikus időjárás-megfigyeléseket jegyzett fel. Motorcsónakkal járta a Balatont, oda kötődik gyermekkorom óta minden nyaram.

Az egyetemi évek alatt kollégista volt vagy albérletben lakott?

Egyetlen napot voltam csak kollégista életemben: bementem halászlét főzni a csoportomnak, és akkor ott aludtam, ott ragadtam éjfélkor. Nem voltam kollégista, olyan albérletben laktam, ahol volt házinéni is. Könyvgyűjtőként az volt a szerencsém, hogy a hölgy férje a két világháború között a MÁV-nál volt nemzetközi menetrend-egyeztető beosztásban. Az 1960-as években a néni már folyamatosan tüzelte el ezeket a térképeket és vasúti menetrendeket, és nekem akkor szabadrahlást engedélyezett. Egy-kettő még máig is megvan ezekből a könyvekből...

Milyen volt az egyetemi évfolyama, milyenek voltak a tanárai?

Nagyon jó évfolyam volt az enyém. Nagyon sokan futottak be szép jogászkarriert, az ismertebbek: *Kengyel Miklós*, *Kecskés László*, *Kiss György*, *Kerekgyártó István*, a *Havasi* ikrek.... Szóval kiváló volt a professzori és a hallgatói kar is. A közeg inspiráló volt számomra. Professzoraim széles látókörű, művelt jogászok voltak. *Csizmadia Andorról*, *Benedek Ferencről*, *Herczegh Gézáról* különös tisztelettel szólhatok. Az államjog diszciplínában *Bihari Ottó* akadémikus nemzetközi kitekintéssel elemezte a hatalom(!) és a közjog bonyolult összefüggéseit, *Ádám Antal* precízen adta le a hatályos államjogot, *Szamel Lajos*, nem tisztelve a tekintélyeket, az államigazgatási jog előadásait a praxis felvillantásával ismertette. A büntetőjogot mint dogmatikailag zárt rendszert jelenítette meg az előadásokon *Losonczy István*, *Földvári József*, *Erdősy Emil*. *Rudolf Lóránt* mesteri rendszerbe öntötte a polgári jogot, *Farkas József* polgári eljárási jog előadásai kiemelkedően elegánsak voltak, példákkal színesítve. *Vargha László* logikus struktúrában adta le a büntető eljárásjogot. *Szita János* docens volt a közvetlen elődöm a tanszéken. Neki köszönhetem a kiegyensúlyozott tanszéki légkört, ami kutatásaimat elősegítette másfél évtizeden át. Gyakorlatvezetőm volt jogtörténetből későbbi kollégám, *Óriné Fodor Márta*.

Ha a diákélet szépségeire – és a korszakból adódóan – az árnyoldalaira kellene visszaemlékeznie, milyen történetek jutnak az eszébe?

A 70 fős évfolyamon 5 csoport volt. Nagyon színes diákéletet éltünk. Hát, egyszer volt egy összeütközésünk a hatósággal. Ugyanis 1972. március 15-ét nem a hivatalos ünnepen akartuk megülni, hanem 14-én, magunk, csak úgy a magunk szája íze szerint. Először bele is egyezett a rendőrség illetéke, de aztán kiderült, hogy Budapesten is ugyanezt csinálták. Na, akkor erre

felkapták a fejüket, hogy összefüggés lehet a kettő között. Így a fél évfolyam bent volt a rendőrségen. Pontosan tudtak mindent, mert valószínűleg provokátor szervezte az egészet: tudták, ki volt benne, ki nem. Amikor betiltották a fáklyás és gyertyás felvonulást a 48-as térre, akkor egyedül a lektorátus vezetője, a mindenki által kedvelt és tisztelt *Szűcs Stefánia*, *Stefi* néni volt, aki elment tüntetni. És hát elképzeltük, hogy majd beviszik a „meseautóban”. Másnap *Szotáczy Mihály* professzor tartott előadást. Azt mondta nekünk: „*Maguk az egész életükben nem fognak annyit tenni a hazáért, mint amennyit mi megcsináltunk.*” Ez azért kicsit bántott... Aztán április 4-én, meg május 1-jén sem akartunk kimenni, ünnepelni, felvonulni, csak a 48-as téren sétálgattunk. Közben pedig április 3-án az egyetemi ünnepséget hét vagy nyolc emberrel tudták megtartani. Akkor ezen a hivatalos szervek fölháborodtak, és katalógust olvastak a május 1-jei felvonulás alkalmával. Ezt én azért zokon vettem.

Jellemzőek voltak akkor az egyetemen a politikai alapú kirúgások?

Akkor már nem. Egyszer – már később, amikor tanársegéd voltam – ugyan előfordult, hogy berúgott néhány hallgató, és obszcén, szovjetellenes kijelentéseket vettek föl videóra. A főszereplőt „csak” egy évre tanácsolták el az egyetemi tanulmányoktól.

Valamilyen emlékezetes vizsgája volt-e egyetemistaként?

Vargha László professzornál az volt a nagy sztorim, hogy elaludt a vizsgám alatt. Már vagy 15 perce szundított, amikor egyszer csak fölhorkant: „*Ez a hallgató nem mondott semmit!*” Akkor *Flóri* [ti. *Tremmel Flórián* professor emeritus, PTE ÁJK Büntetés Eljárásjogi Tanszék] mentett meg, mondván, hogy már elmondtam a tételt. Hát az ilyenekért egész sokáig hálás szoktam lenni... *Herczegh Géza* a nemzetközi jog vizsgán megkérdezte, hogy „*Na mivel foglalkozik mostanában a Kolléga Úr?*” Ez a vizsga a szó eredeti jelentése értelmében kollokvium volt.

Az órákon kívüli élet mindig nagyon izgalmas. Melyek voltak azok az ominózus helyek, ahol órák után találkozott a társaság?

Jártunk a Mokka nevezetű „intézménybe”, az egyetemmel szemben a Rákóczi úti presszóba. Itt volt nekünk a „Juno Tanszék”, ami voltaképpen egy kocsmá volt a 48-as tér sarkán. Már eldózerolták. Az egyik hallgató el is tett egy emléktéglát a bontáskor.

A latin nyelv oktatása akkor is a tanmenet része volt?

Apropó Juno? De komolyra fordítva, egy évig tartott, a római jogi forrásszövegek fordítása és értelmezése volt az alapja. A már emlegetett *Stefi* néni tartotta. A második félévben fakultatív volt a latin, csak hárman jártunk *Havasi Dezsővel* és *Jánossal*. Az óra úgy nézett ki, hogy fél órát beszélünk az egyetemi ügyeinkről, arról, hogy mit tapasztalunk, és hogy *Stefi* néni mit tanácsol. Majd egy órát latinoztunk. Ő meghatározó egyéniség volt, aki többünkre nagy hatással volt.

Soba nem akart gyakorló jogász, ügyvéd vagy bíró lenni, vagy már az elejétől tudta, hogy a kutatással foglalkozna inkább?

A tanszék munkatársai 1996-ban: *Korsószné Delacasse Krisztina, Herger Csabáné, Kajtár István, Vass Zoltánné, Béli Gábor*

Én el akartam menni gyakorló jogásznak. Ráadásul lett volna egy ösztöndíjam egy ügyvédi munkaközösségben, ami akkortájt elég ritka volt. De hát végül nem azt választottam. Amikor idehívtak a tanszékre, itt lettem kvázi demonstrátor. Mindig bent csücsültem a tanszéken. Ha másképp alakul, akkor biztos, hogy ügyvéd lettem volna, mert a bírói pálya nem nagyon izgató.

Oktatóként az egyetemen eleinte nem volt furcsa, hogy már nem a diákok oldalán kell fellépnie?

Én elég sokáig, legalább 10 évig tegeződtem a hallgatókkal. Ahogy emlékszem, végül *Delacasse Kriszti* [ti. *Korsószné Delacasse Krisztina*] évfolyama volt az utolsó előtti, aztán tértem át a magázódásra. Néhány évfolyamból a lakásunkra is feljöttek. Ettünk Malakov-tortát, megemlékezve az orosz Malakov-erődről, ami vizsgaanyag volt. Elég humánusnak tartom magamat, de szankciókat alkalmaztam: akkor is kivettem azt, aki vastagon nem tudta az anyagot, ha esetleg sírva fakadt.

Gondolom oktatói múltjában is maradtak fenn történetek a hallgatókkal kapcsolatban...

A hallgatók személyiségét tiszteletben tartom, természetesen függetlenül a vizsgán nyújtott teljesítménytől. Beszélgetés közben ez is szóba került, amikor is fölszólt egy hölgy: „– *Bezzeg, nekem be tetszett szólni! – Hogyan? – Kiment a vizsgáról, hogy ezt én nem hallgatom tovább! – Akkor elégtételként most maga lesz a csoportbizalmi!*” Az 1980-as évek végén a hallgatóim szerint arca hasonlítottam a *Jockey Ewing* alakító színészre (*Larry Hagman*) a *Dallas* című sorozatból. Egyszer megkérdezte egy hallgató a vizsgán, hogy ugye akkor megvan a kettes? Hát, mondom, megvan. Akkor átadott egy saját készítésű, keménypapírból kivágott, texas kalapos, lovas alakot. Az arca helyére ragasztották a fényképemet, és a bábut egy 1 dl-es, kis martinis üveghez rögzítették. Az magyarázza a *Martini lovag–Jockey Ewing–Kajtár István* ötvözetet, hogy tananyagunk volt *Ritter von Martini* szerepe az osztrák jog kodifikációjában.

A személyes élményeken alapuló visszaemlékezések mindig sokkal árnyaltabb személyiséget mutatnak, mint a „száraznak tűnő életrajzok”. Voltak meghatározó, emlékezetes pillanatok a nagy elődökkel?

A tanszékvezetőm *Csizmadia Andor* volt. Kiváló szervező, többek között ő mentette meg a jogtörténetet, már úgy, hogy nem szüntették meg. Csodálatos munkamódszerrel dolgozott: ha volt tíz perc szünete, akkor előszedett egy dossziét a készenlétben álló tüzből, és írt bele három

mondatot. Mindig adott megbízást, hogy nézzek meg valamit az Országos Levéltárban vagy a pécsi könyvtárakban. Egyik diákkori kutatásomat meg is hivatkozta egy lábjegyzetben. Amikor már morogni kezdtem, akkor mindig adott tiszteletdíjat, annyit, ami rám esett.

Látogatóban *Csizmadia Andornál*

Benedek Ferenc, a római jog professzora volt még nagyon meghatározó, és *Herczegh Géza* nemzetközi jogász professzor. Ő volt a szellemi apám történelemből. Sok időt szánt rám, törődött a szakmai fejlődésemmel. Dolgoztam is neki elég sokat és szívesen, egyszer egy lábjegyzetért két hétig egyfolytában: hogy megérkezettek-e *Haynauhoz Radetzky* megerősítő csapatai 1848/49-ben. Hát nagyon kellemes volt, tartott nekünk szemináriumot a második világháború diplomáciatörténetéből is. *Csizmadia* professzor tanársegéd koromban a végén már nehezményezte, hogy túl gyakran mentem át a nemzetközi jogi tanszékre, amikor ő megjött Pécsre. Be is szólt a titkárnőn keresztül, hogy amikor itt van, akkor szíveskedjek a tanszéken lenni. Tudniillik ő kedden este jött le, és csütörtökön délben ment vissza Budapestre. Ez menetrend szerint ismétlődött. Akkor intézte el a tanszéki feladatokat. Amikor behoztam a könyvtárból az országgyűlési anyagot a tanszékre, akkor az öreg megnézte. Nem másolt belőle, nem voltak még xeroxok, hanem becsomagoltatta az altiszttel, *Keszthelyi Konrád* bácsival, és felküldette Pestre, úgy tanulmányozta az országgyűlési iratokat.

Jó szívvel emlékezem a tanulmányi osztály ügyintézőire, a tanszéki adminisztrátorokra: *Anni* nénire, *Vass Terikére*, *Réger Ildikóra*, *Harmat Beára*. Hallgató korom óta sokat segített *Páljai Zsuzsa*. Munkájuk és kedvességük nélkülözhetetlen volt a tanszéki életben.

Markus Steppannal és Gernot Korberral Grazban (1995) és *Werner Ogris*al Pécsen (2017)

Nem elődök, de itt említem meg, hogy a grazi *Gernot Kocher* és a bécsi *Werner Ogris* professzorok személyes jó barátaim, akiknek *honoris causa professor* előterjesztője is voltam.

Kazimierz Baran Pécsett (2015) és Kajtár István tanszéki kollégái társaságában Krakkóban (2007)

Jó barátom *Kazimierz Baran*, a krakkói egyetem jogtörténész professzora is a családjával együtt. Sok érdekes történetem van velük a rendszerváltás előtti évektől kezdve.

Most, hogy említette Keszthelyi Konrád bácsit, a kar szimbólikus munkatársát... mesélne róla egy kicsit?

Ő az, akit a hatvanas-hetvenes évek ünnepein készült fényképeken mindig láthatunk... A *Horthy*-korszak hadseregében huszárőrmester volt, és amikor kiérdemesült, leszerelték, eljött ide altisztnek. Két altiszt volt a karon: a *Mészáros* bácsi (a teljes nevére nem emlékszem) volt a rektori altiszt és egy jogi kari altiszt, a *Konrád* bácsi. *Konrád* bácsi olyan fegyelmet tartott, hogy amikor megjelent a folyosón, a régi joghallgatók kushadtak! Szemüveges, nagyon alacsony ember volt, aki nagyon sok szájhagyományt terjesztett, hiszen sokszor bent volt a dékáni szobában. Két történet tőle.

Szóval *Molnár Kálmán* [ti. az Erzsébet Tudományegyetem alkotmányjog professzora], az akkori dékán behívatta *Krisztics Sándort* [ti. az Erzsébet Tudományegyetem politika és jogbölcselet professzora], azt mondja, hogy: „*a professzorokra is vonatkoznak a pontosan tartott órák, végeztém, Professor Úr!*”.

A másik dolog az 1930-as évek végén történt, amikor a német orientáció már erősödött Magyarországon. A Kossuth téren tartottak egy március 15-i megemlékezést. Egyszer csak a hadtestparancsnok felkapta a díszkardját, és tüntetőleg kivonult az emelvényről, mert egy joghallgató olyan beszédet tartott, ami a tábournoknak nem tetszett. Erre az illető, látva, hogy bajba került, visszasietett ide a jogi karra. *Molnár* professzor gyorsan megnézte a beszédet, megkérdezte: „*Maga ezt mondta el?*” A válasz: „*Méltóságos uram, igen*”. Amire odaértek, a detektív már bezárta a tanszékre a hallgatót, maga rendezte el az affért. A *Konrád* bácsi ilyeneket hallott... Volt az öregnek egyéb foglalatossága is. Mint abszolút megbízható ember, ő sokszorosította a vizsgákra stencillel a tesztlapokat, feladta Pestre a professzoroknak a fizetést, amikor éppen nem jöttek le, természetesen a professzorok költségére. Na és persze az egyetemi rendezvényeken ő tartotta a jogart, és ő volt a ceremóniamestere az ünnepi programoknak.

Aki ismeri Önt az egyetemről, azok számára nem titok, hogy a tengerészet, a haditengerészet és a tengerészeti jog az egyik kedvenc kutatási témája. Ez a jogtörténeten keresztül, a jogi szimbólumok révén került a fókuszba?

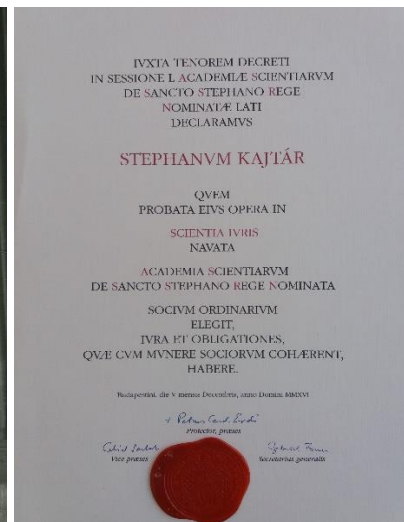
Dr. Juba Ferenc tengerészkapitánynál

A kettő metszi egymást. Már vannak olyan kutatások, amelyek a hadihajók nevének szimbolikájával foglalkoznak. Nekem is van egy ilyen tanulmányom. Másik tanulmányom Az osztrák–magyar haditengerészet jelképrend- szere. Hát, remélem, most már egyre többet írok a témában. Eddig 10 cikkem jelent meg, most is dolgozom a lepantói csatán.

Pályafutása alatt számos kitüntetést kapott munkája elismeréséért. Amikor befejezte az egyetemet, akkor Sub auspiciis Rei Publicae Popularis doktorként avatták. Ez nagy szó volt az egyetemen!

Sub auspiciis Rei Publicae Popularis doktori avatás (1978)

A Szent István Akadémia doktora (2016)

Igen, 1977-ben végeztem, és így 1978-ban avattak. A büntetőjog professzora, *Losonczy István* még a régi kormányzógyűrűt kapta, ilyen eredménnyel végzett még *Markos György* és *Bruhás János* is a karon. Az avatásom előtt nagy cirkusz volt, mert itt volt az Elnöki Tanács helyettes elnöke, *Trautmann Rezső*. Hát, aztán azért kaptam egy-két kitüntetést. Volt két rektori dicséretem, az Országos Diákköri Mozgalomért kaptam egy plakettet 1993-ban (*Pro Scientia*). Ugyanebben az évben a Magyar Felsőoktatás Emlékplakettet is átvehettem. 2000–2003 között *Széchenyi*-professzori ösztöndíjban részesültem. A jogtörténeti és az egyetemtörténeti dolgaimért megkaptam 2013-ban a *Pro Facultate Juridica-Político Quinqueecclesiensist*, 2008-ban kifejezetten jogtörténeti szakmai érdemekért kaptam a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét is. Hogy egyik bécsi jogtörténész kollégám *szavajárását* idézzem: „*elöl-bátul doktor vagyok*” – dr. iur. dr. habil. DSc.²

² A *Sub auspiciis Rei Publicae Popularis*-kitüntetéses doktori avatás (aranygyűrűs avatás) keretében doktori címet azok a végzett egyetemi hallgatók kapnak, akiknek gimnáziumi év végi érdemjegyük és valamennyi egyetemi vizsgaeredményük kiváló, jeles volt.

Máthé Gáborral és Kengyel Miklóssal az MTA doktora cím megszerzését követő fogadáson (2003)

A Pécsi Állami Levéltárban (ma Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára) is aktívan kutattam?

Elég sokat! Úgy volt, hogy hallgató koromban, másodévbén az 1929-es választásokról írtam egy dolgozatot, ehhez itt találtam anyagot. Később már az egyetemi oktatás mellett voltam két évig másodállásban a levéltárban. Kutatói állás volt, a *Bach*-korszakból rendszereztem az államügyészi iratokat. *Mariannal* [ti. *Móro Mária Anna*, főlevéltáros] és *Béli Gáborral* [ti. PTE ÁJK Jogtörténet Tanszék jelenlegi vezetője] is akkor ismerkedtem meg. Ez úgy 4-5 órát jelentett hetente. Amikor a levéltárban kutattam, sokszor fél 9-re jártam haza este. Felvételi után, 1970-ben 11 hónapra elvittek katonának Kalocsára. Én szerettem ott lenni (sok későbbi egyetemi társammal itt ismerkedtem meg), ráadásul be tudtam járni a járási könyvtárba, és ott nagyon jó anyag volt. Az ezredkönyvtárban szintén sok információt szerezhettem. Akkoriban pauszpapírokra rajzolgattam, kimásoltam a hadieszközöket. Most dobtam ki ezeket, mert már megvan a könyv, amiből rajzoltam, már nem volt rájuk szükség. De nagyon kellemes dolog volt, és nem is buktam le! Az 1950-es évekből a tiszti szobában, a páncélszekrényben szabályzatokat tartottak, a társaim meg odaadták, hogy másoljam le azokat. Olyan dolgokat tudtam felfedezni, amiket nem ismertem még korábbról. Szóval egész életemben „bütyköltem” a hadtudományi dokumentációval.

Biztos vannak tanítványai, akikre nagyon büszke...

Eszter [*Herger Csabáné Király Eszter Mária*], akivel a tankönyv új kiadását együtt írtuk át, kiemelten a legkedvesebb, legjobb tanítványom; és *Delacasse Kriszti*, az ő révén kaptam az egyik kitüntetésem, a *Pro Scientia*-plakettet. *Szekeres Róbertet*, és a korai kutatásaiban igen eredményes nyelvtelhetséget, *Peres Zsuzsannát* kell még megemlítenem. Büszke vagyok *Berzeviczy Attilára* és *Szécsenyi Lászlóra* is, akik oktatótársaim is voltak, aztán mindketten elmentek gyakorló ügyvédnek. Aztán ott van még *Domaniczky Endre*, aki történész és jogász. Ő nagyon-nagyon kritikus, vele nem lehet viccelni tartalmi kérdésekben, mert számos szakmai kiadást is gondozott. *Szentmiklósi Attila* is igen tehetséges fiatalember, vele a haditengerészet kérdései hoztak össze, akárcsak mostanában *Dávid Ferenczel*. Most végzett *Ferge Dávid*, aki famulusomnak tekinti magát. Tanítványaim, majd közvetlen kollégáim közül a kar középgenerációs és ennél fiatalabb oktatóit tanítottam, többségükkel jó kollegiális, sokukkal baráti viszonyban vagyok. Nagyon érdekes végigszemlélni, ahogy a tizenhét éves ifjából szakvizsgázó jogászok válnak, és szépen megállják a helyüket, mint

A matrózok: tanítványokból barátok lettek (2005)

jelenleg például *Horváth Tamás*, „*Tamás Úrfi*”. Különös öröm a vizsgáztatónak, ha életük delén túl levő levelező hallgatók „*kívágják a rezeset*”. Többen rendszeresen visszajárnak Pécsre a régiek közül beszélgetni, beszámolunk egymásnak szakmai és családi ügyekről. Ez egy kis csapat: *Bencze András* a feleségével, *Fekete Katinkával*, *Halász Vendel*, *Süle Zoltán* és *Varga Zoltán*, *Bognár* kolléga. Ki ne hagyjam a régiek közül *Fenyvesi Bulcsút*, *Pencz Kornélt*...

A modern idők könyvtártörténeti kutatásaival kapcsolatban sokszor találkoztam az Ön nevével, továbbá fényképeken is számos esetben szerepelt...

Az Egyetemi Könyvtárba rendszeresen bejártunk. Az ember bement még 9-kor vasárnap is, utána meg mentünk húslevest enni a fapadosba, a Nádor Sörözőbe. Legalább 4–5, oktatókkal kapcsolatban levő könyvtáros, főkönyvtáros és referens dolgozott a bibliotékában. Ott dolgozott *Farkas József* professzor felesége, *Farkas Babi* néni [ti. *Farkas Józsefné Zborovszky Magdolna*]. *Hoóz István* professzor [PTE Közgazdaságtudományi Kar] egyetemi könyvtáros felesége, *Kati* néni [ti. *Hoóz Istvánné Velkey Katalin*] egyszer adott nekem egy haditengerészeti könyvről egy prospektust. Akkortájt nem nagyon voltak még ilyen tárgyú könyveim, rettenetesen örültem neki. Akinek szakirodalmi igénye volt, az megismerkedett *Szivikével* [ti. *Ádám Antalné Babics Anna*], ő nevelte ki a jogi szakreferenseket a könyvtárban. *Tamási Vera* néni (az édesapja *Holub József* történész és jogtörténész professzor volt) intézte nagy intelligenciával a könyvtárközi kéréseket. *Bérdi Gyuri*, az élő lexikon minden kutatáshoz hasznos támpontokat adott. Figyelemmel kísérték a pályafutásunkat a könyvtáros hölgyek: *Szivike*, *Bárdi Iléke*, *Schmidt Marcsi* [ti. *Gábor Andrásné*]. *Boda Zsuzsa* [ti. *Boda Miklósné Szepes Zsuzsanna*] kedvessége is sokat jelentett az olvasók számára. Aztán voltak a fiatal teremfelügyelő lányok, hát mi, joghallgatók körüldongtuk őket. No, meg egy idő után már az Egyetemi Könyvtárban volt *Mariann* [ti. *Móro Mária Anna*], akit szinte lehetetlenség meg nem említeni, és nekem nagy veszteség, hogy elment. Mert egy kincs volt, amiket ő csinált! Én a Klimó Könyvtár mellett elhelyezkedő Országgyűlési Gyűjteményben állandó vendégnek számítottam. Kaptam kedvezményt, miszerint behozhattam a tanszékre másolni a köteteket, és utána visszavittem. *Mariann* jól tudta, hogy mi hol van, és akkor a *Klimó*-anyagból is kaptam dolgokat, főként a káptalani, úgynevezett 60.000-es állományból, elég sokat.

Hát aztán akkoriban olyan áldott világ volt, hogy a könyvtárközit ingyen adták. Olyan szakkönyveket megkaptam, amiket a német ostromgyűrűben, Leningrádban adtak ki csomagolópapírra. Ezeket a könyveket aztán később, amikor a rendszerváltozás Oroszországban bekövetkezett, már nem küldték meg. Ha jól tudom, amikor beérkeztek könyvek, átnézte az igazgató, hogy kikerülhet-e valakinek a kezébe az adott dokumentum, de az oktatók azért néha

hozzájuthattak egy-egy csemegéhez... Az úgy volt, hogy *Fényes Miklós* könyvtárigazgató a „mérekszékénybe” zárta el azokat a könyveket, amelyekről eldöntötték, hogy nem adhatóak az olvasók kezébe. Ez egész furcsa volt, mert pl. egy könyv, amely a kelet-európai tengeri háborúkról szólt, az Országos Széchényi Könyvtárban vagy az Országgyűlési Könyvtárban „dupla Z”, azaz zárt anyag volt, ugyanazt Stockholmból megkaptam könyvtárközivel. Sőt, *Herczegh* professzor úrnak egyszer meg kellett jelölnie oldalszámmal, hogy *Hitler Mein Kampf*éből mit akar elolvasni. Tehát ki kellett jelölni egy könyvben, hogy mit akar az illető megnézni, pontos oldalszámokkal, aztán odaadták neki használatra.

Ecit, a feleségét a könyvtárban ismerte meg, vagy ismerték egymást előtte is?

Ecit én 1973-ban ismertem meg, 1974-ben pedig összeházasodtunk. Ő csak 1982-ben jött a könyvtárba.

Beszélgetésünk során már többször előkerült a családja. Mesélne róluk egy kicsit?

Ha én csak egy ajándékot kaptam volna a *Jóistentől*, az a szerető feleségem lenne! Noha tudományos karriert én futottam be, ő intelligensebb, a problémamegoldó készsége sokrétű és sokszínű: ő az úgynevezett „művelt laikus”. Ezt a státuszt *Csizmadia* professzor állandósította az anyósa kapcsán, aki elolvasta az ő jogtörténeti tanulmányait, és ha ő, a művelt laikus nem értette, akkor át kellett írni. Szóval *Ecike* nagyon kordában tart engem stilisztikailag, azon kívül ő informatikailag nagyon művelt. A stílusom eléggé el van rontva, mert *Kossuth Lajostól* kezdve *Horthy Miklósig* mindenkinek a hivatalos stílusát olvasom, sok mindent németül, és óhatatlanul bizonyos fordulatok bekerülnek az írásaimba.

Ketten

Apa – fia – dízelmozdony

Edittel érettségi idején

Otthon

A családból Edit folytatta a pályát...

Edit adjunktus a munkajogon. Hallgatóként először akkor ült az egyik nagy előadóteremben, amikor úgy 5-6 éves korában egy este behoztam ide a karra. Na, akkor tartsak valami előadást: beszéltem neki a ruhaviseleti szabályokról, a különböző társadalmi csoportok számára előírt szabályokról, ezek szimbolikus jelentőségéről, például a középkori jogban (ha belegondolok, ez volt az első jogi kultúrtörténeti előadásom). *Edit* igen kreatív, sokoldalú az érdeklődése, tehetsége van a

szépirodalomhoz, flamencót táncol. Kiválóan tud angolul, többször volt külföldön ösztöndíjjal. Amerikában tanult fél évet az albuquerque-i egyetemen, Angliában, Warwickban egy évet, ott írta meg az LLM dolgozatát. Kiváló szakmai kapcsolatokat alakított ki. A fiam, *Dávid* logisztikus a Baumax áruházban. Ő szintén nagyon színes, szeretetre méltó egyéniség, nagy gyűjteménye van saját készítésű, második világháborús harci járművekből (régbben még én is csináltam ilyeneket, pl. egy 1250 alkatrészből álló cirkálót egy egész nyáron keresztül), és száz fölött van már a technógyűjteménye különféle kivitelben. *Dáviddal* közös szenvedélyünk még a horgászat, és egyaránt rajongunk a régi és új mozdonyokért.

És mik a jövőbeli tervek? Hivatalosan nyugdíjba ment októbertől... de ugye ez munkában nem fog látszódni...

A tanszéken (1992)

A tanszéken (2019)

Összességében elmondhatom, hogy hálásan gondolok a pécsi fakultáson eltöltött szemeszterekre, a több mint négy évtizedre. A tanszék vezetését 2013-ban vette át *Béli Gábor* barátom, 29 éve kiváló kollégám, a középkori oklevelek tudora. Jelen feladataim ellátásában vele működök együtt. Ahogy kell, professor emeritusként előadásokat, szemináriumokat is tartok. Ebben a félévben haditengerészeti jogot hirdetem meg, és közösen *Delacasse Krisztinával* jogi kultúratörténetet. Vizsgáztatok is természetesen. A Doktori Iskolában alprogramom van, és témavezető is vagyok. Figyelemre méltó munkát végez jelenlegi doktoranduszom, *Rácz Attila*, aki *Kemal Atatürk* alakját vizsgálja. Közreműködöm PhD-szigorlatokban és védéseknél. A kutatási tervekről... Kutatási területeim közül a városi önkormányzatokkal, a modernizáció elemzésével összefüggő eddigi vizsgálataimat folytatni kívánom. Van ezen kívül kb. 280 darab dossziém, ez haditengerészeti dokumentáció. Majd szeretném megírni – ha addig élek – a *Fejezetek a tengeri háborúk jogtörténetéből* című kismonográfiát. Megyek időrendben: a görögöket megcsináltam. Utána jönnek a törökök, a lepantói ütközet, aztán következik a napóleoni háborúk korszaka. A tengeralattjárókról is akarok írni. Tehát apránként megírnám tanulmányokban, majd utána összeraknám, ábrákkal, képekkel kiegészítve. Még elvállaltam a közreműködést egy több karra kiterjedő, jogi kultúrtörténeti, illetve a népi jogélet vizsgálatával foglalkozó, négy éves OTKA-pályázatban.

Nagyon szépen köszönöm a tartalmas beszélgetést. Jó egészséget és kitartást kívánok az Ön előtt álló feladatokhoz!

Pécs, 2013. december 17.

BARAN, Kazimierz

Prof. Dr. habil

University of Applied Sciences in Tarnow

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.03

The Concept of Treason in the English Legal System between the Middle Ages and the Reign of the Tudors

In the Middle Ages the concept of treason in England relied on the 1352 Treason Statute and the interpretation of its clauses. Since statutory list of specimens of treason was considered non-exhaustive, the 1352 law included a proviso that allowed to submit to the king in parliament cases that aroused doubt on whether they were treason or not. This led to the development of Act of Attainder, i. e. semi-judicial procedure which allowed to declare in individual cases some acts to be treasons while applying a typical law-creating modus procedendi (i. e. formulating a bill of Attainder against the alleged perpetrator, the bill had to pass through both houses of parliament and be accepted by the monarch through his assent). The Act of Attainder dynamically developed under the Tudors, particularly during the reign of Henry VIII who used to set it on foot whenever he desired to liquidate his real or alleged opponents. In doing this he could count on parliaments that were docile to him. The henrician Acts of Attainder were characterized by scarcity of evidence furnished to support the accusations, the accused being practically deprived of the possibility to defend themselves. Apart from developing Acts of Attainder, the Tudors took also to modifying the traditional concept of treason and inspired the adoption by parliaments new treason statutes that went beyond the standard at one time set by the 1352 law. The new treason statutes punished utterances considered to be ill-disposed toward the monarch but non-related to any conspiracy. The last decades of the rule of the Tudor dynasty witnessed a slow decline of exploiting the Act of Attainder, however the tendency to resort to the new treason statutes survived.

Keywords: *treason, Act of Attainder, modus procedendi, Tudor dynasty, English legal system*

1. Treason before the Tudors' reign

In the Middle Ages the English concept of treason became consolidated by the Statute passed in 1352 under the reign of *Edward III*. Basically speaking the law of 1352 granted the statutory form to what already functioned in common law as treason. Prior to 1352 Statute, treason amounted to the cases of breach of allegiance that every subject was due to the king.¹ What however at that time may have necessitated the clear statutory articulation of specimens of treason was an arbitrary power exercised by the judges in deciding what the breach of allegiance consisted in. The complaints critical of that situation, lodged with the Royal Court by highly-positioned subjects, doubtless contributed to the formulation of the bill of treason which turned into law after it had

---

¹ TASWELL-LANGMEAD, *English Constitutional History* 572.

been passed in the houses and granted assent by the monarch.² The adoption of the Treason Statute aimed to eliminate doubtful interpretation of treason due to which this crime could be attributed to those blamed for “*accroaching royal power*”. The blame could be laid on too powerful royal officials or even on those who, while assaulting royal subjects on the highway, forcibly detained them till they paid ransom.³ In fact such offences could amount to felonies which were also serious crimes, but their treasonable nature was questionable.

Feudal lords who insisted on passing the Treason Statute might be interested in defining the limits of treason since the traitor’s land was always forfeit to the crown while in case the perpetrator’s offence was qualified as felony only, the land of the felon escheated to his immediate lord.⁴

The 1352 Statute defined as treason compassing or imagining the death of the king or of his spouse – the queen, or of their eldest son and heir.⁵ The interpretative formula required that “*compassing*” or “*imagining*” be manifested by some “*overt act*”.⁶ Furthermore it was treason to violate the queen, or the king’s eldest daughter unmarried, or the wife of the king’s son and heir.⁷ According to the developed interpretation the violation involved both the rape as well as the carnal intercourse when permitted by the victim. Thus both sides could be blamed for committing treason on such occasion. This interpretation was applied vis-a-vis two wives of *Henry VIII*, *Ann Boleyn* and *Catherine Howard*. While yielding to the major perpetrator, the queens became accomplices in their own violation.⁸

Among other types of treason the Statute listed levying war against king or adhering to his enemies by giving them aid and comfort in the realm or elsewhere. As treason there were also qualified counterfeiting the king’s privy seal or his money, and slaying some eminent king’s officials, like chancellor, treasurer, king’s justices etc.⁹

In the course of time the clauses of the Statute were subject to various interpretations. Thus at one time there might be blamed for high treason the one who uttered words that ridiculed the monarch or were hostile to him. There occurred sometimes even tragic, yet absurd accusations like that laid on the 14th century inhabitant of London who said that he would make his son the heir of the crown (crown being the signboard over his household). The same may be said of the squire whose favourite deer was killed by the king during his hunting and who, while commenting on that, said that he would be happy if the killed animal got stuck together with its horns in the king’s stomach.¹⁰ Only later the words unrelated to any conspiracy were not interpreted as treason and were qualified as misdemeanour.

---

² TASWELL-LANGMEAD, *English Constitutional History* 573.

³ BELLAMY, *The Law of Treason in England in the Later Middle Ages* 7.

⁴ TASWELL-LANGMEAD, *English Constitutional History* 573; PLUCKNETT, *A Concise History of the Common Law* 418–419.

⁵ *Select Documents of English Constitutional History* 121–122.

⁶ TASWELL-LANGMEAD, *English Constitutional History* 574.

⁷ *Select Documents of English Constitutional History* 121–122.

⁸ In case of *Ann Boleyn* there were doubts referring to evidence of her unfaithfulness, therefore she was accused also of conspiracy against the life of the monarch. On the accusations laid upon the wives of the monarch see: Cobbett’s *Complete Collection I*, 410 seq.; DU CANN, *English Treason Trials* 42; SCARISBRICK, *Henry VIII* 348–350.

⁹ *Select Documents of English Constitutional History* 121–122.

¹⁰ For the examples of this type of interpretation of treason see BLACKSTONE, *Commentaries on the Laws of England in Four Books* 79.

There also appeared controversies on how to interpret the levying-of-war clause. There was a problem what kind of unlawful assemblies might amount to the levying of war. Doubtless an assembly that tried to effect by force something what was of public or general concern might fall within the concept of levying war. But it was believed that this was not treason if the assembly was formed on the basis of some private quarrel or if it tended toward taking revenge on some particular person. Such assemblies might be judged felonies or trespasses.¹¹

The lawyers engaged in drawing up the Treason Statute were aware that the list of specimens of treason contained therein was not exhaustive and that there might occur in future some offences whose nature might resemble treason and that there should be established some *modus procedendi* to cope with the problem. Therefore the Treason Statute was equipped with the proviso which allowed to submit to the king in parliament the cases raising doubts whether they were treason.¹² Upon having decided that the case in question was treason, the parliament would refer it to the courts for further proceedings. In fact the parliaments engaged themselves not only in solving the dilemma referring to the nature of the crime but began to adjudicate the cases submitted to them. The decision on the guilt of the accused began to be taken while applying the law-creating *modus procedendi*. The question of guilt was subjected to voting. These developments led to the forming of Act of Attainder, a statute designed to attribute guilt to a specific individual blamed for the commission of the act supposed to be high treason. It is believed that Act of Attainder may have emerged as a result of the merger of several developmental lines in the history of English criminal proceedings. One of these lines provided for the possibility of condemning the perpetrators of serious offences on the basis of “*king’s record*” or on “*king’s word*”.¹³ The point is that in the period of patrimonial state in which the ruler was an authentic *iudex supremus*, he could, while dispensing with the formalities of regular trial, condemn to death those whose crimes were notoriously known and who often (if they were rebels against the crown) fled the country.¹⁴ And indeed early Acts of Attainder condemning those whose acts were notoriously known and who therefore were not offered the possibilities of defending themselves, may have been reminiscent of the on “*the king’s record*” practice. As our further discussion will disclose, in the course of time Acts of Attainder were also applied to those whose offences were not notoriously known and who were fully attainable to the judiciary and could be tried by regular courts. In such cases however the applying of Act of Attainder allowed to ignore the scarcity of evidence and the political tone of the prosecution.

2. High treason under the reign of the *Tudors*

With the *Tudor* era there appeared the tendency to widen the concept of treason. At first this was due to the enlarged exploitation of the Act of Attainder which, as has already been mentioned,

---

¹¹ TASWELL-LANGMEAD, English Constitutional History 576. For other examples illustrative of the interpretation of Treason Statute, see *ibidem* 574–586.

¹² Select Documents of English Constitutional History 121; STEPHEN, History of the Criminal Law of England 334.

¹³ BELLAMY, The Law of Treason in England in the Later Middle Ages 35–36; BARAN, Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością 67.

¹⁴ BELLAMY, The Law of Treason in England in the Later Middle Ages 125; LEHMBERG, Parliamentary Attainder 675–677.

allowed the crown lawyers to dispense with being too scrupulous about the nuances of the concept of this crime and also released them from being too scrupulous about collecting evidence. Anyway, in case of Act of Attainder the accused was found guilty by virtue of the regular law-creating process in which his guilt was not so much proven but voted within the frame of typical procedure applicable to passing laws in the houses of parliament.

Under *Henry VII* there were already 138 cases of condemning various individuals through applying Act of Attainder.¹⁵ Yet the mode of proceeding against the accused was still within the tradition of Act of Attainder worked out in the Middle Ages. The acts of the accused were notoriously known. Among the accused there were often the pretenders (like *Simmel* or *Warbeck*) who challenged the right of the monarch to the throne, this being reminiscent of the War of the Roses. Condemning them and their allies in a simplified way was not deemed something glaringly unjust. On the contrary, it might comply with the earlier tradition of condemning obvious traitors on “*the king’s record*” or on “*the king’s word*”.¹⁶

The things changed under the reign of *Henry VIII*. The condemning of the alleged traitors with the use of Act of Attainder began to depart from the generation-bred pattern. The involvement of those accused in the traitorous activities was not always notoriously known. Resignation therefore from trying them before regular courts before which their guilt would have to be fully proven could raise doubts. Besides, *Henry VIII* opened a new line of development of high treason concept. The docile parliaments of his time began to modify the idea of treason through new statutes adopted by the houses and allowing to qualify as high treason the acts of criticism of the monarch generated by his policy vis-a-vis the Church or his disordered matrimonial life. The 1352 Statute with its interpretation tradition would not suffice for punishing such criticism as treasonable act.

Yet before the modified treason statutes were passed the monarch’s lawyers exploited the Act of Attainder to reach those who dared express criticism of the king. One of the first victim of this *modus procedendi* was a nun of Kent, *Elizabeth Barton* (1533). She criticized the monarch for his marriage with *Ann Boleyn*. She called upon the king to bring himself to reason and called upon the king’s subjects to resist him. Qualifying the nun’s words as seditious speech would not guarantee inflicting death penalty on her and thus would not produce a frightening effect¹⁷. Therefore the king’s lawyers resorted to Act of Attainder by means of which death penalty in the aggravated form provided for the high treason acts was inflicted both on the nun and on several other individuals blamed for supporting her. The novelty introduced on that occasion consisted in this that – unlike the medieval rebels whose crimes were notoriously known and who often fled the country and therefore Act of Attainder might sometimes be the only tool with which they could be condemned without the regular trial, and their property confiscated – *Barton* and her accomplices were fully attainable to the administration of justice.¹⁸ Thus it was mere opportunism which inspired the crown prosecutors to exploit the Attainder instrument in this case.

Barton’s case opened a long series of Attainder condemnations modelled on thus established pattern. What was striking was the nonchallant mode of formulating the blames laid on

¹⁵ LEHMBERG, Parliamentary Attainder 676.

¹⁶ BARAN, Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością 77.

¹⁷ ELTON, Policy and Police 274; LEHMBERG, Parliamentary Attainder in the reign of Henry VIII 681–682.

¹⁸ BARAN, Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością 78.

the accused. In case of countess of Sarum (who was mother of cardinal Pole who stayed on the Continent and was known as supporter of the pope) and sixteen other individuals condemned with her and covered by one and the same Act of Attainder – hardly any evidence was demonstrated in the houses during the debate on her guilt. Four individuals of the aforementioned group were condemned for high treason in general tone without any specific deed of high treason nature being described as attributed to them.¹⁹ There were other condemnations in which obvious imperfections were detectable. Thus in case of *Adam Fortescue* who was a distant relative of *Ann Boleyn*, the accused was condemned for divers and sundry detestable and abominable treasons without explaining what they in fact were.²⁰ Among other features characteristic of Attainders under *Henry VIII's* rule one may also point to the new mode by which the king used to give his assent to the condemning Act as adopted by the houses. He sometimes applied the formula *soi droit fait comme il est désiré* instead of the routine phrase used on such occasion which was: *le roi le vault*.²¹ By doing so the monarch probably tried to leave the impression that he only surrendered to the will of parliament in the condemning process although in fact it was him who set the entire affair on foot in the houses that were docile to him.

Another novelty appearing during *Henry VIII's* reign consisted in replacing the king's personal articulation of his assent to the bill of Attainder by a written patent issued by him under the great seal of England and only read in the houses.²² It was in this form that the king gave his assent to the Act of Attainder condemning to death his fifth wife *Catherine Howard*.²³ The multiple condemnations already noted in *Barton's* case were another novelty. They reached their climax at the end of the 1530s and beginning of the 1540s, there being reported the case of 53 individuals condemned by one and the same Act of Attainder.²⁴

During *Henry VIII's* reign Act of Attainder was applied against 130 individuals. 96 being condemned for high treason, 26 for misprision of treason, 5 for felonies and 3 for other offences.²⁵ Thus Attainder proved to be a convenient instrument in the hands of a despotic ruler and was aimed to exclude regular trial which would not guarantee condemnation.

The post-henrician period was the beginning of the decline of Act of Attainder. In the next decades of the 16th century there were only 6 cases of its application, which laid the foundations for gradual decreasing of this semi-judicial proceedings until its final disappearance in the 18th century.²⁶

As has been mentioned, apart from Acts of Attainder which fairly freely interpreted the 1352 Treason Statute, there appeared also in the 1530s the parliament-adopted laws broadening the concept of high treason by its new, previously unknown manifestations. One of the lines along which these statutes developed had a religion-tinted tone and was bound with *Henry VIII's* breach

---

¹⁹ Cobbett's Complete Collection I 481–482; TASWELL-LANGMEAD, English Constitutional History 262.

²⁰ LEHMBERG, Parliamentary Attainder 686.

²¹ LEHMBERG, Parliamentary Attainder 682–686; BARAN, Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością 78.

²² Cobbett's Complete Collection III 450–451; LEHMBERG, Parliamentary Attainder 696.

²³ LEHMBERG, Parliamentary Attainder 696.

²⁴ LEHMBERG, Parliamentary Attainder 685.

²⁵ LEHMBERG, Parliamentary Attainder 701.

²⁶ LEHMBERG, Parliamentary Attainder. In the *Stuart* era the Act of Attainder reappeared (to mention only the cases of *Strafford* and *Laud*) in the turbulent years of Great Rebellion but its revival was not long-lasting.

with Rome. And specifically it was treason to call the monarch a heretic or schismatic.²⁷ Within the scope of the statutorily widened idea of treason there found themselves those who – contrary to the Act of Supremacy – refused to recognize the monarch as the head of the Church. Those who fell victim of the persecution arising from the newly-created legislation were above all the clergy, and among them such eminent personalities like *Aughton*, *Webster*, *Laurence*, *Reynolds*, *Feron*, *Fisher* or famous *Thomas More*.²⁸

Another area in which new treason statutes appeared was the one connected with the monarch's disordered matrimonial life. The marriage with *Catherine of Aragon* was nullified within the English Church after the breach with Rome. This allowed the monarch to celebrate the bond of marriage with *Ann Boleyn*. From that time on the treason statutes referring to king's marriages tended to change kaleidoscopically. On the basis of new statutory law those who dared challenge the validity of the aforementioned marriage or legitimacy of princess *Elisabeth* born in it risked being tried and condemned for high treason. However later when *Ann Boleyn* herself was tried for high treason and beheaded, those who previously challenged her reputation could count on being pardoned. At the same time it was treasonable to maintain the validity of her marriage with the king.²⁹ When *Henry VIII's* fifth wife, *Catherine Howard*, was beheaded on high treason charge it was made treason for any women to marry the king "unless she were chaste, or had previously revealed to him her former incontinence".³⁰

Under the rule of next monarchs of the *Tudor* dynasty around the standard concept of treason based on the 1352 Statute there appeared and disappeared its modifications, particularly there were punished utterances that were ill-disposed toward the ruling monarch, although the utterances were not related to any conspiracy. Thus for instance under *Mary Tudor* uttering the opinion that *Philip of Spain* and his spouse *Mary Tudor* had no right to royal attribution and respect might amount to treason.³¹ Under *Elisabeth*, in reaction to the pope's bull excommunicating and deposing her, there were passed the statutes that made it treason to claim that she was a heretic, infidel, usurper of the crown etc. In the 1580s Catholic priests who – contrary to the requirement of law – did not quit the realm were threatened with the penalty for high treason.³²

3. Conclusion

In the English Middle Ages, in 1352, there was adopted a Statute that for centuries established a fundamental concept of the law of treason. Among the specimens of this crime the Statute listed compassing or imagining the death of the king and some of his closest relatives (overt act confirming the imagining being required), levying war against the king or adhering to his enemies, slaying eminent functionaries of the crown, counterfeiting great seal or money etc. The respective clauses of the Statute were subjects to various interpretations which were worked out throughout

²⁷ TASWELL-LANGMEAD, *English Constitutional History* 260.

²⁸ Cobbett's Complete Collection I, 472–477; on *Thomas More* see the Dictionary of National Biography XIII, 884; also LEHMBERG, *Parliamentary Attainder* 204 seq.

²⁹ TASWELL-LANGMEAD, *English Constitutional History* 260.

³⁰ TASWELL-LANGMEAD, *English Constitutional History* 260.

³¹ HARDING, *A Social History of English Law* 80.

³² TASWELL-LANGMEAD, *English Constitutional History* 334–337.

the centuries. The legislators considered the Statute to be non-exhaustive. Therefore they equipped it with a proviso according to which the cases raising doubts on whether they amounted to treason or not might be submitted to king in parliament for the decision. In practice, on such occasions, the parliaments began to decide not only on the qualification of the crime submitted to their debate but, if they deemed it treason, they took to adjudging the submitted case and producing the final sentence. On such occasion they resorted to semi-judicial *modus procedendi*. This tendency, while merging with some other developmental lines in the English penal procedure (including the medieval tradition of condemning notorious offenders “*on the king’s record*” or “*on the king’s word*”) led to the emergence of Act of Attainder. The latter particularly dynamically developed under the reign of the *Tudor* dynasty. In that era the condemning of the factual or alleged opponents of the monarch with the use of Act of Attainder betrayed a lot of opportunism. The decision that the act with which the alleged perpetrator was charged was treason used to be taken through regular law-creating process involving both houses of parliament, the guilt of the accused being declared through voting and not necessarily resulted from the evidence-based proceedings. Scarcity of evidence was detectable in a lot of Attainder cases and the exploitation of this procedural device was reflective of the tyrannical rule of *Henry VIII* under whose reign Attainder was exploited against 130 individuals, 96 of them being accused of high treason.

Apart from the broad interpretation of treason with the use of Act of Attainder, the criticism of the monarch’s controversial policy vis-à-vis the Church and of his disordered matrimonial life inspired *Henry VIII* to force the docile parliaments of his days to adopt laws that qualified as treason utterances that were ill-disposed toward the monarch although they were not related to any conspiracy. To some extent this line of legislation survived under the next rulers of the *Tudor* dynasty although the Act of Attainder itself began to decline.

Bibliography and sources

- ADAMS, George Burton – STEPHENS, H. Morse (eds.): *Select Documents of English Constitutional History*. New York 1954
- BARAN, Kazimierz: *Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością*. Cracow 2000
- BELLAMY, J. G.: *The Law of Treason in England in the Later Middle Ages*. Cambridge 1970
- BLACKSTONE, William: *Commentaries on the Laws of England in Four Books*. London 1836
- Cobbett’s Complete Collection of State Trials for High Treason and Other Crimes and Misdemeanours I–XXXIII. London 1809–1826
- DU CANN, C. G. L.: *English Treason Trials*. London 1964
- ELTON, Geoffrey Rudolph: *Policy and Police. The Enforcement of the Reformation in the Age of Thomas Cromwell*. Cambridge 1972
- HARDING, Alan: *A Social History of English Law*. Penguin Books 1966
- LEHMBERG, Stenford E.: *Parliamentary Attainder in the reign of Henry VIII*. *Historical Journal*, vol. 18/1975 675–702.
- PLUCKNETT, Theodore F. T.: *A Concise History of the Common Law*. London 1948
- SCARISBRICK, John Joseph: *Henry VIII*. London 1969
- STEPHEN, James Fitzjames: *History of the Criminal Law of England I*. London 1883
- STEPHEN, Leslie – LEE, Sidney (eds.): *Dictionary of National Biography*. London, publ. since 1917
- TASWELL-LANGMEAD, Th. Pitt: *English Constitutional History from the Teutonic Conquest to the Present time*. Rev. and enlarg. by Theodore F. T. PLUCKNETT. London 1946

BENKE József

habilitált egyetemi docens

PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.04

De vita brevi necnon arte longa Raphaëlis Schaurek***Thoughts About Raphael Schaurek (Primal Professor of Private Law in Pécs) in the Spirit of ‘vita brevis, ars longa’***

This contribution pays tribute to the memory of István Kajtár, a renowned Legal Historian of the Faculty of Law of Pécs. On this occasion, the paper examines the life and the legal and non-legal work of Raphael Schaurek, the first Professor of Private Law (1923–1950) in the Hungarian Royal Elizabeth University of Pécs Faculty of Law. The essay shows that Schaurek’s life and work embodied the truth of the Hippocratic Aphorisms’ opening sentence, according to which “ho bios brakhyís, hē de tekhnē makrē” (i.e. ‘life is short, and art long’). The adage came true in the longevity of the intrinsic professor’s effects towards the disciples and their disciples. The dedication of this contribution points a parallelism: The mentioned proverb of Hippocrates prevailed in the life and work also of Professor István Kajtár, whose legacy of vocation and euergetism survives in the generations of his students.

Keywords: *history of the Faculty of Law of Pécs, legal history, history of private law studies, local history*

1. Ajánlás

Kajtár István (1951–2019), akadémiai doktor, professzor úr emléke előtt írásmű közreadása útján fejet hajtani megtisztelő és felemelő a számomra. Megnyugtató, hogy a megemlékezésre és a tiszteletadásra az összehasonlító jogtörténet – mely tudományterület különben is igen kedves nekem – pécsi folyóiratában, a professzor úr tanszéki utóda által gondozott folyóiratban kerülhet sor. „Ὁ βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρὴ” – szól a nagy kósi orvos, *Hippokratész* (460–370) *Aphorismoi* c. művének bevezető (Aphor. 1, 1) gondolata, amely szerint a múlandó és romlandó emberi élet, a *biosz* (túl) rövid, a kor szellemisége szerint egymástól el nem választható művészet és tudomány, a *tekhné* (*ars*) területén elért eredmények azonban túlélnek alkotójukat, hiszen azok mintegy ’örökkévalók’. *Kajtár István* csak jövőre lett volna *septuagenarius*: a Számára a Teremtő szabta – férj, atyai, tanári, kutatói, jogtudósi – élet rövidege így sajnálatosan nyilvánvalóvá lett. Az azonban vitathatatlan, hogy tanítványaiban és tanítványai tanítványaiban embertársai iránti jóakarátú, már-már alázatos, családszerető, a humort kedvelő és magas szinten művelő, valamint a tudományos kutatás és a tudományszervezés, illetve utódai pályájának nagyvonalú megalapozása iránt elkötelezett személyiségének példája tovább él. A magánjog első pécsi professzora, *Schaurek Rafael* ugyan nem hozott létre iskolát, s maga sem volt valamely jeles iskola tagja: a *tekhné makrē* ugyanakkor az ő életében is kézzelfoghatóvá lett, amennyiben a legmagasabb szinten egyesült a személyében a hallgatói iránt elkötelezett jogtanár, a világi és római katolikus vallási közügyekben jeleskedő, lokálpatrióta korifeus és a több hangszeren művészin játszó muzsikus. E szerény

tanulmány, amely a Kajtár professzor által is nagy kedvvel művelt¹ egyetemtörténeti tárgykörbe sorolható, szeretnék tisztelegni egykori kedves professzorom, diákköri témavezetőm, s – úgy érzem – vallhatom: atyai Barátom, *Kajtár István* egyetemi tanár emléke előtt.

2. De ‘vita brevi’

Schaurek Rafael Pécssett született 1882. október 1-jén, és ugyancsak városunkban hunyt el 1960. október 3-án.² Atyja, *Schaurek Bódog* (1847–1927) a *Pécsi Püspöki Joglyceum* (a továbbiakban: joglíceum vagy jogakadémia) Közigazgatási Jogi és Statisztika Tanszékének tanára (1874–1906, nyilvános rendes tanár 1879-től), édesanyja *Ocskay Antoniette*, óvopedagógus³ volt. Egyetlen

¹ *Kajtár István* egyetemtörténeti munkái (szerzőként, ill. szerkesztőként): A Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának (a továbbiakban JPTE ÁJK) krónikája 1987–88-ban. Pécs 1988; A JPTE ÁJK Krónikája 1988–89-ben. Pécs 1989; A JPTE ÁJK krónikája 1989–90-ben. Pécs 1990; A JPTE ÁJK krónikája 1990–91-ben. Pécs 1991; 75 éve Pécssett (Társzerk. BÉLI Gábor) Pécs 1998; Csizmadia Andor tudományos munkássága. In: ÁDÁM Antal – BENEDEK Ferenc – SZITA János (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok: Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára*. Pécs 1980 [1981]. (=Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 95.) 423–432; *Album historiale Universitatis Quinque Ecclesiensis*. (Társzerk. MÓRÓ Mária Anna) Pécs 1997; *Album historiale Universitatis Quinque Ecclesiensis*. 2., módosított kiadás. (Társzerk. MÓRÓ Mária Anna) Pécs 1999; 75 years in Pécs (Társzerk. BÉLI Gábor) Pécs 2000; *Európai jogtörténetesportrék I.*: Werner Ogris (közéteszi: HERGER Csabáné, KAJTÁR István [válogatta KAJTÁR István, fordította HERGER Csabáné]) Budapest – Pécs 2007; Pécsi jogászprofesszorok emlékezete 1923–2008: Antológia. Pécs 2008; A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923. A 2009. október 16-án, Pécssett tartott tudományos konferencia tanulmányai. (Társszerkesztő: POHÁNKA Éva) Pécs 2009; Holub József, a történész. In: ÁDÁM Antal (szerk.): *Dr. Holub József és dr. Irk Albert pécsi professzorok munkássága*. Pécs 1986 (=Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 109) 15–18; *Jogtörténeti arcképcsarnok*. Csizmadia Andor (1910–1985). *Jogtörténeti Szemle* 1987/2. 104–106; Holub József emlékezete. *Baranya* 3/1 (1990) 101–103; A pécsi egyetem évszázadai. In: *Janus Pannonius Tudományegyetem: Évkönyv 1992–1995*. Pécs 1996, 1–8; A pécsi jogászprofesszorok emlékezete 1921–1945. In: NAGY Ferencné (szerk.): *Per aspera ad astra. Megemlékezés a honfoglalás 1100. és az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözésének 75. évfordulójáról*. Pécs 1997, 61–66; *Történet*. In: *Album historiale I* (fent) 6–8; A kar 75 éves története. In: *75 éve Pécssett* (fent) 5–9; *Jogtörténeti és Római Jogi Tanszék*. In: *75 éve Pécssett* (fent) 16; A pécsi jogászképzés története. *Magyar Jog* 1999/2. 94–96; *Korábbi professzorok és tanszékvezetők* (1. Kérészy Zoltán, 2. Holub József, 3. Degré Alajos, 4. Csizmadia Andor, 5. Sza János, 9. Benedek Ferenc). In: SZEKERES Róbert (szerk.): *A pécsi joghistóriai műhely az ezredfordulón*. Pécs 1999, 5–9, 13; *Jog és iskola*. *Iskolakultúra* 2000/2. 71–82; A Jogi Kar története. In: *Memoria professorum Quinqueecclesiensium* (lent), 34–38. o; A Jogi Kar professzorai. In: *Memoria professorum* (lent) 41–58; A pécsi egyetemi szintű jogászképzés története. *Jura* 2000/1–2. 121–124; Holub József (1885–1962). In: HAMZA Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok*. 2. köt. Budapest 2001, 119–128; Csizmadia Andor (1910–1985). In: HAMZA, *Magyar Jogtudósok* 2, 177–188; A pécsi joghistóriai műhelyek a huszadik században. In: *Jogtörténeti Tanulmányok VII.* (Társszerkesztő: SZEKERES Róbert.) Pécs 2001, 229–251; A Pécsi Állam- és Jogtudományi Kar története (1923–2002). In: TAKÁCS Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője*. Budapest 2003, 226–230; Holub József (1885–1962). A Pannon régió históriájának és joghistóriájának tudósa és szerelmese. In: ÓDOR Imre – LENGVÁRI István (szerk.): *Pécs-Baranyai Történelmi Arcképcsarnok*. CD-ROM Pécs 2003; „Papi talárján a tudós palástja, az egyik kezében a mise-, a másikban a törvénykönyv”. Dr. Késmárky István jogakadémiai igazgató, jogi kari dékán. In: *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete* (fent) 89–104. stb.

² Az alábbi, alapvető életrajzi adatok egybehangzó forrásai (a különbségek és újdonságok a további lábjegyzetekben kiemelve): MÉL II, 582; PEA s.vv. *Schaurek Rafael/Schaurek Bódog*; KAJTÁR (2000), *Schaurek*, 55; BENKE, ETE rektorai és dékánjai 186–189; CSÖNDES, *A magánjog oktatása a jogakadémián* 117–127; MKL XI, 934. LENGVÁRI, *Jogakadémiai tanárok* 193–203; RAVASZ, *Pécsi Tudományegyetem I*, 110; IV, 539–541; VII, 1204sk.; PL II, 193; SZABÓ, ETE irodalmi munkássága 837–840; SCHWEITZER, *A Pécsi Püspöki Joglyceum* 289–310; MÉREG, *Joglíceum*; POHÁNKA – LENGVÁRI, *A Pozsonyi, majd Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem*; (ID.) KECSKÉS, *A civilisztika tárgyak és tanszékek helyzete* 214sk.; KECSKÉS, *A civilisztika kutatásának és oktatásának alakulása a pécsi jogi karon passim*.

³ Legalábbis a helyi sajtó egynemely tudósításából ez a következtetés vonható le: Néptanítók Lapja 56. évf. 42–43. sz. (1923. november 1.) 22sk.; Pécsi Napló 1910. május 5., 4sk.

testvére *Schaurek Márta*⁴ (?–1941), aki hosszú éveket vezetett fivére háztartását. A jómódú család fő jogtudori jövedelmeit bortermelői és a sertésenyésztési társasági tagságából származó bevételekkel jócskán ki tudta egészíteni: mintegy hat alkalommal szerepelt a legtöbb adót fizető pécsiek listáján. Atyai nagyszülei: *Schaurek József* (1814–1891; középiskolai történelem szakos tanár, orgonaművész, zenetanár, sokáig a pécsi székesegyház főorgonistája) és *Baán Karolina*⁶ (?–1892; a híres pécsi Baán-féle leánynevelő intézet vezetője). Anyai nagyszülei: *ocskeői Ocskay Antal* (1828–1887; a pécsi kir. törvényszék első elnöke) és *granasztói Rihmer Mária*⁸ (1833–1912).

AZ ISKOLAI ÉV VÉGÉN (június 15–18.) ÉRETTSÉGI VIZSGÁLATOT TETT TANULÓK.

Sor-szám	Neve és hitvallása.	Születésének helye és ideje.	Érettségének fok.	Választott tudomány-szak.
	Baranyai Béla r. k.	Károlyváros, Modrus-Fiumevm. 1881. okt. 21.	érett jogi	
	Csernits Jenő, r. k.	Pécs, Baranyam. 1882. nov. 17.	érett jogi	
	Czvetkovics L. r. k.	Pécs, Baranyam. 1882. ápr. 20.	érett jogi	
	Eicher György, r. k.	Tevél, Tolnam. 1879. aug. 15.	érett mérnöki	
5	Farkas Ferencz r. k.	Bizovaé, Verőcezm. 1882. júl. 6.	érett hittudományi	
	Fischer Miklós, r. k.	Pécs, Baranyam. 1882. febr. 6.	érett jogi	
	Horváth Mihály, r. k.	Szigetvár, Somogym. 1880. decz. 29.	érett jogi	
	Kaufmann Antal, r. k.	Pusztá-Kovácsi, Somogym. 1880. máj. 8.	érett jogi	
	Kész Jenő, r. k.	Szigetvár, Somogym. 1882. szept. 22.	jeles mérnöki	
10	Lengvári Fer., r. k.	Pécs, Baranyam. 1882. jan. 26.	érett kohászati	
	Malmosi Mihály, r. k.	Pécs, Baranyam. 1881. aug. 10.	jó jogi	
	May Vilmos, r. k.	Pécs, Baranyam. 1880. ápr. 18.	érett hittudományi	
	Musch Lajos, r. k.	Tamási, Tolnam. 1880. szept. 20.	jó jogi	
	Nürnbergi G., r. k.	Pécs, Baranyam. 1831. ápr. 25.	jeles jogi	
15	Ollé László, r. k.	Pécs, Baranyam. 1882. jun. 4.	jeles mérnöki	
	Papp Károly, r. k.	Pécs, Baranyam. 1880. szept. 10.	érett jogi	
	Pályf Sándor, r. k.	Szeged, Csongrádm. 1880. jun. 16.	jó hittudományi	
	Pichler Alajos, r. k.	Pécs, Baranyam. 1880. jun. 17.	érett hittudományi	
	Radosai Ferencz, r. k.	Barcs, Somogym. 1880. febr. 25.	érett jogi	
20	Rudnyánszky Miklós báró, r. k.	Paks, Tolnam. 1883. szept. 22.	érett jogi	
	Schaurek Rafael, r. k.	Pécs, Baranyam. 1882. okt. 1.	jó jogi	
	Sey Ernő, r. k.	Pécs, Baranyam. 1883. febr. 10.	jó jogi	
	Stemmer Kálmán, r. k.	N.-Kanizsa, Zalam. 1882. nov. 8.	érett hittudományi	
	Stimicz József, r. k.	Duna-Földvár, Tolnam. 1881. aug. 28.	érett hittudományi	
25	Surányi Miklós, r. k.	Felső-Mindszent, Baranyam. 1882. febr. 16.	érett jogi	
	Szeitz József, r. k.	Várdomb, Tolnam. 1880. febr. 10.	jó hittudományi	
	Szjártó László, r. k.	Dombóvár, Tolnam. 1880. szept. 9.	érett hittudományi	
	Szuly Ernő, r. k.	Pécs, Baranyam. 1882. máj. 3.	érett jogi	
	Wiesner Rajmár, r. k.	Ajka, Veszprémm. 1881. aug. 28.	érett jogi	

VIII. osztály.

Sor-szám.	A tanuló neve és vallása.	Rendes tantárgyak:											Rendk. tant.						
		Vallásán	Magyar nyelv	Latin nyelv	Görög nyelv	Görög-nyelvi magyar	Német nyelv	Történelem	Természettan	Mennyiség-tan	Bölcséleti előtan	Görög-pótló rajz		Testgyakorlás	Francia ny.	Gyorsírás	Ének	Magaviselet	
	Baranyai Béla	1	1	2	-	1	1	2	3	3	3	3	1	1	1	-	-	-	1
	Csernits Jenő	1	1	2	2	-	1	2	3	3	3	3	1	1	1	-	-	-	1
	Czvetkovics Lajos	2	2	3	3	-	3	2	2	2	1	-	1	-	1	-	1	1	1
	Eicher György	2	3	3	3	-	2	2	2	2	2	2	-	2	-	-	-	-	1
5	Farkas Ferencz, np.	1	2	3	3	-	1	1	1	1	1	1	-	1	-	-	-	-	1
	Fischer Miklós	1	1	3	3	-	2	2	3	3	3	3	-	3	-	-	-	-	1
	Horváth Mihály	1	2	3	3	-	2	2	3	3	3	3	-	2	-	-	-	-	1
	Kaufmann Antal	1	2	2	3	-	3	1	3	2	2	2	-	1	-	-	-	-	1
	Kész Jenő	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	1
10	Kohn Alfréd, isr.	1	3	3	3	-	2	2	3	2	1	-	1	-	-	-	-	-	1
	Lengvári Ferencz	1	2	3	2	-	3	3	3	2	3	2	-	2	-	-	-	-	1
	Malmosi Mihály	1	1	3	3	-	3	2	2	3	2	1	-	1	-	-	-	-	1
	May Vilmos	1	2	3	3	-	3	2	3	3	3	3	-	2	-	-	-	-	1
	Musch Lajos	1	2	2	2	-	2	1	2	1	1	-	1	-	-	-	-	-	1
15	Nürnbergi Géza	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1	-	2	-	-	-	-	-	1
	Odry János	1	3	3	3	-	4	3	4	3	4	-	1	-	-	-	-	-	1
	Ollé László	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1	-	1	1	-	-	-	-	1
	Papp Károly	1	2	3	3	-	2	2	3	2	2	-	1	-	-	-	-	-	1
	Pályf Sándor, np.	1	2	3	3	-	3	2	2	1	1	-	1	-	-	-	-	-	1
20	Pátsek Emil	2	2	3	-	2	3	3	3	3	1	1	1	1	-	-	-	-	1
	Pichler Alajos, np.	1	1	3	3	-	3	2	3	3	2	-	1	-	-	-	-	-	1
	Radosai Ferencz	1	2	3	3	-	3	2	3	3	2	-	3	-	-	-	-	-	2
	Rudnyánszky Miklós br.	2	1	3	3	-	2	3	3	3	3	-	2	-	-	-	-	-	2
25	Schaurek Rafael	1	2	2	2	-	1	2	3	3	2	-	1	-	-	-	-	-	1
	Sey Ernő	1	2	2	2	-	2	1	3	3	1	-	2	-	-	-	-	-	1
	Stemmer Kálmán, np.	1	1	3	2	-	2	2	3	3	2	-	1	-	-	-	-	-	1
	Stimicz József, np.	1	1	3	3	-	3	2	3	3	3	-	1	-	-	-	-	-	1
	Surányi Miklós	1	1	2	2	-	2	3	3	2	1	-	1	-	-	-	-	-	1
	Szeitz József, np.	1	1	2	2	-	2	2	2	2	1	-	1	-	-	-	-	-	1
30	Szentgyörgyi Géza	1	1	2	-	2	3	3	3	3	3	1	2	-	-	-	-	-	1
	Szjártó László, np.	1	1	2	2	-	3	1	3	3	2	-	1	-	-	-	-	-	1
	Szuly Jenő	2	2	3	3	-	3	3	3	3	2	-	2	-	-	-	-	-	1
	Wiesner Rajmund	1	3	3	3	-	2	3	3	3	3	-	1	-	-	-	-	-	1

1. kép: *Schaurek Rafael* érettségi értesítője⁹

2. kép: *Schaurek Rafael* VIII. osztályos bizonyítványa¹⁰

Az ifjabb *Schaurek* magántanulóként a pécsi ciszterek főgimnáziumában „jó rendűen” érettségizett (1. kép), bizonyítványai tanúsága szerint általában kitűnő (1),¹¹ olykor jeles-, ill.

⁴ Nekrológja: Pécsi Napló 1941. május 21., 6.

⁵ Nekrológ: Pécsi Figyelő 1891. február 18., 4.

⁶ Hír: A pécsi budai-külvárosi temetőt 1934-ben felszámolták, és az atyai nagyszülők sírboltjának feltárása során megtalálták a nagymama arany jegygyűrűjét, amelyet annak unokái, *Rafael* és *Márta* a máriagyűdi kegytemplom új márványoltára javára (Dunántúl 1935. október 2., 5) ajánlották fel. A tudósítás a nagyszülők életrajzi adatait is tartalmazza. Lásd: Dunántúl 1935. március 24., 5.

⁷ Lásd nekrológját a Mohács és Vidéke c. hetilap 1887. október 9. napi számában, 3.

⁸ Lásd az anyai nagyanya nekrológját a Pécsi Napló 1912. június 11. napi számában, 6.

⁹ A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kat. Főgimnáziumának értesítője az 1899-1900-ik iskolai évről 80. (kiemelés: B. J.)

¹⁰ A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kat. Főgimnáziumának értesítője az 1899-1900-ik iskolai évről 79. (kiemelés: B. J.)

¹¹ Pl. a gimnázium II. osztályában (12 évesen, 1894–95. tanév) tett magántanulói vizsgálata alapján kitűnő (azaz: 1) vallásból, magyar nyelvből, latin nyelvből, földrajzból, számtanból és mértanból, jeles (vagyis: 2) szépírásból, lásd A Zircz-Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kat. Főgimnáziumának értesítője az 1894-95-ik iskolai évről 179.

jórendű (2–3)¹² tanuló volt (2. kép). Jogi tanulmányait a joglíceumban kezdte meg, majd a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán szerzett 1905-ben államtudományi, 1909-ben jogtudományi oklevelet. Nagy hatással volt rá *Kolosváry Bálint* (1875–1954), kinek neves magánjogi tankönyvéből a tanítvány pécsi tanítványai évtizedeken át tanulhatták e stúdiumot.

*Koszi's Kamill*¹³ (1860–1932), Baranya vármegye alispánja 1906-tól mint végzett joghallgatót a törvényhatóságokhoz díjtalan közigazgatási gyakornokokká nevezte ki és szolgálattételre a központi jegyzőséghez osztotta be.¹⁴ Néhány hónap után *Benyovszky (II.) Móric* gróf (1872–1936; édesanyja ugyancsak az *Ocskay*-család leánya), Baranya vármegye főispánja *Buday Dezső* (1879–1919) II. aljegyzővé történt megválasztása folytán megüresedett ügyészségi joggyakornoki állásra nevezte ki,¹⁵ egyúttal a pécsi ügyvédi kamaránál ügyvédjelölt lett. „*A megyénél alapos szaktudással készített ügyiratai csakhamar magukra vonták a vezető körök figyelmét és jóakarátát.*” – ezért 1908. okt. 12-én tb. megyei aljegyzőnek nevezte ki a főispán,¹⁶ majd 1910-től tb. szolgabíró,¹⁷ 1911. július 4-én II. oszt. szolgabíró,¹⁸ 1911. július 10-én pedig egyhangúan (közfelkiáltással) III. oszt. megyei aljegyzőnek választották.¹⁹

Zichy Gyula (1871–1942) pécsi püspök 1911-től a jogakadémia Magyar és Osztrák Magánjogi Tanszékére, illetve a Bányajogi Tanszékre nyilvános rendkívüli tanárrá nevezte ki az elhunyt, a pécsi jogakadémia első átfogó történeti bemutatását²⁰ a Millennium alkalmával jegyző *Kopcsányi Károly* (1847–1911; rk. tanár 1882-től, r. tanár 1890-től haláláig) helyére. Ezekben az években *Schaurek* Londonban és Lipcsében járt tanulmányúton.

1918-ban a pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen (ETE) szerzett „*A hitbér. Magánjogi tanulmány*” c. munkájával magántanári képesítést (*habilitatio*) és jogakadémiai nyilvános rendes tanári kinevezést nyert. „A kötetben megtaláljuk a hitbér egész fejlődési menetét. A legrégebb kortól kezdve a jelen időig kifejti a szerző a hitbér fejlődését, s kiterjeszkedik arra a szabályozásra is, melyet a polgári törvénykönyv javaslatában nyert. A szerző teljes irodalmi felkészültséggel oldotta meg feladatát.” – szól az 1919. évi *Sztrókay-Díj* odaítélésére felállított bizottság akadémikus tagjainak (*Magyary Géza, Balogh Jenő, Buday László*) értéktétele.²¹ Műve tudományos nívója lényegében abban állt, hogy az összehasonlító magánjogtörténet eszközeivel igyekezett cáfolni a hitbér autochton magyar eredetét kimondó, korabeli *opinio communis*-t.

1922. augusztus 24-én *Horthy Miklós* (1868–1957) kormányzó az akkor még a fővárosban működő ETE Jog- és Államtudományi Karára a magyar és az osztrák magánjog nyilvános rendes

¹² A gimnázium V. osztályában (15 évesen, 1897–98. tanév) tett magántanulói vizsgálata alapján jeles (azaz: 2) vallástanból, magyar nyelvből, német nyelvből, történelemből és természettudományból, jó (vagyis: 3) latinból, görögből és mennyiségtanból, lásd A Csiszterci Rend Pécsi Róm. Kat. Főgimnáziumának értesítője az 1897-98-ik iskolai évről 91.

¹³ Adatok forrása *Koszi's* nekrológia a Dunántúl 1932. június 21. napi számának címlapjáról.

¹⁴ Baranya vármegye hivatalos lapja 1906. április 5., 145.

¹⁵ Pécsi Közlöny 1906. július 11., 2.

¹⁶ Joglíceumi tanárrá történt kinevezése kapcsán megjelent életrajz: Dunántúl 1911. október 21., 3.

¹⁷ Pécsi Napló 1910. január 11., 2.

¹⁸ Pécsi Napló 1911. július 5., 2.

¹⁹ Dunántúl 1911. július 11., 2.

²⁰ KOPCSÁNYI, A Pécsi Jogakadémia múltja s jelene.

²¹ MAGYARY Géza, BALOGH Jenő, BUDAY László: Jelentés a Sztrókay-jutalom tárgyában. In: Akadémiai Értesítő 30. (1919) 178–195; 185.

tanárává nevezte ki. 1923-tól 1950-ig a Magánjogi Tanszék (és a jogutód intézményegységek) egyetemi nyilvános rendes tanára, tanszékvezetője, immár mindvégig Pécsen. 1946-ban a Kereskedelmi és Váltójogi Tanszék megbízott tanszékvezetője lett.

Kari és egyetemi vezetői tevékenysége során az 1928–1929. tanévben a kar dékánja (3. kép), majd a II. világháború kitörésének évében, az ETE alapításának 25. évfordulóján, az 1939–1940. tanévben ismét jogkari dékán; az 1942–1943. tanévben, amikor a bölcsészeti fakultás visszaállítása volt napirenden, a *rector magnificus* székében ült (rektori portréját *Martyn Ferenc* – akinek érdekében nehéz párizsi tartózkodása alatt, 1930-ban *Schaurek* közbenjárt *Nendtvich* polgármesternél²² – festette meg 1944-ben; 4. kép). Ekkor, 60 éves korában vette feleségül az – ismereteim szerint – akkor már özvegy, nála tizenöt évvel fiatalabb *Nendtvich Ilonát*²³ (1897–1982), Pécs szabad királyi város egykori polgármestere (1905–1936), *Nendtvich Andor* (1867–1951) leányát. A PTE Jog- és Államtudományi Kara az 1948–1949. tanévre prodékánnak²⁴ választotta *Abay (Neubauer) Gyula* (1891–1978) professzor nyugdíjazására tekintettel (5. kép).

3. kép: *Schaurek Rafael* dékánként 1928-1929-ben²⁵

4. kép: *Schaurek Rafael* rektorként²⁶

A számos kari oktatói-tudományos pályázat bírálata (ún. véleményes jelentés) mellett főbb önálló jogtudományi munkái: „*A hitbér*” (Pécs 1917); „*Az akarat értékelése a magánjogi kodifikációban*”

²² MARTYN, Levelek Török Lajoshoz, 1930. 03. 17. napi levél 1108sk.

²³ NAGY Imre Gábor: Az evangélikus Nendtvich család Pécsen a 19–20. században. In: BORSY Judit (szerk.): Reformáció a Dél-Dunántúlon. Pécs, Kaposvár, Szekszárd 2019, 295–314, 309.

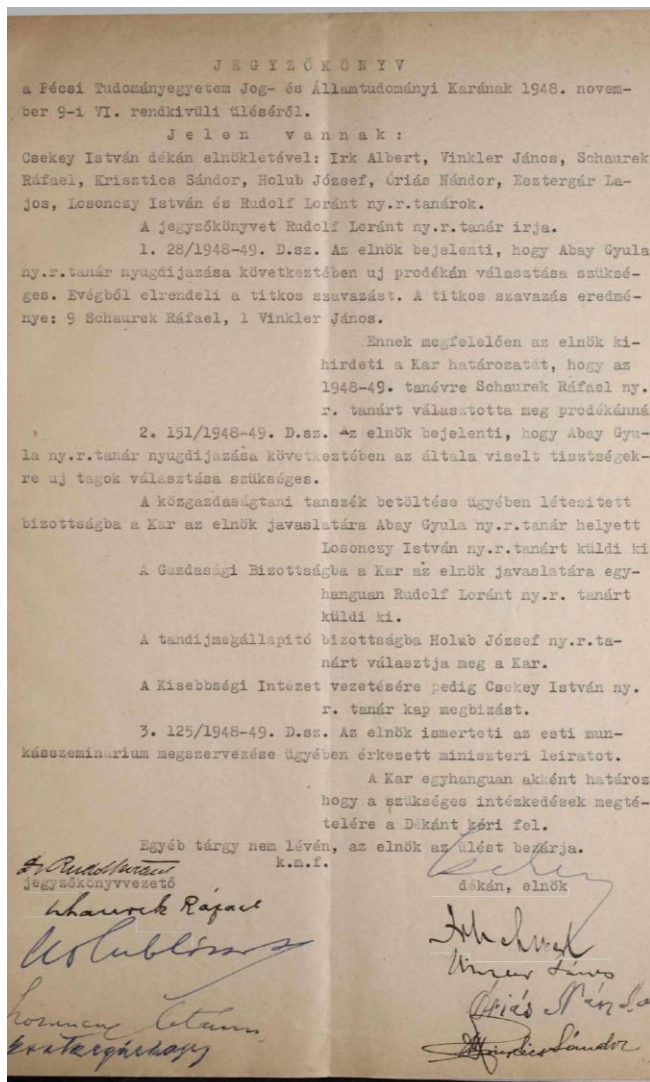
²⁴ A Kar 1948. november 9. napi VI. rk. ülésének jegyzőkönyve.

²⁵ RAVASZ, Pécsi Tudományegyetem, IV. kötet, 142.

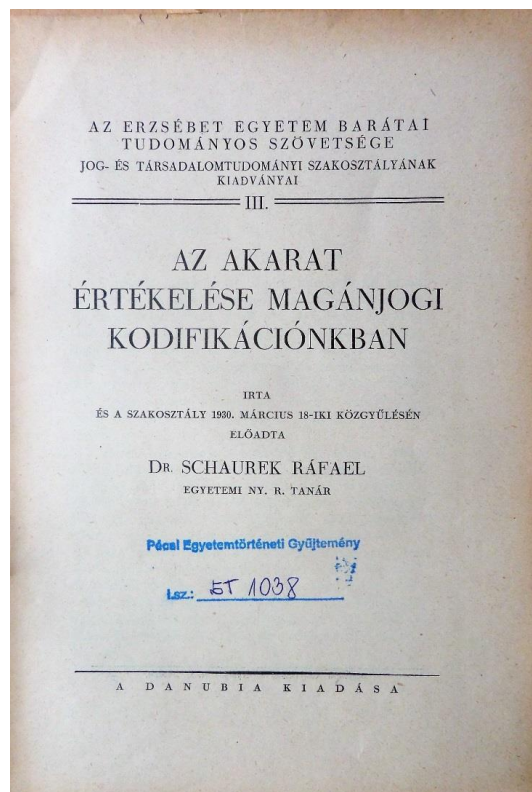
²⁶ BENKE, Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai (sv. Schaurek).

(Pécs 1930; 6. kép); „Frank Ignác tanítása a közös végrendeletről” (Kir. Közjegyzők Közlönye 1934/10. 36–39.); „Glosszák a házassági törvényben” (Pécsi Jogász 1935); „Az ismeretlen örökös” (Kolosváry Emlékkönyv, Budapest 1939; 7. kép); „A gyermek magánjogi védelme” (rektori székfoglaló; Pécs 1943); „Magánjog. Egyetemi előadás. I–II.” (Pécs 1947; 8. kép).²⁷

A Magyar Jogászegylet, a Nemzeti Szabadtanítási Egyesület, a Műbarátok Köre (Pécs), a Szent Pál Társulat és a Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület tagja, a Pécsi Dalárda választmányi tagja.²⁸ 1934-től a Pécsi Katolikus Kör (a mai Csontváry múzeum) elnöke volt. Két évvel a 70. életéve betöltése előtt, 1950. április 11-én *Darvas József* (1912–1973) vallás- és közoktatásügyi miniszter (1950–1951) a tényleges szolgálat alól azonnali hatállyal felmentette és rendelkezés állományba helyezte (kényszernyugdíjazás; 9. kép). Nyugdíjazása után tíz évvel, 1960. október 3-án hunyt el Pécsen. A pécsi temetőkápolna altemplomában nyugszik.

5. kép: Jegyzőkönyv *Schaurek Rafael* prodékánvá választásáról²⁹

6. kép: *Schaurek Rafael* 1930-ban megjelent műve címlapja³⁰

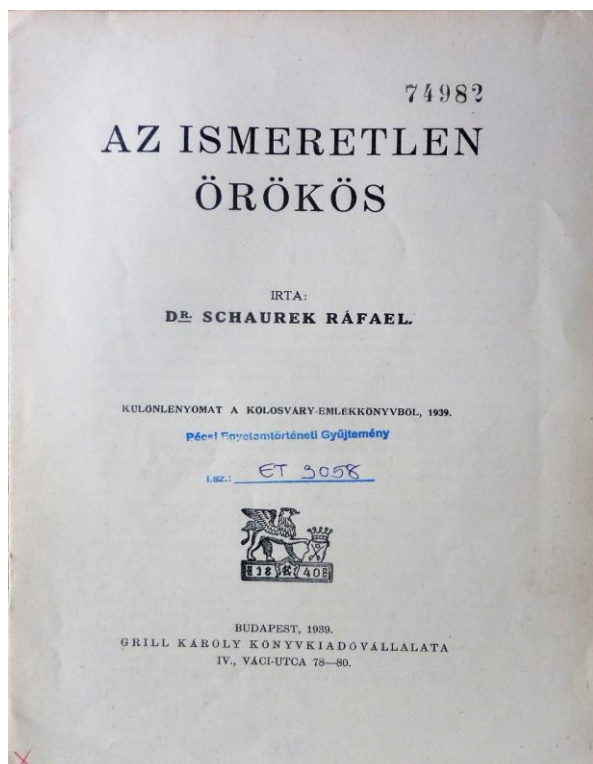
²⁷ (ID.) KECSKÉS, A civilisztika tárgyak és tanszékek helyzete 214.

²⁸ Pécsi Napló 1939. május 9., 6.

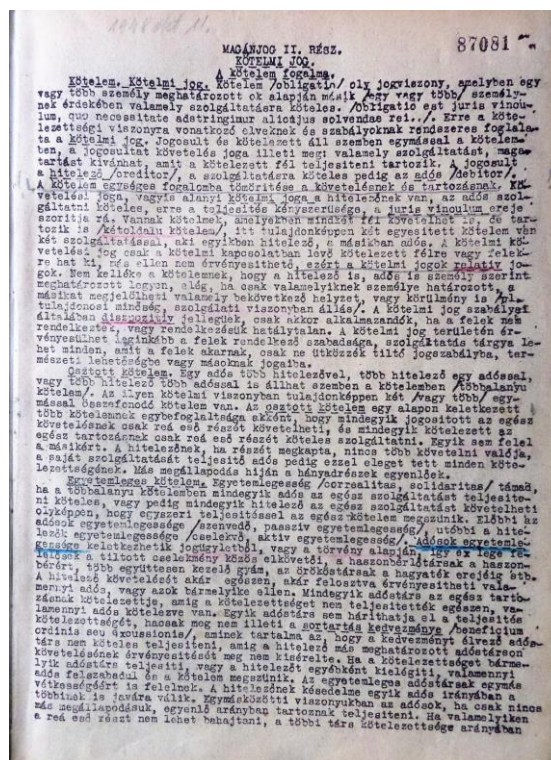
²⁹ library.hungaricana.hu (2020. 06. 10.)

3. De 'arte longa'

A pécsi püspöki jogakadémia tanári kara 1912. február 16-án pénteken este „a behárosi Kath. Kör helyiségében társas vacsorára jött össze a legutóbb kinevezett jogtanár, dr. Schaurek Ráfáel tiszteletére. A vacsorán a tanári kar teljes számban vett részt. Késmárky István dr. jogakadémiai igazgató köszöntötte a tanári kar legifjabb tagját, aki meghatóttan köszönte meg az üdvözlést. Mihálffy Ernő dr. jogtanár pedig dr. Schaurek Bódog, a pécsi püspöki jogakadémia nyugalmazott tanárát köszöntötte szép beszédben.” – írta a Dunántúl.³¹

7. kép: A *Kolosváry Bálint* tiszteletére készített tanulmány különlenyomata³²

8. kép: *Schaurek Ráfáel* magánjogi előadásainak kézírata³³

Jogakadémiai rk. tanári kinevezését, ill. kezdő oktatói teljesítményét komoly kritikák is érték. Az olykor kíméletlen, azonban nem a publikumnak szánt vélemények [pl. a kiváló képességű jogtanárként és mélyen vallásos katolikusként leírt,³⁴ ám dicstelen, sőt szörnyűséges

³⁰ PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya, ET 1038.

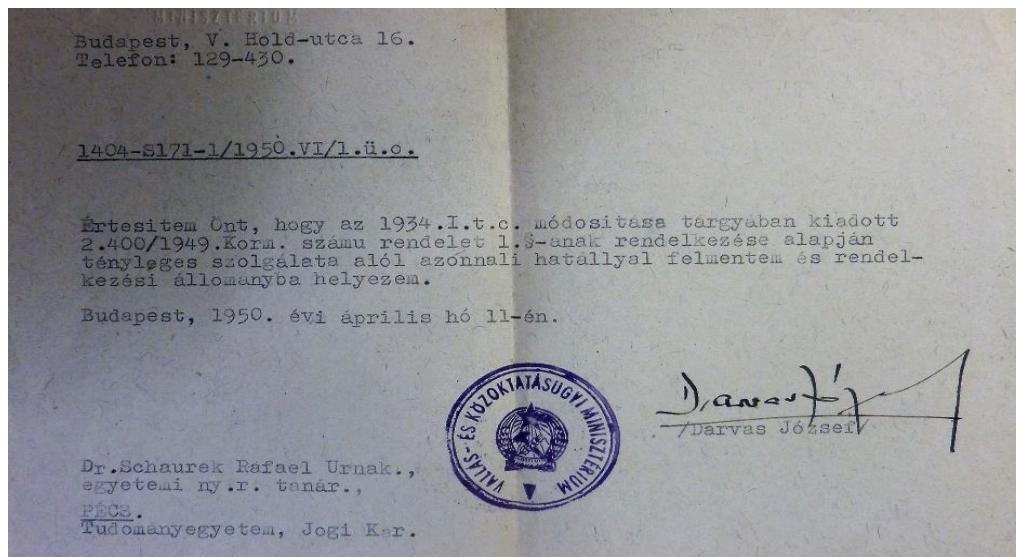
³¹ Dunántúl 1912. február 16., 4.

³² PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya, ET 3058.

³³ PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya, ET 2119.

³⁴ *Arató Jenő* naplójának szövegét gondozta és megjelentette MÁRFI, A boldog békeidők utolsó éveit Pécsen 63–64: „Nagy tudású, világos elméjű, mély gondolkodású ember, valóságos élmény nyugodt, higgadt, kissé vontatott előadását hallgatni. Más órákat még csak elbűcsölünk, de Tuka óráján kivétel nélkül mindenki mindig jelen van (akár sobasem olvasson katalógust) és halálra csendben hallgatjuk mélyen szántó fejtegetéseit. Különböztelenül teljesen visszavonulva él, nem jár seborá, nem mutatkozik sehol, nagy művészt, a 'Szabadságon' dolgozik, mely 1912-ben, vagy 1913-ban jelenik meg. Erősen vallásos érzésű ember, gyakori áldozó. Azt, hogy szlovák nemzetiségűnek érzi magát, vagy politikai ambíciói lennének, semmi sem mutatja. Mi épp oly magyarnak tartjuk őt, mint többi tanárainkat.”

jövőjét³⁵ ekkor még biztosan nem sejtő *Tuka Béla*³⁶ (1880–1946), illetve a nagy tekintélyű kolozsvári, majd budapesti közjogász, *Concha Győző*³⁷ (1846–1933) és a majdani pécsi táblabíró, *Arató* (sz. *Neusiedler*) *Jenő*³⁸ (1891–1979) részéről] később a jogtanári képességeit és diákszeretét méltató pályatárs [pl. *Óriás Nándor* (1886–1992)³⁹] és tanítvány [pl. *id. Kecskés László*⁴⁰ (1921–2012)] álláspontjára figyelemmel azonban inkább a kezdő jogtanárral szemben támasztott, talán túlzott elvárások megnyilvánulásai lehettek csupán.

9. kép: *Schaurek Rafael* tényleges szolgálat alól történő azonnali hatályú felmentése⁴¹

³⁵ Közismert, hogy az első szlovák köztársaság miniszterelnöke (1939–1944) és külügyminisztere (1940-tól) volt. Miniszterelnöksége alatt hatályba léptek a faji törvények, amelyek előkészítésében szerepet vállalt, és meghirdette a szlovák nemzetiszocializmus programját. 1942-ben vette kezdetét a szlovákiai zsidóság deportálása. A háború után halálra ítélték és 1946. augusztus 20-án akasztással kivégezték.

³⁶ *Tuka* az akkor már Budapesten működő *Conchának* 1911. október 20-án írt levelében azt a tájékoztatást adta: „legbizalmasabb barátai sem merték *Schaurek*et meggyánúsítani azszal, hogy szabad idejét a tudományos foglalkozás örömeivel töltötte volna el. (...) megindító náinsággal vette be életrajzába, hogy szabad óráiban az egyházi zenének él.” Lásd MTA Könyvtára Kézirattára. Ms. 4811/607, melyet idéz SCHWEITZER, A Pécsi Püspöki Joglyceum 290. és CSÖNDES, A magánjog oktatása 121.

³⁷ Az általánosan megfogalmazott szavak mögött nyilvánvaló az utalás *Schaurek* – *Tuka* által felvetett – esetére: „(...) a megfelelő szakképzés helyett alig hibető okok döntöttek egyes kinevezések során. Előfordult, hogy katonai szolgálat, orgonálóképesség, vallásos buzgóság, jámborság, befolyásos családoknál való nevelésküvés vagy velük való rokonsági szálak szolgáltak egyedüli alapul a betöltéseknél.” (Kiemelés: B. J.) Lásd a Jogállam c. folyóiratban megjelent *Concha*-cikket SCHWEITZER, A Pécsi Püspöki Joglyceum 290–291. és CSÖNDES, A magánjog oktatása 121.

³⁸ MÁRFI, A boldog békeidők utolsó éve Pécsen 66: „*Dr. Schaurek Rafael*, aki az elhunyt *dr. Kopcsányi Károly* helyét foglalja el, az 1911/12. tanév első szemeszterében az osztrák magánjogot, az 1912/13. tanév második szemeszterében a bányajogot és a magyar örökösödési jogot adja elő. *Vármegyei aljegyző, dr. Schaurek Bódognak*, a jogakadémia egykori neves professzorának a fia, és a püspök, apja érdemeire tekintettel kinevezi tanárnak a jogakadémiára. Jól-rosszul leadja óráit, több nem telik ki tőle.”

³⁹ Az 1940-ben megjelent egyetemi életút-ismertető szerint *Schaurek* előadásait „a logikus felépíttség s a könnyen érthetőség jellemzi”. Idézi: SZABÓ, ETE irodalmi munkássága 839. Pécsi egyetemi professzortársa, *Óriás Nándor* visszaemlékezéseiben kiemelte, hogy a keveset publikáló *Schaurek*nek „(az) éles judícium is szembetűnően érvényesülő tulajdonsága. (...) vaslogikával magyaráz és kristálytisztá világossággal, mindig kifogástalan szabattossággal ír (...) „bívei azt mondják róla, hogy tulajdonképpen Kolosváry-tanítvány, aki az úgynevezett 'szakmát' tanítja, nem közönséges eredménnyel, szigorú, de bölcs és jóindulatú cenzor.” Lásd ÓRIÁS, Emlékeim töredékei 167. Mindkettőt idézi SCHWEITZER, A Király utcai ódon épület 34. és 39.

⁴⁰ Lásd a 47. lábjegyzetet.

⁴¹ Értesítés *Schaurek Rafael* tényleges szolgálat alóli felmentéséről. 1950. ápr. 11. CSGYK HGY, https://tyoblog.wordpress.com/2017/02/24/joglyceum-jogtudomanyi-kar-kenyszernyugdij-schaurek-rafael-vazlatos-palyakepe-a-20-szazad-első-feleben/#_ftnref9

Tudományos munkássága házassági vagyoni és örökösödési jogi kérdésekre koncentrált. Szakirodalmi munkássága annak ellenére nem jelentős, hogy a latin és ógörög mellett a német, az angol, a francia, az olasz, a szerb és a horvát nyelvet is magas szinten ismerte.⁴⁶ Ennek a napjainkban már-már tomboló 'Publikationsdruck', avagy a 'Publish or Perish'-jelenség hiánya mellett magyarázata lehet a városi törvényhatósági és kulturális közéletbeli mély beágyazottsága, illetve az igen magas óra- és vizsgateher: csak a főkéllégiumokból (ti. a magyar és az osztrák magánjogból) heti 5–5 óra előadása volt, tansegédszemélyzet pedig nem állt rendelkezésére. Az 1940. évi XXIII. tc. 5. §-a alapján a törvényhatóságok szociális gondozói részére az ország egyetemlein beindított szociális tanfolyamok (1942–1944) „Magánjogi ismeretek” című, hatóság tárgyának előadója (10. kép).

Mivel viszonylag kevés műve jelent meg, „(...) gondolatainak, nézeteinek rendszerét az egyetemi előadásaiból lehetett leginkább megismerni. Az írásbeli publikálás helyett inkább az élőszó, a katedra volt a bázisa. (...) kiválóan adott elő. Előadásainak pedagógiai értelemben is komoly suggeratív ereje volt. Nemcsak hallgatósága érdeklődését volt képes felkelteni hatóság előadásmódjával, hanem a tapasztalatlan joghallgatókat a magánjog és a jogviszonyok bonyolult 'sűrűjébe' is bevezetni. Logikusan felépített, könnyen érthető előadásaiban éles jogászai meglátással és figyelemre méltó tárgyilagossággal hirdette, sőt szemléltette is az elmélet és a gyakorlat egyenrangúságát, azok kölcsönös és egymástól való feltételezettségét.”⁴⁷

Működése során a kari közélet meghatározó alakja: a kari ülések jegyzőkönyveinek tanúsága alapján rendszeresen és nagy többséggel választották meg a legkülönbözőbb tisztségekre, mint pl. a diákjóléti bizottság és a felvételi bizottság vezetése, a kari pénztár átvilágítása, különféle hallgatói tanügyi eljárások lebonyolítása, hallgatói tudományos munkásságot elismerő ösztöndíj- és pályadíj-ügyek elintézése, prorektor-elektori tisztség, alapvizsga-bizottsági elnökség, helyettes-elnökség és tagság, valamint magántanári képesítések, címzetes egyetemi nyilvános, rendes és rendkívüli tanári kitüntetések, tanszékvezetői álláshelyek betöltése során eljáró bizottságok vezetése, véleményes jelentések elkészítése, külföldi ösztöndíjak bírálatában közreműködés stb.⁴⁸

Magántanári értekezésétől fogva világosan látható, hogy tudományos vonzalma leginkább a savignyanus történeti jogi iskolához (*historische Rechtsschule; geschichtliche Schule der Rechtswissenschaft*) kötötte, ezzel azonban jól megfért az a realiztikus látásmódja, amely révén a hazai jogélet fejlesztését a magánjogi kodifikáció sikerétől remélte. Ebben azonban az Mtj. sorsának közismert alakulása miatt csalódnia kellett, jóllehet dicsérte a bírói jogalkalmazás találékonyságát.⁴⁹

Tanári működése 30. évfordulóján a kari tanács 1941. október 21. napi ülésén *Molnár Kálmán* (1881–1961), jogkari dékán *Schaurek* helyi Katolikus Körben végzett elnöki tevékenységét ekképp értékelte: „Mint egyházának hűséges fia az egyházi közéletben is példaadóan teljesítette kötelességeit, s a Katolikus Kör keretében – utóbb már mint annak világi elnöke – sok érdemet szerzett magának, s elnyerte polgártársai tiszteletét és elismerését.”⁵⁰ Ehhez képest 1948. november 24-én egy aznap megjelent helyi újságcikk miatt a Kör és tagjai védelmében lemondott elnöki tisztségéről. Lemondását – állítólag

⁴⁵ *Schaurek Rafael* lemondása a Pécsi Katolikus Kör elnökségéről 1948. november. 24. CSGYK HGY, https://tgyoblog.wordpress.com/2017/02/24/jogliceum-jogtudomanyi-kar-kenyszernyugdij-schaurek-rafael-vazlatos-palyakepe-a-20-szazad-also-feleben/#_ftnref9

⁴⁶ Jogliceumi tanárrá történt kinevezése kapcsán megjelent életrajz: Dunántúl 1911. október 21., 3.

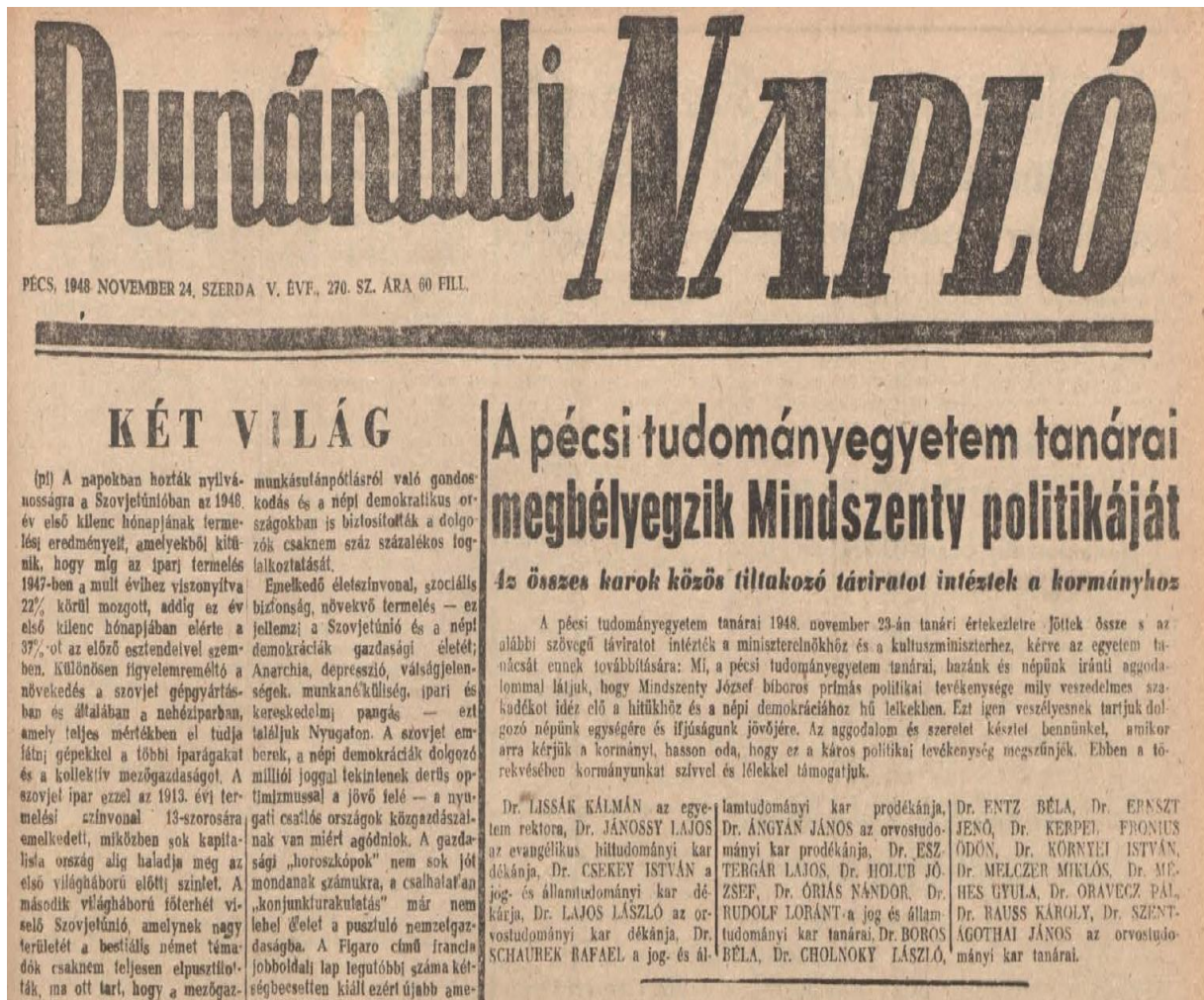
⁴⁷ (ID.) KECSKÉS, A civilisztika tárgyak és tanszékek helyzete 215.

⁴⁸ A <https://library.hungaricana.hu> oldalon számos kereshető, fotódigitizált jegyzőkönyv található.

⁴⁹ (ID.) KECSKÉS, A civilisztika tárgyak és tanszékek helyzete 214.

⁵⁰ ETE jogi Kari jkv. 1941. október 21., lásd CSÖNDES, A magánjog oktatása a jogakadémián 122., 90. lábji.

– nem fogadták el (11. kép). A Dunántúli Napló, 1948. november 24-i számának címlapján megjelent cikk (12. kép) címe szerint „A pécsi tudományegyetem tanárai megbélyegzik Mindszenty politikáját”. A ’hír’ szerint az egyetem tanárai táviratban kérték a kormányt, hasson oda, hogy „ez a káros politikai tevékenység megszűnjék”. A névtelen ’tudósító’ – Méreg Martin szerint⁵¹ – valószínűleg állította, hogy az aláírók között *Schaurek* neve is szerepelt, jóllehet a kérdést megnyugtatóan az egyetemi tanárok nyilatkozatának eredetije zárhatná le, ez azonban nem állt a rendelkezésemre. Hiteles keresztényi élete tudományos munkásságát is átsugározta: az 1894. évi XXX. törvénycikkhez (házassági tv.) írt magyarázatai, kritikái a világnézeti kérdések által meghatározott, új jogintézmények – mint a kötelező polgári házasságkötés és ezzel a házasság felbonthatósága, valamint az egyházjogból recipiált *separatio a thoro et mensa* – köré csoportosultak. A kor szabadelvű és liberális világnézetét korholva kifejezte a házasságban „Krisztus törvényének diadaláért” való reményességét.

12. kép: A Dunántúli Napló címlapja, 1948. november 24.⁵²

Pécs társadalmi és kulturális életében jelentős szerepet játszott. Gimnáziuma évkönyvében publikált írásai – így pl. *Bitter Illés*, egykori szerzetestanár (1868–1939) nekrológja 1939-ből⁵³ –

⁵¹ MÉREG, Jogliceum.

⁵² A Dunántúli Napló 1948. november 24. napi címlapja.

mellett számos zenei témájú írást publikált a helyi sajtóban,⁵⁴ illetőleg rendszeresen tartott zenei tárgyú előadásokat – még a rádióban is. Ezekről a helyi orgánumok is gyakorta beszámoltak.⁵⁵ Hangversenyeket is szervezett, s mivel az atyai ágon ’öröklött’ és – nyilván – tanult zenei talentumok folytán állítólag kiválóan orgonált,⁵⁶ azokon gyakorta maga is közreműködött, olykor akár zongorán is. Az említett ünnepi kari tanács-ülésen Molnár dékán így méltatta: „*Becsüljük Öt, mint szülővárosát nagyon szerető, annak érdekeit szívén viselő, s ezért önzetlen és áldozatos munkára mindig kész nemes polgárát, aki művészi – elsősorban zeneművészi – hajlamaival és tudásával jelentősen hozzájárult Pécs városának művészi vonatkozásában megalapozott, általánosan elismert jó híréhez.*”⁵⁷ A helyi kulturális élet szervezésében betöltött szerepének jelentőségét jól mutatja, hogy a Dunántúli Napló a szóban forgó események után mintegy két emberöltővel, illetve Schaurek halála után bő három évtizeddel (1991⁵⁸ és 1993⁵⁹) is méltatta teljesítményét: „*Ma már alig hibető, milyen pezsgő, színvonalas hangversenyeket teremtettek a két világháború között ezek a lelkes, tehetséges műkedvelők, zenét tanuló énekesek. A város legismertebb polgársaládjainak tagjai léptek fel [...] a Schaurek Rafael professzor által a Katolikus Körben (mai Csontváry múzeumban) rendezett adventi és nagybóji esteken.*”⁶⁰

Két évvel a 70. életéve betöltése előtt, 1950. április 11-én történt kényszernyugdíjazása miatt az előadásai vázlataiból elkészítendő egyetemi magánjogi tankönyvének terve ’füstbe ment’. Gereon Schuch 2003-ban készült német nyelvű disszertációja⁶¹ szerint a professzorok nyugdíjazásának ügye jól dokumentált, Schaurek esetében azonban a konkrét körülményekről keveset tudunk.⁶² Véleményem szerint azonban eleget tudni: a múltjában oly nyilvánvaló, ún. „*klerikális reakció*” (a helyi katolikus szervezet világi elnöksége) – jóllehet hamis – vádja önmagában is alkalmas volt arra, hogy személyét eltávolítsák a kommunista ifjakat befolyásolni képes jogtanári pályáról.

Jellemző az embertelen korra, hogy a 70. évében járó, kényszernyugdíjazott professzor nyugellátásának folyósítását 1952. február 20-án az Országos Nyugdíjintézet megszüntette.⁶³ Elutasított fellebbezése indokolását érdemes felidézni: „*Negyvennégy évig /1906–1950/ teljesítettem közszolgálatot, ebből 39 évet töltöttem el tanszékeimen. Most 69 éves vagyok. Koromnál fogva is, de különösen nagyfokú általános testi legyengültségem következtében munkaképtelen vagyok. Vagyonom nincs. Volt családi lakóbázamat államosították. Keresetem nincs, semmiféle cimen, semmiféle forrásból származó jövedelmet nem*

⁵³ A Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának évkönyve az 1939–40. iskolai évről 7–10.

⁵⁴ Az oratórium zenéről. Dunántúl, 1916. ápr. 9., 4–5; A zenei decennium. Dunántúl, 1921. márc. 25; Pécs zenei képe. Dunántúl, 1934. dec. 25., 29–30.

⁵⁵ Schaurek dr. egyetemi tanár előadása a drámai zenéről. Dunántúl, 1924. jan., 30. 2; A magyar nő a házasságjogban. Schaurek Rafael egyetemi tanár előadása. Dunántúl, 1925. jan. 31., 2; Zenei dolgokról. Schaurek Rafael dr. egyetemi tanár előadása a szabadliceumban. Dunántúl, 1927. jan. 29., 4; Schaurek professzor előadása az olasz operáról a Korvin Mátyás egyesület közgyűlésén. Dunántúl, 1928. márc. 29., 3; Schaurek Rafael dr., egyetemi tanár előadása a szabadliceumban a romantikus zenéről. Dunántúl, 1930. jan. 29., 4; Amtmann Prosper emlékezete. Dunántúl, 1932. október 18., 4; Schaurek Rafael dr., egyetemi tanár előadása a szabadliceumban a salzburgi ünnepi játékokról. Dunántúl, 1934. jan. 31., 2.

⁵⁶ Pécsi Napló 1922. május 25., 3.

⁵⁷ ETE jogi Kari jvk. 1941. október 21., lásd CSÖNDES, A magánjog oktatása a jogakadémián 122., 90. láb.

⁵⁸ NÁDOR, Az idő rostáján 8: „1936. dec. 20-án került sor a 300. estre. E határkőről Schaurek Ráfael, az este fő irányítója mondta el gondolatait.”

⁵⁹ NÁDOR, A 90 éves tenorista 11.

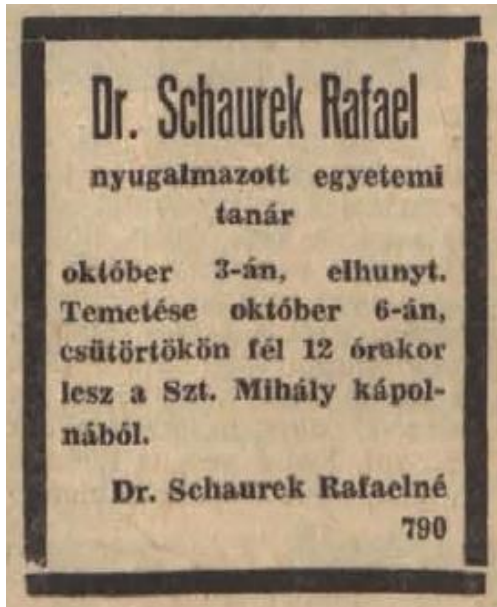
⁶⁰ NÁDOR, A 90 éves tenorista 11.

⁶¹ SCHUCH, Hochschulen und politischer Wandel, *passim*.

⁶² MÉREG, Jogliceum.

⁶³ CSGYK HGY, lásd MÉREG, Jogliceum.

élvezek. A nyugdíj volt megélhetésem egyetlen alapja, sőt abból tartottam el teljesen vagyon és kereset nélküli beteg sógornőmet is két gyermekével. Kérem Miniszter Urat, szíveskedjék mindezek figyelembevételével megszüntetett nyugdíjam újrafolyósítását elrendelni.”⁶⁴ Bő egy évvel később, 1953. április 18-án a Pénzügyminisztérium már érdemben foglalkozott az ügyével, és újra bekérték részletes önéletrajzát.⁶⁵ Mintegy két és fél év (!) után, 1954. szeptember 1-től a Pénzügyminisztérium havi 200 forint nyugdíjat állapított meg a számára.⁶⁶

Ezután tíz évvel, 1960. október 3-án hunyt el: nekrológ sem a pécsi napilapokban, sem a tudományos folyóiratokban nem jelent meg róla (13. kép).⁶⁷ Az utókor történelmi jóvátétele azonban nem maradt el: a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény 15. § (1) bekezdése alapján a *Nemzeti Kegyeleti Bizottság* 2005. szeptember 22-én tartott soros ülésén meghozott 58/2005. sz. határozatával *Schaurek Rafael*, „jogtudós, egyetemi tanár, rektor, publicista, zenei író” sírhelyét a *Nemzeti Sírkert* részévé nyilvánította.

13. kép: Az özvegy által feladott gyászír⁶⁸

A *Kajtár István* emléke előtt tisztelgő, *Schaurek Rafael*ről szóló tanulmány méltó epilógusa lehet a két pécsi professzor legfontosabb közös értékéről, a mély jogtanári elkötelezettség példaadó tulajdonságáról szólni – nem feledve természetesen, hogy *Kajtár* professzor iskolateremtő jogpedagógusi munkássága mellett a kutatói erények területén is hasonlóan maradandót alkotott.

A viselkedésében szinte a félszepszigig menően szerény⁶⁹ *Schaurek* professzor kivételes jogtanári jellemét uraló *pietas*-t jól illusztrálja, hogy sok éven át ő látta el a felvételi és tandíjmentességi bizottság előadói feladatait. A ciszterci diákszövetségi tag hűségére s jóakarására jellemző, hogy egykori gimnáziuma tanulóit több alkalommal – még a saját érettségije után 40 évvel is⁷⁰ – segítette akár alimentáció útján, akár más módokon. *Molnár* jogkari dékán a professzort tanári működése 30. évfordulóján, a kari tanács már említett 1941. október 21. napi ülésén – amelyen tanítványai szép házi ünnepség keretében koszorúval köszöntötték tanárukat⁷¹ – megtartott beszédében maga is kiemelte, hogy „(...) *becsüljük benne a lelkiismeretes tanárt, aki*

⁶⁴ CSGYK HGY, lásd MÉREG, Joglíceum.

⁶⁵ CSGYK HGY, lásd MÉREG, Joglíceum.

⁶⁶ CSGYK HGY, lásd MÉREG, Joglíceum.

⁶⁷ MÉREG, Joglíceum.

⁶⁸ Dunántúli Napló 1960. október 5., 6.

⁶⁹ CSÖNDES, A magánjog oktatása a jogakadémián 122.

⁷⁰ A Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának évkönyve az 1940–41. iskolai évről 86.

⁷¹ ETE jogi kari jkv. 1941. október 21., lásd CSÖNDES, A magánjog oktatása a jogakadémián 122., 90. lábaj.

tanítványainak nemcsak szellemi táplálékot nyújt, de a Kar bizalmából az ifjúság szociális vonatkozású szükségleteinek kielégítése körül is mindig nagy komolysággal, lelkiismeretességgel, fáradhatatlanul, de főképpen sok megértéssel és az ifjúság iránti szeretettel segítette közmegelegedésre megoldani a Karra háruló feladatokat.”⁷² Éles judíciuma, tárgyilagossága, valamint „férfiás, mély vallásossága”⁷³ általános nagybecsülést és őszinte tiszteletet váltott ki – a juszteniánuszi intéciók *prooemiumának* címe szerint – a törvényt ismerni vágyó ifjúság, a *cupida legum iuventus* köreiben. Rajczy Péter (1917–2006) 1981-ben így emlékezett meg többek között – név szerint kiemelve – *Schaurek Rafael*-ről is: „a régi professzorok nemcsak tudósai voltak tudományuknak, hanem egyben az ifjúság nevelői is. Hisz épp azokra emlékeznek a vendiák is elsősorban, akik az egyetemi katedra magaslatáról is nevelték a jogászifjúságot. Nem tudom eléggé kiemelni ezeknek a professzoroknak pedagógiai értékét – és ezt ősz fejjel még fokozottan érzem, amelyet egész generációkat neveltek a szó legnemesebb értelmében vett jogászokká, olyan emberré, akik az embertelenségben is emberek tudtak maradni, és akik tudományuk tekintélyét – doktori esküjükhöz híven – annak mesterséges devalválása idején is megtudták tartani.”⁷⁴

A pécsi belvárosi Gyertyaszentelő Boldogasszony Templom (Dzsámi) északnyugati főhajójának falán emléktábla figyelmeztet arra, hogy Pécs városát a háború pusztításaitól való megmenekülés végett a pécsi katolikus egyesületek és az egyházközségek kezdeményezésére és *Esztérgár Lajos* (1894–1978) polgármester támogatásával a város vezetői 1943-ban Jézus Szíve oltalmába ajánlották. A közgyűlés április 30-án egyhangúan elfogadta a javaslatot, hogy június 6-án rendezzék meg a felajánlási ünnepséget. *Schaurek Rafael*, az egyetem rektora – közgyűlés meleg tapsával fogadott – hozzászólásában kifejtette: „A szív a szeretetnek szimbóluma. Szívbe ajánlani, szívbe fogadni annyi, mint szeretetbe ajánlani, szeretetbe fogadni. A Megváltó Istenember szeretetének érzete mindennél inkább megnyugtató és vigaszt nyújtó érzés a megpróbáltatásokban szenvedő emberiségnek. Ha valaha, akkor most van különösen szükség erre a szeretetre.”⁷⁵

Felhasznált irodalom és források⁷⁶

- A Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának évkönyve az 1939–40. iskolai évről. Pécs 1940
 A Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának évkönyve az 1940–41. iskolai évről. Pécs 1941
 A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kat. Főgimnáziumának értesítője az 1897-98-ik iskolai évről. Pécs 1898
 A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kat. Főgimnáziumának értesítője az 1899-900-ik iskolai évről. Pécs 1900
 A Zircz-Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kat. Főgimnáziumának értesítője az 1894-95-ik iskolai évről. Pécs 1895
 Baranya vármegye hivatalos lapja 1906. április 5., 145.
 BENKE József: Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai. Pécs 1998
 CSGYK HGY = Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Aprónyomtatványtár
 CSÖNDES Mónika: A magánjog oktatása a jogakadémián, különös tekintettel *Schaurek Rafael* munkásságára. In:
 KAJTÁR István – POHÁNKA Éva (szerk.): A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923. Pécs 2000, 105–127.
 Dunántúl 1911. július 11., 2.
 Dunántúl 1911. október 21., 3.

⁷² ETE jogi Kari jkv. 1941. október 21., lásd CSÖNDES, A magánjog oktatása a jogakadémián 122., 86. lábji.

⁷³ Idézet a rektorra választásakor megjelent tudósításban szereplő életrajzból. Lásd Pécsi Napló 1942. június 11., 2.

⁷⁴ RAJCZI, Egy könyv olvasása közben 4.

⁷⁵ NÁDOR, Ötven éve történt 10.

⁷⁶ A bibliográfiában szereplő napi- és hetilapok, valamint a Pécsi Közlöny és a gimnáziumi évkönyvek az *Arcanum Digitális Tudománytár* révén váltak elérhetővé.

- Dunántúl 1912. február 16., 4.
Dunántúl 1932. június 21.
Dunántúl 1935. március 24., 5.
Dunántúl 1935. október 2., 5.
- KAJTÁR István: Schaurek Ráfael. In: CZIBÓK Balázs – JANKOVITS László – NAGY Ferencné (szerk.): Memoria professorum Quinqueecclesiensium. Az Erzsébet Tudományegyetem és a jogutód intézmények professzorai. Pécs 2000
- (ID.) KECSKÉS László: A civiliztika tárgyak és tanszékek helyzete a két világháború között. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): Fejezetek a pécsi egyetem történetéből. Pécs 1980, 197–216.
- KECSKÉS László: A civiliztika kutatásának és oktatásának alakulása a pécsi jogi karon. In: KULCSÁR Gabriella (szerk.): 85 éve Pécssett. Ünnepi tudományos ülés a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának 85. évfordulója alkalmából. Pécs 2009, 21–93.
- KOPCSÁNYI Károly: A Pécsi Jogakadémia múltja s jelene. Pécs 1897
- LENGVÁRI István: Jogakadémiai tanárok mint egyetemi vezetők az Erzsébet Tudományegyetem első pécsi évtizedében. In: KAJTÁR István – POHÁNKA Éva (szerk.): A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923. Pécs 2000, 193–203.
- MAGYARY Géza – BALOGH Jenő – BUDAY László: Jelentés a Sztrokay-jutalom tárgyában. In: Akadémiai Értesítő 30 (1919) 178–195.
- MÁRFI Attila: A boldog békeidők utolsó évei Pécssett. Arató Jenő visszaemlékezései 1909–1914. II. rész. Pécsi Szemle 2008/2.
- MARTYN Ferenc: Levelek Török Lajoshoz III. Párizs, 1930. 03. 17. napi levél. Jelenkor 1996/12. 1108sk.
- MÉL = Magyar Életrajzi Lexikon. II. kötet. Budapest 1982
- MÉREG Martin: Joglyceum, jogtudományi kar, kényszernyugdíj – Schaurek Ráfael vázlatos pályaképe a 20. század első felében, https://tgyoblog.wordpress.com/2017/02/24/joglyceum-jogtudomanyi-kar-kenyszernyugdij-schaurek-rafael-vazlatos-palyakepe-a-20-szazad-első-feleben/#_ftnref1 (2020. 06. 10.)
- MKL = DIÓS István (főszerk.) – VICZIÁN János (szerk.): Magyar Katolikus Lexikon. Budapest 1993–2004. XI. kötet 934.
- Mohács és Vidéke 1887. október 9., 3.
- NÁDOR Tamás: A 90 éves tenorista. Új Dunántúli Napló 1993. július 12., 11.
- NÁDOR Tamás: Az idő rostjában. Adventi esték. Új Dunántúli Napló 1991. december 19., 8.
- NÁDOR Tamás: Ötven éve történt... Megszületik egy nagyszabású terv. Új Dunántúli Napló 1993. április 29., 10.
- NAGY Imre Gábor: Az evangélikus Nendtvich család Pécssett a 19–20. században. In: BORSY Judit (szerk.): Reformáció a Dél-Dunántúlon. Pécs, Kaposvár, Szekszárd 2019. 295–314.
- Néptanítók Lapja 1923/42–43. sz. (1923. november 1.) 22sk.
- ÓRIÁS Nándor: Emlékeim töredékei. Szerk.: ÁDÁM Antal. Pécs 2006
- PEA = Pécsi Egyetemi Almanach, <https://almanach.pte.hu/> (2020. 06. 10.)
- Pécsi Figyelő 1891. február 18., 4.
Pécsi Közlöny 1906. július 11., 2.
Pécsi Napló 1910. január 11., 2.
Pécsi Napló 1910. május 5., 4sk.
Pécsi Napló 1911. július 5., 2.
Pécsi Napló 1912. június 11., 6.
Pécsi Napló 1922. május 25., 3.
Pécsi Napló 1939. május 9., 6.
Pécsi Napló 1941. május 21., 6.
Pécsi Napló 1942. június 11., 2.
- PL = ROMVÁRY Ferenc (szerk.): Pécs Lexikon. II. köt. Pécs 2010, 193.
- POHÁNKA Éva – LENGVÁRI István: A Pozsonyi, majd Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem. In: FEDELES Tamás – LENGVÁRI István – POHÁNKA Éva – POLYÁK Petra (szerk.): A pécsi felsőoktatás évszázadai. Pécs 2011, 49–87.
- PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya. Jelzet: ET 1038, <https://tgyoblog.wordpress.com/2017/02/24/joglyceum-jogtudomanyi-kar-kenyszernyugdij-schaurek-ra>

- fael-vazlatos-palyakepe-a-20-szazad-első-feleben/#_ftnref9 (2020. 06. 10.)
- PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya. Jelzet: ET 3058,
https://tgyoblog.wordpress.com/2017/02/24/jogliceum-jogtudomanyi-kar-kenyszernyugdij-schaurek-ra-fael-vazlatos-palyakepe-a-20-szazad-első-feleben/#_ftnref9 (2020. 06. 10.)
- PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya. Jelzet ET 2119,
https://tgyoblog.wordpress.com/2017/02/24/jogliceum-jogtudomanyi-kar-kenyszernyugdij-schaurek-ra-fael-vazlatos-palyakepe-a-20-szazad-első-feleben/#_ftnref9 (2020. 06. 10.)
- RAJCZI Péter: Egy könyv olvasása közben. Dunántúli Napló 1981. május 31., 4.
- RAVASZ János: Pécsi Tudományegyetem: 1923–1950. I. kötet 110; IV. kötet 539–541; VII. kötet 1204sk. [Kézirat] Pécs 1983
- SCHAUREK Rafael: A zenei decennium. Dunántúl, 1921. márc. 25.
- SCHAUREK Rafael: Amtmann Prosper emlékezete. Dunántúl, 1932. október 18., 4.
- SCHAUREK Rafael: Az oratórium zenéről. Dunántúl, 1916. ápr. 9., 4sk.
- SCHAUREK Rafael egyéb írásai: Dunántúl: 1924. jan. 30., 2; 1925. jan. 31., 2; 1927. jan. 29., 4; 1928. márc. 29., 3; 1930. jan. 29., 4; 1934. jan. 31., 2; Dunántúli Napló, 1948. november 24.
- SCHAUREK Rafael: Pécs zenei képe. Dunántúl, 1934. dec. 25., 29sk.
- SCHUCH, Gereon: Hochschulen und politischer Wandel: Eine exemplarische Untersuchung der Universität Pécs (Ungarn) in den Jahren 1939–1951. Stuttgart, 2003 (PTE Egyetemi Levéltár)
- SCHWEITZER Gábor: A Király utcai ódon épület. Arató Jenő visszaemlékezései a Pécsi Püspöki Joglyceumra. Jogtörténeti Szemle 2008/1. 32–40.
- SCHWEITZER Gábor: A Pécsi Püspöki Joglyceum a 19-20. század fordulóján. In: KAPOSÍ Zoltán – PILKHOFER Mónika (szerk.): A Pécs gazdasága és társadalma a 18-20. században és a Pécs évszázadai című, 2005. évi konferenciák válogatott előadásai. Tanulmányok Pécs történetéből 19. Pécs 2007, 289–310.
- SZABÓ Pál (vitész): A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs 1940, 837–840.
- Ifj. VARGHA Dezső: Előadóként a jogi kar legnevesebb professzorai szerepeltek. Szociális tanfolyam a Pécsi Tudományegyetemen (1942–1944). Dunántúli Napló 1982. augusztus 18. napi száma, 6.

HERGER Csabáné
habilitált egyetemi docens
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.05

**Az egyházak és az állam közötti viszony modernizálásának modelljei
Kajtár István emlékére**

Models of the Modernization of the Connection between Church and State. In memory of István Kajtár

Honouring the memory of István Kajtár, this paper reviews the English, American, French and German modernization models of the connection between Church and State. The reason behind the historical comparative law method can be shown with a part from the speech of the Minister of Culture, József Eötvös given at the House of Representatives on 16th February, 1870: "When defining the connection between Church and State, only two systems can be followed in a constitutional country, where the equality principle is a starting point: either the State has equal impact on each confession or every confession is completely free. The first one was favoured by many and considered the only right and true constitutional system after the principles established in 1789 in France. The other one is the system of freedom, which can be seen in America and in Switzerland and which will root in such proportion as real freedom in every country of the world. There is either a state religion or oppressed religion, but in a constitutional state, both are impossible."

Keywords: *modernization, church and state, comparative legal history*

1. A modernizáció-történeti kutatások Kajtár István életművében

Szeretett és tisztelt professzorom, *Kajtár István* a pécsi jogi kar nagyívű előadásairól és emberségéről ismert fiatal docense volt 1990-ben, amikor egyetemi tanulmányaimat megkezdtem. Az 1992–93. tanévtől a demonstrátora voltam, majd 1995-től a tanársegédje. Személyiségének egyik központi eleme volt a világnézeti tolerancia, ami lehetővé tette, hogy professzor és tanítványa közötti mindennapi, szoros együttműködésben több mint két és fél évtizedet töltsünk el.

Arra buzdított, hogy az egyházak és az állam közötti viszony összehasonlító jogtörténeti vizsgálatával foglalkozzak: ennek eredménye volt, hogy 2006-ban a házassági köteléki jog szekularizációját feldolgozó doktori értekezésemet, majd 2011-ben a polgári állam és az egyházi autonómia témaköréből készített habilitációs írásomat védhettem meg. Mindkét terület illeszkedett modernizáció-történeti munkásságához, ami két tekintetben is fontos előnnyel járt: egyrészt táplálkoztam abból, amit ő már feldolgozott és rendszerbe foglalt, másrészt a számára végzett háttérkutatások eredményeit a saját munkámhoz is fel tudtam használni.

---

¹ ZELLER, A magyar egyházpolitika I. 629–634.

Kajtár István szakirodalmi munkásságában – az özvegye által összeállított, tematikus bibliográfiát kézbe véve – szembetűnő, hogy hány évet és mekkora erőt fektetett a polgári állam és a polgári jogrendszer kialakulása és működése vizsgálatára. Először 1995-ben jelentkezett a tudományos szakmai közönség előtt e témában tanulmánnyal (*Modernizációnk és Európa: Adalékok a politikai vitakultúrához az 1843–44-es rendi országgyűlésen*), melyet számos rész tanulmány követett magyar és német nyelven (1996: *A büntető igazságszolgáltatás modernizációja a XIX. században*; 1997: *A magyar állam modernizációs folyamatai a XIX. században: kitekintéssel a XX. század első felére*; 1997: *Töredékek a XIX. századi magyar állam- és jogrendszer modernizációjához*; 1998: *A ,konzervatív‘ és a ,modern‘ a XIX. századi magyar jogtörténetben*; 1999: *1848-49 és a XIX. századi modernizáció*; 2000: *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer a modernizáció fényében*; 2000: *Állam és jogfejlődés Magyarországon a 19. században*; 2000: *Modernisierung in Ungarn im 19. Jahrhundert und die Staatsfinanzen anhand rechtshistorischer Beispiele*). 2000-ben készült el *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai: Tradíció – Európa – recepció* című összegző műve is, amelyet az MTA doktori cím elnyerésére nyújtott be. Három évvel később szerete meg DSc fokozatát, amikor a műve már nyomtatásban is megjelent a Dialog Campus Kiadó gondozásában.

A modernizáció kérdésének számos eleme azonban továbbra is foglalkoztatta (2001: *Európai jogi kultúra – magyar modernizáció a 19. században büntetőjogi példákkal*; 2001: *1848-1849 és a XIX. századi modernizációnk*; 2004: *Traditionelle Wertordnung in Europa und die Wertordnung der Aufklärung in der Konstituierung der Staaten*; 2004: *Hatalmi elitek a XIX. századi modernizációban*; 2004: *Deák und die Modernisierungsprozesse des 19. Jahrhunderts*; 2004: *Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok*; 2004: *A polgári korszak igazságügy-miniszterei és az európai jogi kultúra*; 2004: *Kossuth Lajos korának vezető rétegei: A kormányzati elit egyes kérdései a tizenkilencedik századi modernizáció során Közép- és Kelet-Európában*; 2004: *A magyar jogalkotás a XIX. században és tanulságai a XXI. századra nézve*; 2004: *Gesetzgebung und Systemveränderungen*; 2004: *Hatalmi elitek a XIX. századi modernizációban*; 2004: *Traditionelle Wertordnung in Europa und die Wertordnung der Aufklärung in der Konstituierung der Staaten*; 2005 *Tradicionális jogi értékek – modern alkotmányos értékek*; 2005: *Deák-vázlat egy jogász habitushoz*; 2006: *Valahányszor e nemzet alkotmányos életfájára az irtó bárd nehezedett*), sőt utolsó éveiben a téma német nyelvű összegzésére is vállalkozott (2017: *Charakterisieren der modernen ungarischen Rechtsentwicklung im 19. Jahrhundert*).

A *Kajtár István* tiszteletére készített tanulmánnyal, amely a fenti modernizáció-történettel kapcsolatos kutatásokhoz csatlakozik, egyben köszönetemet is szeretném kifejezni mindazért, amire megtanított.²

2. Az egyházak és az állam közötti viszony modernizálásának modelljei

2.1. A tradíció és a modernizálás dilemmája Anglia egyházi viszonyaiban

„Fejedelmek születnek, akik a hatalomban nagyobbak, de természetükben a többi balandóval egyenlőek, és a kormányzás joga vagy az abban való jártasság nem vonja maga után más dolgok, legkevésbé az igaz vallás biztos ismeretét.”³

² A téma bővebb, a házassági jog szekularizációjára is kiterjedő kifejtését lásd HERGER, Polgári állam és egyházi autonómia 7–62. valamint HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig, *passim*.

³ LOCKE, Levél a vallási türelemről 26.

Az állam és az egyház kapcsolata Angliában mindig sajátos volt. A katolikus nemzeti egyház korában az előkelők – ellentétben a német fejedelmekkel – a Rómával folytatott politikai csaták során uralkodójukat támogatták, és nemzeti érzelmeitől indítva számos esetben maga a klérus is vállalta a pápai hatalommal való szembeszegülést. 1534-ben az anglikán nemzeti egyház (*national church*) kifejezetten az angol nép reformált egyházaként jött létre. Vallási homogenitásról azonban többé szó sem lehetett; sőt a felekezeti (anglikán–katolikus) illetve felekezeten belüli (anglikán–puritán) ellentétek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a 17. század közepén Anglia a parlamentáris monarchia kialakulásához vezető útra lépjen. Ezen az úton járva vált egyre hangosabbá a kérdés, hogy a jogegyenlőség elve hogyan egyeztethető össze az alattvalóból állampolgárrá váló angolok vallási szempontból diszkriminált jogi helyzetével. Bár az egyházak jogállását tekintve jelentős reformokra került sor a klasszikus liberális korban (1832–1914) is, az anglikán *Church of England* 1689 óta a többi felekezettel szemben immár államegyházként (*established church*) nyert értelmezést, és ezt a pozíciót megőrizte napjainkig: privilegizált jogállását a modern alkotmányos monarchia keretei között olyan módon tartották fenn, hogy mindeközben a nem anglikánok igénye is érvényesülhessen az egyéni vallásszabadságra és a közösségi vallásgyakorlás szabadságára.⁴

Az államhatalom és az egyház összekapcsolódásának kezdetét az angol jogtörténetben 597-től, a Rómából kiküldött térítők kenti partraszállásától lehet számítani. *I. Gergely* (590–604) céltudatos tevékenysége azonban nem csak az 5. században dél-keletről beözönlő angol, szász és jüt törzsek pogány kultusza ellen irányult, hanem az óbrit és ír-skót irányzat (kelta kereszténység) ellen is. Miután Northumbria királya, *Oszwin* 664-ben a Whitbyben megtartott tanácskozáson maga és országa számára is a római vallást választotta, Britannia egésze a katolikus közösség része lett. A normann hódítást (1066) követően a római katolikus egyház Angliában nagyrészt az uralkodói akaratnak alárendelve működött. A westminsteri apátságban megkoronázott *Hódító Vilmos* – az angol-szász korszak széttöredezettsége után – erős, központosított uralmat épített ki. A hódítás jogán minden földtulajdon az uralkodót illetett meg, amelyből $\frac{1}{4}$ részt egyházának adományozott. Legfőbb konfliktusforrásnak az állam és az egyház viszonyában a királyt illető kegyúri jog⁵ gyakorlása bizonyult. Vazallus egyháza vonatkozásában *Vilmos* ragaszkodott kegyúri jogához a püspökök kinevezése során. *VII. Gergely* pápa (1073–1085) tiltakozása ellenére a király gyakorolta a gyűrűvel és bottal való investitúrát is. A főpapok hűbéresköt tettek az uralkodónak és engedélye nélkül nem hagyhatták el Angliát.⁶ A politikai támogatásért cserébe az egyházi adót eljuttatták Rómába, de *Vilmos* nem tett a pápának hűbéresköt, pápai bullát tudta nélkül nem lehetett kihirdetni,⁷ és pápai legátus engedélye nélkül nem léphetett be az országba. A normann uralkodók egyházpolitikája – kisebb eltérésekkel – ezt a mintát követte.

⁴ Ehhez hasonlóan államegyház Skóciában a kálvini–presbiteriánus egyház, de a *Church of Wales*, azaz Wales és Monmouthshire anglikán egyháza önként mondott le 1920. március 31-én az államegyházi pozíciójáról (*Welsh Church Acts*, 1914, 1919), mint ahogy ezt már 1871-ben megtette a *Church of Ireland* is.

⁵ BETHELL, *English black moncks* 673–698.

⁶ FRIEDBERG, *Grenzen zwischen Staat und Kirche* 730.

⁷ FRIEDBERG, *Grenzen zwischen Staat und Kirche* 732.

Míg a vidék lakosságát sokkal inkább a „testvérek” igehirdetése kötötte le,⁸ az 1207 utáni évek egyházpolitikai küzdelmei jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy *Steven Langton* canterbury érsek vezetésével a renddé szerveződő klérus is fellépjen az uralkodói koncentrált hatalomgyakorlással szemben. A *Magna Carta Libertatum* kikényszerítését (1215. június 15.) követően, a 13. század során kiépülő duális rendi államban a főpapi kar – a Lordok Házában helyet foglalva – fontos politikai-közjogi tényezővé vált.

A pápaság és az angol állam illetve a nemzeti egyház viszonya a 14. század második felében éleződött ki. Anglia vallási viszonyait ez idő tájt leginkább a pápai igazságszolgáltatási és pénzügyi politikával szembeni ellenérzés jellemezte. A péterfillérek és a betöltetlen püspökségek javadalmainak Rómába utalása a nemzeti vagyon jelentős részét elszívta. Az 1353. évi *Statute of Provisors* szerint „*Anglia szent egyházát*” a király és a nemesség látta el beneficiumokkal és ezek az ország jogának védelme alatt állnak. III. *Edvárd* (1327–1377) 1376-ban a Jó Parlament összehívásával ennek a felfogásnak kívánt érvényt szerezni, a végső döntés előtt azonban kikérte *John Wyclif* oxfordi egyetemi tanár véleményét. *Wyclif* igennel válaszolt arra a kérdésre, hogy a parlament jogosan tartja-e vissza az ország kincseit, mire IX. *Gergely* (1227–1241) öt átokbullát adott ki a teológus ellen,⁹ akit, bár élet során egyházi hatóság egyszer sem marasztalta, a konstanci zsinat (1414) arra ítelt, hogy „260 tévelygést” tartalmazó könyveit és exhumált csontjait megégessék. 1393-ban a *Statute of Winchester* az 1353. évi rendelkezést megerősítve szigorú büntetést írt elő a királyi bíróságok hatáskörébe tartozó kérelmeknek az országból történő kivitelére. Kétségek merültek fel a pápa státuszát illetően is: Róma püspökeként nem tekinthették olyan személynek, akinek angol bíróságok writet küldhetnek, vagy aki angol alattvalót kiközösíthet. Anglia már ekkor, a 14–15. század fordulóján függetlenedhetett volna Rómától, IV. *Henrik* (1399–1413) azonban a pápa elkötelezett híveként 1401-ben parancsot adott a *Wyclif*-követő lollardok megégetésére. A királyi hatalom csak addig tartott igényt a reformgondolatokat kifejtő teológiai irányzat támogatására, amíg Anglia politikai érdeke pápai hatalom befolyásával szemben ezt megkívánta. A konfliktust alapvetően jogi, nem pedig teológiai szempontból oldották meg.

Az angol nemzeti egyház létrejöttének közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a mézeshetek után tizenöt évesen megözvegyült *Aragóniai Katalin* és az elhunyt *Artúr* herceg után angol trónra kerülő fivér, VIII. *Henrik* 1510-ben kötött házasságát az utóbbi – új házasság és fiú örökös reményében – a pápai szentszékkal érvényteleníttetni kívánta. Ennek sikertelensége azt eredményezte, hogy az angol uralkodó számára kiútként csak a római katolikus egyháztól való elszakadás, a reformáció speciális angol útja maradt. VIII. *Henrik* képzett teológus volt, aki a *Martin Luther* ellen írt szenvedélyes hangvételű munkájáért (*Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lutherum*, 1521), a *Fidei Defensor* címet is megkapta a pápától. A reformáció szellemi tartalmából igazán csak *William Tyndale* 1528-ban Antwerpenben megjelent írása a keresztyén ember engedelmességéről (*The Obedience of a Christen man, and how Christen rulers ought to govern, wherein also if*

⁸ A 13. században az egyház keretein belül megvalósuló új szellemi mozgalom volt a barátok testvéri szövetsége. A *brotherhood* vándor prédikátorait nem az egyház csillogása, hanem a lelkek megmentése foglalkoztatta, és a keresztyén igazságokat az egyszerű emberek körében hirdették. Lásd MCDONELL, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*, *passim*.

⁹ *Wyclif* következetesen vallotta, hogy az elvilágiasodott hierarchia jobban tenné, ha birtokait világi felsőségre ruházva visszatérne az evangéliumi szegénységhez. Nézete szerint a világi uralom (hatalom) közvetlenül *Istentől* származik és ezért közvetlenül *Istennek* felelős a hatalomgyakorló minden egyházi közvetítés nélkül. GILCHRIST, *The Social Doctrine of John Wyclif 157–165*.

thou mark diligently thou shalt find eyes to perceive the crafty convience of all iugglers) ragadta meg, azonban ez sem hitújító tanai miatt, hanem azért, mert Tyndale az államhatalomnak való engedelmesség fontosságát taglalta. A király 1529-ben a parlamentet abból a célból hívta össze, hogy a Rómától való elszakadást kellő módon előkészítsék. Canterbury érseke érvénytelenítette az uralkodó házasságát, majd 1534-ben a parlament (*Act of Supremacy*) rendelkezett arról, hogy Jézus Krisztus után az egyház feje (*supreme head*) a király, és hazaárulást követ el az, aki Henrik jogát kétségbe vonja. A Titkos Tanács által szerkesztett *Oath of Supremacy* (1535) elnevezésű szöveg elmondásával esküt kellett tenniük az állami tisztviselőknek és a neves magánszemélyeknek is. Mivel az eskü elmulasztása halálbüntetést vont maga után, Aragóniai Katalin halálát követően leánya, Mária is letette azt. Az 1532 és 1536 közötti évek törvényhozása következtében Anglia politikai értelemben protestáns állam lett annak ellenére, hogy a katolicizmus egy ideig még népszerű maradt. 1536 és 1539 között VIII. Henrik 560 rendházat és kegyhelyet záratott be. Míg a szerzetesek vándorló koldusként folytathatták életüket és a rendházak birtokait az uralkodó a környék nemesének adományozta, tovább folytatódott a protestantizmus kontinentális áramlataihoz tartozó személyek üldözése is. Az elszakadás politikai, nem pedig vallási mivoltának igazolását jelentette 1540-ben az *Act of the Six Articles*, amelyben a parlament a római katolikus teológia újra alkalmazásáról határozott.

Az eszmei zűrzavar VIII. Henrik halálát (1547. január 27.) követően érte el a tetőpontját. A kilenc éves Edvárd, Jane Seymour fia mellett működő régenstanács olyan nemesekből állt, akik tiszttában voltak azzal, hogy a volt monostori földbirtokaikat csak akkor tarthatják meg, ha Anglia tartósan és teljes egészében protestánssá válik. Az 1549-ben a törvényhozás útján bevezetett istentiszteleti rendtartás, a *Book of Common Prayer* megvetette a protestáns liturgia alapjait és az egyház nyelve az angol lett. Véres Mária uralkodásának öt évét (1553–1558) követően I. Erzsébet (1558–1603) megpróbált békés választ találni az angol reformáció problémáira. Miközben Skóciában John Knox vezetésével kálvini hatást mutató protestáns államvallás jött létre (1560), Angliában a protestánsok 1559. évi megegyezését követően a királynő mint minden szellemi vagy egyházi ügyben a birodalom legfőbb kormányzója („*Supreme Governor of this Realm ... as well in all Spiritual or Ecclesiastical Things*”) autoritása alatt álló és az állam szerves részeként működő nemzeti egyház mereven elzárkózott mind a katolicizmustól, mind a protestantizmus egyéb irányzataitól. 1559. évet éppen ezért az angliai reformáció záró pontjának tekintik.

Az erzsébeti konszolidáció időszakában az angolok jó része a könyv népe (*people of the book*) lett, ami ekkor kettős értelemmel bírt: a Biblia népe, mint a Szentíráshoz ragaszkodó, a protestantizmusban szellemi megújulást keresők csoportja, és a *Book of Common Prayer* népe, mint akik politikai érdekből, különösebb hitbeli érdek nélkül csatlakoztak a nemzeti egyházhoz. A konformistáknak az asszociáció második része nem jelentett problémát,¹⁰ azonban a puritán mozgalom a katolikus tradíciótól való megtisztulásért szállt harcba. A puritanizmus a gyakran hangoztatott anglikán versus puritán ellentétpár tartalmát cáfolva a valóságban nem ellenkezett az angol egyház anglikán karakterével, hanem azon belül a legerőteljesebb és legsikeresebb vallási irányvonal volt,¹¹ mely a Rómától való elszakadást követő posztreformációnak aktív és legitim alkotóelemét képezte vallási és politikai szintén is.

¹⁰ MALTBY, Prayer book and people in Elisabethan and early Stuart England 15–18.

¹¹ MALTBY, Prayer book and people in Elisabethan and early Stuart England 9.

A konszolidáció rövid időszakát követően az 1603-ban trónra kerülő *Stuartok* katolikus külpolitikai orientációja és a puritánok üldözése csak fokozta a vallási és politikai ellentéteket. A problémákat azonban a parlament önmagában a *Magna Carta Libertatum*-ból „öröklött szabadságokra” hivatkozó *Petition of Right* megfogalmazásával (1628) – természetesen – nem tudta megoldani. Az angol polgári fejlődés a protestáns etikában készen kapta a maga elméletét.¹² A protestantizmus istenképe szerint az eredendő bűn minden embert terhel, és ez alól senki sem menekülhet saját cselekedetei által, hanem csak *Isten* ingyen kegyelméből, az egyházszervezet pedig a választott tisztviselők, valamint a szabad és egyenlő jogú egyházközségek megegyezésén alapuló konföderáció-szerű társulás – ellentétben a római katolikus egyház hierarchikus rendszerével. A politikai színtéren ez a felfogás a jogegyenlőség kívánalmát jelenítette meg. Ahogy a *Petition of Right* megszövegezői fogalmaztak, a szabadságok minden angol alattvalót megilletvenk, „*bárki, bármi is legyen annak rangja vagy állása*”.

A királyhű, katolikus irányultságú gavallérokkal szemben a polgári parlamentarizmus elvei a rövidre vágott hajviseletű, kerekfejűeknek nevezett puritánok követeléseiben öltöttek testet. Az *Oliver Cromwell* által vezetett *Gyökér és ág* nevű parlamenti csoport célja vallási területen a püspöki szervezet eltörlése és a király pápista követőinek az országból való eltávolítása volt. *Cromwell* személyes vallási, erkölcsi (és politikai) meggyőződésére nagy hatást gyakorolt szüleinek példája, valamint a *XIV. Lajos* uralkodása alatti erőszakos rekatolizálás elől Angliába menekült, „*francia prófétáknak*” nevezett hugenották szellemisége.¹³ A puritán követeléseket segítette elő az is, hogy a polgárháború első két évének gavallér győzelmeit követően a parlament azzal a feltétellel kapott segítséget a skótoktól, hogy a skót presbiteriánus rendszer szerint átszervezik az anglikán egyházat. Az 1649 és 1653 közötti köztársasági időszakban *Cromwell* leszámolt az Írországra menekült gavallérokkal, majd – immár lordprotektori hatalmával élve – bezáratta a bordélyházakat és a színházakat. Vallásszabadságot biztosított a római katolikus egyházon kívül minden felekezet számára, és visszahívta Angliába az 1290-ben kiűzött zsidóságot is.¹⁴

1660-ban *Monck* tábornok *Richard Cromwell* elmozdításával restaurálta a monarchiát. *II. Stuart Károly* a köztársasági időszakban bölcsen presbiteriánus hitre tért, halálos ágyán azonban már katolikus pap oldozta fel. Őt 1685-ben öccse, a katolikus vallású *II. Jakab* követte a trónon. 1660 utána puritánokat és más protestánsokat *düsszenterként*, azaz az anglikán egyházon kívüli felekezetek tagjaiként üldözték annak ellenére, hogy *II. Károly* száműzetése idején a hollandiai Bredából kiáltványt intézett az angol néphez, melyben ígéretet tett a vallásszabadság fenntartására. A restauráció évében börtönözték be *John Bunyan* (1628–1688), a *The Pilgrim's Progress* című, világhírnévre szert tett mű íróját is. *Bunyan* a börtönben eltöltött tizenkét éve után is folytatta az evangélium nyilvános hirdetését. Népszerűségét jelzi, hogy az evangéliumi keresztény irodalom gyöngyszemeként számon tartott könyvét Angliában tíz év alatt százezer példányban adták el, és már a 17. században lefordították több európai nyelvre, így magyarra is.

A vallási intolerancia az 1770-es évek közepére jelentősen háttérbe szorult. 1672. március 15-én *II. Károly* rendeletében amnesztiát biztosított azoknak a vallási meggyőződésük miatt börtönbüntetéssel sújtott személyeknek, akik politikai bűncselekményt nem követtek el, és

¹² KÓNYA, Kálvinizmus és társadalomelmélet 333. és 388–392.

¹³ DAYTON, Theological Roots of Pentecostalism, *passim*.

¹⁴ KATZ, Kifelé a gettóból 20. és 44–45.

engedélyt adott nekik magán-összejövetelek tartására. Az angol zsidóság petíciójára (1664. augusztus 22.) reagálva formálisan vallási türelmet hirdetett, amit 1674-ben, majd 1685-ben, a francia nantes-i ediktum visszavonásának évében, újra megerősített. II. Jakab trónra lépésével azonban a *Church of England* egyeduralmának biztosítása érdekében újra felerősödött a nem anglikán felekezetek üldözése. Sokaknak tűnhetett úgy, hogy a vallási intoleranciával terhelt hagyományokat nyögő vén Európát könnyebb itthagyni, mintsem a kedvezőbb politikai széljárást várni. Ez idő tájt települt át az Újvilágba George Fox kvéker egyházának (*Religious Society of Friends*) jelentős része, köztük a későbbi észak-amerikai angol gyarmat, Pennsylvania megalapítója, a nemesi származású *William Penn* is.

1688-ban a parlament I. Károly leányát és annak férjét, a protestáns *Orániai Vilmost* hívta meg a trónra. A két ház együttes követeléseit az angol alattvalók „jogainak és szabadságainak oltalmazása és biztosítása érdekében” Vilmos, aki „a Mindenható Isten kegyelméből dicsőségesen közreműködött abban, hogy ez a királyság megszabaduljon a pápaságtól és az önkényuralomtól” illetve uralkodótársa, *Mária* elismerte, majd törvénybe iktatta. A forradalom vívmányaként számon tartott *Bill of Rights* (1689) preambulumban elsőként jelölték meg a vallási sérelmeket, II. Jakab azon törekvését, hogy „(...) az általa alkalmazott gonosz tanácsadók, bírák és tisztségviselők segítségével (...) elnyomja és megsemmisítse a protestáns vallást és e királyság törvényeit és szabadságait”. Ez az általános, protestáns szóhasználat érvényesült az *Act of Settlementben* (1701) is, mely szerint a trónképeséget kizárja a trón várományosának vagy házastársának katolikus vallása, és trón ilyen esetben a hannoveri ház rangidős protestáns tagjára száll.

Ennek ellenére szó sem volt a protestáns felekezetek jogegyenlőségéről. 1689-ben, amikor *Locke Epistola de tolerantia* című műve Amsterdamban megjelent, a *Toleration Act* rendelkezései értelmében az anglikán nemzeti egyház (*national church*) helyét a sokkal pragmatikusabb államegyház (*established church*) megjelölés foglalta el. Míg az anglikanizmus privilégiumokat élvezett, a disszenter egyházak kiválásukért és az 1640–50-es évek politikai radikalizmusáért magas árat fizettek, hiszen jogszabályok sora korlátozta a politikai életben és oktatásban való részvételüket saját államukban.¹⁵ A lelkiismereti- és vallásszabadság korlátozott mértékben, a jogegyenlőség elvének sérelmével valósult csak meg. Európai viszonylatban, saját korát tekintve mégis haladó jellegű és egyedülálló volt ez az állapot, hiszen a toleranciának a minimális szintje biztosítva volt.

A következő évszázad végére azonban az angolok keresztény és más vallások sorából választhattak, ami Anglia társadalmát sokkal inkább az ekkor ifjúkorát élő Amerikai Egyesült Államokhoz, mint Európa többi részéhez tette hasonlónak. A restauráció és a *Toleration Act* kiadása közötti időszakot (1660–1689) általában az „anglikanizmus tridenti zsinatának” nevezik. 1689 után az államegyház mégsem követelhetett már a királyság minden polgárától hűséget magának. Ez által viszont sokkal tisztábban határozhatta meg önmagát, mint mikor a tisztaság csupán anglikán erény volt. Az 1730-as években a lelkészcsaládból származó, Oxfordban tanult *John Wesley* vezetésével kibontakozó metodista mozgalom részeként Angliában több mint 360 gyülekezet jött létre, melyek *Wesley* 1791-ben bekövetkezett halála után kiváltak az anglikán egyházból.¹⁶ *Wesley* legfőbb érdemének – társadalomtörténeti szempontból – azt tartják, hogy a társadalmi problémákra nem igazán reagáló anglikán egyházzal ellentétben követőit a Biblia útmutatása alapján szorgalmas,

¹⁵ MALTBY, *Prayer book and people in Elisabethan and early Stuart England* 235.

¹⁶ MCCONNELL BUCKLEY, *Constitutional and Parliamentary History of the Methodist Episcopal Church*, *passim*.

tisztességes életre buzdította, és mély politikai konzervativizmusával az iparvidékeket távol tartotta francia forradalom követésétől, amelyet az ördög munkájának tekintett.¹⁷ A 18. századi Anglia jellemző színpontja volt az *evangelical revival* mozgalom is,¹⁸ amely nevét a Biblián alapuló, egyszerű hitbéli igazságokhoz való visszatérésről kapta. Az evangéliumi ébredés a puritanizmus újjászületését jelentette, amely ekkor politikai helyett sokkal inkább szociális irányultságú volt.

A 18–19. század fordulójára Anglia vallási viszonyait a kor követelményeinek megfelelően több szempontból átalakították. III. György (1760–1820) felmentette az őket sújtó büntető jogszabályok alól azokat a római katolikus állampolgárokat, akik a király hűségére letették az 1773-ban megfogalmazott esküt.¹⁹ Az 1820-as évek végének politikai és jogi változásai lehetővé tették a katolikusok és a nonkonformisták egyenjogúsítását is. Sir Robert Peel miniszterelnök kora politikai stílusának hiteles képviselőjeként tory párttagsága ellenére támogatta ezt a törekvést. Az *An Act for the Relief of His Majesty's Roman Catholic Subjects* címet viselő törvénycikk (1829)²⁰ az egyházi személyek kivételével aktív, illetve eskütétel után passzív választójogot, valamint hivatalviselési jogot biztosított a katolikusoknak.²¹ A tory-anglikán szövetség sikertelenségét és a felekezeti jogegyenlősítés társadalmi támogatottságát igazolta, hogy a toryk 1846 és 1874 között alig öt évre szereztek csak meg a politikai hatalmat. Az I. vatikáni zsinaton 1870-ben elfogadott pápai infallibilitásról szóló dogma azonban már messze túllépte az angol liberális politikai elit tőrésáthárát. William Gladstone, aki ezidőben első ízben volt miniszterelnök, pamfletjében (*The Vatican Decrees in their Bearing on Civil Allegiance*, 1874) nem kevesebbet állított, minthogy a dogma az angol katolikusokat az angol koronához illetve a pápához való hűség dilemmája elé állítja. A katolikus egyházat a despotizmus magas fokán álló monarchiaként jellemezte, melynek feje „a tömjén fojtogató felhőjébe rejti el a szabadság elleni bűneit” (*Vaticanism: an Answer to Reproofs and Replies*, 1875).²²

A zsidók politikai egyenjogúsítását²³ 1858-ban a parlament tagjaitól megkövetelt keresztény eskü módosításával valósították meg. Cromwell rendelkezése óta a zsidók szabadon élhettek az ország bármely részében, illetve ha itt születtek, brit alattvalók voltak. Foglalkozási és politikai korlátozások ugyan Angliában is voltak velük szemben, de ezek 1829-ig a nem anglikán keresztényeket is sújtották. 1858. július 26-án, a jogegyenlősítés szimbólumaként, Lionel de Rothschild helyet foglalhatott a Közösségek Házában. Amikor az anglikán vallású, tory Benjamin Disraeli 1837-ben parlamenti képviselő, majd 1868-ban első ízben miniszterelnök lett, már nem vallási toleranciáról, hanem – úgy tűnt – sikeres asszimilációról volt szó. A szefárd zsidó örökségét kulturális és etnikai értelemben keresztisége után is nagyra tartó Disraeli a politikai kritikák egy részét azonban az 1870-es évek második felében antiszemita gúnyrajzok formájában kapta meg.²⁴

Angliában első ízben 1851-ben tartottak hivatalos népszámlálást. Ennek eredménye szerint a nemzet nem volt olyan mértékben vallásos, ahogy ezt feltételezték. A népesség 60%-a járt csak rendszeresen templomba. Ezen belül 5,2 millió állampolgár vallotta magát anglikánnak, szemben a

¹⁷ MCDOWALL, An Illustrated History 124–125.

¹⁸ DALLIMORE, Georges Whitefield, *passim*.

¹⁹ Az eskü szövegét teljes terjedelmében közli FRIEDBERG, Grenzen zwischen Staat und Kirche 751–752.

²⁰ <http://www.historyhome.co.uk/peel/ireland/catheman.htm> (2020. 07. 07.)

²¹ Ez utóbbi alól kivételt csak a régens, a lordkancellár és még három más főhivatal képezett, lásd FRIEDBERG, Grenzen zwischen Staat und Kirche 752.

²² MAGNUS, Gladstone 235–236.

²³ KATZ, Kifelé a gettóból 14. és 17.

²⁴ ENDELMAN, Disraeli's Jewishness Reconsidered 109–123.

4,5 millió nonkonformistával és a majdnem félmillió római katolikussal.²⁵ Ezek az adatok kétségbe vonták az államegyházi jogállás fenntartása iránti társadalmi igényt. Ennek ellenére Angliában az állam és az államegyház kapcsolatának alapját továbbra is a Rómától való elszakadást követően alkotott jogszabályok képezték,²⁶ és az anglikán egyházban csak a következő század derekán erősödött fel az állami semlegesség iránti igény.

2.2. Az újvilág ígérete

„Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat, hogy minden ember egyenlőként teremtett, az embert Teremtője olyan elidegeníthetetlen Jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az Élethez és a Szabadsághoz, valamint a jog a Boldogságra való törekvésre“²⁷

A sajátos amerikai modell létrejöttét többek között annak köszönheti, hogy az Óvilágban üldözött vallási kisebbségek tagjai már a gyarmati korban is a szabadság földjeként tekintettek a tengeren túlra. A *Mayflower* puritánjai még az utazás során „Isten színe előtt” megegyeztek (1620. november 11.) a Virginia északi részén alapítandó új kolónia létrehozásának elveiről.²⁸ Kifejezték elhatározásukat, hogy jogi normát és hivatalt csakis a közösség érdekének leginkább megfelelő módon (*General Good of the Colony*), a jogegyenlőség elvét (*just and equal Laws*) szem előtt tartva alkotnak, illetve állítanak fel.²⁹ Mindezt természetesen fenséges uralkodójuk, *Jakab* király hű alattvalóiként, de főként mindkét fél nagy örömeire tették. Bár Angliában is elég puritán maradt még ahhoz, hogy hitelveikkel hozzájáruljanak a polgári átalakulás kibontakozásához, a Zarándok Atyák öröksége máig tartó hatást gyakorolt az amerikai alkotmányjog fejlődésére: a protestáns, egyetemes papság elvében gyökerező jogegyenlőségi felfogás és az angol common lawban a *Magna Charta Libertatum* óta (1215) ősi jogokként hivatkozott szabadságok átkerültek az újvilág politikai-jogi kultúrájába is.

A *Mayflower Compact*-et aláírókhoz hasonlóan puritánok alapították 1629-ben Massachusetts gyarmatot *John Winthrop* vezetésével. Az óhazában üldözött vallási kisebbség az új gyarmaton többségbe kerülve sajátos jogok birtokosa lett: a koloniális karta (1629. március 4.)³⁰ értelmében a

²⁵ A népszámlálási adatokat közli és értékeli MCDOWALL, *An Illustrated History* 141.

²⁶ Az uralkodó viseli a *Supreme Governor of the Church* címet. Elsőszámú alattvalója a canterbury érsek, aki rangban megelőzi a miniszterelnököt és a lordkancellárt is. A királyt egyházi szertartás keretében a canterbury érsek koronázza meg. A királyt megilleti az érseki és püspöki székek, valamint az egyéb egyházi hivatalok betöltésének joga, mely utóbbit a *First Lord of the Treasury* javaslata alapján gyakorol. Számos egyházközségnek a korona a patrónusa, azaz joga van a lelkész jelölésére (*ius praesentandi*), melyet a belügyminiszter útján gyakorol. A két érsek, valamint a londoni, a winchesteri és a durhami püspök hivatalánál fogva tagja a Lordok Házának. Ezen kívül további 20 hely és szavazat illeti meg a püspököket, amely által hatékony alakítói lehetnek a mindenkorai politikai életnek. Az egyházi renddel és a tanokkal kapcsolatos döntések a parlament hatáskörébe tartoznak. Eszerint a zsinatok, valamint a *Church Assembly* határozataihoz a parlament és a király hozzájárulására van szükség még abban az esetben is, ha az a liturgiai előírások megváltoztatására vonatkozik. Lásd bővebben LEISCHING, *Kirche und Staat* 20.

²⁷ The unanimous Declaration of the thirteen United States of America. A hivatalos magyar fordítást lásd <http://mek.oszk.hu/02200/02256/> (2020. 07. 07.)

²⁸ A szerződés eredeti példánya elveszett, a két fennmaradt átirat azonban megegyezik. Magyar fordítását lásd BÓDY – URBÁN, *Szöveggyűjtemény* 55.

²⁹ SCHAMBECK – WIDDER – BERGMANN, *Dokumente zur Geschichte der Vereinigten Staaten* 19–20.

³⁰ The Charter of Massachusetts Bay, lásd BÓDY – URBÁN, *Szöveggyűjtemény* 56–57.

gyarmati népképviselői gyűlést kizárólag a puritán közösség tagjai választották meg. Massachusetts Bay puritánjai lelki abszolútizmusukat megőrizve üldözték a másvallásúakat, akik számára egy megoldás maradt: tovább álltak, hogy egy toleránsabb, vagy inkább mondjuk így: nekik tetsző vallást preferáló államot hozzanak létre. Az independens *Thomas Hooker* tiszteletes és az elégedetlen telepesek egy része 1635-ben alapította meg Connecticut gyarmatot. 1637-ben a connecticuti Hartford, Windsor és Wethersfield városok polgárai alkotmány kidolgozásához kezdtek, mely két évvel később, *Fundamental Orders of Connecticut* (1639. január 14.) címmel a nyugati világ első írott alkotmányaként fogadtak el. A haladó alapelvek közt különös jelentőséggel tűnt itt fel az „*Evangélium szabadságának és tisztaságának*” ügye,³¹ az eddigi üldözöttek szabad vallásgyakorlásának elve. Szó sem volt azonban általános vallásszabadságról; Massachusetts példájából semmit sem okulva saját felekezetüket államvallásként intézményesítették. Ez a példa nem volt egyedülálló a demokráciát, jogegyenlőséget és szabadságot még csak most tanuló gyarmatokon, hiszen a tizenhárom közül kilenc gyarmaton államvallást alapítottak. A kongregacionalizmus vált hivatalos vallássá a Connecticut mellett Massachusettsben és New Hampshireben, anglikán lett Virginia, Dél- és Észak-Carolina, Georgia és New York állam, valamint Maryland, annak ellenére, hogy ez utóbbit 1632-ben a katolikus *Cecil Calvert* alapította. Az állam és az egyház összefonódásának a legfontosabb külső jegye az említett kilenc gyarmaton – az európai mintához hasonlóan – az volt, hogy a közhivatalokat betöltők számára vallási feltételeket írt elő a gyarmati kormányzat és a kiválasztott egyház az állami adókból támogatást kapott.

New Jerseyben és Rhode Islandben hivatalos vallást nem alapítottak, de a felekezetek egyenlősége maradéktalanul csupán két gyarmaton, Delawareban és Pennsylvániában valósult meg.³² *William Penn*, a nemesi származású kvéker régi álma egy ideális keresztényi állam létrehozása volt. *Penn* az állam és az egyház kapcsolatát tekintve e liberális utat választotta, a jogegyenlőség elve azonban nemcsak ezen a területen jelent meg Pennsylvániába. Itt született meg az első tiltakozás a rabszolgaság ellen 1688. február 18-án. Germantown mennonitái a következőképp érveltek: „*És azok, akik embereket lopnak vagy rabolnak, és azok, akiket ők adnak és vesznek, nem egyenlők-e mindannyian? Itt létezik a lelkiismeret szabadsága, mely jogos és ésszerű, legyen ez ugyanígy a test fizikai szabadsága is*”.³³

A függetlenségi háború korszakának újjászerveztett állami alkotmányai és szabadságjogi katalógusai (*Bill of Rights*) Connecticut kivételével mindenütt védelemben részesítették a szabad vallásgyakorlást, így 1776 után az immár független államokban egyre növekedett az ellenállás az eddigi államvallásokkal szemben. Az újonnan bevándorolt presbiteriánusok, baptisták, metodisták és izraeliták a szabadság reményében jöttek Amerikába, nem pedig azért, hogy most egy másik felekezettel szemben váljanak nem kívánatos kisebbséggé. Virginiában a szabad vallásgyakorlás elvét a *George Mason* vezetésével 1776. június 12-én megalkotott jognyilatkozat (XVI. cikkely) a következőképp rögzítette: „*Vallást vagy a Teremtőnkkel szembeni kötelességünket és ennek teljesítését csakis az értelem és a meggyőződés irányíthatja, nem pedig kényszer vagy erőszak. Ezért minden embert egyenlő mértékben illeti meg a jog, hogy vallását szabadon gyakorolja, ahogyan azt lelkiismerete parancsolja; és mindannyiunk közös kötelessége, hogy keresztényi türelmet, szeretetet és könyörületességet tanúsítsunk egymás iránt.*”³⁴ A felekezeti

³¹ Fundamental Orders of Connecticut, lásd SCHAMBECK – WIDDER – BERGMANN, *Dokumente zur Geschichte der Vereinigten Staaten* 24–29.

³² ALDERMAN – KENNEDY, *A nép nevében* 367.

³³ SCHAMBECK – WIDDER – BERGMANN, *Dokumente zur Geschichte der Vereinigten Staaten* 24–29.

³⁴ Virginia Declaration of Rights, http://avalon.law.yale.edu/18th_century/virginia.asp (2009. 02. 23.)

feszültségek orvoslása érdekében nyolc évvel később a konzervatív szemléletű *Patrick Henry* egyházpolitikai tárgyú törvényjavaslatot terjesztett a virginiai törvényhozás elé, mely szerint az úgynevezett vallásadót mindenkinek a saját választása szerinti keresztény felekezet részére kellett volna megfizetnie.³⁵ *Henry* javaslata erős társadalmi vitát váltott ki, hiszen az amerikai politikai közgondolkodás a vallást személyes, magánjellegű dolognak tartotta.³⁶

Thomas Jefferson és *James Madison* a tervbe vett vallásadót elfogadhatatlannak tartotta, elsősorban azért, mert egy szabad akaratlan alapuló egyházi intézményt kötelező állami intézménnyé alakítottak volna át. Az *Emlékezés és tiltakozás a vallási adóztatás ellen* című esszéjében *Madison* a következőképp érvelt: „Mielőtt egy ember a polgári társadalom tagja lesz, elsősorban a világegyetem irányítójának alárendeltje. Ezért határozottan állítjuk, hogy egyetlen ember jogát sem lehet a polgári társadalom intézményei által korlátozni. A vallás teljes egészében kivétel a polgári társadalom hatásköre alól.”³⁷ Miután *Henry* elvei megbuktak, *Madison* újra előterjesztette *Jefferson* törvényjavaslatát a szabad vallásgyakorlásról, melyet az állam törvényhozása 1786. január 16-án fogadott el: megtiltották bármely vallás kötelező támogatásának, azaz a vallásadónak a bevezetését, és lefektette azt az alapelvet, hogy közhivatal betöltéséhez vallási hovatartozást nem lehet előírni. Mivel pedig „a mindenható Isten a szellemet szabadnak teremtette”, e rendelkezések megváltoztatását a törvény az ember veleszületett jogának megsértéseként értékelte.³⁸

1787. szeptember 17-én elfogadott föderális alkotmányba csupán egy rövidke megjegyzés került be a vallási kérdésekről a – fent említett előzmények okából – a közhivatalok betöltése, valamint az elnöki eskütétel³⁹ kapcsán. A tagállamok közötti kapcsolat konföderációként vagy föderációként történő meghatározása és az alkotmány ratifikálásának kérdése amúgy is súlyos vitákat okozott a Philadelphiában összeült alkotmányozó konvencióban;⁴⁰ a szabadságjogok kérdésével nem akarták tovább terhelni az előkészítést, inkább nyugodtabb időkre halasztották ezek rendezését. Az állam és az egyház viszonyának alkotmányjogi szabályozására tehát – függetlenségi háború idején született tagállami alkotmányok és a virginiai törvénycikk példáját követve – négy évvel később, 1791-ben került csak sor.

Szerzők sora írta már meg a vallásszabadság történetét, hol kissé szentimentálisan, hol a csupasz tényekre összpontosítva, minden esetre gyakran elfelejtve, hogy a természetjog protestáns etikához kötődő változata mellett az észjogi irányzatnak (a francia felvilágosodás által rabul ejtett természetjognak)⁴¹ is jelentős szerepe volt az amerikai politikai gondolkodásban és az alkotmányos rendszer kialakításában. Mindegyikük szeme megakadt azonban azon a történelmi pillanaton, amikor a csecsemőkorból éppen kinövő nemzet *Alkotmányozó Atyái* azután, hogy az új föderális állam szervei megkezdték működésüket, a kedvező időpontot kívárva az állami és az egyházi szféra következetes elválasztása mellett döntöttek.

³⁵ FREEDOM, Church and State in America 140–146.

³⁶ PFEFFER, The Liberties of an American 33.

³⁷ ALDERMAN – KENNEDY, A nép nevében 368.

³⁸ The Virginia Statute of Religious Liberty, lásd SCHAMBECK – WIDDER – BERGMANN, Dokumente zur Geschichte der Vereinigten Staaten 145–148.

³⁹ NAGYNÉ SZEGVÁRI, Az elnök a kormányzatban 22–40.

⁴⁰ KÉPES, Az amerikai állammodell 38–44. és NAGYNÉ SZEGVÁRI, Az USA alkotmányos rendszerének kialakulása 41–61.

⁴¹ Lásd bővebben: HERGER, Szakrális kontra szekuláris értékek a polgári modernizáció korában 33–44.

A konzervatív, eddig államegyházi pozícióban lévő felekezetek belátták, egyikük sem rendelkezik elegendő társadalmi támogatottsággal ahhoz, hogy államegyháziságát az egész nemzetre kiterjessze, bár *Jefferson* szerint félő volt, hogy a számtalan, kálvini tradícióban álló felekezetek együtt ezt megtehetik. A vélemények sokfélesége ellenére a felekezetek abban egyetértettek, hogy mindegyik szabadságot igényelt saját magának. Ennek megszerzéséhez az egyedüli útnak az látszott, ha a jogot mindenki másnak is egyenlő módon biztosítják. Megszűnt tehát a különbség a korábbi államegyházak és más vallási egyesületek, illetve a konzervatív és a radikális csoportok között, bár az utóbbiak elvből, az előzőek pedig csupán szükségszerűségekből álltak az általános vallásszabadság mellett. Az eredmény a vallási gondolkodás és az intézményesítés egy komplex képe lett, amely tipikusan amerikai volt, és amely legjobban a denominacionalizmus⁴² (felekezetiesség) kifejezéssel jellemezhető. Az egyházak ezzel mintegy egyesületi jellegű szabályozást nyertek, melynek következtében az eddigiek mellé új, ekkor alapított felekezetek léptek, tovább tarkítva az amúgy is színes képet.

Az Alkotmány 1791. évi első tíz kiegészítő cikkelye, melyeket együttesen az angolszász tradíció szerint a *Bill of Rights* nevet viseli, a klasszikus szabadságjogok közül első helyen a vallásszabadságot emelte ki: „*A kongresszus nem alkot törvényt vallás alapítása vagy a vallás szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában*”.⁴³ E két alapelv gyakorlati érvényesítése, a különböző egyházak kiváltságainak megszüntetése az alkotmány kihirdetését követő mintegy negyven évben nagyobb nehézségek nélkül történt meg – Virginia kivételével – minden tagállamban, úgy, hogy az egyházak vagyoni jogainak megsértésére vagy megszüntetésére sor került volna. Hozzá kell tenni azt is, hogy messze nem a keresztény világnézet vagy a valláshoz való ragaszkodás megtámadásáról volt szó, és a lakosság valóban nem is ekként értékelte a rendelkezéseket. Bár a föderális alkotmány keretei között a tagállamok joga eltérően szabályozhatta/hatja a vallási viszonyokat, néhány keleti parti tagállam partikuláris jogfejlődésétől eltekintve részletekben is egységes elvek mentén alakult az állam és az egyházak közötti kapcsolat.

Mivel a *Bill of Rights* vallási vonatkozású félmondata a kongresszus irányában jelentett kötelezettséget, 1868-ban az alkotmány módosításával határoztak arról, hogy egyetlen állam sem hozhat vagy alkalmazhat olyan törvényt, mely korlátozza az Egyesült Államok polgárait megillető jogokat (XIV. cikkely 1. §). Így a tagállamok és az unió közötti kapcsolat egyes vonatkozásainak rendezése kapcsán az első cikkely ez utóbbi védelme alá került.

1878-ban a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság (*Supreme Court*)⁴⁴ a *Reynolds contra U.S.* 98 U.S. 145 ügyben hozott ítéletével először értelmezte az alkotmányi rendelkezéseket az 1791 óta eltelt 180 év során. Az Utahban élő mormon vallású *Reynolds* felekezeti jogának megfelelően két feleséget vett, ami az Unió joga szerint bűncselekménynek minősült. *Reynolds* érvelése szerint a poligámia számára vallási elv, tehát a kongresszus őt szabad vallásgyakorlásában sértette meg. A bíróság ítélete szerint azonban az első módosítás semmiképp sem foszthatja meg a kongresszust attól, hogy megbüntesse a szociális szokások vagy a társadalmi rend felforgatóit, mint ahogy fel kellene lépnie abban az esetben is, ha bizonyos vallási cselekményekhez szükséges emberáldozat végrehajtására

⁴² MEAD, *Das Christentum in Nordamerika* 55–57.

⁴³ <http://www.verfassungen.net/us/verf87-i.htm> (2020. 07. 07.)

⁴⁴ GALLAI, *A Legfelsőbb Bíróság szerepe az Egyesült Államokban* 63–82.; MCCLOSKEY: *Az amerikai legfelsőbb Bíróság* 35–41.; MURPHY, *Congress and The Court* 7–69.

kerülne sor.⁴⁵ Mindezekből kitűnik, hogy a szabadságjogok – természetesen – nem abszolút jellegűek, azaz a vallásszabadság nevében elkövetett olyan cselekmények, melyeket a büntetőjog büntetni rendel, nem megengedettek. Hogy a határvonalak hol húzódnak, arról a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság dönt, ha a föderális alkotmányban foglalt jogra történő hivatkozás miatt egy ügy tagállami bíróságtól szövetségi szintre kerül át.

A „*kongresszus nem alkot törvényt vallás alapítása (...) tárgyában*” kitételt (ún. alapítási klauzula) 1947-ben az *Everson contra Board of Education 330 U.S. 1* ügy kapcsán értelmezték.⁴⁶ 1941-ben New Jersey oktatásügyi minisztériuma utasította az iskolákat, hogy az állam minden diákja számára biztosítsák az iskolabuszok használatát, függetlenül attól, hogy egyházi, magán vagy állami iskolába járnak-e, és a közlekedés költségeit a szülőknek térítsék meg. Egy adófizető polgár, *Arch R. Everson* a bíróság előtt megkérdőjelezte a minisztérium jogát arra, hogy ilyen rendelkezést hozzon, mert ezzel szerinte az állam egyházaknak nyújt támogatást. Miután a keresetnek helyt adó elsőfokú ítéletet a tagállami felsőbb bíróság (*New Jersey Court of Errors and Appeals*) megváltoztatta, *Everson* a Szövetségi Legfelsőbb Bírósághoz fordult. Ez döntésében az államot és az egyházat elválasztó alkotmányos szabályozást olyan „magas és átjárhatatlan” falhoz hasonlította, ami a kongresszust és az államokat egyaránt kötelezi. Rögzítette, hogy az alapítás ténye abban az esetben áll fenn, ha a jogszabály valamely vallást illetve minden vallást segíti, vagy egyiket a másikkal szemben előnyben részesíti. Amennyiben az adott felekezeti iskola tevékenysége az állami követelményeknek megfelel, az iskolaválasztás csakis a szülők döntésétől függ, a new jersey-i program keretében pedig nem az iskolákat, hanem – felekezeti hovatartozástól függetlenül – a családokat illetve azok gyermekvállalását támogatták. Ezek alapján a tagállami jogi normát a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság nem találta alkotmányellenesnek.

1984-ben *Sandra Day O'Connor* bírónő javaslatára az elveket két szempontra leszűkítve foglalták össze: az elfogadásra kerülő törvény nem jelenthet intézményes beavatkozást az egyházi szférába, és a kormányzatot nem vezetheti olyan szándék, hogy egyetértését vagy rosszállását fejezze ki. Ennek alapján szüntették meg az egyházi iskolák szövetségi pénzből történő támogatását, a kötelező iskolai istentiszteleteket és a vallási jelképek köztulajdonban lévő területen való felállítását is.

A *Bill of Rights* vallásszabadságot biztosító rendelkezésének második, ún. szabad vallásgyakorlás klauzulája a kongresszus számára állít fel korlátot az által, hogy a vallásos meggyőződést nem korlátozhatja, illetve nem nehezítheti meg annak gyakorlását. Az eljárás során tehát a bíróság azt vizsgálja, hogy komoly-e az a vallásos meggyőződés, amelynek állítólagos sérelme miatt az állampolgár keresetet nyújtott be, és ha valóban komoly, akkor egyensúlyban áll-e a korlátozás az államnak ahhoz fűződő érdekével. Ez utóbbi ugyanis csak akkor érvényesülhet, ha bizonyítást nyer tényleges szükségszerűsége. Ezek az elvek a *Sherbert contra Verner, 374 U.S. 398*⁴⁷ ügy kapcsán kristályosodtak ki 1963-ban, amikor a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság megállapította, hogy a munkanélküli segélyt nem lehet megtagadni attól a hetedik napi adventistától, akit azért bocsátottak el, mert szombaton nem dolgozott.

⁴⁵ TRESOLINI, *American Constitutional Law* 442–443.

⁴⁶ TRESOLINI, *American Constitutional Law* 458–465.

⁴⁷ ALDERMAN – KENNEDY, *A nép nevében* 65. és 369.

A *Cantwell contra Connecticut* 310 U.S. 296⁴⁸ ügyben 1940-ben született ítélet. *Newton Cantwell* és két fia, kik a Jehova Tanúi felekezet tagjai voltak, a főként katolikusok által lakott New Havenben indultak adománygyűjtő körútra házról házra járva, aminek a következményekéntöt vádpont alapján indítottak ellenük büntetőeljárást, és a bíróság ezek közül többen bűnösnek mondta ki őket. Connecticut állam joga szerint ugyanis a pénzgyűjtéshez előzetes engedélyt kell kérni a *Public Welfare Council* (Közjóléti Tanács) titkárságától, amit az apa és két fia elmulasztott, fonográflemezeik hangos lejátszásával pedig megsértették a közrendet és a katolikus egyházat. Az ítéletben a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság az egyes államokkal szembeni elveket rögzítette a vallás szabad gyakorlása kapcsán. 1981-ben a *Thomas contra Review Board, Indiana Employment, Security Division*, 450 U.S. 707⁴⁹ ügyben a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság úgy döntött, hogy a munkanélküli-segély jár annak a Jehova Tanúja felekezethez tartozó személynek, aki fegyvergyártó üzemből vallási okok miatt lépett ki. E felekezet egyébként gyakorta került a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság, de az ügyek jelentős részében nem a vallásra vonatkozó alkotmányos szabadság, hanem a szólás, a sajtó vagy a gyülekezés szabadságának joga alapján született meg a bírói döntés.

A shawnee *Tecumseh*, az indián konföderalizmus legnagyobb propagandistája 1810. augusztus 12-i beszédében népe jogait a fehérekkel szemben egy transzcendens lény adományozására alapozta.⁵⁰ A bennszülött amerikaiak szenvedő alanyai voltak a *Bill of Rights* rendelkezéseit szem elől tévesztő kormányzati ún. keresztény politikának. Az asszimiláció megvalósítása érdekében tradicionális életmódjuknak és ehhez szorosan kapcsolódó kultuszaiknak felszámolását tűzték ki célul, melyről az ekkor frissen felállított indián-ügyek feletti felügyeleti feladatokat ellátó *Board of Indian Commissioners* 1869-ben így nyilatkozott: „*A civilizálatlan indiánok státusa mindenkor a kormányzat gyámkodása alatt álljon, hogy további fennmaradásuk érdekében védje őket, és hogy kitartóan nevelje őket a civilizáció princípiumai és a kereszténység elvei szerint (...). Ezért a keresztény missziókat támogatni kell, az iskoláikat pedig segíteni.*”⁵¹ Az ugyanebben az évben felállított *Peace Policy* keretében több protestáns csoport tagjai tevékenykedtek a rezervátumokban. A szervezet egyébként alacsony határfokú áttérítései nem csak a bennszülött lakosság ellenszenvét növelték, hanem felvetették azt a kérdést is, hogy az államnak van-e autoritása a tradíciók felszámolására és a kereszténység erőszakos terjesztésére.

1887-ben az alaszakai Szövetségi Kerületi Bíróság visszautasította *Can-ab-conqua* habeas corpus petícióját, melyet azért támasztott, hogy az állam által alapított presbiteriánus missziós iskolába járó nyolc éves fia felügyeletét visszanyerje. Az anyát az iskolai szabályok szerint csupán korlátozott jog illette meg gyermeke látogatására. A bíróság döntését azzal indokolta, hogy a fiú, *Can-ca-dah* legjobb érdekét ez a rendelkezés szolgálja.⁵² Az erőszakos térítéseket a *Bill of Rights* két klauzulája alapján csak a századvégen kérdőjelezték meg.

A 20. századba is áthúzódó problémának egyik tipikus esete az Észak-nyugati Indián Temetőket Védő Szövetség pere az Erdészeti Szolgálat (*Lyng contra Northwest Indian Cemetery Protective Association*, 106 S. Ct. 1319) ellen, melynek célja animista vallásuk szempontjából létfontosságú szent hegy épségének megőrzése és az erdészeti útépités megakadályozása volt. A keresetet az 1978. évi

⁴⁸ TRESOLINI, *American Constitutional Law* 448–451.

⁴⁹ ALDERMAN – KENNEDY, *A nép nevében* 369.

⁵⁰ SCHAMBECK – WIDDER – BERGMANN, *Dokumente zur Geschichte der Vereinigten Staaten* 271–272.

⁵¹ Board of Indian Comm’rs Ann. Rep. 10. 1869, közli DUSSIAN, *Ghost Dance and Holy Ghost* 774.

⁵² DUSSIAN, *Ghost Dance and Holy Ghost* 775–776.

az indiánok szabad vallásgyakorlásáról és az 1976. évi nemzeti erdőgazdálkodásról szóló törvények megsértésére alapítva nyújtották be a mintegy ötezer főt számláló yurok törzs képviselői, a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság azonban csak az alkotmányos kérdés jutott el a kormány fellebbezését követően. Míg az egyenlő szavazat az alsóbíróság ítéletét erősítette volna meg, az indiánok 5:3 arányban veszítették el az ügyet. A döntést *William O'Douglas* bíró érvelése szemlélteti legtalálóbban, aki szerint „*a vallás szabad gyakorlásának elvét azért írták elő, hogy megmondja, mit nem tehet a kormány az egyénekkel, és nem azért, hogy azt fejezze ki, mit zsarolhatnak ki az egyének a kormánytól*”.⁵³ A yurok törzs igényét elutasító ítélet már messze nem a 19. századi agresszív indián-politikát, hanem sokkal inkább a vallásszabadság kereteit jelzi. Nem a felekezetek közötti különbözőség a döntés oka, hanem az az objektív körülmény, hogy a kormányzat nem tud megfelelően működni, ha minden állampolgár vallási elképzeléseinek korlát nélkül helyet köteles biztosítani.

Ahogy a fenti jogesetek jelentős része is jelzi, a vallásszabadság kérdése egyáltalán nem a múlté az Egyesült Államok történetében. Az 1791-ben lefektetett keretek tág teret biztosítottak ahhoz, hogy az ember ember voltából és méltóságából következő szabadsága személyes hitének megválasztására a közösségi élet során is kiteljesedhessen.⁵⁴ Vallásos célra gyülekezni illetve egyesülni a jogrend keretei között az általános gyülekezési és egyesülési jog alapján adtak lehetőséget a polgároknak és az unió területén lakó más személyeknek is. Mivel az egyházakat a maguk sajátos jogi szervezettségében nem ismerték el, így ha a polgári életben jogalanyként szerepelni kívántak, a jogrendben elfogadott külső formát öltöttek. Az amerikai jogfelfogás az egyes egyházakat (*church*) megkülönbözteti egyrészt az egyház híveinek összességétől (*denomination*), másrészt a szervezettől (*religious corporation*), melyben az egyház a külső jogélet tényezőjévé vált, illetve az egyéb külső jogi szervezeti formáktól.⁵⁵ A *corporation*ot, ha nem jogi jellegét hangsúlyozták, gyakran *religious society*nek nevezték. Belső szervezetét, jogrendjét néhány alapvető rendelkezéstől eltekintve tetszése szerint alakíthatta. Ennek értelmében autonóm szervezetet építhetett ki olyan egyház is, melynek jellege ezt eredetileg kizárta. *Religious society* létrejöhett rendszerint *incorporation*, kivételesen részvénytársaság illetve *trust* és *corporation sole* formájában is.

Az *incorporation* megalapításával a vallási társaság ipso iure jogi személyiséget nyert. Szervezetében fontos szerepet játszottak a *trusteenek* nevezett előljárók és a kollegiális szervek is. A *trustee* vagyoni ügyekben a társaság meghatalmazottja, valamint ő jogosultak arra, hogy a leendő lelkésszel az alkalmazásra vonatkozó szerződést megkösse. A *church* és a *corporation* különválasztásából fakadóan ez a szerződés a lelkész egyházjogi helyzetét nem érinti, mint ahogy az egyesületi tagság sem szűnik meg azzal, ha valakit az egyházból kizárnak. Mivel a katolikus egyházjog világiaknak testületi jogokat nem juttat, katolikus egyesületek esetében testületi tagok gyűlése csak kivételesen fordult elő. A *trust* lényege, hogy aki egyházi célra, akár jogi személyiséggel nem rendelkező vallási egyesület részére is, vagyont köt le, azt egy *trustee*-re ruházza, és erről a hatóságnál bejelentést tesz. Az alapító céljának megfelelő felhasználásról a hatóság gondoskodik. A

⁵³ ALDERMAN – KENNEDY, A nép nevében 59–69.

⁵⁴ 1990-ben készült felmérések szerint a helyi gyülekezetek száma 250.000 és 300.000 között volt, így legkevesebb 1 gyülekezet jutott a népesség minden 1000 tagjára. Az egyesületi rendszer szerint szabályozott vallásos szervezetek több mint 200 különböző megnevezésű felekezethez tartoznak. Ezek legtöbbször aktív közéleti szerepvállalás jellemző, melyet a tagok anyagi támogatása tesz lehetővé – az állami hozzájárulás alkotmányi tilalma miatt. Szabadon alapíthatnak és tarthatnak fenn iskolákat, szülőotthonokat, szociális és egyéb intézményeket. Lásd WUTHNOW, Religion and the Voluntary Spirit in the United States 3–21.

⁵⁵ RÜTTIMANN, Kirche und Staat in Nordamerika 21.

corporation sole esetében azokat a személyeket, akik egy bizonyos egyházi hivatalt viseltek, viselnek és viselni fognak, egyszerre jelenlévőnek képzeli a jog, és jogképes testületté nyilvánítja őket. A testületet a mindenkori hivatalviselő képviseli.⁵⁶ A *religious corporation*ra vonatkozó tagállami jogszabályok megalkotásánál – az állam és az egyház elválasztása elvének megsértése nélkül – gyakran tekintettel voltak az adott államban jelentős létszámú felekezetek egyházi jogelveire is. Történhetett ez az általános egyesületi jogtól némileg különböző vallási egyesületi jog keretében, vagy az egyes felekezetekre vonatkozó külön egyesületi jog formájában is.

Igen fontos vonása az amerikai társadalomnak, hogy az egyházak és vallási mozgalmak a politikai színtéren is képviseltetik magukat, nem vonulnak vissza templomaik falai közé, hanem érdekeik és jogaik biztosítása céljából vállalják a nyilvánosság előtti megmérettetést.⁵⁷ A keresztény világnézet a 19. században, de korlátozott mértékben még azt követően is uralkodó volt, és a közéletben is előkelő helyet foglalt el. Mindez azonban csupán a népszerű és feltűnő arca annak, ami a kevésbé látható dimenziókban, így a gondolkodásmódban és a magánéletben megjelenik.

2.3. A francia út: a vallástalan állam semlegessége

„Francia nemzet, te nem azért vagy, hogy példát kövess, hanem hogy példát mutass. Hazám szabad, mutassa meg tebát, hogy erre méltó is, azáltal, hogy összes gyermekeit ugyanazon jogokban részesíti.”⁵⁸

Az állam és az egyházak közötti kapcsolat alakításának francia útja, amely – ha nem is követendő, de elgondolkodtató – példaként állt Európa haladó nézeteket képviselő gondolkodói és politikusai előtt, két nagyobb szakaszban valósult meg. Az első szakasz kezdetét az 1789. évi forradalom jelentette, amikor az egyházi privilégiumok felszámolása, a vagyoni szekularizáció, a lelkiismereti- és vallásszabadság deklarálása, az egyház szervezetének átalakítása és az izraeliták emancipációja teljes fordulatot jelentett az *ancien régime* egyházpolitikájához képest. A gyakori államformaváltozások következtében 1815 után az egyházi viszonyok több tekintetben visszarendeződtek, ami leginkább a royalista erők legitimitás-keresésével magyarázható. A III. köztársaságban azonban a szabadságjogok előtérbe kerülésével ismét liberális egyházpolitika érvényesült, így az állam és az egyház elválasztásának következetes megvalósításával a 20. század legelején pont kerülhetett a mondat végére.

E két szakasz történelmi előzményeit tekintve nem hagyható figyelmen kívül, hogy a francia abszolút monarchia⁵⁹ tisztán világi karakterű volt, szemben a középkori hierarchikus-feudális rendszerrel. A pápai világuralom eszméjének megtörésével olyan új államegyházi rend bontakozott ki, amely a monarchikus abszolutizmus erős támaszát képezte. A főpapi székek betöltésére vonatkozó erőteljes uralkodói jogosítvány – az *I. Ferenc* és *X. Leó* által 1516-ban kötött konkordátum értelmében – garantálta a francia klérus királyhűségét. A katolicizmus nem csak államvallás, hanem kizárólagos vallás is volt 1598-ig, amikor navarrai *Henrik Nantes-i Ediktuma*

⁵⁶ WERTHEIM, Wörterbuch des englischen Rechts 164ff. és THOMPSON, Kirche und Staat 104ff.

⁵⁷ WALD, Religion and Politics in the United States 266–291.

⁵⁸ *Raband-Saint Etienne* protestáns lelkésznek az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a vallásszabadság törvényi rögzítése kapcsán elhangzott beszédét idézi DE PRESSENSÉ: L'Église et la Révolution française 56.

⁵⁹ HINZE, Wesen und Wandlung des modernen Staats 470–496.

elismerte a hugenották protestáns vallását és biztosította az alattvalók vallásszabadságát.⁶⁰ A 17. században *Richelieu* és *Mazarin* kormányzó első miniszterek ezeket a kedvezményeket fokozatosan felszámolták, majd 1685-ben *XIV. Lajos Fontainebleau-i Ediktumával* visszavonta *IV. Henrik* rendelkezését. A kilenc évtizednyi vallási türelem után ismét vészterhes idők következtek, mikor a francia protestánsok egy része katolizált, mások külföldre menekültek, sőt volt aki (*les camisards*) a fegyveres ellenállást választotta. A lelkiismereti szabadság megmaradt ugyan, de a vallásgyakorlás szabadsága erősen korlátozott volt.⁶¹

A gallikanizmus, az önálló nemzeti egyház és az abszolút uralom világi jellegének követelménye többek között a francia klérus 1682. évi nyilatkozatában öltött testet. Míg a középkorban *Aquinói Szent Tamás* Isten országáról (*De Civitate Dei*) szóló tanításában az egyház azon jogát hirdette, hogy a világi uralom felett erkölcsi értékítéletet alkothat, és ha annak céljai az egyházi elvárásoknak nem felelnek meg, a királyt uralkodói méltóságától megfoszthatja, addig a nyilatkozat szerint a fejedelem világi dolgokban nem áll az egyház tekintélye alatt. A *XIV. Lajos* által Párizsba összehívott nemzeti zsinat *Jacques Bénigne Bossuet* püspök vezetésével 4 cikkelyben fogalmazta meg és hirdette ki az *ecclesia gallicana* szabadságait, melyek röviden összefoglalva a következők: 1. Az egyház csak szellemi dolgokban rendelkezik hatalommal és a fejedelmek világi ügyekben függetlenek ettől; 2. szellemi dolgokban is korlátozza a pápai hatalmat az egyetemes zsinat tekintélye; 3. a francia király törvényei és a szokások az eddigi gyakorlatnak megfelelően továbbra is érvényben maradnak és 4. hitbeli kérdésekben a pápai döntéseket az egyetemes egyháznak meg kell erősítenie.⁶² *Taine* szavaival élve „a király parancsoló hangja és a papság alázatos viselkedése mit sem változtat a dolgon, közöttük megtörtént az alku; az egyik ád, hogy a másik is adjon (...)”.⁶³ Míg tehát a dinasztia és a francia klérus a kölcsönös érdekek jegyében együttműködött, a 18. századi közvélemény felvilágosult formálói a dogmatikai kritikán túl a az egyházat társadalmi szempontból is megítélték: hatalmas és költséges intézményt láttak benne. Számos írás foglalkozott az egyházi vagyon és a tizedfizetés eredetével, illetve a szerzetesi élet haszontalan voltával és a papság erkölcsi félresiklásaival, sőt a főpapi kar jelentős részének hitetlenségével. „*Alig hiszem, írja a pfalzi grófnő 1772-ben, hogy Párizsban akár az egyháziak, akár a világiak között lehetne még száz embert találni, kinek igaz hite volna, sőt aki hinne a mi Urunk és Megváltónkban.*”⁶⁴

Az első, ún. forradalmi szakasz reformjaihoz a vallásszabadság, az egyházi előjogok és a tized, a vagyoni szekularizáció, az egyházalkotmány, az egyházi hivatalnokoktól megkövetelt hűségeskü valamint a zsidók emancipációjának kérdése tartozott.

A papi rend szabadelvűsége⁶⁵ a vallásszabadság kérdésében – ellentétben az általuk is követelt politikai jogokkal – mereven elutasító volt, azaz nem terjedt ki a lelkiismereti szabadság elismeréséig sem. E tekintetben különösen nagy volt az eltérés a harmadik rend programjától. Az 1789. augusztus 26-án elfogadott, egy későbbi alkotmány bevezetőjének szánt Emberi és Polgári Jogi Nyilatkozat X. cikkelye deklarálta, hogy senkit sem szabad meggyőződése, illetve vallási

⁶⁰ OWEN, A reformáció 158–160. és MCGRATH, Kálvin 189–209.

⁶¹ MAGONY, A francia egyház 7.

⁶² MIRBT: Quellen zur Geschichte des Papsttums 389–390.

⁶³ TAINE, A jelenkori Franciaország alakulása I. 102.

⁶⁴ Idézi TAINE, A jelenkori Franciaország alakulása I. 451.

⁶⁵ DE PRESSENSÉ, L'Église et la Révolution française 32.

meggyőződése miatt zaklatni, „feltéve, hogy (...) e nézetek megnyilvánulása a törvényes rendet nem sérti”.⁶⁶ A vallás szabad gyakorlásának ügye a felvilágosult irodalmon felnövekvő új nemzedék programjában első helyen állt, említésre méltó azonban, hogy a hivatkozott elődök, *Montesquieu*⁶⁷ és *Rousseau*⁶⁸ korlátok között értelmezték ezt a szabadságot. Az Emberi és Polgári Jogi Nyilatkozat megfogalmazása során – *Rousseau* nyomán – a közrend védelme és a személyes szabadság elvéből indultak ki. A javaslat a papi rend nagy örömeire „a jó társadalmi rend érdekében” fenntartotta az elismert vallást, amely a római katolikus vallás volt, de más felekezeteknek törvényes elismerést nem biztosított. Csupán azt deklarálta, hogy akik a nemzeti vallást nem zavarják, ne háborgattassanak (16–18. cikkely). *Mirabeau*, az egyházpolitikai vita vezetője hangsúlyozta, hogy ez a javaslat a vallásszabadságnak kétes garanciát nyújt csak: „egy oly hatalom létezése, amely túrni tud, már magában véve nyilatkozat a hitszabadság ellen, mert hisz az is lehetséges, hogy nem fog túrni”.⁶⁹ Indítványozta a javaslat módosítását és a vallásszabadság általános jogának biztosítását minden polgár számára. Az új megfogalmazásból már hiányzott az elismert vallás kifejezés, sőt elég kétértelmű volt ahhoz, hogy senki véleményét ne sértse. A vallásszabadság egyedüli korlátjaként tehát a törvényes rendet adták meg.⁷⁰

Az egyházi előjogok eltörlését és az egyházi tized megszüntetését az alkotmányozó nemzetgyűlés 1789. augusztus 4-én éjjelen (*Joglemondó Nyilatkozat*) *Noailles* vicomte javaslatára mondta ki, a decima kérdése azonban már jóval korábban felmerült. *Mirabeau* gróf azt május 10-i beszédében az uralkodó által bármikor visszavonható évjáradéknak nevezte, tagadta a klérus tulajdonjogát felette, és „az erkölcsiség és nevelésügy hivatalnokainak” (a papságnak) állami fizetését sürgette.⁷¹ Bár az egyházi tulajdon védelmében másnap *Sieyès* abbé röpirat (*Observations sommaires*) útján is kikelt,⁷² ugyanezen a napon, május 11-én a papság egy része a tizedről minden feltétel nélkül lemondott.

Az egyházi vagyon szekularizációjának igénye 1789 szeptemberében a pénzügyi nehézségek csökkentése céljából vetődött fel a francia sajtóban. A nemzetgyűlésben október 10-én *Talleyrand-Perigord* gróf, autuni püspök indítványozta a szekularizációt. Elképzelése szerint az egyházi javak tulajdonjoga a nemzetet illeti, amely köteles gondoskodni az egyházi szükségletekről, beleértve a lelkészek fizetését is. A katolikus egyház vagyonát a kortársak eltérően becsülték fel; *Talleyrand* – szerényen – a földbirtokok jövedelmét 70 millió, a birtokok értékét pedig 2.000 millió frankra tette, de a legtöbben 130 és 224 millió közötti jövedelmet és 2-4 milliárd frank vagyonértéket említettek.⁷³

⁶⁶ Magyar fordítását lásd <http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm> (2020. 07. 07.)

⁶⁷ *Montesquieu* fellépett a vallásüldözés ellen, de megvonta az új felekezetektől a hitelesítés jogát, továbbá a közrend védelme érdekében fontosnak tartotta, hogy a vallásoktól az állam követelje meg azt, hogy az államot illetve egymást ne zavarják. Tehát felfogása szerint a felekezetek az állam tetszésétől függően léteznek és annak felügyelete alatt állnak. Lásd MAGONY, A francia egyház 55.

⁶⁸ A deista szemléletű és az egyházak iránt teljesen közömbös *Rousseau* felemelte szavát úgy a pápa abszolút hatalma ellen, mint a (korlátozott) vallásszabadság érdekében: az istentagadókat nem kell megtérni az államban, ahol egyébként minden polgár testvér, sőt a szuverénnek joga van arra is, hogy száműzze őket. Lásd LUDASSY, Az ész államáig és tovább, *passim*.

⁶⁹ Idézi DE PRESSENSÉ, L'Église et la Révolution française 50.; magyarul lásd MAGONY, A francia egyház 59.

⁷⁰ A törvényes rend mint korlát ellen *Mirabeau* a *Courrier du Provence* hasábjain is érvelt. Lásd magyarul MAGONY, A francia egyház 63.

⁷¹ Idézi FRAKNÓI, Az egyházi javak saecularisatiója 3–4.

⁷² Idézi MAGONY, A francia egyház 51.

⁷³ MAGONY, A francia egyház 5–6.

Az egyházi vagyon eredetéről és jellegéről folytatott vita során a szekularizáció hívei azt hangsúlyozták, hogy az állam az egyház felett áll, korlátlan hatalommal rendelkezik irányába, és adományait, melyeknek az egyház csak kezelője, bármikor visszavonhatja. *Mirabeau* indítványának megfelelően 1789. november 2-án 568 szavazattal 346 ellenében a nemzetgyűlés kimondta, hogy az egyházi javakat a nemzet rendelkezésére bocsátják, de az gondoskodik az istentisztelet költségeiről, a klérus dotálásáról (lakást és a hozzá tartozó kertet nem számítva minimum 1200 frank értékben) és a szegények segélyezéséről.⁷⁴

A nemzetgyűlés 1790. március 16-i határozata értelmében 400 millió frank értékű egyházi vagyont adtak át eladásra a párizsi, illetve más városi hatóságoknak. A kincstár fémpénzként funkcionáló, névleges értékkel bíró *assignatákat* bocsátott ki, amelyeknek az egyházi javak vásárlása során kellett volna az állampénztárba visszajutni és ilyen módon a forgalomból fokozatosan kikerülni. Emellett – a rendkívüli mértékű államadósság és a közszükségek fedezése érdekében – *Chasset* javaslatára tervbe vették a további vagyonevonást is. Április 14-én a nemzetgyűlés az egyházi javak kezelésének jogát a közigazgatási szervek igazgatóságára bízta és döntött arról is, hogy 1791. január elsejétől a papság kézpénzben kap fizetést. Az egyházi javak szekularizációja a pénzügyi krízist azonban nem tudta orvosolni. 1792. szeptember 22-ig a kincstár 2500 millió, 1793 augusztusáig 4616 millió, 1796 elejéig 45,5 milliárd frank értékben bocsátottak ki assignatákat, amelyek a kereslet csökkenésével forgalomban maradtak és értéküket veszítették. A pénzügyi vezetés 1796 februárjában így arra kényszerült, hogy a forgalomban lévő assignatákat 24 milliárd frank értékre csökkentse, majd újabb hitelpapírokkal (*mandats*) beváltsa.

1790. május 27-én került a nemzetgyűlés elé a papság polgári alkotmányáról szóló törvényjavaslat.⁷⁵ Az alapkoncepció szerint az egyházak kormányzattal és szervezettel rendelkező társaságok, amelyek az államban annak alárendelve működnek. Megbízottjaik, a papok fizetett állami hivatalnokok, akik jogállását – a gallikán nemzeti zsinat vagy a pápa helyett – az állam nevében a nemzetgyűlés szabályozza. Az egyházi autonómiát, az öntörvényhozás és az öngazgatás jogát tagadó egyházalkotmány⁷⁶ vitája végletekig fokozta a szenvedélyeket. Hívei a filozófiai érvek mellett a római császárok és a francia királyok egyházszervezési és kegyúri jogait emlegették. *Camus* szerint a nemzetgyűlésnek akár a vallás megváltoztatására is joga lett volna, nem kevésbé az egyházszervezet meghatározására. *Robespierre* – *Rousseau* elveit hangoztatva – kitartott amellett, hogy az állam meghatározhatja a hasznos intézményeket, azaz megszüntetheti a fölöslegeseket, sőt az egyházi hivataloknak feltétlenül függniük kell a nép akaratától, azaz a nép akár meg is házasíthatja papjait, hogy reális kötélekkel kapcsolja őket a nemzethez.⁷⁷ Míg *VI. Pius* 1790. március 7-én titkos konzisztóriummi beszédében, illetve levelezésében a lelkiismereti szabadság deklarálását és a királyi hatalom méltatlan, erőszakos korlátozását ítélte el, szeptember 22-én már az új egyházalkotmány ellen tiltakozott az uralkodóhoz intézett levelében, majd a püspököket szólította fel ellenállásra.

Az egyházi mozgalmat mégis *Voydel* javaslata hevítette fel leginkább. A kegyelmi rendszabálynak (*mesure d'indulgence*) nevezett javaslat minden egyházi hivatal viselőitől megkövetelte a hűségkü letételét a nemzetre, a királyra és a papság polgári alkotmányára. A korlátlan

⁷⁴ Idézi FRAKNÓI, Az egyházi javak saecularisatioja 9–10.

⁷⁵ Lásd MAGONY, A francia egyház 97–130.

⁷⁶ A nemzetgyűlés 1790. június 17-én fogadta el az új egyházalkotmányt, de a királyi szentesítés csak hosszas halogatás után történt meg. Lásd TAINE, A jelenkori Franciaország alakulása II. 287.

⁷⁷ Lásd DE PRESSENSÉ, L'Église et la Révolution française 126–131. és 143.

vallásszabadság törvényi rögzítéséért egy évvel korábban síkra szálló *Mirabeau* most a papság ellenállásának megtörését kívánta, akár a legszigorúbb megtorlás eszközével is, míg *Camus* a királyi szentesítést sürgetve a pápai befolyás ellen érvelt. A javaslat vitája ismét heves indulatokat váltott ki.⁷⁸ A kedélyek megnyugtatása céljából *Mirabeau* – hangnemet váltva – 1791. január 26-i emlékiratában a papság polgári alkotmányát és az esküt a vallásszabadság elvével kívánta kibékíteni,⁷⁹ amikor *Marat* lapjában a népet a papok ellen ingerelte, *Desmoulins* pedig röpiratában (*Révolutions de France et de Brabant*) maró gúnnyal támadta a klerust. A király szökési kísérlete (1791. január 21.) után maga a nemzetgyűlés is radikalizálódott. A következmény nem maradhatott el. *VI. Pius* április 13-i ünnepélyes brévéjében eretneknek nevezte a papság polgári alkotmányát, tiltakozott a püspökválasztások ellen és 40 napot adott a letett eskük visszavonására. Ez a pápai állásfoglalás a francia katolikus papságot és az egyháztagokat két szembenálló táborra osztotta.⁸⁰

Ahogy a gallinkán egyház jogállásának újrendezése megtörtént, a következetesség jegyében egy olyan területet is érintett a forradalmi jogalkotás, amely régi „adósságok” törlesztését jelentette. Az *ancien régime* bukásakor mintegy 40 ezer zsidó élt Franciaországban, nagyrészt Elzász és Lotaringia területén. A jogegyenlőség deklarálásának szükségszerű következményeként a nemzetgyűlés keresztény földön elsőként, ámbar hosszas vitát követően, 1791. szeptember 27-én megszavazta a francia zsidók egyenjogúsítását, azonban anélkül tette ezt, hogy a gyakorlati megvalósításhoz a kellő eszközöket biztosította volna.⁸¹ *Léon Halévy* szerint tizenöt évvel később *Napóleon* a zsidók és nem zsidók közötti különbséget még épp akkorának látta, mint amekkora az az emancipációs törvény előtt volt.⁸² Ha pedig a zsidók önszántukból nem akarnak kilépni örökölt jogállásukból, történjék ez hatalmi kezdeményezésre: az 1806. július 26-ra összehívott izraelita zsinat választ adott mindazokra a kérdésekre, amelyeket a császár képviselőjében elé terjesztettek. A vallási törvény alapján elismerte a monogám házasságot és a házasság felbontásának lehetőségét, de kinyilvánította azt is, hogy a vegyesházasságok csak polgári jogi jog szerint érvényesek, valamint az izraeliták, bár foglalkozásukat francia polgárként szabadon választják meg, a Talmud szerint kamatot csak idegenektől szedhetnek. *Napóleon* szándéka, hogy „ne legyen többé bocsánat arra, ha valaki más, mint a többi polgár”,⁸³ ezen határozatok következtében már realizálódhatott. 1807. február 4-ére hívta össze azt a hetven, kétharmad részben rabbi tagokkal rendelkező ünnepélyes izraelita gyűlést, amely azonnali deklarált, hogy a vallási és politikai előírásokat tartalmazó mózesi törvényben a vallásiak abszolút érvényűek, a politikaiak azonban joghatály nélküliek.⁸⁴ A zsidóság tehát nem nemzet többé, hanem vallás, egy a számos lehetőség közül. Az asszimilációnak tág kaput nyitó 1808. március 17-i dekrétum, amely egyébként protestáns mintára állami ellenőrzésnek alárendelt egyházszervezetet (hitközségek – Központi Konzisztórium) is életre hívott, jelentős hatást váltott ki. A francia zsidóság gyorsan bekapcsolódott az ország társadalmi, gazdasági és kulturális életébe. Bár ellenséges megnyilvánulások a későbbiekben is előfordultak, antiszemita politikai mozgalom csak az 1880-as években bukkant fel Franciaországban.

⁷⁸ Az 1790. november 27-én elfogadott javaslatot *XVI. Lajos* végül ez év december 26-án szentesítette, az eskütételt azonban a név szerint előszólított egyháziak közül számosan megtagadták.

⁷⁹ *Mirabeau* emlékiratát közli DE PRESSENSÉ, *L'Église et la Révolution française* 169–173.

⁸⁰ Az eskükényszer következményeit lásd RICHTER, *Staats- und Gesellschaftsrecht* I. 178–179.

⁸¹ RICHTER, *Staats- und Gesellschaftsrecht* II. 597–601.

⁸² HALÉVY, *Résumé de l'histoire des juifs modernes* 302.

⁸³ Idézi RICHTER, *Staats- und Gesellschaftsrecht* II. 599.

⁸⁴ A határozott *Nagy Szanbedrin nyilatkozata* cím alatt illesztették be az 1808. március 17-i dekrétumba.

A forradalmi jogalkotás eredményeit, melyet a konszolidáció időszakában már csak a természetjogi lángolás, a filozófiai szellem szüleményének és átmenetinek bélyegeztek, az I. császárság idején az egyházpolitika területén is több tekintetben a múlthoz való visszafordulás váltotta fel. *Napoleon és VII. Pius* 1801. évi konkordátuma, melyet 1802. április 18-án hirdettek ki, garantálta az egyház ellátását, de nem fizetés, hanem kárpótlás formájában. Ezzel a Szentszék elállt az elvesztett javak visszakövetelésétől. A konkordátum a katolikus vallást a többség vallásaként az elismert egyház státusába helyezte. Újra felállították a püspökségeket, a püspökök kinevezése azonban állami jogosítvány volt. A konkordátumot a kormány még 1802-ben az ún. *77 articles organiques*-kel egészítette ki, melyet a katolikus egyház – azokban szabadságuk megvonását látva – sosem ismert el. Az organikus cikkelyek értelmében az érsekek, a püspökök és a lelkészek (eltérő mértékű) járulékból részesültek. Ezek az értékek a későbbiekben jelentősen módosultak, azonban az állami költségvetésből egyházi szükségletre előirányzott összeg az évek során összeadódva jóval meghaladt azt az értéket, amelyet az 1790-ben elvont egyházi vagyon képviselt. Egy évvel a konkordátum megkötését követően az egyházmegyéket és a plébániákat megfosztották önálló jogi személyiségüktől és a katolikus egyház intézkedéseit polgárjogi vonatkozásban semmisnek nyilvánították. A konkordátum és az *articles organiques* a forradalom idején megvalósított szeparációt felszámolva a katolikus egyházat úgy emelte közjogi személyiséggé, hatósággá, hogy ugyanakkor az államhatalomnak szorosan alá is rendelte. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a gallikanizmus eszméinek újjáéledéséről volt szó.⁸⁵

Miután Franciaország a radikális egyházpolitika korszakát, az ész istennőjének trónra ültetését (1793. november 10.), majd *napóleoni* álbéke idejét túlélte, 1815 és 1870 között némi ingadozással ugyan, de a francia állam és a katolikus egyház kapcsolata jelentős mértékben visszarendeződött, hiszen egyházi támaszra szüksége volt úgy a restaurált *Bourbon* uralkodóknak (1815–1830), mint *III. Napóleonnak* (1852–1870). Az újabb radikális hullám előszelei az után jelentkeztek, hogy *III. Napoleon* 1859-ben az olasz egységtörekvések élharcosa, Piemont mellé állt. A következő évben *Rouland* kultuszminiszter memorandumában már az *articles organiques* visszaállítását kezdeményezte. Nem sokkal később, 1864. december 8-án *IX. Pius* a *Quanta Cura* enciklikához csatolt listában elítélte azt a kormányzási formát, melyből az egyház tanításait kizárják, illetve ahol az állam az egyháztól elválasztva működik.⁸⁶

A szabadelvű egyházpolitika 1879-et követően bontakozott ki újult erővel. A radikális felfogás szerint – *Pillon* szavaival élve – „*a republikanizálódás akadálya a katolicizmus*” volt, azaz „*ha Franciaország meg akarja menteni a köztársaságot, szakítania kell Rómával*”,⁸⁷ és az államot a laicitás politikai koncepciója szerint kell berendeznie. A III. köztársaság (1871–1946) liberális egyházpolitikája feltételezte úgy az 1789–1804 közötti változásokat, mint azt, hogy az egyházi írók által szabadkőműves befolyással magyarázott egyházellenes⁸⁸ szemlélet 1815 és 1870 között is

⁸⁵ BOCHKOR, Francia egyházpolitika 607–609.

⁸⁶ Az enciklika tételesen felsorolta a tévesnek ítélt 80 tant (*Syllabus Errorum*), ezek között a klerikusok liberális egyesületeit, a polgári társadalmat illetve annak az egyházzal való viszonyát, a házasság szentségének megkérdőjelezését és a liberalizmust. Az enciklika szövegét lásd <http://www.domus-ecclesiae.de/magisterium/syllabus-errorum.teutonice.html> (2020. 07. 07.)

⁸⁷ Idézi GOLDSCHMITT, *Der Kulturkampf in Frankreich* 10.

⁸⁸ GOLDSCHMITT, *Der Kulturkampf in Frankreich* 5.

népszerű maradt annak ellenére, hogy a katolikus nemzeti egyház védelmében számos neves gondolkodó is fellépett.⁸⁹

A radikális párti *Jules Ferry* oktatásügyi miniszter törvényjavaslati az egyházi befolyás megszüntetését célozták úgy az elemi, mint a felsőoktatás területén. Az állami egyetemeken ingyenes lett a beiratkozás és csak ezek az intézmények adhattak akadémiai címet. Míg a külföldi sajtó az egyházi egyetemek „*jogfosztását*” általában „*bivatalos hadüzenetként*”⁹⁰ értékelte a francia katolikus egyház irányába, az 1880. július 9-i szavazás *Ferry* programjához szabad utat adott. A vallási szempontból semleges oktatási rendszer megteremtése érdekében az elemi iskolák tanárait kötelezték arra, hogy állami bizottság előtt vizsgát tegyenek. Az állami iskolákban eltörölték a tandíjat és a vallásoktatást, majd a radikálisok követelésére 1886-ban az állami iskolákból elbocsátották az egyházi rendbe tartozó tanárokat is. Az 1880-as évhez köthető a nem elismert kongregációkkal szembeni fellépés is. A nemzetgyűlés március 29-én határozott a jezsuita rend felosztatásáról és kolostoraik felszámolásáról, valamint a nem elismert kongregációkat kötelezték arra, hogy állami elismerést kérjenek. Bár a *Times* kommentárja szerint „*csak véres forradalmak idején alacsonyul le egy nagy állam ilyen vállalkozásokra*”,⁹¹ *XIII. Leó* tiltakozása sem akadályozta meg a rendelkezések következetes végrehajtását. 1884-ben megszüntették a kórházi lelkészi hivatalt és a házsabály eltörölte a parlamenti imát is.

Az 1890-es években több vallási vonatkozású ügy is felkavarta a francia közéletet. 1891-ben mintegy 20 ezer francia zarándok érkezett Rómába, akik a *Rerum novarum* enciklikát személyesen akarták a pápának megköszönni. Ügyük a nemzetgyűlésben egyházpolitikai vitára adott okot. A francia közvéleményt azonban elsősorban a *Dreyfus*-per⁹² rázta meg, amelyet a klerikális szakirodalom nemes egyszerűséggel *Dreyfus*-rumlinak titulált: *Alfred Dreyfus* kapitány koncepciók pere kapcsán *Goldschmitt* a „*befolyásos zsidók valóságos hadjáratát*” emlegette, amelyet szerinte a „*radikálisok jól fel is használtak*” a reformok szükségességének igazolásához.⁹³ Nos, az 1898-as választások után a kormány valóban a megszakadt kultúrharc folytatása mellett foglalt állást. A következő évben elfogadott egyesületi törvény feljogosította a kormányt azon kongregációk felszámolására, amelyek tagjai nagyjából külföldiek voltak, az új vallási kongregációk létrehozását pedig törvényi vagy államtanácsi engedélyhez kötötték.

A szétválás feltételei tehát egyre inkább érlelődtek. 1902-ben a miniszterelnöki széket a teológus végzettségű *Louis Emil Combes* foglalta el, aki 1885-től szenátor és hosszú időn át a radikálisok vezéregyénisége volt. A kormány 1903-ig elzárkózott a konkordátum felülvizsgálásától, ekkor azonban az üresen maradt püspökségek betöltése ügyében ellentét keletkezett a *Combes* vezette kormány és *XIII. Leó* között. Míg a pápa megtagadta a kormány jelöltjeinek kinevezését, *Combes* ragaszkodott választottjaihoz. Miután 1904. április 4-én a római Szentzsék egy titkos tiltakozó jegyzéket küldött a katolikus királyi udvarokba, és azt a monacói fejedelem közzé tette, a francia követ elhagyta a Vatikánt. Április 30-án megszakították a diplomáciai kapcsolatot a pápai udvarral. A szétválasztásról szóló törvényjavaslat nemzetközi érdeklődéssel kísért vitája 1905 márciusában kezdődött meg anélkül, hogy a felekezeteket az előkészítésébe bevonták volna. A

⁸⁹ BOCHKOR, Francia egyházpolitika 5–10.

⁹⁰ Idézi GOLDSCHMITT, Der Kulturkampf in Frankreich 11.

⁹¹ Idézi GOLDSCHMITT, Der Kulturkampf in Frankreich 21.

⁹² KAYSER, The Dreyfus Affair, *passim*.

⁹³ GOLDSCHMITT, Der Kulturkampf in Frankreich 44.

szeparációs törvényt, amelyet *Combes* a szabadság, a szociális béke és a morális felszabadulás törvényének nevezett, a képviselők 341 szavazattal 233 ellenében, a szenátus 179 szavazattal 103 ellenében fogadta el.⁹⁴

Az állami semlegesség jegyében⁹⁵ biztosították a lelkiismereti szabadságot és a vallás szabad gyakorlását. Rögzítették, hogy az állam nem ismer el, és nem finanszíroz egy felekezetet sem, tehát a budgetből – a műemlékek fenntartására szolgáló támogatás kivételével – törölték az egyházi kiadásokat. A francia forradalmat túlélő gallikanizmus ezzel eltűnt, az állam ellenőrző hatásköre az egyházak felett megszűnt. A köztársaság biztosította a lelkiismeret és a vallás szabadságát, a vallás szabad gyakorlását, amely csak a közrend érdekében és törvényes módon korlátozható. Az egyházi vagyon azon része, mely az államtól származott, visszaszállt az államra. A jótékonyági vagy nem vallásgyakorlási célt szolgáló javak a hasonló célt szolgáló közhasznú intézmények tulajdonába, míg az egyházi célokat szolgáló épületek állami tulajdonba kerültek. Ezeket térítésmentesen az egyházak polgárjogi jogképességét biztosító önfenntartó vallási egyesületek (*association cultuelle*) használatába adták.⁹⁶ A katolikus egyház ezzel elveszítette közjogi személyiségét és közhatósági jellegét. A vallási egyesületek alakítását nyilvános vallásgyakorlás, a vallás fenntartása és az ezzel járó költségek előteremtése céljából tették lehetővé az 1901. július 1-jei egyesületi törvényben foglaltaknak megfelelően. Vallási jelképeket nyilvános helyeken, középületeken nem lehet elhelyezni, kivéve a vallásgyakorlás céljára szolgáló épületeket, temetőket, múzeumokat. Az elismert és a nem elismert felekezetek közötti különbség tehát megszűnt, azaz egyenlő jogokat biztosítottak minden felekezetnek, amely az egyesületi formát elfogadta. A katolikus egyház elutasító hozzáállása miatt az 1907. január 2-i törvény lehetővé tette azt is, hogy a nyilvános vallásgyakorlat az általános egyesülési törvény alapján szervezett formában történjen. Jogképességgel az ilyen egyesület is rendelkezett, belső szervezete tekintetében pedig nagyobb szabadság illette meg, mint a vallási egyesületeket. A laikusok egyházkormányzati jogát mereven elutasító katolikus egyház érdekeinek azonban ez a forma sem felelt meg. Kiegészítő megoldásként a 4. cikkelyben rögzített lehetőséggel éltek: nyilvános vallásgyakorlásra a gyülekezési jog alapján, lelkészi meghívásra került sor. Amíg ugyanis az állam az egyházi épületek rendeltetését nem változtatta meg, azok a papság és a hívők rendelkezésére álltak. Ilyen módon a hierarchikus szerveződéstől idegen egyesülési alakzat felvétele elkerülhető volt és a katolikus egyház csak papjai útján lépett az állammal összeköttetésbe.

A kortárs katolikus egyházjogtudomány az 1905. évi törvényt mindezek ellenére is egyházuk elnyomásaként, az egyházi ügyekbe való beavatkozásként értékelte.⁹⁷ Az állam és az egyházak közötti viszonyt a vallástalan állam semlegessége jegyében rendező francia szabályozásban, melynek lényegi vonása a katolikus nemzeti egyház és az állam közötti összefonódás lebontásában ragadható meg, a többi felekezet mellékszereplő volt, akik a jogegyenlősítés jegyében⁹⁸ léphettek ki forradalom előtti diszkriminált jogállásukból.

⁹⁴ GOLDSCHMITT, Der Kulturkampf in Frankreich 44.

⁹⁵ Ennek elemzését lásd GOLDSCHMITT, Der Kulturkampf in Frankreich 57–61.

⁹⁶ BOCHKOR, Francia egyházpolitika 607–618.

⁹⁷ Lásd GOLDSCHMITT, Der Kulturkampf in Frankreich 61.

⁹⁸ A protestáns egyházak vagyonának szekularizálása (1793. március 8-i dekrétum) illetve a napóleoni protestáns egyházszervezet vonatkozásában lásd RICHTER, Staats- und Gesellschaftsrecht II. 594–596.

2.4. Kulturkampf és Maigesetze. A vilmosi Németország és az Osztrák Császárság egyházpolitikája

„Zsarnok Heródes, miért remegsz / Krisztus jövetelére? /
Földi hatalmat nem keres, / Ki mennyet hoz a földre.”⁹⁹

A német térség egyházpolitikája a 19. század második felében, a Nyugat-Európához képest mintegy 100–150 évvel megkésett polgári modernizáció során lényegét tekintve azonos irányvonal mentén alakult annak ellenére, hogy a *Hobenzollern* vezetéssel megvalósult kisémet egység és az európai nagyhatalmi politikából egyre inkább kiszoruló *Habsburg* örökös tartományok két külön államalakulatot képeztek. Míg a megkésettség elsődleges oka jogtörténeti szempontból a tartományi széttagolódásban ragadható meg, a polgári modernizáció a korábbi, tartományi szintű kezdeményezésektől eltekintve akkor kerülhetett előtérbe, amikor – ha nem is egy, de két államba – integrálódott a német térség. A klasszikus liberális, francia-porosz felvilágosult hagyaték alapuló és a konzervatív, túlnyomórészt katolikus impulzusok kötéshúzása jellemezte úgy az 1871-ben létrejött egységes német állam, mint 1867 után az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati felének hivatalos egyházpolitikáját az elsőben a liberális, a másodikban a konzervatív erők túlsúlyával. Az egyházak és az állam viszonyát érintő reformok – a polgári modernizáció államszervezeti és jogalkotási eredményeinek elismerése mellett is – erős társadalmi vitát és egyházi kritikát váltottak ki az egyesület Németországban. Bár ilyen mértékű felzúdulás az osztrák egyházügyi liberalizáció nyomán nem történt, a vallási tradíciót képviselő katolikus egyház, amely a sikeresnek bizonyult ellenreformáció után az örökös tartományok lakosságának túlnyomó többségét ismét tagjai sorában tudhatta, társadalmi befolyása megőrzése érdekében szállt síkra.

A hasonlóság lényegét tekintve három történeti gyökérrel magyarázható. Először is a középkori *Sacrum Romanum Imperium* egységes egyházpolitikája kiterjedt a birodalom minden tartományára, így az 1282 után mintegy két évszázad alatt megszorodó *Habsburg* örökös tartományokra is. Közvetlen módon ez a középkori hagyaték ugyan nem befolyásolta a 19. századi folyamatokat, de a jogtudatban és a birodalom átörökített intézményeiben fellelhető a hatása. Másodszor említhető, hogy a protestantizmus – az ekkor már Német Nemzet Szent Római Birodalmának nevezett állam – minden territóriumában elterjedt. Igaz, hogy a *Habsburg* uralmi térségben az állami támogatást élvező rekatolizáció a 17. századra majdhogynem vallási homogenitást eredményezett, mégsem látni nagy különbséget a rendi államok monarchikus uniójának (1500–1749) tekintett örökös tartományok katolikus orientációja és a német tartomány-fejedelemségekben a fejedelem és a tartományi rendek által meghatározott római katolikus vagy evangelica augustana tartományi vallás között. Államvallásokról volt szó, minden más felekezettel szemben kizárólagos jelleggel mindkét esetben. A hasonló alkotmányjogi fejlődés okait keresve harmadikként az 1848. évi forradalmi hullám következtében megfogalmazott alkotmánytervezetek azonos szellemiséget képviselő elveiről kell említést tenni annak ellenére is, hogy a kremsieri tervezet *I. Ferenc József* félelmei és konzervativizmusa, a frankfurti alkotmány pedig a porosz uralkodó alulról szerveződő, demokratikus egységtörekvést elutasító hozzáállása miatt zátonyra futott.

⁹⁹ *Coelius Sedulius* alapján LUTHER: Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske 113.

A német jogterületen elsőként *Johannes Althusius* (1557–1638) természet- és észjogi tana által járult hozzá a szekuláris állam kialakításához közvetett, az emberi jogok történetéhez közvetlen módon. Egy generációval később *Samuel von Pufendorf* (1632–1694) elképzelései csak azt célozták, hogy az államhatalom jogos, önkénytől mentes, a közjó érdekében elkötelezett és az objektív jogrendhez kötött hatalom legyen. A polgár nem jogalany volt, hanem az állami gondoskodás tárgya. *Pufendorf* és a porosz jogalkotásra a hallei egyetem kancellárjaként tényleges befolyást gyakorló *Christian Freiherr von Wolf* (1679–1754) az államtól nem követelte a természetes jogokat; a szabadság és az egyenlőség eszmerendszerükben csupán természetes állapot maradt. A német valóság, a *teutsche Libertät* messze elmaradt attól, amit Angliában a 17–18. század fordulójára a *liberty* jelentett. Az igazi szabadelvű gondolkodás német területen csak a 18. század utolsó harmadában bontakozott ki. A felvilágosodás szelleme átítatta az irodalmat, majd a francia forradalom hatására a jogászai gondolkodásban és az államjog területén is megjelentek az első nyomok. Az individuum autonómiájához – *Immanuel Kant* (1724–1804) szerint – hozzátartozott az ember szabadsághoz, egyenlőséghez és biztonsághoz való joga, amelyeket az államnak mindenkor tiszteletben kell tartani.

Modernizáció általában véve, de a felekezeti jogegyenlőség, vagy legalábbis bizonyos terjedelmű vallási türelem tekintetében is – a *teutsche Libertät* szellemében – csak tartományi szinten vált lehetségessé. Ezek a jogok szociális reformprogram részeként vagy a törvényhozás objektív alapelveként valósultak meg, az államcélnek megfelelő korlátozott módon. A bandenburgi választófejedelem, *Hohenzollern Frigyes Vilmos* – gazdasági szempontok által vezérelve – 1671-ben lehetővé tette a berlini zsidó hitközség megalapítását, *Nantes-i Edictum* visszavonása (1685) után pedig menedékjogot és kedvezményeket adott a francia hugenottáknak. Abban az évben, amikor a szabadkőműves *Christian Wilhelm von Dohm* Poroszországban *A zsidók polgári javulásáról* írt,¹⁰⁰ II. József a *Habsburg* örökös tartományokban ugyancsak a vallási türelem (*Toleranzpatent*, 1781. október 13.) mellett döntött. „Bármiféle lelkiismereti kényszer káros voltától és másrészt (...) az igaz keresztényi türelemből származó nagy nyereségtől”¹⁰¹ indítatva lényegében a *cuius regio, eius religio* elv maradéktalan érvényesítéséről mondott le, amikor úgy döntött, hogy – bár a nyilvános vallásgyakorlást csak a római katolikus egyháznak engedélyezve – a két protestáns felekezetnek és a nem egyesült görög egyháznak lehetőséget biztosít a magán-vallásgyakorlásra. Imaházat (tehát nem templomot) az azonos helyen lakó, egy felekezethez tartozó száz család létesíthetett, torony, harang és utcai bejárat nélkül. A felekezeti jogegyenlőségről szó sem volt. A *Voltaire* tanaiban mérget látó katolikus uralkodó a kellő vallási türelem mellett továbbra is fenntartotta a katolikus egyház előjogait, bár – ehelyütt nem részletezhető – egyházügyi rendelkezései, többek között a vegyes házasságokat és az abból származó gyermekek vallását szabályozó pátensei¹⁰² a katolikus érdekeket súlyosan sértették.¹⁰³

¹⁰⁰ A zsidó emancipációs törvény, melynek előkészítése elsősorban *Wilhelm von Humboldt* nevéhez köthető, Poroszországban a *napóleoni* háborúkat követő átfogó reformprogram részeként született meg 1812-ben. Mintegy 33 ezer főnyi porosz zsidó kapott ekkor állampolgárságot. Lásd DOHM, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden passim*; KATZ, *Kifelé a gettóból* 84–86.

¹⁰¹ Idézi BALTL – KOCHER – STEPPAN: *Österreichische Rechtsgeschichte* 179.

¹⁰² HERGER, *Polgári állam és egyházi autonómia* 214–230.

¹⁰³ A *Habsburg* örökös tartományok rekatolizálása 1628-ra befejeződött. A zsidókat az 1490-es évek végén Belső-Ausztriából kiűzték, míg a többi tartományban korlátozott jogokkal ugyan, de megmaradhattak. A felvilágosult abszolutizmus transzmigrációt előtérbe helyező, majd a vallási tolerancia irányába fejlődő egyházpolitikájához lásd VON ARETIN, *Die Konfessionen als politische Kräfte* 181–241; KOCHER, *Die Reformen Josephs II.* 137.

A francia forradalmi csapatok katonai sikerei következtében 1795-ben a Rajna balparti területeket a Német-római Birodalomtól elcsatolták. A bazeli titkos szerződés értelmében Poroszország a területüket veszített fejedelmek kárpótlását a katolikus egyházi vagyonból kényszerült megoldani. Az 1797-es campo formioi és az 1801-es luneville-i békében Franciaország ezt a megegyezést Ausztriára illetve magára a Német-római Birodalomra is rákényszerítette. Ennek értelmében a birodalmi gyűlés 1803. február 25-én a szekularizáció mellett döntött (*Reichsdeputationshauptschluß*). A birodalmon belül eddig tartományfejedelemségként (de facto önálló államként) funkcionáló kölni, a trieri és a mainzi választófejedelemségek, valamint 1 hercegérsekség, 19 hercegpüspökség és 80 apátság most világi kézre került illetve megszűnt, mint ahogy 200 kolostor és 18 egyetem is. Ezzel együtt mintegy 3 milliós római katolikus lakosság protestáns, azaz ekkor kifejezetten katolikus-ellenes közigazgatás alá került.¹⁰⁴ A katolikus egyházi vagyon vesztesége 3 milliárd aranyárka értéket tett ki; ennek következtében az egyház oktatási és szociális hálózata összeomlott.¹⁰⁵ A katolikus történetírás által sötét fényben láttatott korszakot erősen árnyalja, hogy nem sokkal később, az 1810-20-as években kötött *Consalvi*-konkordátumok (1817: Bajorország, 1821: Poroszország, Baden, Württemberg, Hessen-Darmstadt, Kurhessen és Nassau, 1824: Hannover) messzemenő jogokat biztosítottak az egyháznak a főpapi kinevezések, a püspökségek és káptalanok dotációja, az egyházmegyei kormányzás és az egyházi hierarchia újjászervezése terén is.¹⁰⁶

Amikor 1815-ben a Német Szövetség az addigi birodalom helyén a bécsi kongresszuson létrejött, a jogállamiságot a kanti hagyaték értelmében a hatalmi viszonyok jogviszonná alakításával próbálták megvalósítani. A *Deutsche Bundesakte* (1815. június 8.) és a *Wiener Schlussakte* (1820. május 15.) jogkatalógusa, új nemzetközi jogi státust létrehozva, rögzítette a szövetséget alkotó fejedelmek és a szabad városok alattvalóinak jogait. Deklarálta, hogy „a Német Szövetség országaiban és területén a keresztény felekezetek között a politikai és polgári jogok élvezetében nem lehet különbség“, sőt kifejezte szándékát, hogy a „zsidó vallást követő lakosoknak“ a szövetséges államokban „polgári kötelezettségeikkel a polgári jogok élvezetét megteremtsék és biztosítsák“ olyan módon, hogy az egyes államokban már elismert jogaikat megtartják.¹⁰⁷ A korai alkotmányosság¹⁰⁸ ezen alkotmányai azonban a szabadságjogok objektív jellegét hangsúlyozták, és azok biztosítását a szuverén hatalmának teljességéből vezették le, mint ahogy ezt tette a bajor királyság 1808. május 1-jei alkotmánya (VII. cikkely) is, és messzemenően kerültek a természetjogi kicsengést.

A német alkotmányfejlődésben a eimari köztársaság koráig egyedülálló az 1848–49-as évek demokratikus egység szervezési kísérlettel összekötött alkotmányozása. A korai alkotmányosság termékeivel szemben a frankfurti nemzetgyűlés proklamálta a nép alkotmányozó hatalma útján lefektetett jogokat, amelyek alapja az emberi személyiség méltóságának és szabadságának a megőrzése volt.¹⁰⁹ Az 1848. december 17-én kihirdetett, a „Német nép alapjogairól szóló törvény“ néhány

¹⁰⁴ MORSEY, Wirtschaftliche und soziale Auswirkungen der Säkularisation in Deutschland 361–383.

¹⁰⁵ ADRIÁNYI, A katolikus egyház helyzete 51.

¹⁰⁶ ADRIÁNYI, A katolikus egyház helyzete 52.

¹⁰⁷ Deutsche Bundesakte vom 8. Juni 1815, Teil II Art. XVI, <http://www.verfassungen.de/de/de06-66/bundesakte15-i.htm> (2020. 07. 07.)

¹⁰⁸ A polgári államépítési elvek megjelenését a német alkotmányozásban lásd OESCHEY, Montesquieu und die Verfassungen des deutschen Frühkonstitutionalismus 361–389.

¹⁰⁹ Értékeléséhez lásd STRAUSS, Staat, Bürger, Mensch, *passim*.

későbbi kiegészítéssel az 1849. a március 28-i birodalmi alkotmányába¹¹⁰ is bekerült (VI. cikkely: A német nép alapjogai) Ez az alkotmánytervezet messzemenő liberális szemlélettel rendezte a vallási jogviszonyokat. A törvény előtti egyenlőség elvéből természetes módon következett, hogy „*minden németet megillet a lelkiismereti- és vallásszabadság teljes élvezete*“. Ehhez tartozott az a szabadság is, hogy „*senki sem kötelezhető vallási meggyőződése nyilvánosságra hozatalára*“ (144.§). Rögzítették, hogy „*a németek közös házi és nyilvános vallásgyakorlása nem korlátozható*“ (145.§ a.). Bár mindkét szakaszban elvileg teljes szabadságjogot ismert el a nemzetgyűlés, mégis úgy rendelkezett – a francia Emberi és Polgári Jogi Nyilatkozattal azonos módon, – hogy van egy egyedüli korlát, mégpedig „*ezen szabadság gyakorlása során elkövetett bűntettek és kihágások*“ esete, amikor „*törvény szerint*“ büntetni kell (145.§ b.). A vallási diszkrimináció tilalmát, azaz hogy „*a polgári és állampolgári jogok élvezete nem függhet és nem korlátozható hitvallás szerint*“, az állampolgári kötelezettségek teljesítésének korlátjával szabályozták (146.§).

Jogot kapott minden felekezet arra, hogy önállóan rendezze és igazgassa saját ügyeit, az állam általános törvényeinek megfelelően. Az egyházi autonómia teljes körű elismerése (147.§ a.), amely megfelelt a német protestáns gyökereknek, feltételezte azt is, hogy ez a jog egyenlő módon és mértékben illet meg minden felekezetet, azaz „*egy felekezet sem részesülhet a többivel szemben az államtól előnyökben; továbbá államegyház nem állhat fenn*“ (147.§ b.). A rendkívül következetes, szabadelvű szabályozás legnagyobb értéke talán az a rendelkezés volt, hogy „*új vallásfelekezetek szabadon alakíthatók, nincs szükség hitvallásuk állami elismerésére*“ (147.§ c.). Tehát sem formai, sem tartalmi feltételt nem állítottak: nem kötötték a felekezet alapítását taglétszámhoz, iskola vagy istentisztelet céljára szolgáló helyiség meglétéhez, sőt a hitvallás írásos benyújtásához sem. Vallás tekintetében a szabadság teljességéből következett annak kinyilvánítása, hogy „*senki sem kényszeríthető egyházi szertartásra vagy ünneplésre*“ (148.§), és jelentősége volt a szakrális esküformula („*Isten engem úgy segítjen*“, 149.§) lehetőségének is. Bár maga az alkotmány csak akkor bukott meg, amikor IV. Frigyes Vilmos a felkínált koronát visszautasította, az 1848. december 17-i törvényt, a nemzetgyűlésben többségben lévő liberális erők művét az újjáélesztett nemzetgyűlés 1851. augusztus 23-i döntése értelmében több állam (Bajorország, Hannover, Ausztria és Poroszország) is érvénytelennek tekintette magára nézve. A sikertelenség ellenére is fontos megemlíteni, hogy a többi szabadságjog mellett a vallásszabadság tartalmi elemeiként összegezhető vallási vonatkozású rendelkezések nem a francia előkép szerinti absztrakt jogok csupán, melyek érvényesítését 1789-ben semmi sem biztosította, hanem sokkal inkább az amerikai *Bill of Rights* mintájára¹¹¹ megalkotott pozitívizált alkotmányos jogoknak tekinthetők, sajnos még joghatály nélkül.

Ha a német egység hiánya miatt a polgári alkotmányosság és államberendezkedés megvalósítása további késedelmet szenvedett is, bizonyos változások a tradicionálisan katolikus kötődésű Ausztriában is bekövetkeztek.¹¹² A francia forradalom és az amerikai alkotmányfejlődés elveinek hatására a *Habsburg* örökös tartományokban is erősödött a harmadik rend részéről a szabadságjogok iránti igény, majd 1815 után a nemességen belül is létrejött egy liberális csoportosulás, amely az állam és az egyház elválasztását és az egyház hatáskörének a lelki

¹¹⁰ Verfassung des Deutschen Reiches vom 28. März 1849, <http://www.verfassungen.de/de/de06-66/verfassung48-i.htm> (2020. 07. 07.)

¹¹¹ Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányos értékeinek hatásához lásd FRANZ, *Das Amerikabild der deutschen Revolution, passim*.

¹¹² Az 1848–1867 közötti korszak egyházpolitikai változásai tekintetében lásd MAYER-MALY: *Die Grundrechte des religiösen Lebens* 38–62.

gondozásra való korlátozását tűzte ki célul.¹¹³ Bár a formális szempontból első ilyen jellegű dokumentumként számon tartott pillersdorfi alkotmány (1848. április 25.)¹¹⁴ és az oktrojált olmützi alkotmány, valamint a hozzá csatolt alapjogi pátens (1849. március 4.)¹¹⁵ egyaránt a századelő német korai alkotmányaihoz illetve az 1830. évi belga előképéhez hasonlíthatók csak, az előbbi alapján összeült kremsieri (Kromeritz) birodalmi gyűlés alkotmánytervezetét¹¹⁶ a szakirodalom érett alkotmányos dokumentumként tartja számon. Annak ellenére, hogy a 19. századi alkotmányozás tipikus problémáitól ez sem mentes, a kremsieri tervezetben szerepelt először Ausztria történetében az a mondat, hogy „*minden állambatalom a néptől származik (...)*“. Az ebben szereplő alapjogok egy része, megváltozott tartalommal, tipikus koraalkotmányos vonásokkal, az alapjogi pátensbe is bekerült, de a lelkiismeret és a vallás szabadsága nem a birodalom egésze, csak a Cislajtán területek vonatkozásában nyert rögzítést. Gyakorlati jelentősége mindennek nem volt, hiszen alkotmánybíráskodás és végrehajtási normák hiányában valamennyi jog csak államcél-meghatározásként volt értelmezhető.¹¹⁷

A szilveszteri pátenssel (1851. december 31.) a koraalkotmányos korszak a vallási viszonyok tekintetében is véget ért. Az olmützi alkotmányhoz csatolt alapjogi pátens formálisan is hatályon kívül helyezték, bár a törvényesen elismert egyházak azon jogát, hogy közös, nyilvános vallásgyakorlatot folytassanak és belső igazgatást végezzenek, nem vonták meg. A katolikus egyházat a kormányrendszer fontos részének tekintették. Az 1855. augusztus 18-i konkordátum,¹¹⁸ mellyel Ausztria ismét katolikus hatalomként lépett fel. Az eddig állami hatáskörben lévő teendők egész sorát adta át anélkül, hogy azok állami felügyeletét biztosította volna. Ennek jelentősége elsősorban az volt, hogy – erősen középkorias jelleggel – az egyház világi hatalmat gyakorolt és az állam feladta az egyházakkal szembe 1848-ban megfogalmazott indifferens magatartását. Külpolitikai vonatkozásban a konkordátum egyrészt a német katolikusok védelmét és ezzel Ausztria pozíciójának erősödését jelentette a német szövetségben, másrészt a francia hatás háttérbe szorítását is magával hozta, nem csak a német térség, hanem Szardínia, Spanyolország, Hollandia és Svájc vonatkozásában is.¹¹⁹

A frankfurti nemzetgyűlés és a kremsieri birodalmi gyűlés által megalkotott alkotmányjogi dokumentumok liberális szellemiségű rendelkezései a 1871 után az egységes német államban, illetve 1867 után Ausztriában finomabb megoldásokat követve, kompromisszumos jelleggel, de folytatásra leltek.

Az 1867. év a decemberi alkotmány öt alkotmánylevelével¹²⁰ mélyreható változást hozott az Osztrák Császárságban. „*Az állampolgárok általános jogairól*“ szóló második alkotmánylevel,

¹¹³ REINHOLD, Schwarzgelber Patriotismus 372–377.

¹¹⁴ Allerhöchstes Patent vom 25. April 1848 Verfassungs-Urkunde des österreichischen Kaiserstaates, III. Staatsbürgerliche und politische Rechte der Staatseinwohner, <http://www.verfassungen.de/at/verfassung48-i.htm>.

¹¹⁵ Reichsverfassung für das Kaisertum Österreich vom 4. März 1849 nebst dem dazu gehörigen Manifeste und Grundrechtspatent, <http://www.verfassungen.de/at/verfassung49-i.htm> (2020. 07. 07.)

¹¹⁶ Entwurf des Österreichischen Reichstages, welcher in der Zeit vom 22. Juli 1848 bis 4. März 1849 getagt hat, zuerst in Wien, ab dem 22. November 1848 in Kremsier (Mgft. Mähren), <http://www.verfassungen.de/at/verfassungsentwurf49-i.htm> (2020. 07. 07.)

¹¹⁷ BRAUNEDER, Osztrák alkotmánytörténet 147–148.

¹¹⁸ HUSSAREK, Die Verhandlungen des Konkordats 477–811.

¹¹⁹ LEISCHING, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien 33.

¹²⁰ Staatsgrundgesetze des Kaisertums Österreich vom 21. Dezember 1867, <http://www.verfassungen.de/at/> (2020. 07. 07.)

melynek szövegezését a kremsieri tervezet és az olmützi alkotmányhoz csatolt alapjogi pátens is erősen befolyásolta, ismét az állam és az egyház elválasztásának elvén állt. Míg az ellenreformáció korát az osztrák katolikus egyház az *ecclesia triumphans* pozíciójában zárta, és államegyházi jogállását a felvilágosult egyházpolitikai reformok sem veszélyeztették, most a polgári modernizáció jegyében a liberális elvek kerültek ismét előtérbe. 1861. évi protestáns pátens az evangélikus egyháznak közttestületi jogállást biztosított, majd, mivel a katolikus egyházat privilegizáló konkordátumot külpolitikai szempontból még meggyőződéses neoabszolutista hívek is sérelmesnek találták Ausztriára nézve, 1867-ben a birodalmi tanács elrendelte annak revízióját.¹²¹ Ezt az utat folytatta a második alkotmánylevél, amikor garantálta az állampolgárok lelkiismereti és vallásszabadságát, a törvényesen elismert vallási testületek nyilvános vallásgyakorláshoz és autonóm igazgatáshoz való jogát, valamint a törvényesen el nem ismert vallási testületeknek a magán vallásgyakorláshoz való jogát. A vallásos hit megválasztásának szabadságát (személyes vallásszabadság) tehát minden állampolgár élvezhette, a közösségi vallásgyakorlás azonban messzemenően korlátozott volt.

Az elveket rögzítő decemberi alkotmány végrehajtásáról 1868. május 25-én három törvénycikkben rendelkeztek. Az ún. májusi törvények (*Maigesetze*) közül az első a házassági törvény volt, amely ismét hatályba helyezte az OPTK házassági köteléki jogát és bevezette a szükségbeli polgári házasság (*Notzivilehe*) intézményét arra az esetre, ha a lelkész egy felekezeti jogban, nem pedig az OPTK-ban meghatározott házassági akadály (pl. vegyesházasság) esetén megtagadja a közreműködést a házasságkötésnél.¹²² A második az oktatás és az egyházak közötti kapcsolatot rendezte. Az állam általános felügyeleti joga alapján tartományi, kerületi és helyi iskolatanácsok felállításáról rendelkeztek, és a vallásoktatást az iskolafenntartó egyházaknak engedték át.¹²³ A harmadik törvény az állampolgárok interkonfesszionális viszonyairól szólt, mely 14 éves kor felett biztosította a vallásváltoztatás szabadságát. A liberális, de messze nem egyházellenes szellemiségű, jogilag jól átgondolt, érezhetően nagy gondossággal megfogalmazott törvények célja az állami és az egyházi szféra világos elválasztása volt olyan módon, hogy a katolikus egyházat a többi felekezettel szemben előnyben részesítették. Ennek ellenére, vagy mondhatnánk, talán éppen ezért, a katolikus egyház kártékonynak ítélte úgy az alkotmány vallási vonatkozású rendelkezéseit, mint a májusi törvényeket. Az I. vatikáni zsinat pápai tévedhetetlenségét (*infallibilitas*) kimondó dogmája, valamint a konkordátum életben tartása körüli vita az egyház kritikusaik számát növelte, a kormányzat békülékeny hozzáállása és a császár fáradozása azonban elkerülhetővé tette a komolyabb ellentétek kibontakozását.¹²⁴

Ilyen előzmények után a májusi törvények elnevezés (ez esetben is három törvényről volt szó) még egyszer előkerült az Osztrák Császárságban. A katolikus egyház külső viszonyainak szabályozásáról címet viselő 1874. május 7-i törvény megerősítette a konkordátum 1870. évi hatályon kívül helyezését, illetve rendezte az egyház vagyoni viszonyait. Ugyan ezen a napon fogadták el a vallási alapról szóló törvényt, amely a *II. József* által a feloszlott klostrok vagyonából

¹²¹ ENGEL-JÁNOSI, Österreich und der Vatikan 130.

¹²² Ehhez csatlakozva állami anyakönyvvezetést vezetett be az 1870. április 9-i törvény.

¹²³ Az 1869. május 14-i birodalmi népiskolai törvény ez alapján általános tankötelezettségről rendelkezett. 1883-tól az iskola vezetőjének képzését kellett szereznie annak a vallásnak az oktatására, melyhez öt éves átlagban a tanulók többsége tartozott. Lásd BALTL – KOCHER – STEPPAN: Österreichische Rechtsgeschichte 234.

¹²⁴ Az 1868. évi májusi törvényeket követő egyházi ellenálláshoz lásd MIKO, Die katholische Kirche in Österreich-Ungarn 211–222.

létrehozott vallási alapot állami vagyonnak nyilvánította. Végezetül a harmadik májusi törvény (1874. május 20.) a mindeddig el nem ismert felekezetek számára megadta a törvényi elismerést, amennyiben nem álltak szemben a szokásokkal és törvényekkel, valamint önálló közösséget alkottak.

Ezek voltak az osztrák, alapvetően liberális, de a katolikus egyházzal szemben mindvégig megfontolt, előzékeny politikát folytató polgári modernizáció eredményei az állam és az egyház viszonyát tekintve. A tradicionális katolikus elkötelezettség, a lakosság túlnyomó részt homogén vallási hovatartozás és az 1848-as forradalmi eszmék lecsengésével önmagát ismét a középkorias „*Gottesgnadentum*“ fényében látó *Ferenc József* személye (az *Isten* kegyelméből történő uralkodás hangsúlyozása a népszuverenitással szemben)¹²⁵ garantálta ezt az összességében békés átalakulást. A porosz-német kultúrharchoz fogható ellentétet a Monarchia sikeresen elkerülte; gróf *Andrássy Gyula* külügyminiszter ennek érdekében nem támogatta *Bismarckot* a pápai hatáskör visszaszorítására irányuló törekvésében sem. Az 1868. évi és az 1874. évi liberális egyházpolitikai rendelkezések által megrendített pozíciójú osztrák katolikus egyház a 70-es évek közepétől a belpolitikai életben előtérbe kerülő konzervatív-kerikális és nemzeti erőktől, a századvéghez közeledve pedig az immár párttá szerveződött – nem ritkán zsidóellenes¹²⁶ – politikai katolicizmustól remélt segítséget.

A visszafogott osztrák egyházpolitikai liberalizációt eszközeit és hozzáállását tekintve messze meghaladta a porosz utat követő össznémet egyházi reformok köre. Az az erős ösztönző erő, amely 1848-ban az alapjogok alkotmányos rögzítéséhez vezetett az alulról szerveződő német egységtörekvés során, jóideig nem jelent meg újra. Kivételt jelentett az 1850. január 31-i porosz alkotmány, amely a vallási viszonyokról két, egymástól jelentősen különböző rendelkezést tartalmazott: liberális szellemben az egyéni hitvallás megválasztásának szabadságát és a polgári jogok élvezetének hitvallástól független voltát biztosította (12. §). Sokkal inkább a 16. század óta kialakult tradicionális német rendet követte azonban azzal, hogy csak a római katolikus és az evangélikus egyház számára adta meg az önálló egyházi igazgatáshoz való jogot, valamint a vallási, oktatási és jótékonyági célokat szolgáló intézmények és alapok birokllásának továbbá élvezetének jogát. Ezzel együtt az államnak az egyházi hivatalok betöltéséhez illetve megerősítéséhez fűződő jogát feloldotta. Ezen rendelkezések (15-18. §§) újdonsága abban rejlett, hogy az evangélikus egyház szervezete mindeddig nem épülhetett ki hiánytalanul, hiszen a 16. század óta az államhatalom mélyen beavatkozott az egyház belső ügyeibe. A katolikus egyház vonatkozásában az 1794-ben hatályba léptetett természetjogi, de kompromisszumos karakterű általános porosz törvénykönyv (ALR) az állammal szemben erősen korlátozott jogokat biztosított csak. Ezek a korlátok többnyire filozofikus követelmények, nem konkrétan érvényesülő jogi normák voltak; sem az egyház, sem az állam nem érvényesítette őket.¹²⁷ Az 1840-ben trónra lépő *IV. Frigyes Vilmos* úgy az evangélikus, mint a katolikus egyház tekintetében messzemenően támogatta azok önállóságát. A fenti alkotmányos rendelkezések életbe lépte ennek a szemléletmódnak volt köszönhető.

¹²⁵ *Ferenc József* az 1874. évi májusi törvényekkel szemben mindvégig visszafogott hozzáállást tanúsított. Lásd hozzá FELLNER, Kaiser Franz Joseph und das Parlament 287–347.

¹²⁶ Az osztrák zsidók jogállásához illetve önmeghatározásához a 19. század második felében lásd BIRNBAUM, Die nationale Wiedergeburt des jüdischen Volkes, *passim*; BIRNBAUM, Den Ostjuden ihr Recht! *passim*; BLUM, Aufklärung und Reform bei den Wiener Juden, *passim*.

¹²⁷ VON KIRCHMANN, Der Kulturkampf in Preußen und sein Bedenken 4.

Az észak-német szövetség alkotmánya¹²⁸ és ennek nyomán a birodalmi alkotmány¹²⁹ nem rendelkezett az alapjogokról. Mindezt csak részlegesen kompenzálta az elképzelés, hogy a külön törvények útján gondoskodnak az alapjogok érvényesítéséről. Az 1869. július 3-i törvény, amely a polgári és állampolgári jogok között külön nevesítve a felekezetek jogegyenlőségéről rendelkezett a közhivatalok viselésére való képesség vonatkozásában, minden esetre az egyesült Németországban is hatályban maradt – „*Vilmos, Isten kegyelméből a poroszok királya*” akaratából. A törvény preambuluma szerint az uralkodó legitimitását kizárólag *Isten kegyelméből* származtatta, ami különösen annak fényében érdekes, hogy a katolikus *Habsburg*-ház már jó kétszázötven éve hangoztatta véleményét, amely szerint a protestáns hitre tért *Hohenzollernek* elveszítették hatalmuk természetfeletti alapját: a fadarabból baltával hasított királyi pálca az angyaloktól átvett jogarral nem vetekehet.¹³⁰

Az alapjogok alkotmányi hiánya némiképp magyarázható azzal, hogy a 19. század második felében uralkodó jogi pozitivizmus értelmében a polgárok szabadságát akkor látták biztosítva, ha az *ex act* rögzítésen túl gyakorlati érvényesülésük garanciáit is megteremtették. Ez pedig – az alkotmány, mint jogi norma sajátosságából fakadóan – részleteit is tekintve külön törvények útján lehetséges. Nem feledhető azonban a vilmosi Németország kompromisszumos karaktere sem; az a törekvés, hogy a tradicionális elit és a feltörekvő polgárság közötti egyensúly megmaradjon.¹³¹ Az egységes német nemzetállam vezetésének az egyházpolitika terén olyan problémával kellett megküzdenie, amely a vesztfáliai békekötések által rögzített vallási széttagolódásból következett. Míg a *Habsburg* örökös tartományokban ez a nehézség fel sem merült, hiszen a vallási térkép ott túlnyomórészt egyszínű volt, az eddig katolikus tartományfejedlem alatt álló dél-német tartományoknak az új föderatív államba való integrálása az egyházpolitika területén nem volt zökkenőmentes. A porosz hagyaték az egyházi ügyekbe erőteljesen beavatkozó, protestáns, de – felvilágosult hozzáállásból és gazdasági érdekből fakadóan – toleráns egyházpolitika volt. Nos, 1871 után nem csak a nemzeti kisebbségek és a balliberális polgárság, hanem a német katolicizmus is ellentétbe került az államhatalommal, amikor a birodalmi jogegység létrehozása érdekében *Bismarck* kancellár (1871–1890) továbbra is fenntartotta szövetségét a polgári-nemzeti liberális erőkkal.¹³² A kor egyházjogi irodalma a bismarcki egyházpolitika a gyökerét egyértelműen az 1848-as eszmékben vélte felfedezni,¹³³ míg a pápai tévedhetetlenségről szóló dogma kihirdetését csak közvetlen kiváltó oknak tekintették.

A kultúrharc (*Kulturkampf*) elnevezés *Rudolf Ludwig Karl Virchow*¹³⁴ szabadelvű képviselőtől származik, aki ez alatt a kultúrának az egyházi befolyástól való felszabadítását értette. Ennek

¹²⁸ Verfassung des Norddeutschen Bundes vom 16. April 1867, <http://www.verfassungen.de/de/de67-18/verfassung67-i.htm> (2020. 07. 07.)

¹²⁹ Gesetz betreffend die Verfassung des Deutschen Reiches vom 16. April 1871, <http://www.verfassungen.de/de/de67-18/verfassung71-i.htm> (2020. 07. 07.)

¹³⁰ KOCHER, Szimbólumok és jelek a jogban 79.

¹³¹ WAHL, Der preußische Verfassungskonflikt 171–194.

¹³² PIKART, Die Rolle der Parteien im deutschen konstitutionellen System 237–257. és 258–281.

¹³³ KRABBE, Wider die gegenwärtige Richtung des Staatslebens im Verhältnis zur Kirche 4–5.

¹³⁴ *Virchowot* a modern patológia tudományának megalapozójaként tartják számon. Liberális politikusként részt vett 1848-ban a márciusi forradalomban, majd 1861-ben a Haladás Párt alapítója és elnöke lett. 1880 és 1893 között képviselő volt a birodalmi gyűlésben, elsősorban liberális egyházpolitikai és az antiszemitizmust elítélő hozzáállásáról volt ismert. Lásd ACKERKNECHT, Rudolf Virchow, *passim*.

ellenére a fogalom az egyházellenesnek tartott állami jogalkotás szinonimájává vált. A német püspöki kar 1871 szeptemberében feliratban tiltakozott a császárnál, mivel a kormány nem távolította el azokat az iskolai hitoktatókat, akik az I. vatikáni zsinat új dogmájával szembehelyezkedtek. Míg a magas klérus a pápai tévedhetetlenség általános elismertetésén fáradozott, a kormányzati értékelés túlzónak találta a népiskolai oktatásra IX. *Pius Quanta Cura* (1864. december 8.) enciklikája értelmében gyakorolt egyházi hatást: a tanárok erősen függtek az egyháztól és az oktatás a világi tárgyak esetében is ultramontán szemlélet szerint történt,¹³⁵ ami a felekezetek közötti békés viszonyt is veszélyeztette. Az állami szuverenitás teljességének igényére hivatkozva 1872 februárjában az elemi iskolák felügyeletét átruházták az államra, majd az országból kiutasították a jezsuitákat és rövidesen az összes iskola állami felügyelet alá került. A dél-német tartományok ún. poroszosítása ellen fellépő egyházi vezetők és a katolikus Centrumpárt ezután egy reform-törvénycsomaggal szembesült. 1873. május 11-én az egyházi személyek képzéséről és alkalmazásáról,¹³⁶ május 12-én az egyházfegyelmi hatalomról és az egyházi ügyekben eljáró királyi törvényszékek felállításáról,¹³⁷ május 13-án az egyházi büntető és fenytő eszközök használatához való jog korlátairól,¹³⁸ végül május 14-én az egyházból való kilépés tárgyában¹³⁹ rendelkezett a birodalmi gyűlés. A porosz kormány egyházpolitikáját hívei az állami szuverenitás teljességének igényéből kiindulva „a római hierarchia és az ultramontanizmus” létével¹⁴⁰ indokolták, amely az „utóbbi francia-német háború, (...) közvetett módon a protestantizmusnak a katolikus egyház feletti győzelme óta (!) politikai jelentőségre tett szert”, különösen annak fényében, hogy „miután az Olasz Királyságot az európai hatalmak elismerték, a pápa világi hatalma Róma egy részére korlátozódott”.¹⁴¹

Katolikus részről azonban értetlenkedéssel fogadták azt, hogy *Bismarck* egy zsinati határozatnak az európai államok és különösen Németország vonatkozásában oly nagy jelentőséget tulajdonított.¹⁴² Hozzáállását durva keresztényellenességnek, vallástalanságnak bélyegezték,¹⁴³ főleg az után, hogy a porosz, 1873. évi májusi törvények a klerikusokra is kiterjesztették az állami felügyeletet. 1873-ban a katolikus szerzők a „fegyverek” ismerete alapján már az ultramontán szemlélet elkerülhetetlen vereségéről vizionáltak,¹⁴⁴ kifejezték azt is, hogy ez a vereség, azaz a katolikus vallásosság háttérbe szorítása általános morális bukást fog eredményezni: „(...) ha a harc véget ér, még ijesztebb, sötétebb jövő előtt fogunk állni, és a győztes csak saját bukásán munkálkodott”.¹⁴⁵ A

¹³⁵ VON KIRCHMANN, Der Kulturkampf in Preußen und sein Bedenken 9.

¹³⁶ Gesetz über die Vorbildung und Anstellung der Geistlichen vom 11. Mai 1873. A törvény szövegét közli VON OESTFELD, Die kirchenpolitische Reformgesetze Preußens 47–69.

¹³⁷ Gesetz über die kirchliche Disciplinargewalt und die Errichtung des Königl. Gerichtshofes für kirchliche Angelegenheiten vom 12. Mai 1873. A törvény szövegét közli VON OESTFELD, Die kirchenpolitische Reformgesetze Preußens 85–104.

¹³⁸ Gesetz über die Grenzen des Rechts zum Gebrauch kirchlicher Straf- und Zuchtmittel vom 13. Mai 1873. A törvény szövegét közli VON OESTFELD, Die kirchenpolitische Reformgesetze Preußens 104–109.

¹³⁹ Gesetz, betreffend den Austritt aus der Kirche vom 14. Mai 1873. A törvény szövegét közli VON OESTFELD, Die kirchenpolitische Reformgesetze Preußens 123–131.

¹⁴⁰ Az ultramontanizmus szerepének értelmezéséhez katolikus részről lásd VON FLORENCOURT, Ueber die Stellung und die Maßnahmen der Staatsregierung gegenüber dem Ultramontanismus 10–12. és 102–104.

¹⁴¹ A hivatalos érvelést lásd VON OESTFELD, Die kirchenpolitische Reformgesetze Preußens 1–2.

¹⁴² VON KIRCHMANN, Der Kulturkampf in Preußen und sein Bedenken 5.

¹⁴³ FABRI, Staat und Kirche. Betrachtungen zur Lage Deutschlands in der Gegenwart 21–35.

¹⁴⁴ WEBER, Staat und Kirche nach der Zeichnung und Absicht des Ultramontanismus III.

¹⁴⁵ VON FLORENCOURT, Ueber die Stellung und die Maßnahmen der Staatsregierung gegenüber dem Ultramontanismus 103.

reformtörvény-csomag által kiváltott ellenállás mértéke minden esetre meglepetésként érte a porosz kormányt, nem különben az is, hogy IX. Pius pápa a következő év február 5-én kiadott enciklikájában az 1873. évi porosz májusi törvényeket a katolikusokra nézve érvénytelennek nyilvánította.¹⁴⁶ A kultúrharc 1875. február 6-án a kötelező polgári házasságkötés bevezetésével érte el a tetőpontját. Az egyházi hatáskör csökkentése mellett ez a reform a felekezetek közötti kapcsolatot is elnehezítette azzal, hogy a törvény a protestáns felekezeti jog szabályait vette át szekularizált formában. Ugyanekkor betiltották a szószékről folytatott politikai aggitációt, állami felügyelet alá helyezték a papi szemináriumokat, sőt az állami ügykörnek tekintett egyházi vagyonkezelést olyan módon szabályozták, hogy az állami hatóságoknak szorosan alárendelt, laikus hivatali szervezet révén a szervezett egyházközség (közgyűlés, képviselőtestület, előjáróság) intézményét meghonosították a porosz katolikus egyházban. A munkásmozgalom megerősödése miatt a kultúrharc azonban lassan lekerült a napirendről, majd az 1870-es évek végére a politikai katolicizmus megerősödésével és az egyházpolitika átrendeződésével be is fejeződött. A kormánynak szüksége volt immár a katolikus Centrumpart támogatására, sőt a munkásmozgalomra reagáló keresztényszocializmus kibontakozását is megnyugvással vette.

3. Modellkövető modernizáció?

1892. május 19-én a magyar országgyűlés képviselőházában gróf *Csáky Albin* vallás- és közoktatásügyi miniszter – a vegyes házasságból született gyermekek részére részleges polgári anyakönyvezés bevezetését tervbe véve – az állam és az egyház közötti kapcsolat formáit elemezte. A „vallásfelekezeti” és a „vallás nélküli” állam közötti átmeneti kategóriaként kora magyar rendszerét említette, amely szerint az állam a felekezetek felett áll, de nem ideológia nélküli, és azon iparkodik, hogy a felekezetek érdekeit egymással egyeztesse. Láta a kor kívánalmait és azokat az ellentmondásokat, amelyek a polgári jogegyenlőség elvével szemben ekkor fennálltak, épp ezért maga e három forma közül az amerikai megoldást tekintette ideálisnak, a vallás nélküli államot, ahol a törvényhozás, illetve a bírói jogalkalmazás kompetenciája csupán arra terjed ki, hogy a határvonalakat meghúzza annak érdekében, hogy aki él a lelkiismereti- és vallásszabadság jogával, az ne okozzon másnak jogsérelemet.¹⁴⁷

A régóta esedékes egyházügyi modernizáció előtt álló magyar államban a kormánypárti szabadelvű és ellenzéki képviselők szeme előtt – a képviselőházi naplók tanúsága szerint – a nyugat-európai és az amerikai példák álltak, amelyeket ki követendő, ki elrettentő példaként említett hozzászólásában. Nemcsak az 1890-es évek elején volt ez így; ha egyházi kérdések kerültek napirendre, a modernizáció sürgetői a reformkorban és a kiegyezést követően is a polgárosodott nyugati társadalmakra, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokra utaltak. Példának okáért a képviselők 1870. január 21-től március 17-ig terjedő 45 országos ülésén Franciaország és Nagy-Britannia után harmadik helyen az Amerikai Egyesült Államok állt 31-szeri idézettséggel. E hivatkozások nagy része Franciaország és Nagy-Britannia estében a modern államépítési elvekre, az Egyesült Államok esetében azonban kifejezetten az egyházi kérdésekre vonatkozott.

¹⁴⁶ Lásd VON KIRCHMANN, *Der Kulturkampf in Preußen und sein Bedenken* 19.

¹⁴⁷ Képviselőházi Napló II. 56. országos ülés.

Figyelemre méltó, hogy a német térség egyházi viszonyait ekkor, 1870 elején nem volt szokás példaként említeni. Az egységes Németország maga is számos vallási-felekezeti problémával küzdött. IX. Pius pápa már idézett *Quanta Cura* kezdetű enciklikája (1864. december 8.), amelyhez csatolták az általa tévesnek ítélt nézetek listáját, majd az I. vatikáni zsinaton 1870. július 18-án elfogadott pápai primátus, valamint az *infallibilitás* (a pápa tévedhetetlensége hit és erkölcs dolgában) dogmája elnehezítette az állam és a katolikus egyház közötti kapcsolatot akkor, amikor az eddig katolikus fejedelmi hatalom alatt álló délnémet tartományok most tagállamként a birodalmi integráció és a jogegység szempontjából amúgy is ellentétbe kerültek a protestáns, porosz vezetésű szövetségi állammal. Tagadhatatlan, hogy a magyar egyházi viszonyok alakulását a földrajzi közelség, a nyugati politikai és jogi kultúrához való csatlakozás és felzárkózás igénye, majd a 16. századtól fogva – a *Habsburg*-házi uralkodók – miatt még inkább szoros politikai kapcsolat következtében számos tekintetben a német földön ismert intézmények befolyásolták. Mégis, a 19. század második felében az állam és az egyházak közötti viszonynak a modern polgári államhoz való igazítása területén a megkésett német modernizáció a magyar politikai elit számára nem kínált követendő mintát.

A francia egyházi viszonyok ez idő tájt képlékenyek voltak. A 18. század végén a radikális, minden tradíciót félresöpörő ideológiai és államszervezeti átalakítást sok tekintetben visszarendeződés követte; az állam és az egyházak közötti viszony alapvetően a rendszerváltások jellege szerint, a köztársasági, illetve monarchikus államformához igazodva alakult. Ennek megfelelően a III. köztársaság (1870–1939) törvényhozása liberális hullámot jelentett, de a – vallástalan állam semlegességének álarca mögé bújó, lényegét tekintve egyházellenes – francia modell csak a magyar egyházügyi modernizációt követően, 1905-ben nyert végleges formát.

Angliában a vallási tradíció, a katolikus, majd 1534 után az anglikán nemzeti egyház erősebbnek bizonyult, mint a 17–18. század fordulójára kibontakozó alkotmányos monarchia egyébként polgári elvei. Az egyházi viszonyok modernizálására a felekezeti jogegyenlőség jegyében csak a klasszikus liberális korszakban, a 19. század második felében kerülhetett sor, ekkor is olyan módon, hogy a *Body Politic* karjaként funkcionáló anglikán egyház megőrizte államegyházi jogállását.

Magyarországon a 16. századot követően a lakosság felekezeti hovatartozása heterogén összképet mutatott. Míg a dél-európai országok, Franciaország, a délnémet fejedelemségek és az osztrák örökös tartományok katolikus orientációja, valamint az észak-európai periféria lutheri és Anglia anglikán protestáns államegyházisága néhány kivételtől eltekintve homogén színben tűnt fel a vallási térképen, nálunk a felekezeti pluralizmus sajátos következményekkel járt. A vallás megválasztásának és a közösségi vallásgyakorlásnak a szabadsága mindig is akkor vált időszerű kérdéssé, mikor egy állam mindaddig egységes egyházi viszonyaiban szakadás következett be. Gondolhatunk itt *Luther* követőinek kiválására a katolikus egyházból, a puritán munkalázban égő *Cromwell* egyházpolitikájára, az antiklerikalizmus és az ész kultusza által befolyásolt francia forradalmi hevületre, vagy társadalmi támogatásából az 1850-es évekre sokat veszítő anglikanizmusra. De gondolhatunk arra is, hogy Észak-Amerikában a 13 keleti parti angol gyarmat az anyaországtól való függetlenedés után a vallási sokszínűség következtében alakított ki olyan föderális alkotmányjogot, amelyben az állam egy felekezetet sem részesíthet(ett) előnyben a többivel szemben.

Úgy tűnik, ez a vallási sokszínűség az oka annak, hogy a magyar liberális reformhullámok idején, a reformkorban, illetve az 1890-es években erre az ekkorra letisztult és működőképes amerikai modellre a magyar szabadelvű politikai elit¹⁴⁸ rendszerint utalt az egyházügyi modernizáció tekintetében. Nem jogátvételtől, nem is közvetlen hatásról beszélünk: hivatkozási alapról van szó, olyan útról, amely a polgárosodásban megkésett Magyarország számára példaként szolgált és kívánatosnak tűnt.

Felhasznált irodalom és források

- ACKERKNECHT, Erwin-Heinz: Rudolf Virchow. Arzt, Politiker, Anthropologe. Stuttgart 1957
- ADRIÁNYI Gábor: A katolikus egyház helyzete Itáliában, Franciaországban, Németországban és Magyarországon a XIX. században. In: BÁRDOS István – BEKE Margit (szerk.): Egyházak a változó világban. Esztergom 1991, 509–512.
- ALDERMAN, Ellen – KENNEDY, Carolin: A nép nevében. Az Amerikai Alkotmány kétszáz éve. Budapest 1993
- VON ARETIN, Karl Otmar Frhr.: Die Konfessionen als politische Kräfte am Ausgang des alten Reiches. Ein Beitrag zur Problematik der Reichsauflösung. In: Festschrift Joseph Lortz. II. köt., Baden-Baden 1957, 181–241.
- BALTL, Hermann – KOCHER, Gernot – STEPPAN, Markus: Österreichische Rechtsgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Graz 2008
- BETHELL, Denis L. T.: English Black Monks and Episcopal Elections in the 1120s. English Historical Review 1969/84. sz. 673–698.
- BIRNBAUM, Nathan: Die nationale Wiedergeburt des jüdischen Volkes in seinem Lande als Mittel zur Lösung der Judenfrage. Ein Appell an die Guten und Edlen aller Nationen. Wien 1893
- BIRNBAUM, Nathan: Den Ostjuden ihr Recht! Wien 1915
- BLUM, Kopel: Aufklärung und Reform bei den Wiener Juden. Phil Diss. Wien 1935
- BOCHKOR Mihály: Francia egyházpolitika. Kolozsvár 1905
- BÓDY Pál – URBÁN Aladár (szerk.): Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1890. Budapest–Pécs 2001
- BRAUNEDER, Wilhelm: Osztrák alkotmánytörténet napjainkig. Pécs 1994
- COTTRET, Monique: Jansénisme et Lumières. Pour un autre XVIIIe siècle. Paris 1998
- DALLIMORE, Arnold A.: Georges Whitefield. Wheaton 1990
- DAYTON, Donald W.: Theological Rotts of Pentecontalism. The Scarescrow Press 1987
- VON DOHM, Christian Wilhelm: Über die bürgerliche Verbesserung der Juden I-II. Berlin 1781 és 1783
- DUSSIAN, Allison M.: Ghost Dance and Holy Ghost: The Echoes of Nineteenth-Century Christianisation Policy in Twentieth-Century Nativ American Free Exercise Cases. Stanford Law Review, 1997/4. sz. 774–776.
- ENDELMAN, Todd M.: Disraeli's Jewishness Reconsidered. Modern Judaism – A Journal of Jewish Ideas and Experience, 1985/5. sz. 109–123.
- ENGEL-JÁNOSI, Friedrich: Österreich und der Vatikan 1846-1918. Band II, Graz – Wien – Köln 1958
- FABRI, D. Friedrich: Staat und Kirche. Betrachtungen zur Lage Deutschlands in der Gegenwart. h.n. 1872
- FELLNER, Fritz: Kaiser Franz Joseph und das Parlament. Materialien zur Geschichte der Innenpolitik Österreichs in den Jahren 1867–1873. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1956/9. sz. 287–347.
- VON FLORENCOURT, Franz: Ueber die Stellung und die Maßnahmen der Staatsregierung gegenüber dem Ultramontanismus. Bonn 1872
- FRAKNÓI Vilmos: Az egyházi javak saecularisatioja Francia-Spanyol- és Olaszországban. Pest 1872
- FRANZ, Eckhart G.: Das Amerikabild der deutschen Revolution von 1848/49. Zum Problem der Übertragung gewachsener Verfassungsformen. Heidelberg 1958
- FRIEDBERG, Emil: Grenzen zwischen Staat und Kirche und die Garantien gegen deren Verletzung I. Tübingen 1872
- FREEDOM, Thomas: Church and State in America to the Passage of the First Amendment. New York 1986

---

¹⁴⁸ KAJTÁR, A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai 39–47.

- GALLAI Sándor: A Legfelsőbb Bíróság szerepe az Egyesült Államokban. *Jogtudományi Közöny*, 1994/2. sz. 63–82.
- GILCHRIST, John: The Social Doctrine of John Wyclif. *Canadian Historical Association, Historical Papers* 1969, 157–165.
- GOLDSCHMITT, Fr.: *Der Kulturkampf in Frankreich*. Metz 1915
- HINZE, Otto: *Wesen und Wandlung des modernen Staats*. In: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. Göttingen 1962, 470–496.
- HALÉVY, Léon: *Résumé de l'histoire des juifs modernes*. Paris 1828
- HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Budapest 2010
- HERGER Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. Budapest – Pécs 2006
- HERGER Csabáné: *Szakrális kontra szekuláris értékek a polgári modernizáció korában*. *Díké* 2017/1. sz. 33–44.
- VON HUSSAREK: *Die Verhandlungen des Konkordats vom 18. August 1855. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatskirchenrechts*. In: *Archiv für Österreichische Geschichte* 1922/109. sz. 477–811.
- KAJTÁR István: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai. Európa – haladás – Magyarország*. Budapest – Pécs 2003
- KAYSER, Jacques: *The Dreyfus Affair*. New York 1931
- KATZ, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Budapest 1995
- KÉPES György: *Az amerikai állammodell. Az Egyesült Államok alkotmányának alapelvei*. *Rubicon*, 1997/8. sz. 38–44.
- Képviselőházi Napló. Az 1892. február 18-ra hirdetett országgyűlés nyomtatványai*. Budapest 1892
- VON KIRCHMANN, J. H.: *Der Kulturkampf in Preußen und sein Bedenken*. Leipzig 1875
- KOCHER, Gernot: *Die Reformen Josephs II. In: REINALTER, Helmut (szerk.): Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus*. Wien – Köln – Weimar, 125–161.
- KOCHER, Gernot: *Szimbólumok és jelek a jogban. Történeti ikonográfia*. Pécs 2008
- KÓNYA Imre: *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Budapest 1979
- KRABBE, Otto: *Wider die gegenwärtige Richtung des Staatslebens im Verhältniß zur Kirche. Ein Zeugnis*. Rostock 1873
- LEISCHING, Peter: *Kirche und Staat in den Rechtsordnungen Europas. Ein Überblick*. Freiburg 1973
- LEISCHING, Peter: *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*. In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IV: Die Konfessionen*. Wien 1995, 1–247.
- LOCKE, John: *Levél a vallási türelemről*. Budapest 1992
- LUDASSY Mária: *Az ész államáig és tovább: XVIII. századi francia utópisták*. Budapest 1979
- LUTHER, Matin: *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske*. Felsőörs 2005
- MAGNUS, Philip: *Gladstone: A Biography*. London 1963
- MALTBY, Judith: *Prayer book and people in Elisabethan and early Stuart England*. Cambridge 1998
- MAYER-MALY, Theo: *Die Grundrechte des religiösen Lebens in der österreichischen Verfassungsgeschichte des 19. Jahrhunderts*. In: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 1954/5. sz. 38–62.
- MCCONNELL, James Buckley: *Constitutional and Parliamentary History of the Methodist Episcopal Church*. New York 1914
- MCCLOSKEY, Robert G.: *Az amerikai Legfelsőbb Bíróság*. In: *Alkotmánybíráskodás és alkotmányértelmezés*. Budapest 1995, 35–41.
- MCDONELL, Ernest W.: *The Beguines and Beghards in Medieval Culture*. New Brunswick 1954
- MCDOWALL, David: *An Illustrated History of Britain*. Longman 1989
- MCGRATH, Alister E.: *Kálvin*. Budapest 1996
- MEAD, Sidney E.: *Das Christentum in Nordamerika. Glaube und Religionsfreiheit in vier Jahrhunderten*. Göttingen 1987
- MIKO, Norbert: *Die katholische Kirche in Österreich-Ungarn um 1870 in der Berichterstattung des Wiener Nuntius*. In: METZLER-ANDELBERG, Helmut J. (szerk.): *Festschrift Karl Eder zum 70. Geburtstag*. Innsbruck 1959, 211–222.
- MORSEY, Rudolf: *Wirtschaftliche und soziale Auswirkungen der Säkularisation in Deutschland*. In: VIERHAUS, Rudolf – BOTZENHART, Manfred (szerk.): *Dauer und Wandel in der Geschichte. Festgabe für Kurt v. Raumer*. Münster 1966, 361–383.
- MURPHY, Walter F.: *Congress and The Court*. Chicago 1962, 7–69.

- NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: Az elnök a kormányzatban az Egyesült Államok alkotmányos rendszerének kiépítése idején. In: MEZEY Barna (szerk.): Jogtörténeti előadások I. Budapest 1988, 22–40.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: Az USA alkotmányos rendszerének kialakulása. Jogászszövetségi értekezések I. Budapest 1989, 41–61.
- OESCHEY, Rudolf: Montesquieu und die Verfassungen des deutschen Frühkonstitutionalismus. Zeitschrift für Staatswissenschaft 1944/104. sz. 361–389.
- VON OESTFELD, M.: Die kirchenpolitische Reformgesetze Preußens. Breslau 1873
- OWEN, Chadwick: A reformáció. Budapest 1998
- PFEFFER, Leo: The Liberties of an American. Boston 1956
- PIKART, Ebenhard: Die Rolle der Parteien im deutschen konstitutionellen System vor 1914. In: BÖCKENFÖRDE, Ernst-Wolfgang (szerk.): Moderne deutsche Verfassungsgeschichte (1815–1918). Köln 1972, 237–281.
- DE PRESSENSÉ, Edmond Dehault: L'Église et la Révolution française. Histoire des relations de l'église et de l'état de 1789 a 1814. Paris 1864
- REINHOLD, Lorenz: Schwarzgelber Patriotismus. Der Katholizismus als Klammer der Hansburger Monarchie von 1848 bis 1918. Wort und Wahrheit 1867/22. sz. 372–377.
- RICHTER, Karl Thomas: Staats- und Gesellschaftsrecht der französischen Revolution von 1789 bis 1804 I-II. Berlin 1865–1866
- RÜTTIMANN, J.: Kirche und Staat in Nordamerika. Zürich 1871
- SCHAMBECK, Herbert – WIDDER, Helmut – BERGMANN, Marcus (szerk.): Dokumente zur Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika. Berlin 1993
- STRAUSS, Herbert Arthur: Staat, Bürger, Mensch: Die Debatten der deutschen Nationalversammlung 1848/49 über die Grundrechte. Aarau 1947
- TAINÉ, Hippolit Adolf: A jelenkori Franciaország alakulása I. Budapest 1889
- THOMPSON, G. P.: Kirche und Staat in den Vereinigten Staaten von Nord-Amerika. Berlin 1873
- TRESOLINI, Rocco J.: American Constitutional Law. New York 1965
- WAHL, Reiner: Der preußische Verfassungskonflikt und das konstitutionelle System des Kaiserreichs. In: BÖCKENFÖRDE, Ernst-Wolfgang (szerk.): Moderne deutsche Verfassungsgeschichte (1815–1918). Köln 1972, 171–194.
- WALD, Kenneth D.: Religion and Politics in the United States. New York 1987
- WEBER, Theodor: Staat und Kirche nach der Zeichnung und Absicht des Ultramontanismus. Breslau 1873
- WERTHEIM, Karl: Wörterbuch des englischen Rechts. Berlin 1899
- WUTHNOW, Robert: Religion and the Voluntary Spirit in the United States: Mapping the Terrian. Faith and Philanthropy in America. San Francisco – Oxford 1990
- ZELLER Árpád: A magyar egyházpolitika 1847–1894. A vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban I-II. Budapest 1894

KAJTÁR Edit
egyetemi docens
NKE ÁNTK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.06

**A szőttés aranyszálai
A szimbólumok használatáról a coachingban**

The Gold Threads of the Tapestry: On the Use of Symbols in Coaching

Symbols are gold threads in the tapestry of human existence. They appear on cave paintings and smartphone screens, in sacred rituals as well as earthly aspects of everyday life. The writer points out how all coaching schools utilize the power of symbolic thinking, albeit to varying degree. Symbols provide support during the course of the entire coaching process from rapport building through the recognition of the key areas for development, to the elaboration of concrete action steps. Four main areas: the use of images, arts, tales and dreams are analyzed in more details. Symbolic thinking helps us to connect with our true self, with each other as well as the world around us. The writer points out how, why and in what framework do symbols serve as one of the most powerful resources of coaching and personal development.

Keywords: *symbol, coaching, personal development, image, arts, tales, dreams*

1. Személyes előszó

A szimbólumok az emberi lét szövetének aranyfonalai. Tért, időt átívelően kísérek minket. Megjelennek barlangrajzokon és az okostelefonok képernyőjén, a szakrális rítusokban éppúgy, mint a profán mindennapokban. Személyes szinten a képek, az álmaink, az alkotás és a műélvezet, a mese és az álom ihletett pillanatai mind szimbólumok kincsével ajándékoznak meg, de váratlanul, a leghétköznapibb tárgy is szimbolikus jelentőséget kaphat. Ez az írás Édesapám, *Kajtár István* emléke előtt tiszteleg. Soraimmal a közöttünk lévő – hitem szerint csupán ideiglenesen – megszakadt párbeszédet folytatom. Az, hogy ez az aranyfonal az én létezésem szövetében kiemelt hangsúlyt kap, Neki köszönhető. Amikor a bátyámmal kicsik voltunk, *Apa* naplót, pontosabban naplókat vezetett, egyet *Dávidnak*, egyet pedig nekem. Ezek a kötetek életünk első éveinek hű krónikásai. Pár mondattal kísért színes rajzokon sorakoznak a jelentősebb események: karácsonyfát díszítő angyalok (ha nagyon figyelsz, hallani a szárnyuk surrogását), stilizált tábortűz körül ülő emberek, de van itt beragasztott halpikkely, szárított virágszirom, sztaniolpapír és vonatjegy is. E naplók kapcsán tapasztaltam meg először, milyen gazdag történetet jeleníthet meg néhány színes vonal és azt, hogy a legegyszerűbb tárgynak is lehet sajátos, idegen szem számára rejtett jelentése.

Nem ez volt az egyetlen terület, ahol megcsillan az aranyfonal. *Apa* végtelenül szerette a szakmáját. Sokat dolgozott, s amikor végre előjött az íróasztala mögül, vele tartott a hatalmas

történelmi ismerete, lexikális tudása és a jog kultúrtörténete. Emlékszem, *András* és *Gábor* unokaöcséimmel a nekünk költött, heroikus tartalmú, légiós nótára meneteltünk a gyerekszobában. Amikor névnapot, születésnapot ültünk, gyakran röpködtek a két-, esetenként háromfejű sasok, az ünnepelt pedig rendre személyre szabott köszöntő rigmust kapott. Az esti mese idején az ágy lábánál felsorakoztak a görög mitológia hősei.

Apáboz szervesen hozzátartozott a képes beszéd, az érzékletes metaforák és hasonlatok szeretete is. Általános iskolás koromban kaptam tőle meg *Arany János* balladás kötetét. Volt egy játékunk: az egyikünk idézett egy sort, a másik mondta honnan van, s ha tudta, folytatta. Sok évvel később, amikor már nagyon beteg volt, s egyre gyakrabban hagyták cserben az általa annyira szeretett szavak, bevitettem hozzá a verseket. A kórházkertben olvasott fel belőle. A balladák megmaradtak az egyik olyan szigetnek, ahol még tudunk találkozni.

Amikor a jogi pályáról az emberek fejlesztése és lehetőségeik kibontakoztatása felé lépve, a szimbólumokon alapuló *coachingról* írtam a szakdolgozatomat, majd e témában kezdtem el egyre inkább kutatni, *Apá* körülnézett a polcain, majd lekapott néhány tucat könyvet, azzal az ajánlással, hogy „érdemes megnézni őket”. Szociológusok, filozófusok, művészettörténészek, irodalmárok és nyelvészek írásait kaptam munícióul, és persze a szimbólumok világában jártas kiváló jogászokét is, köztük az ő gyönyörűen megírt, alapos műveit. *Apá* egyik legkedvesebb kutatási területe volt a jogi kultúrtörténet, szimbólumok a városok életében, a néprajzban, a haditengerészetnél... sasok, épületek, hatalmi jelképek... Hosszan sorolhatnám. Ezek a könyvek és cikkek ma az én könyvtáram lakói. Bármennyire értékes is a tartalmuk, időbe tellett, mire teljes polgárjogot nyertek a polcaimon. Nehezteltem rájuk és igen erősen szerettem volna, ha egyik nap arra ébrednek, hogy félreértés történt, visszakerültek Pécsre és a régi gazdájuk olvassa őket. Lehetetlen kívánság, de mégis... Ahogy e tanulmány kapcsán újra fellapoztam a megörökölt könyveket, számos emlék bukkant fel a múltból. Fekete-fehér fotók, gyerekkori rajzok, két, képeslapból kivágott angyalka. A belső borítokon ismerős kézírás, az oldalakon egy-egy aláhúzott szó, rövid széljegyzet mutatja mit tartott fontosnak, min gondolkodott el. Éppen a „nem tudom mindezt leírni” -belső monológ zakatolt a fejemben, amikor *Cesare Ripa* Iconológiájában¹ valami érdekesre lettem figyelmes. Egy négylevelű lóhere feküdt, közvetlenül a borítót követő üres lap után. Az apró, ki tudja mikor talált, majd pont ebben a könyvben leprélt növényke felbukkanása olyan hatással volt rám, mintha valaki finoman megbökte volna a vállam, mondván: Igyál egy jó kávé, azután tessék végre nekilátni dolgozni!

2. Építőkövek, alapvetések

A szimbólumok ezerarcú világának kutatói között egyaránt találunk szociológust és filozófust, kultúrantropológust és esztétát, nyelvészt és irodalmárt. A szimbolizáció és a szimbolikus gondolkodás gazdag terepet nyújt jogásznak, pszichológusnak, pszichiáternek és teológusnak (a felsorolás még hosszasan lenne folytatható). Jómagam a *coaching* lencséjén át közelítem meg a jelenséget, felhasználva az említett hivatások képviselőinek eredményeit. A fogalmi építőkövek „letétele” és az alapvetések után a szimbólumok alkalmazásnak mikéntjére keresem a választ,

¹ A barokk kor legnagyobb hatású jelképszótára „képekről folytatott fejtegetés, amely számtalan figurát ír le és lát el élelméjű és tudós magyarázattal, s ezek valamennyien az erények szépségét és a bűnök rátságát festik le, avégett, hogy emezektől irtózzunk, amazokat pedig híven kövessük.” RIPA, Iconológia 617.

többek között olyan területekre invitálva az olvasót, mint a képek, az alkotás, a mese és az álom világa.

1. kép: A hölgy egyszarvúval

2.1. A szimbólum fogalmáról, erejéről

A szimbólum fogalma rendkívül összetett, valamennyi tudományterület számára alkalmazható definíció felmutatása ezért igen nehéz. Általános értelemben valami nem jelenlévőnek a helyettesítését, megjelenítését, reprezentációját, az elvont ábrázolását, idézését vagy jelzését jelenti a hagyományos gondolatátársítások révén.² E megfogalmazás, bár helytálló, nem érzékelteti azt a gazdagságot, ami a szimbolikus gondolkodás eredményeként feltárul. Közelebb kerülünk a jelenség lényegéhez, ha a *szymballein* görög eredetű kifejezésből indulunk ki (összevet, egyesít, összetesz, összeilleszt), mely érzékelteti, hogy a szimbólumok „a világ eredendő egységéhez kapcsolódnak vissza”³, bennük az élet ellentéteket összebékítő teljessége rejlik.

David Fontana sorai – „az emberi természet mélyebb rétegeinek kifejeződései. [...] Többet jelentenek a kultúra egyszerű termékeinél: ma is szólnak hozzánk, ha a megfelelő környezetben vizsgáljuk őket, s egyidejűleg hatnak intellektusunkra, érzelmeinkre és lelkünkre. Tanulmányozásuk az emberiség tanulmányozása.” – rámutatnak a szimbólumok emberi léttől elválaszthatatlanságára és holisztikus természetére.⁴ Hankiss Elemér ragyogó csillagképként beszél a szimbólumok világáról, mely az egyén, a közösségek, az egész emberiség sajátja: „... nyelvünk jelei és szimbólumai sok mindentől megvédenek minket azáltal, hogy elődeink és kortársaink tapasztalatait elraktározzák, illetve továbbítják hozzánk. Védenek minket a magánytól is, és védnek az itt és most rabsága ellen azáltal, hogy lehetővé teszik az adott világtól eltérő, lehetséges világok megfogalmazását, felvázolását.”⁵ „Nem ismernénk magunkra és egymásra, ha a szimbólumoknak az a ragyogó csillagképe, amelyet mi teremtettünk meg, hirtelen eltűnne a tudatunkból.”⁶

A jelenség megértését vizuálisan segítő „csillagkép” után következzen egy másik érzékszervet megmozgató leírás. Hadd idézzek néhány részlettel Jane Hirschfield, amerikai költő, esszéista előadásából. Hirschfield a metaforáról beszél, mely nem más, mint a szimbólumhoz vezető egyik lépcsőfok. „A metaforák a képzelettel és az érzékekkel dolgoznak...”⁷. Álljunk meg itt egy pillanatra!

² TOKAJI, Kínai jelképtár 9.

³ KAPITÁNY – KAPITÁNY, Szimbolizáció és pszichológia 84.

⁴ FONTANA, A szimbólumok titkos világa. Jelképek, jelképrendszerek és jelentéseik 8.

⁵ HANKISS, Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlata 378.

⁶ HANKISS, Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlata 384.

⁷ HIRSCHFIELD, The art of metaphor, *passim*.

Milyen mértékű hatást vált ki a hallgatóságból (vagy most, e pillanatban, az olvasóból) ez a mondat? Feltételezem, hogy nem túl intenzívét. Az előadó röviden közölt egy tényt. De hallgassuk (olvassuk) csak tovább az előadást! Így folytatja: „*Csípős paprikájuk szinte robban a szánkban és elménkben.*”⁸ Ezen a ponton a „csípős paprika” valóban robban, már nem csak értjük, érezzük a metaforák lényegét. Mi történik? *Hirschfeld* – akár a metafora – megkerüli a logikus gondolkodást. Különösen kedves számomra a költő előadásának záró része „... *A jó metafora nem egy rejtvény, vagy egy utalás rejtett tartalmakra, hanem egy mód hogy másképp érts meg és érezz valamit. A metaforák segítségével a szavak túlmutatnak jelentésükön. Kilincsek a megismerés és a képzelet ajtaján. Minden ajtó egy új házba nyílik, egy új világba, amit csak az a kilincs tud kinyitni. Bámulatos. Készítesz egy kilincset, és egy új világ tárul fel.*”⁹ A szimbólum, kistestvéréhez, a metafórához hasonlóan kilincs egy végtelenül gazdag, felfedezésre váró világ ajtaján.

Mielőtt megrettentene minket a szimbólumok elementáris ereje, érdemes megjegyezni, hogy a jelenség egyszerre komplex és egyszerű. Bár kétségtelenül vannak nehezebben megfejthető rejtvényhez hasonló, ha úgy tetszik, titkos szimbólumok, a jelképek túlnyomó része olyan természetes módon hordozza jelentését, hogy nem is igényel magyarázatot: ha pad háttámlájára vésve szívet látunk monogrammal, elemzés nélkül felismerjük az alkotó szerelmes érzelmeit. Ugyancsak egyértelmű jelentéstartalommal bírnak a szemiotika világában megjelenő szimbólumok, mint például a nyelv, az ábécé betűi, a közlekedési lámpák, a számok, vagy egyes országok zászlói.¹⁰

A szimbólumok tárháza kimeríthetetlen (jel, tárgy, alak, forma, szín, gesztus, mimika, cselekvés, szituáció, szerkezet, rendszer, és még sorolhatnánk). A szimbólum lehet személyes, egyéni, amit csak az ügyfél ismer; lehet kollektív, közös társadalmi¹¹, kulturális anyagból merített és lehet archaikus, amely az egész emberiség közös tudattalan kincse. Közös társadalmi-kulturális esszencia például a Szent Korona, melynek jelentése egyre gazdagabbá vált az évszázadok során, s mely a nemzeti létet és szuverenitást testesíti meg.¹² Az egyes népek, országok világnézete, mentalitása csillan meg a hajónevek szimbólumaiban. Az angol flottában harcoló *Tiger* és *Lion* a nagymacskák fenségességét, erejét ölti magára. A *Kaiser Barbarossa* fejedelmi nagyságot, a „*Patrie*” „*Gloire*” a francia öntudatot és republikánus erényeket idéz fel. „*San Marco*” és „*San Giorgio*” páncélos cirkálók nevében az olaszok vallásos érzülete tükröződik. A japán nép természettel való harmóniájáról árulkodnak az „*Akebono*” (Hajnalpír), az „*Ayanami*” (Szép hullám), vagy a „*Hatsuyuki*” (Első hó). (Ki gondolná ezekről a *Hokuszai Nagy hullámát* idéző nevekről, hogy rombolókhöz kapcsolódnak?).¹³

A 21. században a szimbolizáció szerepe érezhetően növekszik. Az egyre erősebb globalizáció a nemzetállamok szintjén magával hozza a nemzeti ünnepek, a kitüntetések, a szimbolikus terek és tárgyak felértékelődését.¹⁴ Hasonló tendencia figyelhető meg az egyén és a kisebb közösségek szintjén.

⁸ HIRSCHFIELD, *The art of metaphor, passim.*

⁹ HIRSCHFIELD, *The art of metaphor, passim.*

¹⁰ SZABÓ, *Metaforák és szimbólumok: C. G. Jung szimbólumértelmezése* 55.

¹¹ A szavakban, gesztusokban stb. megjelenő szimbólumok kultúránként eltérő jelentése az interkulturális tárgyalások visszatérő témája. Lásd JENEI, *Konfliktus, interkulturális konfliktus, interkulturális érzékenyítés* 31–47.

¹² MÁTHÉ, *A Szent Korona-eszme* 96.

¹³ KAJTÁR, *Hadihajónevek a tengeri hatalom szimbólumrendszerében* 255–267.

¹⁴ HALÁSZ – SCHWEITZER, *Szimbolika és közjog* 12–13.

2.2. Pszichológiai megközelítés

Minden tudományágnak megvan a maga szimbólum fogalma. A *coaching* számára a pszichológia megközelítése kiemelkedő jelentőségű,¹⁵ bár, pontosabb a többszám, vagyis a megközelítési szó használata. Az egyes lélektani iskolák eltérő mértékben tulajdonítanak jelentőséget a szimbólumoknak. *Kapitány Ágnes* és *Kapitány Gábor* nemrég megjelent, különböző pszichológiai iskolák szimbólum-felfogásáról írt értelemzése ezeket szintetizálja.¹⁶ Itt csupán néhány igen rövid, a tanulmány szempontjából alapvető megállapításra térek ki. Az analitikus iskola az emberi gondolkodás építőkövekként tekint a szimbólumokra. „A szimbolikus nyelv az analitikus pszichológiában a tudattalan nyelve, amely tartalmait, feszültségeit, energiátöbbletét vagy hiányát a képek nyelvén közli a tudattal.”¹⁷ A kollektív tudattalanban évezredek információi tárolódnak ősmintázatokba, archetipusokba sűrítve és szimbolikus képek formájában aktiválódnak.¹⁸ Jung felfogásában a szimbólum „olyan kifejezés, név, vagy kép, amely bár a hétköznapi életben ismerős lehet, mégis a szokásos és kézzenfekvő jelentése mellett sajátos konnotációval bír”.¹⁹ A szimbólumok használata szükségszerű, mivel „számtalan dolog az emberi megértésen túl található, állandóan szimbolikus fogalmakat kell használjunk ahhoz, hogy olyasmiket mutassunk be, amiket nem tudunk meghatározni vagy teljes mértékben felfogni”.²⁰

A szimbólumok konstans, biztonságérzetet adó jelenléte emberi (és társadalmi) szükségletre reagál. Ezt az igényt a tradicionális társadalmakban maga a közösség, a vallás²¹, később a tudomány és a művészetek képviselői elégítették ki, ma pedig jórészt a média.²² A mai kornak is vannak új rítusai, szimbólumai. Izgalmas, feltárásra váró területre vezetnek a virtuális és kiterjesztett valóságok.²³

2.3. „A legjobb, legegészségesebb módja az utazásnak”: a coaching fogalmáról

A tanulmány első alapfogalma, a szimbólum definiálásánál egyszerűbb a második meghatározása. A *coaching* a *coach* (eredeti értelmében: sportedző) támogatásával végzett, szellemi-érzelmi edzés, fejlesztés. A folyamat során a *coach* a bizalom légkörét megteremtve, a jelenre és a jövőre koncentrálna, utasításokat mellőző, támogató munkával előhívja az ügyfélben rejlő erőforrásokat és képességeket. Ezáltal az ügyfél képessé válik megvalósítani kitűzött céljait.²⁴ A szakirodalomban megjelenő képek, hasonlatok, metaforák és szimbólumok ezúttal is többet árulnak el a jelenség lényegéről, mint a funkcionális definíció. Nem kell messzire mennünk, már a kifejezés eredete is beszédes. A *coaching* etimológiai eredete a kocsis, lovaskocsis. Ez feltalálása idején olyan közlekedési

¹⁵ A *coaching* interdiszciplináris tudományterület, mely többek között épít a lélektanról foglalkozó tudományokra, s ma már maga is megteremtette a lélektani irányzatát (*coaching psychology*). WILLIAMS, Looking back to see the future: The influence of humanistic and transpersonal psychology on coaching psychology today 233.

¹⁶ KAPITÁNY – KAPITÁNY, Szimbolizáció és pszichológia. A szerzők Freud szimbólum-értelmezésitől kezdve a modern szimbólumterápiás irányzatokig kalauzolják az olvasót.

¹⁷ SZABÓ, Metaforák és szimbólumok: C. G. Jung szimbólumértelmezése 58.

¹⁸ ANTALFAI, Személyiség és archetipusok Jung analitikus pszichológiájában 170.

¹⁹ JUNG, A tudattalan megközelítése 17.

²⁰ JUNG, A tudattalan megközelítése 19.

²¹ KORPICS – P. SZILCZL (szerk.), Szakrális kommunikáció 11–33.

²² BERTA, A 12-17 évesek érték- és modellpreferenciái a médiahasználat függvényében 61.

²³ KRISKÓ, Új kihívások a virtuális és a kiterjesztett valóságok korában 125–137.

²⁴ FENYVESI – ÁDÁM, A coaching jelene – magyarországi helyzetkép 193.

eszközt jelölt, ami gyorsan s elegánsan szállította el utasát a kívánt célhoz. A *coaching*ra ma is illik: hogy a „*a legjobb, legelegánsabb módja az utazásnak*”.²⁵ A folyamat ugyancsak lényegi elemét ragadja meg Gallwey „*The Inner Game of Tennis*” című, korszakalkotó munkája.²⁶ A teniszjátékosnak nem egy, hanem két ellenféllel kell szembenéznie. A háló túloldalán álló, a külső játéktérben, hús vér valójában megjelenő ellenfélén túl, meg kell küzdenie saját belső akadályaiival.

3. Szimbólumok használata a *coachingban*²⁷

2. kép: Hokusai: Főnix és Sárkány motívum

3.1. Szimbólumok az egyes *coaching* irányzatokban

A szimbólumok létjogosultságára, helyére a *coachingban* a főbb irányzatok nézőpontjából mutatok rá. Ezek a következők: akcióközpontú *coaching*, értékalapú *coaching*, *Gestalt coaching*, rendszerelméletű *coaching*, szupervízió megközelítésű *coaching*, *Wingwave coaching*, megoldásközpontú (*brief*) *coaching*, ontológiai *coaching* valamint NLP megközelítésű *coaching*.

A szimbólumok használata az avantgárd művészeti ágakban (szürrealizmus, futurizmus, dadaizmus) gyökerező²⁸ akcióközpontú *coaching* egyik mozgatórugója. Ez, a változást spontán és kreatív cselekvéssel (akcióval) ösztönző *coaching* irányzat többek között olyan szimbólumokra építő módszereket használ, mint a pszichodráma, a szociális atom, a „mi lenne ha” kérdés.²⁹ A pszichodráma társas közegben, cselekvésben, lejátzásban jelenít meg szimbólumokat, s hozza el a megértést.³⁰ Az akcióközpontú *coaching* olyan kreatív kérdéseket tesz fel, mint például: Ki a főszereplő életed filmjében? Milyen műfajú az életed? Vígjáték, dráma vagy romantikus film? Esetleg horror? A válaszban megjelenő szimbólum kibontása segíti a folyamat sikerét.

Az értékalapú (*appreciative inquiry*, AI) *coaching* erősségekre fókuszáló szemlélete jól tudja alkalmazni a történetek, a mesék erejét.³¹ Egyik vezérelve a költőiség. Vallja, hogy „*az emberek képesek kreatívan, eleven képekben gondolkodni. Meghatározott, saját nézőponttal rendelkeznek és saját történeiket*

²⁵ A Joseph O'Connor – Andrea Lages szerzőpárost idézi KELLÓ, *Coaching Alapok* 23.

²⁶ GALLWEY, *The inner game of tennis: The classic guide to the mental side of peak performance*.

²⁷ KAJTÁR, *Ajtó a sikerhez: A szimbólumokra építő coaching* 11.

²⁸ KISS, *Akcióközpontú coaching irányzat* 74.

²⁹ KISS, *Akcióközpontú coaching irányzat* 87.

³⁰ BAGDY, *Álmaink jelentése nyomában* 230.

³¹ VÁSÁRHELYI, *Érték alapú (appreciative inquiry) coaching* 105.

sokrétűen képesek értelmezni. [...] ahogyan a versek is mindenki számára más-más időben más-más jelentéstartalmat hordoznak, az AI coaching során is lehetőség nyílik a különböző értelmezések feltárására és megfogalmazására a különböző megoldási alternatívák felállítása érdekében”.³²

A rejtett képességek előhívására szerződő, sok metakommunikációs eszközt használó *Gestalt coaching* nem lehet meg szimbólumok nélkül. Két különböző alakzat, fogalom, helyzet összekapcsolásával új alak, új *Gestalt* keletkezik, mely egyszerre szimbolizálja összetevőit és az új alak révén valami mást, többet is. Ez az irányzat a kreativitásra, a spontaneitásra, a pillanat teljes megélésére épít, gyakran kalauzolja az ügyfelet a művészi kifejezési formák (például rajz, mozdulatok, élő szobor) világába. „Metaforák, képek, rövid történetek ... kevésbé kognitív, inkább zsigeri szinten hatnak, könnyebb befogadni őket és általuk felismerni jelenségeket, mint logikus magyarázattal.”³³ Tipikus *gestaltos* módszer a képi elaboráció, a képi feldolgozás. Kérdések, amelyeket feltehetünk: Hogyan jelenne meg az érzés (félelem, harag, várakozás stb.) a különböző érzelmi csatornában? Vizuálisan: Milyen színű? Milyen alakú? A hangok szintjén: Női vagy férfi hangja van? Hány éves? Vagy például: Van-e mozgása, vagy statikus? Milyen a tapintása? Érdes? Puha? A válaszokat a jobb agyfélteke, az érzelmi agy megérti és kódolja.

A Freud, Adler, Jung és Moreno pszichoterápia területén elért eredményeire építő rendszerelméletű *coaching* környezetével, szociális rendszerével együtt szemléli az ügyfelet.³⁴ A rendszer vizualizációjára eszközt nyújthat például néhány kavics, fakocka, LEGO figura, de a dinamikát odaillo mese vagy történet is illusztrálhatja.

A szupervízió megközelítésű (reflektív) *coaching* a hiedelmek, érzelmek, észlelés és belső világ gazdagságára mutat rá. E *coaching*-irányzat eszköztárában találjuk többek között családterápiából származó szoborállítás eszközt.³⁵

A *Wingwave coaching* érzelempözpontú megközelítése szintén gazdag táptalaja a szimbólumokkal való munkának. Eszköztárából a horgonyzást emelem ki, mely egy képet, egy illatot, egy ízt, egy mozdulatot vagy egy érzést használ horgonyként. A horgony erőforrás állapotot rögzít, és később felidézhető érzetet, viselkedést kötünk hozzá³⁶ (*coachingban* ilyen lehet egy mozdulat, melyet az ügyfél később egy nehéz helyzetben fel tud idézni).

A megoldásközpontú (*brief*) *coachingban* az elképzelt jövőre fókuszálás szintén történhet szimbólumokkal. Ennek az irányzatnak a legfontosabb lépése a csodakérdés, ami szimbolikusan a probléma megszűnését követő hipotetikus jövőbe visz.³⁷

Az ontológiai *coaching* szerint a gondolkodásunk, a probléma megközelítésének módja adja a megoldást. Az irányzat egyik alapfogalma a George Lakoff kognitív nyelvésztől származó úgynevezett fogalmi metafora. A nyelvhasználat, a metaforák nagyban befolyásolják világlátásunkat – vallja az ontológiai *coaching*. Elemzés helyett azon kell változtatnunk, ahogyan közelítünk a problémákhoz (ami egyben a világról és az életről vallott elképzelésünkre rímel).³⁸ Erre a tudásra

³² VÁSÁRHELYI, Érték alapú (appreciative inquiry) coaching 108.

³³ ERŐS, Gestalt coaching 148.

³⁴ BODÓ, Rendszerszemléletű coaching 257–260.

³⁵ WIESNER, Szupervízió megközelítésű, reflektív coaching 319.

³⁶ LIPTAI, A wingwave coaching 372.

³⁷ TEGYI, Megoldásközpontú briefcoaching: A gyors kimozdítás művészete 177.

³⁸ KOLLÁR – KOLLÁRNÉ DÉRI, Az ontológiai coaching 251.

építve javasolhat a *coach* új szavakat, metaforákat, szimbólumokat az ügyfélnek. A zenei, képi, nyelvi mintázatok hozzásegítenek a kívánt eredményhez.

Végezetül, az NLP (neurolingvisztikus programozás) megközelítésű *coachingról* tudjuk, hogy kiválóan kommunikáló terapeuták viselkedésének modellezéséből indult el. Olyanokéből, mint például az álmokról szóló részben idézett *Verena Kast*. A metaforák, a képes beszéd értékét egyik iskola sem tartja annyira szem előtt, mint ez az irányzat. Cserélj fel egyetlen szót, s megváltozik minden, vallják *Bandler* és *Grinder*, az NLP megalkotói. Az NLP *coaching* a fejlesztés kiemelkedő eszköze.³⁹ A meta-modellezés szerepe a *coach*-kompetenciák fejlesztésében is jelentős.⁴⁰ A szavakban valóban felszabadító, gyógyító erő rejlik. (Zárójelben jegyzem meg, bár amit ez a zárójel tartalmaz, túlnő a tanulmány egészén: Amit ember mond, az természetszerűen csak igen apró részt képes visszaadni a világ teljességéből. Megtörténhet azonban, hogy szavaink által a „nagy Szó”, az „Alapszó”⁴¹ bátorítása, vigasztalása gyógyító ereje nyilvánul meg. Varga Gyöngyi evangélikus lelkész soraival élve: „Az igaz szó pedig erő, tűz; maga az áldás.”⁴² Zárójel bezárva.)

3.2. A szimbólumok alkalmazásának keretei

A szimbólumokkal dolgozó *coachingot* akkor alkalmazhatjuk optimálisan, ha ismerjük a határait. Elengedhetetlen kompetencia-határunk pontos ismerete, és annak szem előtt tartása, hogy mire szól az ügyféllel a szerződésünk. „A *coaching* folyamatokban a szimbólumhasználat olyan, mint az áramlatokat figyelembe véve úszni a tengerben, a pszichológiai (életvezetési) tanácsadás olyan, mint a könnyűbúvárkodás, a pszichoterápia pedig mint a mélytengeri búvárkodás. Mind a három feladat meghatározott kompetenciakészlettel végezhető el.”⁴³ Az is előfordulhat, hogy a kép, ami a *coach* számára katartikus jelentőséggel bír, az ügyfél számára semleges (vagy fordítva). Nagy jelentősége van munkánk során a rugalmasságnak és az empátiának.

A *coaching* személyre szabott műfaj, mivel a *coach* tapasztalatát, tudását az ügyfél helyzetéhez, igényeihez, céljaihoz, kérdéseire igazítja.⁴⁴ Hogy lehet a szimbólumokat *coaching* helyzetekre adaptálni? Erre vonatkozóan gazdag a szakirodalom, de a felkészültségén felül meghatározó a *coach* és az ügyfél személyisége is. A szimbólumok több szinten és módon használhatóak, ugyanakkor nem csodafegyverek: vannak helyzetek, amikor nem lehet vagy nem szerencsés alkalmazni őket. A siker záloga a szimbólumokra építő *coaching* gazdag tárházából az adekvát – az ügyfélhez, a *coach* személyiségéhez és a szituációhoz igazodó – módszer kiválasztása, továbbá a racionális és a szimbólumokra építő technikák helyes arányának megtalálása.

A szimbólumokra, elvont gondolkodásra kevésbé fogékony ügyfelek számára jó technika lehet *Edward de Bono* hat gondolkodó kalapja, melynek alapötlete, hogy elménk gyakran olyan zsonglőrhöz hasonlít, aki egyszerre túl sok labdát próbál a levegőben tartani. Ezt egyszerűsítendő, *de Bono*, a gondolkodáskutatás egyik atyamestere, az agy hat tevékenységét hat különböző (fehér,

³⁹ TITKOS, The Kaisen principle of personality 86–96.; SEGERS, Structuring and understanding the coaching industry 204–221.

⁴⁰ LINDER-PELZ – HALL, Meta-coaching: A methodology grounded in psychological theory 43–56.

⁴¹ VARGA, Minden valóságos élet-találkozás, Te. Az Alapszó 241.

⁴² VARGA, Minden valóságos élet-találkozás, Te. Az Alapszó. 241.

⁴³ GAÁL, Olyan, mint a karácsony. Szimbólumok és tanácsadás 24.

⁴⁴ KELLÓ, Coaching Alapok 33.

fekete, piros, sárga, zöld és kék) színű kalappal szimbolizálja, majd ezek egyenkénti használatára bíztat.⁴⁵ A módszer részletes elemzése túlmutat a tanulmány keretein, itt csak azt jegyzem meg, hogy a hat kalap alkalmas lehet a szimbólumokkal való, ugyanakkor erősen keretek között tartott munkára a *coachingban*. Ha valaki idegenkedik a szimbólumoktól, ez a módszer kóstolót ad. Az ügyfél kognitív magyarázatot kap arra, miért jó, ha felveszi a piros (érzelmi) vagy a zöld (kreatív) kalapot, majd engedélyt s egyben felhívást a kalapok viselésére a kék (strukturáló, felügyelő) kalap megnyugtató közreműködése mellett. Zárójeles megjegyzés: így válik a kalap, mely a jogtörténetben a szabadság, szabadon bocsátás jelképe⁴⁶ a különböző gondolkodási szempontok felszabadításának eszközévé.

Nem mindegy, hogy kinek milyen módszert kínálunk fel. A „Ha autó lenne, milyen márkájú autóként képzelné el magát?” – kérdés egész mást hatást vált ki, mint a 24 színű gyurmakészlet kipakolása a tárgyalóban. A *coach* kártyák használata, a csodakérdés jól be tudja mérni az ügyfél szimbólumokra való fogékonyságát, egyben elő is készítheti a terepet a haladó technikák (alkotás, mese, meditáció, álmokkal való munka) alkalmazására. A szimbólumokra építő módszerek az elvont gondolkodás képességére építenek, így a gyakorlatias szakemberek számára nem feltétlenül bejáratos utakra invitálnak. Úgy vélem, a hátrányból néha előnyt is lehet kovácsolni (vagyis pont azért fog működni a szimbólum, mert teljesen új nézőpontot ad). Máskor ez nem sikerül, ilyenkor levonhatjuk a konzekvenciát, hogy a szimbólumok használata az adott ügyfélnél nem optimális. Lényegesnek tartom kihangsúlyozni: a szimbólum használatának célja az ügyfél kimozdítása komfort zónájából a tanulási zónájába. Ha a szimbólum hatására ügyfelünk a pánik zónájába kerül, a módszer több kárt okoz, mint hasznot. Ez megadja a szimbólumokkal való munka mozgásterét is.

3.3. A helyválasztás szimbolikája

Irodai tárgyaló, árnyékos pad a Duna parton, eldugott kávézó, barátságos *coaching* szoba, virtuális tér. A *coaching* ülés helyének megválasztása korántsem mindegy, hiszen a választott térnek jelentése van. A hely által közvetített *image*, érzet, illetve a csak helyszínen érzékelhető szellemiség, ha úgy tetszik, a hely lelke (a *genius loci*) mind alakítja a folyamatot. A helyszín szerencsés megválasztása hozzájárul a sikerhez, a szerencsétlen helyválasztás nehezíti az előre jutást. Az épített környezet architektúrája⁴⁷, a tárgyak, amelyekkel be van rendezve (pl. az asztal⁴⁸) mind üzennek, csakúgy, mint természeti környezet esetén a fák, dombok, vagy a folyó közelsége. A mai környezetpszichológia alaptétele, hogy az épített és a természeti környezet jóval több, mint háttér, az az emberi viselkedést aktívan alakítja.⁴⁹ A terek közösség építő ereje közismert.⁵⁰ A helyek hozzánk tartoznak, jellemeznek. Erről árulkodnak „az otthonom”, „a kertem”, „a városom”

⁴⁵ DE BONO, Hat gondolkodó kalap: a párhuzamos gondolkodás hat szakasza.

⁴⁶ BÓDINÉ BELIZNAI, Ruházat és jelképek. 96.

⁴⁷ KAJTÁR, Architektúra a jogi kultúrtörténetben 35–44.

⁴⁸ LOVÁSZ, A hagyomány tisztelete. Utószó 240–241.

⁴⁹ DÜLL, Helyek, tárgyak, viselkedés 6.

⁵⁰ A megszokott hely (fizikális és átvitt értelemben vett) kitágításának társadalmi részvétellel gyakorolt hatásáról olvashatunk *Bajnok Andrea* izgalmas írásában. BAJNOK, Közszolgálati kommunikáció: nyitott terek, nyitott emberek. 11.

kifejezések.⁵¹ A *coaching* folyamat helyszínéeként választott hely, illetve séta esetén útvonal szimbolizálhatja az ügyfél identitásának valamely hangsúlyos elemét, vagy éppen (például munkahelyváltás esetén) a keresés folyamatát. Itt érdemes kitérni a sétáló (vagyis séta közben folytatott) *coachingra*. Ennek „rokonai” között találjuk véleményem szerint a peripatetikus iskolában folyó diskurzusokat és a zárandok utak során folytatott beszélgetéseket. Egy adott út bejárása egyike az emberiség ősi rítusainak. Évezredek óta vesznek zárandokok vándorbotot a kezükbe, hogy megerősítsék, vagy megtalálják hitüket, s ezáltal saját identitásukat.⁵²

3.4. Szimbólumok és a rapport, a szakmai *credo*

Az első találkozáson választott szimbólum, metafora vagy hasonlat egyfajta krédó, hitvallás a *coach* részéről, mely sejteti milyen szemlélettel áll a *coach* a folyamathoz, hogyan látja abban saját szerepét. A nemrég elhunyt *Sir John Whitmore* sokat idézett képe – „*Minden ember egy makk, amiben benne rejlik annak lehetősége, hogy pompás tölgyfává váljon [...] a tölgyfáság lényegét eleve magunkban hordozzuk*”.⁵³ – a személyben rejlő végtelen lehetőségekbe és a *coaching* folyamatba vetett bizalmat tükrözi. Érdemes magunknak is feltenni a kérdést: Ki vagyok én mint *coach*? Katalizátor, aki anélkül biztosítja a folyamat sikerét, hogy azt aktívan (javaslatok kidolgozásával) irányítani akarná? Szellemi személyi edző, akinek a támogatásával az ügyfél megnyeri élete versenyeit? Netán a kihívás-hegyek meghódításában segédkező sherpa? A sydney-i Institute of Executive Coaching a *coaching* hatékonyságáról végzett kutatás során ügyfeleket kérdezett meg, miben látják a folyamat sikerét. A válaszokat elemezve *Hilary Armstrong Hestia* archetípusát látta felsejleni. A görög istennő az otthon és a város szívét jelenítette meg, szobránál tiszteletét tette az ügyeit intézni induló családtag és a városba érkező idegen egyaránt. E látogatásban a család, s a városlakók jólétének zálogát látták az ókori görögök. A *coach* tehát felfogható *Hestia*ként, aki reflektálási lehetőséget nyújt az ügyfélnek, továbbá teret a személyes és szakmai kérdések megbeszélésére.⁵⁴

A szimbolikus gondolkodás összekapcsolja az embereket. „*Ideális első megbeszélés nem létezik, mert minden ügyfél más, ahogy minden megbeszélés is más.*”⁵⁵ A csatlakozás egyik módja, ha megfigyeljük az ügyfél beszédét, szóhasználatát és ezáltal megpróbáljuk kitalálni, mi lehet a megjelenítő rendszere.⁵⁶ A *coach* szimbólumhasználatát igazodhat ehhez. A bizalmat erősíti, ha a *coach* megfelelő szimbólumot használ, amikor ismerteti a *coaching* lényegét.

A *coaching* folyamat során a kapcsolatot később is erősíti, ha az ügyfél megtapasztalja, hogy a szóhasználatát, személyes jelképrendszerét a *coach* érzékeli, tiszteletben tartja, arra ráhangolódik. A segítő beszélgetés *rogersi* ideálja kell lebegjen a szemünk előtt: a jó szimbólum az, amelyik képes megragadni a másik ember érzéseit, egyediségét. A *coach* az ügyfél szimbólumait használva jelezheti vissza, hogyan érzékeli a helyzetet. Fontos, hogy a *coach* képes legyen ráhangolódni az ügyfél

⁵¹ SOLYMOSI, Az otthon mint az identitás szimbóluma – az önjellemzések és a lakás különböző részeinek fotója alapján megítélt személyiségtulajdonságok együttjárása, *passim*.

⁵² *Korpics Márta* zárandokokkal készített interjúit elemezve rámutat, hogy számos esetben a résztvevők számára az út végigjárása a hitük és identitásuk megőrzésének létfontosságú eleme. KORPICS, A szakrális kommunikáció színterei 279.

⁵³ KOMÓCSIN, *Kreativitás és Coaching* I. rész.

⁵⁴ ARMSTRONG, *Integral Coaching* 34-44.

⁵⁵ MEIER, *Teamcoaching* 155.

⁵⁶ SZILÁGYI, A rokonszenvertetés magasiskolája, *passim*.

szimbólumkészletének főbb elemeire, ugyanakkor rálátása legyen arra is, hogy kettőjük szimbólumrendszere nem azonos.⁵⁷ A nézőpontváltás érdekében a *coach* maga is kínálhat fel szimbólumot. Sőt, akár felvetheti az adott szimbólum különböző rétegeit, értelmezéseit is. Ha az ügyfél a munkahelyi előírásokra börtönként hivatkozik, megnézhetjük a megidézett büntetésvégrehajtási intézmény fokozatait. Míg egy superbörtön képe az erő-hatalom-biztonság megingathatatlan hármását hirdeti, egy kisebb városi törvényszéki fogház inkább a nyugodt hatalomgyakorlás és a jól szervezett állam ideálképét sugározza.⁵⁸ Bár mindkét esetben börtönről van szó, ég és föld a különbség a két épület szimbolikája között. A képek révén megvizsgálható a kérdés: milyen szabályrendszer, milyen keretek felelnek meg az ügyfél céljainak. (Emellett természetesen azt is érdemes megvizsgálni, hogy az ügyfél melyik oldalán áll, illetve szeretne állni annak a bizonyos rácsnak.)

A szimbólumok megjelenhetnek akár a *coach* révén, akár az ügyfél javaslatára, legtöbbször természetesen, spontán módon. A fejlesztés ezen formájának egyik alaptétele, hogy nem ad tanácsot. Ez a szimbólumok terén is igaz, nem a *coach* fogja megmondani mi mit jelent, de feladata olyan légkört teremteni, amiben az ügyfél maga képes rátalálni a megfejtésre, és ezáltal közelebb jutni a problémája megoldásához.

3.5. Szimbólum mint a másik megértésének eszköze

A szimbólumvilág megértése egyben a másik fél megértése is. „*A különbözőségeink mentén történik az összeütközés, egyszerűen abból fakadóan, hogy szubjektív a valóságunk. Mindannyian egy sajátos, csak ránk jellemző szubjektív szűrőn keresztül fogjuk a világból érkező ingereket, és adunk nekik valamilyen jelentést, értelmezzük azokat.*”⁵⁹ A *coaching* folyamatban egyre jobban ráhangolódunk ügyfelünk szűrőjére.

A jó szimbólumra empátián rá lehet találni, s viszont, a szimbólumok használata erősíti az empátiát. Az átélés egy része biológiailag determinált, agyunk arra van kódolva, hogy átélje mások érzéseit.⁶⁰ Alapvető *coach*-kompetencia, az érzelmi intelligencia egyik fő alkotóeleme az empátia, beleélés, a másik személlyel való együttérzés képessége. Ha jól figyelünk, a metakommunikáció vagy egyes szavak felkiáltójelként hatnak.

Az ügyfél szimbólumai a diagnózist segítő eszközök. Nem véletlen, hogy Freud szimptomának, tünetnek nevezi a szimbólumot. „*A szimbólum használata megkönnyíti az érzések, a helyzetben átéltek azonosítását. A coach ehhez olyan módon jut el, hogy elfogadja ügyfelétől az érzelmek megfoghatatlanságát, és helyette a szimbólumok, a hasonlatok, az absztrakciók felé nyitja meg a kommunikációt.*”⁶¹

Szemléletes példaként érdemes rátekinteni a következő erdélyi reziliencia kutatásra. A vizsgálatban résztvevő száz fiatal (huszonéves segítő szakemberek és a szakmát tanuló egyetemisták) arra kérték, találjanak egy jelképet, szimbólumot, ami magába sűríti mindazt, amit számukra a közösség jelent, ahol felnőttek. Nézzünk néhány példát és következtetést a kutatásból: A választott tárgyak (pl. pénzérme, színes labda, színes ruha, lánc, cukorka, kereszt, tégl a falban),

⁵⁷ GAÁL, Olyan, mint a karácsony. Szimbólumok és tanácsadás 23–30.

⁵⁸ MEZEY, A börtönarchitektúra szimbólumai 344.

⁵⁹ VASS, Konfliktustérkép, *passim*.

⁶⁰ DECEY – ICKES, The social neuroscience of empathy 3–15; IACOBONI, Imitation, empathy, and mirror neurons 653–670.

⁶¹ GAÁL, Olyan, mint a karácsony. Szimbólumok és tanácsadás 24.

arról árulkodnak, hogy a személy milyen viszonyban van a környezetével, milyen élményekben volt része. Az állat jelképek (oroszlán, hangya, farkas farka, szétszéledt nyáj) a fennmaradás, a védekezés módját árulják el. A természeti elem, táj (pl. folyó, szivárvány, időjárás, napsütötte táj) a megnyugvásra, regenerációra utal. A testrész kategóriába tartozó jelképekből (pl. segítő kéz) a közösséghez való tartozásra, a kapcsolódás módjára lehet következtetni.⁶²

3.6. Szimbólum mint az önreflexió eszköze

Személy szerint, ha *coachként* elakadok, vagy csupán világosabban szeretnék rálátni egy helyzetre, akkor időt hagyok magamnak, és megkeresem a legjobban illeszkedő szimbólumot. Megkérdezem magamtól: Hogy látom az ügyfelet? Magamat? A helyzetet? Milyen természeti kép adná vissza kettőnk viszonyát? Hol az én helyem ebben a képben? A szimbólumok alkotása, vagy az egy idő után automatikusan megjelenő szimbólumok ítéletmentes megfigyelése, körbejárása új dimenziókat nyit a megismerésben. A különféle érzékszervi csatornákon beáramló információ képpé sűrűsödik. Kiteszem magamból, és így rá tudok látni. Ez gondolati síkon is primán működik, de van, akinek az segít, ha konkrét tárgyakra néz rá és azok közül választ. A szimbólumok segítik a határtartást is. A határaink határozzák meg, hogy kik vagyunk, hol ér véget a saját személyiségünk, és hol kezdődik másoké, határaink óvják értékrendszerüket, érzéseinket, időnket és energiánkat,⁶³ ezek megtartása elengedhetetlen. Egy szimbolikus képpel könnyen ráláthatok arra, hogy állnak határain.

3.7. A GROW modell mentén

A szimbólumok szerepe, haszna, alkalmazhatósága jól detektálható az egyik legelterjedtebb *coaching* folyamatmodell, a GROW mentén haladva. A vizsgált szakaszok: (1) G - Goal (cél), (2) R - Reality (valóság), (3) O - Options (lehetőségek), (4) W -Wrap-up, What will you do? (cselekvés, Mit fogsz csinálni?).

G: A szimbólumok hatásosak a célok kitűzésénél. A *Whitmore*-i célok: az álomcél, a végcél, a teljesítménycél, illetve a folyamat vagy munkacélok⁶⁴ mind-mind más szimbólumként jeleníthetők meg. A motiváló, személyes álmod megtestesítő álomcél lehet grandiózus és meseszerű is. Más a végcél, amire az ügyfélnek nincs ráhatása, mint a teljesítménycél, aminek elérése csak rajta múlik, s megint mások ez utóbbi „kistestvéreiként” megjelenő folyamat-, vagy munkacélok.

R: A szimbólumok ugyancsak szerepet kapnak a valóság tesztelésénél. „Ebben a fázisban a coach szándéka, hogy létrehozza a téma (azaz, amin a coaching folyamat során dolgozunk, amiről a coaching folyamat szól) lehetséges legtisztább megértését, lehetséges legpontosabb képét.”⁶⁵ A valóság azonban nem csak már tudatosított tényekből, információkból áll. A *coaching* feladata a nem tudatosított, az elfeledett aktiválása.

⁶² ALBERT-LŐRINCZ – ALBERT-LŐRINCZ, Szimbólumokba és narratívákba rejtett közösségi rezilienciajegyek 90.

⁶³ CLOUD – TOWNSEND, Játzmák nélkül 16–17.

⁶⁴ *Whitmore*-t idézi: KELLÓ, Coaching Alapok 30.

⁶⁵ KELLÓ, Coaching Alapok 29.

O: A lehetőségek (*options*) számbavételekor ismét kiemelkedő szerepet kapnak a szimbólumok. A lehető legtöbb alternatíva, a kreatív megoldások összegyűjtése a cél, így ennél a fázisnál igazán hasznosak a lehetetlent nem ismerő technikák, mint a mese, a meditáció, a csodakérdés.

W: A cselekvés, a mit fogsz tenni állomás a konkrét lépésekről, a pontos akcióterv készítéséről szól. A szimbólumok ezek vizualizálásában segíthetnek. Kimagaslóan nagy szerepük van a motiváltság, a cselekvéshez szükséges belső erő fenntartásában, az ügyfél önbizalmának megerősítésében.

4. Négy kiemelt terület: képek, alkotás, mese és álom

4.1. Szimbolikus képek használata

3. kép: Ivókút

A *coaching* során használt képek (pl. Dixit, vagy saját készítésű kártyák) tartalma személyes szimbólum szintjére emelkedhet, jelentéssel telhet meg. A képek, akár az útjelző táblák, segítenek jobban eligazodni az ügyfél világában. Vezetnek, mutatják, hogy hol vannak a lényeges pontok, amerre érdemes továbblépni. A velük való munka a szinkronicitás elvén működik, azt a jelentést olvassuk ki belőlük, ami az adott pillanatban üzenetet hordoz egy helyzet megértéséhez.⁶⁶ Hasonló működési elven alapszik, amikor a képek helyett tárgyak közül választunk.⁶⁷

A kedvenc festmény is lehet tökéletes kiinduló alap. Hol vagy a képen? Miért ott? Hol szeretnél, s hol nem szeretnél lenni? Melyik figura/tárgy/állat szimbolizál most? A képek kiválasztásánál évezredek szimbólum és képanyaga áll rendelkezésünkre. Kiemelve néhány tipikus példát: Az első szimbólumok természeti jelenségekhez kapcsolódtak. A Nap a férfierőt, a Hold a nőit testesíti meg, az alvilágban gyökerező életfa, melynek törzse és ága a földön kezdődik, de a csúcса felnyúlik a mennybe, a teljesség szimbóluma. A különböző világnézetek kialakulásával új szimbólumrendszerek születtek: az ó-egyiptomi hitvilág éppúgy létrehozta a maga szimbólumait, mint az ókori görögök és rómaiak. Az istenek és istennők képe kiválóan alkalmazható az ügyfél életrajzáról való beszélgetéshez. A középkori ember számára a szimbólumok sokszor az információáramlás egyetlen módját jelentették, ezek a monumentális képek, festmények, szobrok ma is elementáris erővel hatnak. Az életrajz határhoz érés, a munka és a magánélet kölcsönhatásának témái kapcsán felmerülhet az évszakok változását bemutató képek vagy akár az életkerék képe. Utóbbi „*mitikus reprezentáció ma is érvényes tanulságokkal, keleti kép a világ magába záruló*

⁶⁶ LEBA, Mit jelent számomra a képekkel való munka, a kollázs technika a coachingban?

⁶⁷ Lásd például SETO – GEITHNER, „Metaphormagic in coaching and coaching supervision” 99.

körforgásáról, születés és pusztulás egymást feltételező körköröségeről".⁶⁸ A modern ember, a modern élet rituáléiban, mítoszaiban, hiedelmeiben megtalálja az ősi gyökereket és ezáltal összebékíthetővé válnak a múlt s a jelen közötti ellentéteket.⁶⁹ Hasonló folyamatról ír *Mircea Eliade* a vallási jelképek képességére utalva a paradox, feloldhatatlannak tűnő ellentmondások (*coincidencia oppositorum*) kapcsán.⁷⁰

A *coachingban* haszonnal kamatoztathatjuk a heraldika hagyományait is. A címer sajátja, hogy meghatározott színekben tartva, meghatározott formában mint állandó jelvény átörökölhető.⁷¹ Ügyfelünk, ahogy városok, testületek teszik, megalkothatja a maga címerét, amelynek segítségével tudatosíthatja és vizualizálhatja a társadalomban, munkahelyén, családján, baráti körén belül betöltött szerepét. A címeralkotás segítségével jelkép formába öntheti azokat az értékeit, céljait, amiknek továbbvitelét, továbbörökítését fontosnak tartja.

4.2. Az alkotásban rejlő szimbólumok

Erős szimbólumokkal találkozhatunk a művészi eszközöket alkalmazó *coaching* folyamatokban. Az ügyfél alkothat (ez számtalan formában megjelenhet a kreatív írástól a fotó naplón át a kollázsig)⁷² s nem kizárt a *coach*-csal közös alkotás sem. Mi lenne, ha lefestenéd/lerajzolnád? Ez a kérdés elhangozhat a *coaching* ülésen is. Hierarchikus szervezetben, logikus gondolkodásra kondicionált vezető beosztású embereknél nyilván több előkészítést igényel, ugyanakkor, pontosan azért, mert szokatlan és meglepő, vezethet a „rajzold meg a portréd” típusú *coaching* módszer ilyen környezetben is eredményre.⁷³ A történelem előtti időkben a különleges és veszélyes állatokat a totemek rangjára emelték, melyek egy nép spirituális szimbólumai lettek.⁷⁴ Megnézhetjük, mi vezérigazgató ügyfelünk szimbóluma. A középkor embere is igen fogékony volt a vizuális szimbolizációra.

A német jogfejlődésből ismert úgynevezett Tükrök (*Spiegel*: tartományi szokásjoggyűjtemény) képes kéziratai (*Bilderhandschripte*) mintegy jogi képregényként képek, szimbólumok segítségével tették érthetővé a hétköznapi ember számára a jogi norma tartalmát.⁷⁵ Miért ne segíthetnének a vállalati struktúra átláthatóvá tételében? Az ügyfél szigetként is megjelenítheti (lefestheti, lerajzolhatja) az életét, s ezáltal rátekinthet (az immár láthatóvá tett) belső tájaira. Hol az édesvíz? Mennyire megközelíthető a sziget? Hol vannak a rejtett kincsek? Ilyen és ehhez hasonló szimbolikus kérdések átbeszélése elementáris felismerésekhez vezethet.⁷⁶

A közös alkotással híd építhető. Számos alkalommal volt lehetőségem megtapasztalni, hogyan alakulnak ki láthatatlan szálak egymást nem, vagy alig ismerő emberek között egy-egy

⁶⁸ LÁZÁR, Az élet kerek: a fenntarthatóság és folyamatosság környezetantropológiai kérdései.

⁶⁹ KAPITÁNY – KAPITÁNY, Szimbolizáció és pszichológia 87.

⁷⁰ HOPPÁL, Jelképek a kultúrában 13.

⁷¹ BÓDINÉ BELIZNAY, Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben 3–4.

⁷² DU TOIT, Utilizing Symbolic Expressions, Art, Myths, Dreams and Fantasies in Coaching 299.

⁷³ NICHOLAS – TWADDELL, Cultural Diversity 233; PAVELSKY, 360-degree group coaching from the inside out 104.

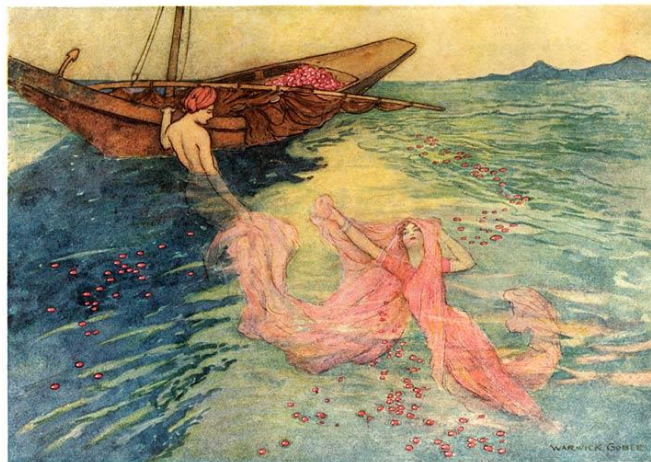
⁷⁴ SAUNDERS, Állatszellemelek 10.

⁷⁵ KAJTÁR, Egyetemes állam- és jogtörténet 368.

⁷⁶ A módszerről lásd SIBA – SIBA-ROHN, Élettérkép.

improvizációs gyakorlat, festés, tánc⁷⁷, kézműves tevékenység során. Valami új, addig nem létező megteremtése közös erővel (vagy közös könnyedséggel?) képes konfliktusokat feloldani, csapatot építeni, új utakat keresni. A másik mozdulatainak lekövetése, testtartásának felvétele automatikusan felerősíti bennünk az empátiát.⁷⁸ Az, hogy együtt alkotunk, a kognitív megértésnél sokkal mélyebben, testi érzetek és lelki érzelmek szintjén hat, kortól, nemtől függetlenül.

4.3. Mesék

4. kép: Warwick Goble illusztrációja a Folk-Tales of Bengal című gyűjteményhez

„Fehér holló, avagy a vezető, aki már nem ismerte saját magát”, „A négy testvér, avagy hogyan építsünk hatékony csapatot”, „Az oroszláncok, avagy az eredményes szervezet felépítése”. A fenti fejezetcímek Manfred de Vries „Tündérmesék az igazgatótanácsi megbeszélésen. Hogyan érhető el, hogy a szervezeted meséje boldog véggel záruljon” című könyvéből származnak.⁷⁹ Csipkerózsika, Csizmás kandúr és társaik napjainkra hivatalosan is kiléptek a gyerekszoba ajtaján és bebocsátást nyertek az üzleti életbe. A mese-coachingban a munkahely képes elvarázsolt kastéllá változni. Az ügyfél – mint legkisebb fiú – a lelkierejét megtestestítő táltos paripával nekiindulhat megküzdeni a szervezeti átalakítás hétfejű sárkányával. Komoly (bal agyféltekés) témái ideiglenesen egy mágikus dimenzióba, a mese által teremtett imaginációs (jobb agyféltekés) térbe költöznek.

A mesék szimbólumai archetipikus lelki jelenségeket, tipikus élethelyzeteket jelenítenek meg.⁸⁰ Bruno Bettelheim sorai egyszerre borzongatóak és gyönyörűek: „Aki hajlandó belemerülni abba a mély igazságba, melyet a mesék közölnek velünk, először csak egy mély, csöndes vízfelületet fog látni, amely saját képét tükrözi vissza; rövidesen azonban felfedezi a mélyben lelke belső zűrzavarát, de meglátja azt is, milyen úton nyerheti el a békét önmagával és a világgal...” Vaskor Gréta szavaival: „a mese pont arról az útról szól, hogyan

⁷⁷ ALEXANDER – LEBARON, Embodied Conflict Resolution: Resurrecting Roleplay-Based Curricula through Dance. Educating Negotiators for a Connected World 539–567; BEARMAN, Learning Empathy through Simulation 308–319.

⁷⁸ Lásd bővebben POTASH – CHEN, Art-mediated peer-to-peer learning of empathy 327–331.

⁷⁹ DE VRIES, Telling Fairy Tales in the Boardroom.

⁸⁰ Lásd például Jung egyik legközelebbi bizalmasa és barátjának, Marie-Louise von Franz-nak vonatkozó könyvét: VON FRANZ, Archetipusos minták a mesében.

lehet visszatalálni a középpontba, hogyan lehet továbblépni”.⁸¹ A mese szimbólumokba öltöztetett valóság, évezredek átörökített tudásának hordozója. Egyszerűbben fogalmazva, bármivel is forduljon *coachhoz* az ügyfél, megvan a témára rezonáló mese. A mesék jóval régebbre nyúlnak vissza, az emberiség történetéhez szervesen hozzátartoznak a mítoszok, tündérmesék és a regék, nemzedékeken keresztül továbbadt történetek, a *coaching* él a bennük rejlő hatalmas lehetőségekkel.⁸² A meseterápia egyik hazai tündérkeresztanyja, *Boldizsár Ildikó* szerint pontosan a mesékbe kódolt komplex tudásanyag magyarázza, hogy a mesék generációról generációra fennmaradtak.⁸³

A *coachingban* való alkalmazását az is segíti, hogy a mese közegét mindannyian ismerjük gyerekkorunkból. Ez tehát olyan alap az ügyfél és a *coach* számára, amire lehet építeni. Az esetek nagy többségében kellemes élményeink fűződnek a mesélés rituáléjához. A mesék a biztonságos, otthonos gyerekszobába visznek vissza.⁸⁴ Tehát, amikor a mese módszerét használjuk, valójában egy számára ismerős terepre invitáljuk az ügyfelet, egy olyan világba hívjuk vissza, ahol korábban már sokszor járt és töltökezett. Az ismerős terepről aztán messzi, ismeretlen tájakra juthat el. A mesére reflektálva választ adhat olyan mély kérdésekre, mint: hol tartok az életem meséjében? Ezt a szerepet szeretném? Főszereplője vagyok egyáltalán saját mesémnek?

A mese *coaching* alkalmazásának további előnye, hogy megelőlegezi az előrelépést. Mit nevezek előrelépésnek? A „boldogan éltek, míg meg nem haltak” mondattal záródó meséknél az előrelépés a siker, a helyzet jó megoldása. A mesék nagy csoportja egy olyan világba visz, ahol a jó győzedelmeskedik, a legkisebb fiú vándorútján segítőtársakra lel, és a történet végére kiállja a próbát. Úgy gondolom, nem csak ezek a mesék hordozzák az előrelépés lehetőségét. Ha a hős elbukik, a mesének akkor is van ajándéka. A tanulságok levonása révén átadja az ügyfélnek annak a felismerését, hogy mi ment félre, valamint a „legközelebb hogyan csináljam” tudását is. Még *Andersen* szomorúan szépséges történetei is előrevisznek. A tragikus végű mesék katarzissal ajándékoznak meg, értékekre mutatnak rá, vagy éppen figyelmeztetnek, ne erre menj!

A mese több értelemben is pufferzóna, egyrészt megkönnyíti az ügyfélnek, hogy eltávolodva helyzetétől, a szereplők szájával mondja ki a saját véleményét, másrészt a *coach* is könnyebben tehet fel a meseszereplőnek (valójában természetesen az ügyfélnek) direkt módon nehezen feltehető kérdéseket.⁸⁵

A mesemódszer további pozitív hozadéka, hogy feljogosít az abszurd, hihetetlen, mágikus utak, megoldások kutatására (*out-of-the-box thinking*). A mese újraolajozza a képzelet berozsdásodott ajtóit, sőt képes ajtót teremteni ott is, ahol addig csak fal volt. Képzeletben, kísérleti jelleggel a szokatlan válaszok is megnézhetőek, átgondolhatóak és megélhetőek. A mesék a bennünk élő élénk képzelőerővel megáldott gyereket hívják elő. A gyerek szimbolikus ötletei később a felnőtt által átfordíthatóak a mindennapok konkrét nyelvére. „*Az utat olyan kérdések nyithatják meg, mint: mi a kedvenc meséje? Milyen párhuzamokat mutat ez a helyzetével? Melyik szereplő bőrébe bújna? Hogyan juthatunk*

⁸¹ VASKOR, Próbatételek a mesékben.

⁸² DU TOIT, Utilizing Symbolic Expressions, Art, Myths, Dreams and Fantasies in Coaching 299–314.

⁸³ BOLDIZSÁR, Meseterápia 13–14.

⁸⁴ WARD, Something from nothing 79.

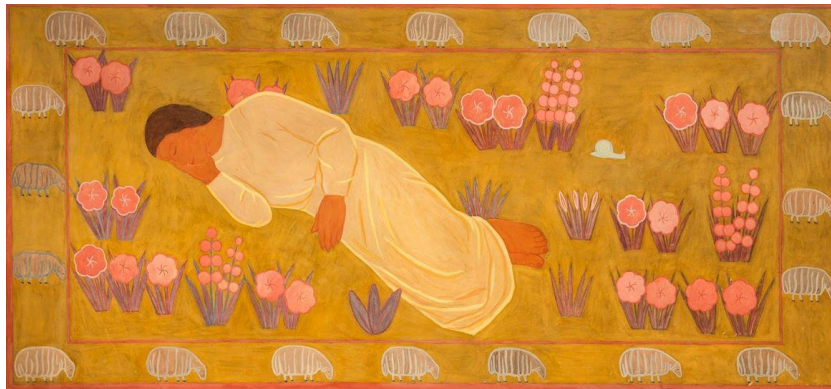
⁸⁵ BOLDIZSÁR, Meseterápia 53.

*odáig, hogy boldogan éljünk? Látványos dolgok történhetnek: ugyanaz az ember, aki a helyzetét a valóságban megváltoztathatatatlannak tartja, a mesevilágban talál néhány ötletet a megoldására.*⁸⁶

Kádár Annamária szerint „a mese a bennünk levő erőforrások aktivizálására fókuszál, abból kiindulva, hogy minden megoldás, minden kérdésünkre a válasz már a lelkünkben van”.⁸⁷ Számomra ez a mondat tükrözi a *coach* hitvallás egyik alaptételét: az ügyfél saját életének a szakértője, ő tudja legjobban a kérdéseire a választ. A *coach* változatos eszközökkel – többek között a mesék segítségével – csak segít megtalálni a válaszokat, felszínre hozva azokat a belső erőforrásokat, amivel az ügyfél maga már rendelkezik.

Összefoglalva: A mesék világa nem porcukorral meghintett ál-világ. A mese közös örökségünk, mely a valóságot, az emberi alaphelyzeteket, alapérzelmek teljességét fejezi ki szimbólumokban. Ismerős, biztonságos, pozitív közege az előrelépés felé irányít és mélyen fekvő erőforrásokat mozgat meg. Mese-*coaching* alatt az ügyfél saját sorsát, helyzetét mesébe öltözteti, a szereplők (köztük ő maga) ezáltal új megvilágításba kerülnek, nehéz tartalmak könnyebben kimondhatóvá válnak, lehetséges megoldások mesés tárháza nyílik meg. „Egy szép napon majd elég idős leszel ahhoz, hogy újra nekilássz tündérmeséket olvasni.” – szól a C. S. Lewis idézet. Úgy hiszem, nem kell megvárunk az „elég idős kort”, az igazán szerencsések (bölcsek?) soha nem is hagyják abba az olvasást.

4.4. Az álmok királyi útja⁸⁸

5. kép: Ferenczy Noémi: Alvó pásztor

A szimbólumokra építő *coaching* számára kimeríthetetlen, minden éjjel tudattalanul és spontán módon megtelő kincsesládát jelentenek az álmok. Az álmok a jelen, a múlt és a jövő problémáit és végső soron megoldásait tárják elénk.⁸⁹ Az álom egészséges működésünk záloga, gyógyító ereje meg is sokszorozható, ha tudatos szinten is foglalkozunk vele. A tudatos foglalkozás egyik lehetséges színtere a *coaching*. Az álom, akár szóba kerül *coaching* során, akár nem, jelen van az ügyfél nappalaiban (pontosabban éjszakáiban) így annak tartalma jelen van a beszélgetéseken. Itt szeretném megjegyezni, hogy a *coaching* klasszikus és jól bevált vizualitásra építő módszerei (a

⁸⁶ WEHRLE, 50 kreatív coaching ötlet 199.

⁸⁷ BIRTA-SZÉKELY, A jó pedagógus megőrzi a kreatív gyermeki énjét, *passim*.

⁸⁸ KAJTÁR, A királyi út: Varázsborték a levélszekrényben 5.

⁸⁹ POLCZ, A gyászolók álmai, *passim*.

képek, a pozitív vizualizáció, a dráma, a történetmesélés, a csodakérdés stb.) mind az álmokra építenek. Amikor az ügyfél vízióiról, ábrándjairól, jövőképéről beszélgetünk, ezeknek a gyökere szintén az álmaiban van. Képzeletünk izmai minden éjjel álmokon edződnek. „*Hozzá vagyunk szokva a képekben gondolkodáshoz. Minden éjjel valótlán dolgokat álmodunk. Attól, hogy felébredünk, ez a fajta gondolkodás még nem tűnik el.*”⁹⁰

Az álom elárulja az igazságot a lélekről. – idézi *Püthagoras* és *Platón* gondolatát *Verena Kast*. Majd hozzáfűzi, hogy ezt máig is így tartja a pszichoterápia, legfeljebb ma úgy mondanánk: egy igazságot, nem pedig: az igazságot.⁹¹ *Jung* zavarba ejtő, első látásra paradox soraival szólva: „*Csak akkor tisztul ki látásod, amikor szívedbe tekintesz. Aki kifelé tekint, álmodik. Aki befelé tekint, felébred.*” *Jung* szerint az álom ösztönös erő, a tudattalan folyamat legkönnyebben hozzáférhető kifejeződése.⁹² „*Bármilyen esemény tudattalan aspektusa álmainkban lepleződik le, amikor is nem racionális gondolatként, hanem szimbolikus kép formájában jelenik meg számunkra.*”⁹³

Az álommal azért is érdemes kiemelten foglalkozni, mert gyakran ad olyan útmutatást, ötletet, rálátást, ami máshonnan nem jöhetett volna. „*A megfejtetlen álom olyan, mint az olvasatlanul maradt levél*”⁹⁴ – mondja a Talmud. Ez az olvasatlan levél felbecsülhetetlen értékű információkat tartalmaz. Az álom tünet, szimbólumai rámutatnak arra, mi foglalkoztatja valóban az ügyfelet; zseblámpaként képes rávilágítani az addig sötétben levő részekre.

Az álmok világa azonban nem veszélytelen terep. Az álom vezet, mint *Ariadné* fonala a labirintusban – mondja *Bagdy*.⁹⁵ Egyetértek vele, azonban szeretném hozzátenni, hogy az álom egyben maga a labirintus is, amelybe belépve a *coach* traumák *Minotaurusával* találkozhat, és leterítésére *coachi* minőségében nincs se kompetenciája, se felhatalmazása. A *coaching* szerződés nem terápiás szerződés. A kompetencia és a határ, úgy érzem, ebben az esetben kulcsszavak. Mindaddig, amíg képesek vagyunk az ügyfél álmára *coachként* nézni (ami minimum azt jelenti, hogy nem megyünk át sem botcsinálta terapeutába, és nem válunk két lábon járó álmoskönyvvé), vagyis a *coach* szerződés keretein belül maradunk, s megállunk azon a határon, ahol már nincs kompetenciánk, jó úton járunk.

Az álom nem titkosírás, amit a megfelelő kóddal meg lehet fejteni. *Jung* több írásában kifejti, hogy nincs két egyforma álom, egymáshoz nagyon hasonló álmok jelentése homlokegyenest ellenkező lehet attól függően, hogy ki álmodja.⁹⁶ Éjszakai vendégeit – az álmokat – az álomhozó maga képes értelmezni. A szubjektív jelentés feltárása a cél, a félreértelmezés többet ront, mint használ.⁹⁷ Akár a hagyományos *coaching* helyzeteknél, a *coach* szerepe itt is a tanulási zóna biztosítása, az aktív figyelem, a kérdezés. Az álmokkal való foglalkozás akkor is gyümölcsöt hoz, ha nem értelmezzük őket, csupán beszélünk róluk. *Polcz Alaine* az álomértelmezés kapcsán felhívja a figyelmet annak fontosságára, hogy az álmodó minél pontosabban, minél bővebben, minél átéltebben mondja el az álmokat. Az aktív figyelés után lehet az álmodót arról kérdezni, milyen érzést váltott ki belőle az álom, mit gondol róla. Különböző, apró részletekre is

⁹⁰ HIRSCHFIELD, *The art of metaphor, passim*.

⁹¹ KAST, *Álmok. A tudattalan titokzatos nyelve*.

⁹² JUNG, *Gondolatok az álomról és az önismeretről* 15.

⁹³ JUNG, *A tudattalan megközelítése* 20.

⁹⁴ *Polcz Alaine* álommal foglalkozó könyvének egyik meghatározó idézete is ez. Lásd POLCZ, *A gyászolók álmai*.

⁹⁵ BAGDY, *Hogyan lehetnének boldogabbak?* 123.

⁹⁶ JUNG, *A tudattalan megközelítése* 65–66.

⁹⁷ DALA, *Mesék, álmok, szimbólumok tréningen és szervezetfejlesztés alkalmával*.

jó rákérdezni, a részletekhez fűződő asszociációkat hagyni szabadon áramlani.⁹⁸ Ahhoz, hogy az álom energiája beforgatható legyen a *coaching* folyamatba, mindenekelőtt nagyfokú bizalomra van szükség. Az alapelemek, amiket az álom szimbólumaival való munka megkíván, ugyanazok, mint bármely más *coach* folyamatnál: aktív figyelem, kérdés, tükrözés, hiteles és biztonságot adó jelenlét.

Bár az álmok értelmezésének több évezredre visszanyúló irodalma van, az álmokkal való munka a *coaching* szakirodalomnak még kevésbé feldolgozott területe. A nemzetközi üzleti főiskola, az *INSEAD Consulting and Coaching for Change* programja e tekintetben kivétel. Az álommunka felvételét a tanrendbe az alábbi érvek támasztják alá: Az álommunka értékes és hasznos technika az én-tudatosság és az önismeret fejlesztésére, a magas érzelmi intelligenciájú vezetők fejlesztéséhez, személyiségfejlesztéshez szervesen illeszkedik. Az álommunka hagyományosan „terápiás” játékterében a *coaching* is hasznosan működhet. A módszer az általános- és a vezetőfejlesztés eszköztárának fontos kibővítése, a tapasztalat útján való tanulás (*experiential learning*) egyik formája.⁹⁹ Az álmok értelmezése az INSEAD által kínált programban reflektálással, többek között a szabad asszociáció módszerével történik, és azon az alapon nyugszik, hogy az értelmezés gazdája az ügyfél. *Fiona El Bassuni* az álommunkának azt az előnyét emeli ki, hogy képes vakfoltokra rámutatni, erősíti az én-tudatosságot, integrálja a személyiség különböző aspektusait, és általában segíti a személyi fejlesztést.¹⁰⁰ *Manfred de Vries* kifejezetten javasolja az *executive coachoknak*, hogy szenteljenek több figyelmet ügyfeleik álom-életére és használják az álmok inspiráló módszerét. Az ügyfél éjszakai „álomútjai” hasznos segítséget nyújthatnak az elakadások, kihívások, problémák, ellentmondások felismerésében. Azáltal, hogy ránéznek arra, hogyan viszonyulnak az álombeli érzések a valós életben megjelenő helyzetekhez, addig nem tudatosított tartalmak kerülnek kognitív szintre.¹⁰¹

5. Esszencia

A szimbólum olyan kilincs, amely ajtót nyit a *coachingban* az új perspektívák, megoldások, élmények, egy hiteles és teljes, gazdag élet felé.

A szimbólumok világa az ember (mint individuum és mint társas lény) természetes közege, ezért a szimbólumokra építő *coaching* egy természetes erőforrást mozgósít.

A szimbólumok több szinten és módon használhatóak, ugyanakkor nem csodafegyverek: vannak helyzetek, amikor nem lehet vagy nem szerencsés alkalmazni őket. A siker záloga a rendelkezésre álló gazdag tárházából az adekvát – az ügyfélhez, a *coach* személyiségéhez és a szituációhoz egyaránt igazodó – módszer, technika, eszköz kiválasztása.

A *coaching* jellegzetes vonása, hogy kreatív, mert új gondolatok és viselkedési formák kialakításának és kipróbálásának lehetőségét teremti meg.¹⁰² Ez a szimbólumokra építő *coachingra* fokozottan igaz, mely az *out-of-the-box thinking* segítője, tágítja az ügyfél látókörét, ezáltal megsokszorozza az elérhető eredményeket. A szimbólum segít kilépni mindennapi gondolkodásunk dobozából és kívülről rálátni a helyzetre, saját magunkra.

⁹⁸ POLCZ, A gyászolók álmai, *passim*.

⁹⁹ EL BASSUNI, Developing Leaders, *passim*.

¹⁰⁰ EL BASSUNI, Developing Leaders, *passim*.

¹⁰¹ DE VRIES, Dream journeys: A new territory for executive coaching 77.

¹⁰² KELLÓ, Coaching Alapok 33.

A szimbólumokra való ráhangolódás a másik fél és önmagunk teljesebb megértésének záloga.

A szimbólum kiemelkedő erénye, hogy tudatosít. A kép, az alkotás, a mese és az álmok szimbólumai segítségével a *coachingban* hidat építünk a tudattalan, a rejtett felől a tudatos, a manifeszt felé.

A szimbólumok kimondják a kimondhatatlant s láthatóvá teszik a láthatatlant, ezáltal olyan jelenségeket tesznek megfoghatóvá, amik amúgy elérhetetlenek maradnának az ügyfél s ezáltal a *coaching* munka számára.

A szimbólum a megjelenő problémát egy szinttel lejjebből közelíti meg. A szimbólumok egyik nagy előnye, hogy nem csak a racionalításra hatnak, ezáltal az ügyfél mélyebb tudatosságát érik el. A szimbólum a *coaching* során természetesen lefordítható konkrét lépésekre, racionális ütemtervre.

A 21. század húszas éveinek elején különös aktualitást nyert *Hérakleitosz* évezredes bölcsessége: „*az egyetlen állandó a változás maga*”. Gyorsuló sebességgel átalakuló, egyensúlyát veszített világunkban a szimbólumok utat mutató „csillagtérképére” nagyobb szükségünk van, mint valaha.

6. Személyes zárszó

A tanulmány elkészült. Az asztalon kávék bögrék, finoman zúgó laptop, könyvek, jegyzetek. Kinyitom *Ripa* Iconológiáját.

Emlékezet
(Memoria)

„... Az emlékezet a természet különleges adománya. Mivel nagy megfontoltsággal és az okosság fonalát követve minden megtörtént dolgot felölel maga körül, hogy azokat az eljövendőekben figyelembe vehesse, ezért két arccal ábrázoljuk. A könyv és a toll azt mutatják, hogy mint mondani szokás, az emlékezet a használattal tökéletesedik, s használata leginkább az olvasásban vagy az írásban áll.”

Felhasznált irodalom

- ALBERT-LŐRINCZ Enikő – ALBERT-LŐRINCZ Csanád: Szimbólumokba és narratívákba rejtett közösségi rezilienciajegyek – segítők percepciójában. *Erdélyi Társadalom*, 2015/1. sz. 87–100.
<http://www.erdelyitarsadalom.ro/55-hungarian/korabbi-szamok/xiii-efolyam-1-szam-2015-1/329-albert-lorincz-eniko-albert-lorincz-csanad-szimbolumokba-es-narrativakba-rejtett-koezoesseg-rezilienciajegyek-segitok-percepciojaban.html> (letöltés: 2020.06.18.)
- ALEXANDER, Nadja – LEBARON, Michelle: Embodied Conflict Resolution: Resurrecting Roleplay-Based Curricula through Dance. In: HONEYMAN, Christopher (szerk.): *Educating Negotiators for a Connected World. Rethinking negotiation teaching*, 4. rész. Saint Paul 2013, 539–567.
- ANTALFAI Márta: Személyiség és archetípusok Jung analitikus pszichológiájában. In: GYÖNGYÖSINÉ KISS Enikő – OLÁH Attila (szerk.): *Vázlatok a személyiségről. A személyiség-lélektan alapvető irányzatainak tükrében*. Budapest 2007, 166–189.
- ARMSTRONG, Hilary: Integral Coaching. Cultivating a cultural sensibility through executive coaching. In: MORAL, Michel C. – ABBOTT, Geoffrey (szerk.): *The Routledge companion to international business coaching*. London 2008, 34–44, <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9780203886793.ch2>

- (letöltés: 2017. 08. 18.)
- BAGDY Emőke: Álmaink jelentése nyomában. In: KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor: „Jelbeszéd az életünk” 2. Budapest 2002, 219–234.
- BAGDY Emőke: Hogyan lehetnénk boldogabbak? Budapest 2010
- BAJNOK Andrea: Közszolgálati kommunikáció: nyitott terek, nyitott emberek. In: DÖMÖTÖR Ildikó (szerk.): Közszervezési és közigazgatástani műhely-fórum 2017. Budapest 2018, 31–42.
- BERTA Judit: A 12-17 évesek érték- és modellpreferenciái a médiahasználat függvényében. Ph.D disszertáció. Budapest 2010
- BEARMAN, Margaret, et al: Learning Empathy through Simulation: A Systematic Literature Review. *Simulation in Healthcare*, 2015/5. sz. 308–319.
- BIRTA-SZÉKELY Noémi: A jó pedagógus megőrzi a kreatív gyermeki énjét. Beszélgetés Kádár Annamária pszichológussal. *Magyar Közoktatás, Romániai magyar oktatási figyelő*, 2015/8–9. sz. http://communitas.ro/media/2015_08-09.pdf (letöltés: 2020. 08. 18.)
- BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: Ruházat és jelképek. In: MEZEY Barna (szerk.): A szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak. Budapest 2011, 87–101.
- BÓDINÉ BELIZNAY Kinga: Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben. Ph.D dolgozat tézisei. Budapest 2011, 3–4. http://www.ajk.elte.hu/file/DI_tezisek_BodineBeliznaiKinga.pdf (letöltés: 2017. 08. 18.)
- BODÓ PÉTER: Rendszerszemléletű coaching. In: KELLÓ ÉVA (szerk.): Coaching alapok és irányzatok. Budapest 2014, 257–299.
- BOLDIZSÁR Ildikó: Meseterápia. Budapest 2010
- CLOUD, Henry – TOWNSEND, John: Játszmák nélkül. Hogyan kezdjük hozzá a nehéz beszélgetésekhez. Budapest 2015
- DALA György Dániel: Mesék, álmok, szimbólumok tréningen és szervezetfejlesztés alkalmával. <http://www.hrportal.hu/hr/mesek-almok-szimbolumok-treningen-es-szervezetfejleszt-es-alkalmaval-20150216.html> (letöltés: 2020. 08. 18.)
- DE BONO, Edward: Hat gondolkodó kalap: a párhuzamos gondolkodás hat szakasza. Budapest 2007
- DE VRIES, Manfred F. R.: Dream journeys: A new territory for executive coaching. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 2014/2. sz. 77–92.
- DE VRIES, Manfred F. R.: Telling Fairytales in the Boardroom. How to Make Sure Your Organization Lives Happily Ever After. Basingstoke 2015
- DECETY, Jean – ICKES, William: The social neuroscience of empathy. Cambridge 2011
- DU TOIT, Daniel Hercules: Utilizing Symbolic Expressions, Art, Myths, Dreams and Fantasies in Coaching. In: VAN ZYL, Llewellyn – STANDER, Marius W. – ODENDAAL, Aletta (szerk.): *Coaching Psychology: Meta-theoretical perspectives and applications in multicultural contexts*. Cham 2016, 299–314.
- DÜLL Andrea: Helyek, tárgyak, viselkedés. *Környezetpszichológiai tanulmányok*. Digitális tankönyvtár. Budapest 2009
- EL BASSUNI, Fiona: Developing Leaders: Working with Dreams in the Consulting and Coaching for Change Play Space. *Consulting and Coaching for Change*. Wave 9: November 2010. Conversion Module November 2011. https://flora.insead.edu/fichierstj_wp/InseadEMCCTheseswave1-10/77787.pdf (letöltés: 2020. 08. 18.)
- ERŐS Ilona: Gestalt coaching. In: KELLÓ Éva (szerk.): *Coaching alapok és irányzatok*. Budapest 2014, 125–154.
- FENYVESI Éva – ÁDÁM Anna: A coaching jelene – magyarországi helyzetkép. In: FENYVESI Éva – VÁGÁNY Judit (szerk.): *Korkép. XXI. századi kihívások*. Budapest 2016, 190–211. http://www.bgf.hu/kvik/Szervezeti-egysegeink/oktatasiszervezeti-egysegek/KOZGAZDINTTANSZO/TUDOMANYOS-MUHELY/KONYV/Korkep-XXI-szazadi-kihivasok/09_Fenyvesi_Adam_Coaching_helyzete.pdf (letöltés: 2020. 08. 18.)
- FONTANA, David: A szimbólumok titkos világa. Jelképek, jelképrendszerek és jelentéseik. Budapest 1993
- GAÁL Roland: Olyan, mint a karácsony. Szimbólumok és tanácsadás. *Magyar Coachszemle*, 2015/5. sz. 23–30. http://epa.oszk.hu/02300/02303/00020/pdf/EPA02303_mc_2015_5_23-30.pdf (letöltés: 2020. 08. 18.)
- GALLWEY, W. Timothy: The inner game of tennis: The classic guide to the mental side of peak performance. New York 2010
- HALÁSZ Iván – SCHWEITZER Gábor: Szimbolika és közjog. Pozsony 2010
- HANKISS ELEMÉR: Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlat. Budapest 2006

- HIRSCHFIELD, Jane: The art of metaphor. <http://ed.ted.com/lessons/jane-hirshfield-the-art-of-the-metaphor> (letöltés: 2020. 08. 18.)
- HOPPÁL Mihály: Jelképek a kultúrában. In: HOPPÁL Mihály et al: Jelképtár. Második, javított kiadás. Budapest 1994
- IACOBONI, Marco: Imitation, empathy, and mirror neurons. *Annual review of psychology*, 2009/60. sz. 653–670.
- JENEI Ágnes: Konfliktus, interkulturális konfliktus, interkulturális érzékenyítés. In: BAJNOK Andrea et al (szerk.): Kormányablakok munkatársainak képzése: ügyfélszolgálati készségfejlesztés. 3. Modul: hallgatói munkafüzet. Budapest 2014, 31–47.
- JUNG, Carl Gustav: A tudattalan megközelítése. In: JUNG, Carl Gustav (szerk.): Az ember és szimbólumai. Budapest 1993, 17–101.
- JUNG, Carl Gustav: Gondolatok az álomról és az önismeretről. Budapest 1996
- KAJTÁR Edit: Ajtó a sikerhez: A szimbólumokra építő coaching. *Magyar coachszemle*, 2017/2. sz. 6–16.
- KAJTÁR Edit: A királyi út: Varázsborték a levélszekrényben. *Magyar coachszemle*, 2017/1. sz. 5–9.
- KAJTÁR István: Hadihajónevek a tengeri hatalom szimbólumrendszerében. In: MEZEY Barna (szerk.): Szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak. Budapest 2011, 255–267.
- KAJTÁR István: Architektúra a jogi kultúrtörténetben. *JURA*, 2002/2. sz. 35–44.
- KAJTÁR István: Egyetemes állam- és jogtörténet. Budapest – Pécs 2005
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (szerk.): „Jelbeszéd az életünk”: A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Budapest 1995
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor: Szimbolizáció és pszichológia. Budapest 2020
- KAST, Verena: Álomok. A tudattalan titokzatos nyelve. Budapest 2010
- KELLŐ Éva: Coaching Alapok. In: KELLŐ Éva (szerk.): Coaching alapok és irányzatok. Budapest 2014, 23–71.
- KISS György Ádám: Akcióközpontú coaching irányzat. In: KELLŐ ÉVA (szerk.): Coaching alapok és irányzatok. Budapest 2014, 73–99.
- KOLLÁR József – KOLLÁRNÉ DÉRI Krisztina: Az ontológiai coaching. In: KELLŐ Éva (szerk.): Coaching alapok és irányzatok. Budapest 2014, 121–250.
- KOMÓCSIN Laura: Kreativitás és Coaching I. rész. *HR Portal Blog* 2011. 02. 05. <http://www.hrblog.hu/icfcoachklub/2011/02/05/kreativitas-es-coaching-i-resz/> (letöltés: 2020. 06. 18.)
- KORPICS Márta: A szakrális kommunikáció színterei: A zarándoklat. Budapest 2014
- KORPICS Márta – P. SZILCZL Dóra (szerk.): Szakrális kommunikáció. A transzcendens mutatkozása. Budapest 2007
- KRISKÓ Edina: Új kihívások a virtuális és a kiterjesztett valóságok korában. *Médiakutató* 18, 2017/1-2. sz. 125–137.
- LÁZÁR Imre: Az élet kereke: a fenntarthatóság és folyamatosság környezetantropológiai kérdései. <http://www.matud.iif.hu/2011/06/07.htm> (letöltés: 2020. 06. 18.)
- LEBA Krisztina: Mit jelent számomra a képekkel való munka, a kollázs technika a coachingban? *CoachStart Net* (internetes tanácsadó) 2016. 09. 20. <http://coachstart.net/mit-jelent-kollazs-technika-coachingban> (letöltés: 2020. 06. 18.)
- LINDER-PELZ, S. – HALL, M.: Meta-coaching: A methodology grounded in psychological theory. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 2008/1. sz. 43–56.
- LIPTAI Beáta: A wingwave coaching. In: KELLŐ ÉVA (szerk.): Coaching alapok és irányzatok. Budapest 2014, 361–382.
- LOVÁSZ Irén: A hagyomány tisztelete. Utószó. In: SZELECZKY Ildikó (szerk.): Terített asztalaink üzenete. Szentendre 2014, 240–241.
- MÁTHÉ Gábor: A Szent Korona-eszme. In: MEZEY Barna (szerk.): Szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak. Budapest 2011, 321–332.
- MEIER, Daniel: Teamcoaching. Csapatok megoldásközpontú támogatása a gyakorlatban. Budapest 2013
- MEZEY Barna: A börtönarchitektúra szimbólumai. In: MEZEY Barna (szerk.): Szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak. Budapest 2011, 333–344.
- NICHOLAS, Jacki – TWADDELL, Katherine: Cultural Diversity. In: DE VRIES, Manfred et al. (szerk.): The coaching kaleidoscope: insights from the inside. Houndmills 2010, 228–244.
- PÁL József – ÚJVÁRI Edit (szerk.): Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Budapest 1997
- PAVELSKY, Murray: 360-degree group coaching from the inside out. In: DE VRIES, Manfred et al. (szerk.): The coaching

- kaleidoscope: insights from the inside. Houndmills 2010, 102–117.
- POLCZ Alaine: A gyászolók álmái http://epa.oszk.hu/02000/02002/00015/pdf/2002-nyar_polcz-gyaszolok.pdf (letöltés: 2020. 06. 18.)
- POTASH, Jordan – CHEN, Julie: Art-mediated peer-to-peer learning of empathy. *The clinical teacher*, 2014/5. sz. 327–331.
- RIPA, Cesare: *Iconologia*. Budapest 1997
- SAUNDERS, Nicolas J.: *Állatszellemek*. Budapest 1996
- SEGBERS, J. et al.: Structuring and understanding the coaching industry: The Coaching Cube. *Academy of Management Learning & Education*, 2011/2. sz. 204–221.
- SETO, Lily – GEITHNER, Tina: Metaphormagic in coaching and coaching supervision. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 2018/2. sz. 99–111.
- SIBA Balázs – SIBA-ROHN Hilda: *Élettérkép*. Budapest 2013
- SOLYOSI Krisztina: Az otthon mint az identitás szimbóluma – az önjellemzések és a lakás különböző részeinek fotója alapján megítélt személyiségtulajdonságok együttjárása. Szociálkonstrukcionista nézőpont. Szakdolgozat. Debrecen 2005
- SZABÓ Réka: Metaforák és szimbólumok: C. G. Jung szimbólumértelmezése és a fogalmi metaforák elméletének összevetése. Ph.D értekezés. Budapest 2012, https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7431/file/Szab%C3%B3%20R%C3%A9ka_disszert%C3%A1ci%C3%B3 (letöltés: 2020. 06. 18.)
- SZILÁGYI Csaba: A rokonszenyteremtés magaskiskolája. *Magyar Coachszemle*, 2015. október 20. <http://coachszemle.hu/cikkelistaja/42-iranyok/666-a-rokonszenyteremtes-magaskiskolaja> (letöltés: 2020. 06. 18.)
- TEGYI Enikő: Megoldásközpontú briefcoaching: A gyors kimozdítás művészete. In: KELLÓ ÉVA (szerk.): *Coaching alapok és irányzatok*. Budapest 2014, 155–189.
- TEGYI Enikő: Megoldásközpontú coaching: így látja a coach és a HR-es. *HR Portál*, 2011. március 28. http://www.solutionfocus.hu/wp-content/uploads/2011/02/Megoldaskozpontu_coaching_coach_HRes.pdf (letöltés: 2020. 06. 18.)
- TITKOS Csaba: The Kainen principle of personality. *Perspectives of innovations, economics& business*, 2012/3. sz. 86–96.
- TOKAJI Zsolt: *Kínai jelképtár*. Szeged 2002
- VARGA Gyöngyi: Minden valóságos élet-találkozás, Te. *Az Alapszó*. https://medit.lutheran.hu/files/lelkipasztor_2011_07.pdf (letöltés: 2020. 08. 18.)
- VÁSÁRHELYI Judit: Érték alapú (appreciative inquiry) coaching. In: KELLÓ ÉVA (szerk.): *Coaching alapok és irányzatok*. Budapest 2014, 101–124.
- VASKOR Gréta: Próbátételek a mesékben. <http://www.vaskorgreta.hu/2019/01/06/probatetelek-a-mesekben/> (letöltés: 2020. 06. 18.)
- VASS Andrea: Konfliktustérkép. *Üzlet és Pszichológia*. 2014/3. sz. <http://www.upszi.hu/stb/cikk/konfliktusterkep> (letöltés: 2020. 06. 18.)
- VON FRANZ, Marie-Louise: *Archetipusos minták a mesében*. Budapest 1998
- WARD, Graham: Something from nothing. In: DE VRIES, Manfred et al. (szerk.): *The coaching kaleidoscope: insights from the inside*. Houndmills 2010, 71–85.
- WEHRLE, Martin: *50 kreatív coaching ötlet*. Budapest 2014
- WIESNER Erzsébet: Szupervízió megközelítésű, reflektív coaching. In: KELLÓ ÉVA (szerk.): *Coaching alapok és irányzatok*. Budapest 2014, 301–323.
- WILLIAMS, Patrik: Looking back to see the future: The influence of humanistic and transpersonal psychology on coaching psychology today. *International Coaching Psychology Review*, 2012/2. sz. 223–236.

A felhasznált képek forrása

1. kép: A hölgy egyszarvúval, faliszőnyeg
<https://www.artgallery.nsw.gov.au/exhibitions/the-lady-and-the-unicorn/> (letöltés: 2020. 06. 18.)
2. kép: Hokusai: Főnix és Sárkány motívum Forrás: WordPress.com (letöltés: 2020. 06. 18.)
3. kép: Ivókút. Pixabay, szabadon felhasználható (letöltés: 2020. 06. 18.)
4. kép: Warwick Goble illusztrációja a Folk-Tales of Bengal című gyűjteményhez.
<https://www.gutenberg.org/files/38488/38488-h/38488-h.htm> (letöltés: 2020. 06. 18.)
5. kép: Ferenczy Noémi: Alvó pásztor, 1936 © Római Magyar Akadémia, fotó: Deim Balázs

KOCHER, Gernot

Em. o. Prof. Dr. iur. Dr. h. c.
Karl-Franzens-Universität Graz

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.07

Krieg und Frieden – Aspekte der Vielseitigkeit von Sprache und Bild im Recht

War and Peace – Aspects of Versatility of Language and Picture in Law

The aim of the study is to compare linguistic and visual expressiveness. The study deals with the words war and peace, which have a complex meaning. The check is carried out on hand of five illustrations of the catalan Vidal Mayor (around 1300), which actually make it clear that there is also a variety of ways of expressing the conditions of war and peace in the image area.

Keywords: *iconography of law, legal language, war, peace, litigation, signs in court*

1. Vorwort

Die wissenschaftliche und im Laufe der Zeit auch freundschaftlich gewordene Beziehung zu *István Kajtár* reicht bis in die Siebzigerjahre des vorigen Jahrhunderts zurück, als ich im Rahmen der Partnerschaft unserer Universitäten im wissenschaftlichen Austausch in Pécs war. Als aus dieser doch eher lockeren Partnerschaft eine enge rechtsgeschichtliche Kooperation wurde,¹ war einer der Schwerpunkte, der uns beide faszinierte, der Bereich Bild und Recht. Deshalb folgt auch dieser Beitrag zum Gedächtnis an *István Kajtár* dieser gemeinsamen Interessenlinie; zusätzlich trägt auch die Ausrichtung auf „Krieg und Frieden“ im weitesten Sinne seiner speziellen Vorliebe für die Seekriegsführung Rechnung.

2. Der rechtssprachliche Ausgangspunkt

Die rechtssprachliche Bandbreite von „Krieg“ und „Frieden“ ist durch die moderne Entwicklung (insbesondere durch das Völkerrecht) in die Richtung – meist zwischenstaatlicher – militärischer Auseinandersetzung verschoben und damit auch eingeschränkt worden. Das gilt auch teilweise für die Rechtsgeschichte: So verortet der Artikel „Krieg“ in der zweiten Auflage² des Handwörterbuches zur Deutschen Rechtsgeschichte den Begriff überwiegend im militärischen Bereich, während die Bezeichnung „Krieg“ für privat- oder strafrechtlich relevantes Handeln nur minimal am Rande gestreift wird. Der Weiterverweis von „Kriegsbefestigung“ auf *litis contestatio*³

---

¹ Vgl. dazu HERGER – KORSÓSNÉ DELACASSE, Recht ohne Grenzen und KAJTÁR, Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe (= Einführung in die rechtliche Kulturgeschichte).

² MÜNKLER, Krieg 22–247; die erste Auflage enthält dieses Stichwort gar nicht.

³ CORDES – HAFERKAMP – LÜCK, Handwörterbuch 251.

ist ebenfalls nur als kleiner Hinweis auf die ursprünglich weite Bedeutung des Wortes „Krieg“ zu verstehen. Dabei hätte der einfache Verweis auf das Deutschen Rechtswörterbuch⁴ mit seiner klaren Differenzierung zwischen „Krieg“ als Auseinandersetzung im „rechtsförmlichen Verfahren“⁵ und „Krieg“ als „bewaffnete Auseinandersetzung zwischen Staaten“ mit den dazu gebotenen umfangreichen sprachlichen Variationsformen den nach einer Erklärung suchenden Leser doch leicht auf diesen zweiten, historisch wichtigen Bedeutungsstrang bringen können.

Besser steht es um den „Frieden“: Als „Hochwertwort“ im Handwörterbuchartikel⁶ eingestuft, wird dessen Bedeutungsbreite auch dementsprechend gewürdigt; der Artikel entspricht damit auch der Bedeutungsfülle der Belege im Rechtswörterbuch, wobei die speziellen Untergruppen „III. Institutionalisierungen“⁷ und „V. Pax et iustitia“⁸ im Hinblick auf die folgenden Visualisierungsbeispiele mit ihrer Konzentration auf den König als Friedenswahrer beziehungsweise das Recht als Garant des Friedens aufschlußreich sind.

3. Der visuelle Blickwinkel

Die bildverwertende rechtsgeschichtliche Forschung in unterschiedlicher Intensität gibt es im deutschsprachigen Raum seit fast zweihundertfünfzig Jahren,⁹ allerdings mit einer Konzentration auf die vier illustrierten Handschriften des Sachsenspiegels (Codices picturati), denn rechtsikonographische Konzeption und Realisierung sind einmalig. Die anderen mittelalterlichen rechtlichen Bildquellen¹⁰ sind dagegen in den Hintergrund getreten, wohl weil ihnen das fortlaufende Illustrationskonzept der Codices picturati fehlt, jedoch in Mißachtung der Tatsache, dass auch abschnittsbezogene Einzelillustrationen enorm aussagekräftig sein können.¹¹ In diesen Kreis der „anderen mittelalterlichen Bildquellen“ gehört auch eine illustrierte Rechtshandschrift katalanischen Ursprungs, der sogenannte Vidal Mayor aus der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Der Sammlerzufall hat sie nach Deutschland gebracht und da ist sie in das Visier romanistischer¹² und kunsthistorischer Forschung¹³ geraten, während der beachtliche Bildbestand von rechtshistorischer Seite her keine besondere Beachtung fand.¹⁴ Der Übergang der Handschrift in die Sammlung Ludwig und letztendlich in das Paul Getty-Museum in Malibu¹⁵ ließ das Interesse

⁴ <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw-cgi/zeige?term=krieg&index=lemmata> (4. 5. 2020).

⁵ Dieses „rechtsförmliche Verfahren“ konnte unter Umständen in eine vom modernen Kriegsbegriff nicht vollständig zu trennende „kampfliche Auseinandersetzung“ in Form der Fehde münden, vgl. <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw-cgi/zeige?term=krieg&index=lemmata> (4. 5. 2020): III 1 b.

⁶ HERMANN, Friede 1807.

⁷ HERMANN, Friede 1810–1812.

⁸ HERMANN, Friede 1814. Vgl. dazu auch KOCHER, Friede und Recht 405–415 (mit Illustrationen).

⁹ ANDERMANN, Das Recht im Bild 421–427. Vgl. auch den kurzen Abriss der Entwicklung der rechtsikonographischen Forschung mit einführender Literatur auf der kürzlich ins Netz gestellten Homepage unter: <http://www.rechtsikonographie.de/>.

¹⁰ Etwa Schwabenspiegel, Beliallustrationen, romanistische und kanonistische illustrierte Handschriften.

¹¹ Vgl. EBEL – FIJAL – KOCHER, Römisches Rechtsleben.

¹² TILANDER, Vidal Mayor.

¹³ KAUFFMANN, Vidal Mayor und EUW – PLOTZEK, Handschriften.

¹⁴ KAUFFMANN, Vidal Mayor 112–138 setzt sich nur mit den 11 großen Randminiaturen auseinander; EUW – PLOTZEK, Handschriften 63–77 beschreibt zwar alle 156 Illustrationen, ohne sich allerdings in eine wirkliche rechtliche Interpretation einzulassen.

¹⁵ Zu den Vorbesitzern der Handschrift EUW – PLOTZEK, Handschriften 63 und zum Übergang an die Getty-Sammlung in Malibu 1983 ebd. 11.

an dieser bemerkenswerten Handschrift nicht erlahmen, sie wurde sogar zum Ziel eines von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften geförderten Dissertationsprojektes.¹⁶ Ungeachtet dieser Tatsache¹⁷ und geleitet von dem durch den Übergang an die Getty-Sammlung ermöglichten freien digitalen Zugang zur Handschrift soll an Hand von 5 Beispielen aus dieser Handschrift die Visualisierung von „Krieg und Frieden“ im weitesten Sinn des Wortes belegt werden. Die Betrachtungsbogen reicht vom Vertrag als manifestiertem Frieden über den Streit („Krieg“) als auslösenden Faktor bis zu unterschiedlichen Formen der Wiederherstellung des Friedens; dazu gehört die Beilegung zwischen den Parteien ohne äußere Hilfe wie auch die Einschaltung neutraler friedensstiftender Institutionen (Gericht) oder von Personen mit hohem Sozialstatus.

3.1. Die Begründung einer geordneten, friedlichen Rechtsbeziehung

Eröffnet wird der Bilderzyklus mit einer Frieden und Ordnung repräsentierenden Darstellung aus dem siebenten Buch, das dem Militärwesen gewidmet ist. Grundelemente des mittelalterlichen Militärwesens sind die zu leistenden Dienste, ob nun Versorgung, Mauerbau oder aktiver Kampfeinsatz. Im nordspanischen Bereich hat sich dazu ein Rechtsinstitut entwickelt, das als Basis für die Sicherung dieser erforderlichen Dienstleistungen diente, das Homagium (aragonesisch: *homenage*) und das sich dann in der Folge über den europäischen Rechtsraum verbreitet hat.¹⁸

Abbildung 1¹⁹

¹⁶ <https://kunstgeschichte.univie.ac.at/forschungsprojekte/buchmalerei/vidal-mayor/> (11. 7. 2020).

¹⁷ Und in Übereinstimmung mit Frau Mag^a. iur. *Kristina Kogler* BM MA in deren Händen die Durchführung dieses Projektes liegt. Sie hat sowohl eine kunsthistorische als auch juristische Ausbildung, was neben der primär kunsthistorische Einordnung sekundär auch auf eine Beleuchtung der rechtliche Seite abzielt.

¹⁸ DIESTELKAMP, Homagium 1116–1118.

¹⁹ <http://www.getty.edu/art/collection/objects/4558/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-n-two-men-shaking-hands-and-kissing-spanish-about-1290-1310/> (8. 6. 2020).

Artikel 23 des siebenten Buches widmet sich ausführlich diesem Thema, wobei Absatz 3 die konstitutive Funktion des Homagium im Hinblick auf die Leistungspflicht feststellt. Die einleitende Illustration (Abbildung 1/fol. 230r) knüpft thematisch hier an, denn sie konzentriert sich auf die Begründung dieses Dienstverhältnisses durch einen entsprechenden Formalakt: Der Herr (rechts, in blauer Kleidung) steht dem künftigen Vasallen gegenüber und umschließt mit seinen Händen die gefalteten Hände des neuen Dienstmannes. Die leicht vorgeneigte Haltung beider mit den sich dadurch stark annähernden Gesichtern deutet den Lehenskuss an. Begleitet wird die Szene links und rechts je von einem Zeugen als Ausdruck der Öffentlichkeit, vor der ein rechtlich so bedeutsamer Akt über die Bühne ging. Dieser Formalakt findet sich auch in anderen juristischen und nichtjuristischen Handschriften in unterschiedlicher Ausgestaltung.²⁰ Dass ein solcher Einigkeit und Ordnung ausdrückender Akt im Hintergrund auch wieder „Krieg“ bedeuten kann, liegt in der Folgepflicht des Vasallen bei militärischen Auseinandersetzungen begründet, kann aber auch bei einer Störung des Dienstverhältnisses selbst in gerichtliche oder kampfliche Auseinandersetzung münden.²¹

3.2. Der Ärger mit den Leiharbeitern – Konfliktbeilegung ohne Gericht

Die oben bei Abbildung 1 angedeutete Möglichkeit des Streites („Krieg“) wegen der Störung eines durch Vertrag geregelten rechtlichen Beziehungsverhältnisses wird hier im nichtmilitärischen Bereich im Rahmen einer *locatio conductio*, also eines Vertrages über die Bereitstellung eines Leiharbeiters konkretisiert. Die Verwandtschaft mit dem Homagium ist durchaus zu sehen, denn dort wie hier geht es um die Verpflichtung von Personen, die eine Leistung erbringen sollen. Die Beilegung des Streites erfolgt hier durch die Parteien selbst ohne die Bemühung einer externen Institution oder Person. Bei der Auswahl der Personen, die man als Vermittler anbietet, sollte man Sorgfalt walten lassen, um Streitigkeiten zu vermeiden. Wenn ein solcher Leiharbeiter vor der vereinbarten Zeit ohne Schuld des Dienstherrn oder ohne sonstigen ehrenhaften Grund seine Arbeitsstelle verläßt, so kann das noch ohne eine vermittelnde Institution (Gericht) saniert werden, sofern der Vermittler einen Ersatz für die restliche ausstehende Arbeitsverpflichtung beschafft.

Die Illustration zu Titel 7 des fünften Buches (Abbildung 2/fol. 172v) knüpft an dieses Szenario an. Dass die im Text erwähnte Störung der *locatio conductio* die Ausgangslage für das Bild war, ergibt sich aus der Tatsache, dass der blau gekleidete, größtmäßig hervorgehobene und im Bildzentrum stehende Stellenvermittler die rechte Hand hoch erhoben hat um klarzustellen, dass er seiner Ersatzpflicht nachkommt. Der Dienstherr bestätigt mit dem Zeigefinger der rechten Hand die Lösung des Problems. Der Übergang des Ersatzmannes aus der personenrechtlichen Gewalt des Vermittlers in jene des Dienstherrn erfolgt mit zwei Gebärden: Der Vermittler schiebt den Dienstboten mit der linken Hand in Richtung des Dienstherrn und dieser ergreift ihn mit seiner linken Hand an dessen rechten Handgelenk.

Ob die weiteren zwei Personen, die rechts eher im Hintergrund stehen, zum Vermittler gehören oder weitere Ersatzpersonen sind, muß offen bleiben. Für beide Varianten ist ein

²⁰ KOCHER, Zeichen und Symbole Abb. 2, 61, 190 sowie GARNIER, Le langage de l'image Nr. 169: Homagium zwischen dem König von Frankreich und dem König von Navarra, mit einfacher Handreichung und Kuss. Nur Handreichungen ebd., Nr. 88 und 168.

²¹ SPIESS – THEUERKAUF, Felonie 1534–1535.

Abbildung 2²²

gebärdentechnischer Ansatzpunkt vorhanden, denn der rot gekleidete Mann hinter der dominierenden Vermittlerfigur bringt sich auch mit einer erhobenen Hand in das Geschehen ein. Der Künstler hat hier mit einem in der Bildsprache häufig verwendeten Muster gearbeitet, nämlich mit der Größe der Personen in Relation zu ihrer Bedeutung: Die Hauptperson, der Dienstvermittler, ist besonders groß, der sozial niedrig einzustufende und auch austauschbare Arbeiter ist verhältnismäßig klein.

3.3. Friedensbruch im geschützten Bereich – Sanierung durch Geldstrafe

Abbildung 3²³

Das neunte Buch beschäftigt sich ausführlich mit dem Strafrecht, dessen Tatbestände und Strafen im Regelfall leichter zu visualisieren sind als andere Rechtsbereiche. Artikel IX, 48 beschäftigt sich überwiegend mit Grundtatbeständen und den darauf stehenden Strafen. Absatz zwei geht von einem Friedensbruch durch Gewalttat in einem geschützten Bereich, einem ummauerten oder zumindest irgendwie geschützten Ort, aus.

Die Illustration (Abbildung 3/fol. 269r) bietet eine Stadtmauer und im Tor stehen zwei Männer, die aufeinander mit Fäusten losgehen. Die Szene ist als normale Schlägerei konzipiert und

²² <http://www.getty.edu/art/collection/objects/4523/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-e-three-men-and-a-boy-meeting-another-man-in-his-doorway-spanish-about-1290-1310/?dz=0.3883,0.2978,2.99> (8. 7. 2020).

²³ <http://www.getty.edu/art/collection/objects/4588/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-q-a-man-greeting-two-men-from-his-doorway-initial-q-two-men-fighting-in-front-of-a-house-spanish-about-1290-1310/> (8. 7. 2020 rechte Spalte).

darauf wird eine Buße von 500 Solidi angedroht, die sich verdoppelt, wenn die Sache tödlich ausgeht; diese Variante wird allerdings nicht visualisiert. Hier ist der Illustrierte beziehungsweise der Konzipient extrem sparsam gewesen, denn das wesentliche Element, die Strafbarkeit oder der Deliktscharakter kommt im Bild nicht zum Ausdruck – dabei wäre das durchaus machbar gewesen: Eine Zweiteilung des Bildes mit einer Folgeszene vor dem Richter hätte diese Informationslücke füllen können. Bei der Abbildung hat er sich dieser Lösung bedient, hier erschien es ihm wohl nicht wichtig genug.

3.4. Der unfreundliche Nachbar – Friedensstiftung durch das Gericht

Im vierten Beispiel begnügt man sich nicht mehr mit Wortgefechten, sondern schreitet zur Anwendung von körperlicher Gewalt.

Abbildung 4²⁴

²⁴ <http://www.getty.edu/art/collection/objects/4516/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-q-two-men-arguing-their-cases-before-a-judge-and-men-with-a-donkey-spanish-about-1290-1310/?dz=0.6657,1.0542,1.27> (8. 7. 2020).

Es handelt sich im Grund genommen um eine Alltagssituation: Jemand besitzt einen Weingarten, der keinen Zugang zu einem öffentlichen oder privaten Weg hat. Die Illustration zu Artikel 44 des vierten Buches behandelt das Problem in einer Zweierbildfolge (Abbildung 4/fol. 167v). Das untere Bild in der Initiale zeigt die Ausgangssituation: Der Eigentümer oder Pächter des Weingartens möchte die Ernte mit einem Esel notgedrungen über fremden Grund und Boden hinausbringen und der Eigentümer des fremden Weingartens hindert ihn mit Gewalt daran: Er packt ihn am Halsausschnitt seines Gewandes und schlägt ihm mit einem Knüppel auf den Kopf, der Angegriffene kann nur eine Abwehrbewegung mit der linken Hand machen. Im oberen Bild sieht man sich vor dem örtlich zuständigen Richter wieder: Der an seiner Notwegpassage Gehinderte hat Beschwerde erhoben (rechte Hand erhoben, offene Handfläche nach vorne gekehrt, linke Hand weist auf den Kontrahenten) und bekommt vom Richter, der mit seiner linken erhobenen Hand auf den Kläger eingeht, Recht. Der mit dem weisenden Zeigefinger der rechten Hand des Richters ausgedrückte Spruch zu Gunsten des Klägers wird vom Beklagten übernommen. Hervorzuheben ist, dass der Illustrator mit Hilfe der Kleiderfarbe Identitätsgleichheit ausdrückt, eine Methode, die in den Sachsenspiegelbildern konsequent genützt wird, während in den anderen illustrierten Rechtshandschriften diese Variante der Bildsprache kaum vorkommt. Der über das Verbale hinaus in körperlichen Angriff ausgeartete Friedensbruch wird durch den Spruch des lokalen Richters wieder saniert.

3.5. Der König stellt den Frieden wieder her

Die ersten beiden Artikel des achten Buches beschäftigen sich mit dem Problem der Aufrechterhaltung beziehungsweise der Wiederherstellung des inneren Friedens im Lande. Da die Friedenswahrung zu den wichtigen Aufgaben eines Herrschers zählt, ist es selbstverständlich, dass in beiden Illustrationen der König im Mittelpunkt steht. Während er aber in der Illustration zu VIII,4 (fol. 237v - hier nicht wiedergegeben²⁵) in klarer Machtposition (mit der Krone auf dem Haupt, auf dem Thron sitzend, das Schwert in der linken Hand und mit Befehlsgebärde der rechten Hand) dargestellt ist, findet er sich in der hier wiedergegebenen Miniatur zu VIII,2 (Abbildung 5/fol. 237r) wohl mit der Krone auf dem Haupt als König ausgewiesen, doch er befindet sich in einer reinen Vermittlerposition, indem er im Begriff ist, die Hände der beiden Anführer der Streitparteien zusammenzuführen. Beim Modus dieser Streitbeilegung ergibt sich eine Differenz zum Text, denn dort ist die Rede von mündlichen oder schriftlichen Weisungen, während hier die Gebärdensprache zum Tragen kommt. Es ist also eine stark vereinfachte Darstellung, die mit dem Text nur die Tatsache der Friedensstiftung gemein hat, während zusätzlich die politische Realität im Bild fehlt, nämlich die Bezugnahme auf die Mitwirkung der Stände sowie des bischöflichen Rates und des königlichen Gerichtshofes. Die Androhung mit königlicher Macht bei weiterem Friedensbruch gegen die ungehorsame Partei eingreifen zu wollen, ist ebenfalls visuell nicht präsent. Auch die hier nicht wiedergegebene Miniatur zu VIII,4²⁶ läßt diesen politischen Mitwirkungsaspekt beiseite und begnügt sich mit zwei Adeligen, die sich – auf königlichen Befehl

²⁵ <http://www.getty.edu/art/collection/objects/4565/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-e-four-men-before-a-king-spanish-about-1290-1310/> (8. 7. 2020).

²⁶ Wie Anm. 25.

hin – die Hand reichen. Trotz der großen Differenz zwischen Bild und Text ist die friedwahrende Funktion des Herrschers klar ablesbar. Unter Umständen könnte man auch die eindeutig auf den Herrscher weisenden Hände der beiden Parteien als vom Künstler gewollte Demonstration der Machtposition des Herrschers²⁷ auffassen, worin dann auch eine Relativierung der Bedeutung der politischen Kräfte gesehen werden könnte.

Abbildung 5²⁸

²⁷ WITTEKIND, Der König als Gesetzgeber und Rechtsgarant 138–167.

²⁸²⁸ <http://www.getty.edu/art/collection/objects/4564/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-e-a-king-and-five-men-spanish-about-1290-1310/> (8. 7. 2020).

4. Ausblick

Der Vidal Mayor umfasst insgesamt 156 Illustrationen, daran gemessen bieten die 5 Buchmalereien nur einen minimalen Einblick in das Leistungsspektrum von Bildanweiser und Künstler. Diese „Momentaufnahmen“ über Teile rechtlicher Sachverhalte und Regeln können aber sehr gut zeigen, dass die Wortvielfalt zu „Krieg und Frieden“ durchaus eine Entsprechung im visuellen Bereich hat. Körpersprache kann Einigkeit und Frieden genauso zum Ausdruck bringen, wie Streit („Krieg“) und in der Folge Wiederherstellung des Friedens.

Literatur- und Quellenverzeichnis

- ANDERMANN, Ulrich: Das Recht im Bild. Vom Nutzen und Erkenntniswert einer historischen Quellengattung (Ein Forschungsüberblick). In: LÖTHER, Andrea – MEIDER, Ulrich – SCHNITZLER, Norbert et al. (Hrsg.): *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter. Festgabe für Klaus Schreiner. Mit einem Geleitwort von Reinhard Koselleck.* München 1996, 421–451.
- CORDES, Albrecht – HAFERKAMP, Hans-Peter – LÜCK, Heiner et al. (Hrsg.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte III².* Berlin 2016, 251.
- DIESTELKAMP, Bernhard: CORDES, Albrecht – HAFERKAMP, Hans-Peter – LÜCK, Heiner et al. (Hrsg.): *Homagium. Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte II².* Berlin 2012, 1116–1118.
- EBEL, Friedrich – FIJAL, ANDREAS – KOCHER, Gernot: *Römisches Rechtsleben im Mittelalter. Miniaturen aus den Handschriften des Corpus iuris civilis.* Heidelberg 1988
- EUW, Anton von – PLOTZEK, Joachim M.: *Die Handschriften der Sammlung Ludwig, Band 4.* Köln 1985
- GARNIER, Francois: *Le langage de l'image au moyen age. Signification et symbolique.* Paris 1982
- HERGER, Eszter Cs. – KORSÓSNÉ DELACASSE, Krisztina et al. (Hrsg.): *Recht ohne Grenzen. Festschrift zum 15. Jubiläum der Zusammenarbeit der Grazer und Pécs-er Rechtshistoriker.* Pécs 2007
- HERMANN, Hans-Georg: Friede. In: CORDES, Albrecht – HAFERKAMP, Hans-Peter – LÜCK, Heiner et al. (Hrsg.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I².* Berlin 2008, 1807–1821.
<https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw-cgi/zeige?term=krieg&index=lemmata> (4. 5. 2020)
<https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw-cgi/zeige?term=krieg&index=lemmata> (4. 5. 2020): III 1 b.
<https://kunstgeschichte.univie.ac.at/forschungsprojekte/buchmalerei/vidal-mayor/> (11. 7. 2020).
<http://www.getty.edu/art/collection/objects/4565/unknown-michael-lupi-de-candie-initial-e-four-men-before-a-king-spanish-about-1290-1310> (8. 7. 2020)
<http://www.getty.edu/art/collection/objects/4564/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-e-a-king-and-five-men-spanish-about-1290-1310/> (8. 7. 2020)
<http://www.getty.edu/art/collection/objects/4516/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-q-two-men-arguing-their-cases-before-a-judge-and-men-with-a-donkey-spanish-about-1290-1310/?dz=0.6657,1.0542,1.27> (8. 7. 2020)
<http://www.getty.edu/art/collection/objects/4588/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-q-a-man-greeting-two-men-from-his-doorway-initial-q-two-men-fighting-in-front-of-a-house-spanish-about-1290-1310/> (8. 7. 2020 rechte Spalte)
<http://www.getty.edu/art/collection/objects/4523/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-e-three-men-and-a-boy-a-nother-man-in-his-doorway-spanish-about-1290-1310/?dz=0.3883,0.2978,2.99> (8. 7. 2020)
<http://www.getty.edu/art/collection/objects/4558/unknown-michael-lupi-de-candiu-initial-n-two-men-shaking-hands-and-kissing-spanish-about-1290-1310/> (8. 7. 2020)
<http://www.rechtsikonographie.de/> (8. 7. 2020)

- KAJTÁR, István: Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe [Einführung in die rechtliche Kulturgeschichte]. Budapest – Pécs 2004
- KAUFFMANN, Carl Michael: Vidal Mayor: Ein spanisches Gesetzbuch aus dem 13. Jahrhundert in Aachener Privatbesitz. Aachener Kunstblätter 29, 1964, 108–138.
- KOCHER, Gernot: Friede und Recht. In: HAUCK, Karl – KROESCHELL, Karl – SONDEREGGER, Stefan et al. (Hrsg.): Sprache und Recht. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters. Festschrift für Ruth Schmidt-Wiegand zum 60. Geburtstag. Berlin – New York 1986, 405–415.
- KOCHER, Gernot: Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie. München 1992
- MÜNKLER, Herfried: Krieg. In: CORDES, Albrecht – HAFERKAMP, Hans-Peter – LÜCK, Heiner et al. (Hrsg.): Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte III². Berlin 2016, 242–247.
- SPIESS, Karl-Heinz – THEUERKAUF, Gerhard: Felonie. In: CORDES, Albrecht – HAFERKAMP, Hans-Peter – LÜCK, Heiner et al. (Hrsg.): Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I². Berlin 2008, Sp. 1534–1535.
- TILANDER, Gunnar: Vidal Mayor. Traducción aragonesa de la obra In excelsis Dei thesauris de Vidal de Canellas, 3 Bände. Lund 1956
- WITTEKIND, Susanne: Der König als Gesetzgeber und Rechtsgarant in den Miniaturen des Libro de las Leyes (London, British Library, Add. Ms. 20787). In: BÖSE, Kristin – WITTEKIND, Susanne (Hrsg.): AusBILDung des Rechts. Systematisierung und Vermittlung von Wissen in mittelalterlichen Rechtshandschriften. Frankfurt 2009, 138–167.

KORSÓS NÉ DELACASSE Krisztina
adjunktus
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.08

**„Hogy karunk érdekeinek emelésére az egyesek nemes szándéka és tettereje egyesüljön”
A budapesti ügyvédség testületté szerveződése a 19. században**

**„To unite the noble intentions and vim of individuals to raise the interests of our faculty”.
*The corporate organization of the lawyers of Budapest in the 19th century***

The corporate organization of Hungarian lawyers began in the first half of the 19th century, when lawyers realized that together they could work more effectively to raise their moral and professional esteem, and to reform the rules that applied to them. The most active in the country in this field were the lawyers of Budapest, who, after several antecedents, founded the Budapest Lawyers’ Society in 1865–67. The goals of the society included the maintenance of moral credit and authority, the promotion of academic qualification, the development of legal knowledge, the identification of judicial shortcomings, the contribution to the uniform development of domestic legal life, as well as the assistance of members in need, their widows and orphans. The society was abolished in 1875 to give place to the Budapest Bar Association, established by Act No. 34 of 1874.

Keywords: 19th century, Hungarian lawyers, faculty of lawyers, lawyers’ associations, Budapest Lawyers’ Society, Budapest Bar Association, Code of Conduct of Lawyers

1. Ajánlás

Kajtár István indított el egy olyan terület felé, amelyet a legrövidebben úgy fogalmaznék meg, az ügyvédség magyarországi történetének kutatása. A javaslata logikusnak tűnt, hiszen korábban egy másik jogász hivatásrend, az ügyészség létrejöttét vizsgálva már elvetődtem e környékre. Mindenki tudja, akinek már része volt benne, hogy bármely kutatói feladat voltaképpen egy soha véget nem érő folyamat. Az ember megpróbálja áttekinteni a végtelen rónaságnak azt a szeletét, amelyet művelésre kijelöltek számára, vagy amelynek művelését maga választotta; olykor fűszálról fűszálra haladva megkísérel valami olyasmit begyűjteni, amivel korábban még senki nem találkozott, vagy legalább az összegereblyézett szálakból rendet rakni, a kazalból kiválogatni, ami értékes. Olykor aratásra is sor kerül, de a szorgos munka sem hozza meg feltétlenül mindig a várt termést. Néha azonban leszakítható egy-egy szép, érett gyümölcs – ilyennek tekintem az ügyvédi kamarák megalakulásával foglalkozó doktori disszertációm is, amelyet az ő témavezetésével készítettem el. Emlékszem esetekre, amikor felhívta a figyelmemet, ha szerinte néhány történész vagy jogász kolléga is ezen a réten kaszált (vagy ahogyan ő szerette mondani: belekaszált a rétembe). Magam ugyan soha nem tekintettem e földet kizárólag a sajátomnak, és egy ideje más térség felfedezését tűztem ki célul, az ember természetesen soha nem tud teljesen elszakadni egy valamikor művelt, jól

megismert területtől és néha maga keresi fel újra, máskor pedig külső készíttetések hatására tesz ismét látogatást a rég látott vidéken. Ilyen volt ez év elején a Budapesti Ügyvédi Kamara megtisztelő felkérése is, hogy tartsak előadást a megalakulás 145. jubileuma alkalmából tartott ünnepi ülésükön.¹ Erre készülve ismét ellátogattam egykori „kiskertembe”, ami ugyan komoly termést ennyi év „elhanyagoltság” után nem ígért, de némi „talajrendezést”, „újraásást” követően mégis sikerült egy apró új virágocskát leszakítanom. Ezt szeretném most *István* emlékének ajánlani.

2. Az ügyvédekre érő kritika és ennek lehetséges okai

„Ha a Corpus jurisunknak az ügyvédekre vonatkozó rendelkezéseit tekintjük (...) azt tapasztalhatjuk, hogy ez intézkedések úgy szólván kis fenyítő codexet képeznek. Aggodalmat ébresztő bizalmatlanság, catoí szigor jellemzi azokat, az ügyvédek minden képzelhető visszaélései ellen irányozva, kötelességek és büntetések hosszú sorozatát képezik azok, de az ügyvédi magasabb érdekek, az ügyvédek jogainak biztosítása iránt a felekkel és bíróságokkal szemben, e törvényekben vajmi kevés gondoskodást találunk.” – vélekedett *Sárkány József* 1875. február 20-án a Budapesti Ügyvédi Kamara alakuló közgyűlésén.²

A történelem során az ügyvédekre számos kritika érte, amelyeket nem egyszer törvényeink is ismételték. Felmerül a kérdés, vajon hogyan lehet elkerülni, hogy az ügyvédségről a közvélemény negatív képet fessen. Tudtak-e, tudnak-e tenni maguk az ügyvédek bármit ezzel szemben, s ha igen, hogyan? Néhány válasszal már a 19. század is szolgálhat.

Hans Liermann az ügyvédek múltbéli rossz megítélését több okra vezeti vissza.³ A közvélemény egyrészt elvárja az ügyvédtől, hogy ügyfelét minél eredményesebben képviselje, másrészt viszont ugyanezt fel is rója: erkölcstelen az igazságszolgáltatásban az a szereplő, aki nem pártatlan. Ráadásul az ügyvéd hivatásszerűen és ellenérték fejében foglalkozik mások jogi természetű ügyeivel, ami a laikusokban úgy csapódhat le, hogy saját tudásbeli fölényéből vagy mások hozzá nem értéséből húz hasznot, s ezt néha pénzségnek állítják be. Amikor pedig az ügyvéd a büntető eljárásban védelmet lát el, úgy tekintenek rá, hogy egy kicsit maga is „részesese lesz” védence „bűnének” (arról nem is beszélve, hogy sokakban eleve az a képzet él, hogy a terhelt mindig bűnös). Ezek a sztereotíp általánosítások sok kárt okoztak az ügyvédségnek, mint ahogyan az is, ha valamely ügyvéd valóban nem felelt meg mindazoknak az erkölcsi követelményeknek, amelyek betartását tőlük elvárták, a közvélekedés pedig kiterjesztette ezek megítélését az egész ügyvédségre.

Már *I. Lipót* 1694-ben kiadott királyi rendelete megkülönböztetett jó és rossz ügyvédet, s utóbbiakról azt írta: ezek vetnek rossz fényt az egész tiszteletreméltó karra, az olyanok, akik nyereségvágyból vegyesen vállalják a jogos és jogtalan igények érvényesítését, megbízóikat a hamis pervitelre okítják, netán olyanok, akiknek sem kellő jogtudásuk, sem kellő lelkiismeretük nincs. A 17. század végéig azonban nem mindig volt könnyű eligazodni, vajon milyen elvárásoknak feleljen meg az ügyvéd. Bár Magyarországon a már szinte hivatásszerűen felek perbeli képviselőjével foglalkozó jogász réteg kialakulása kb. a 15. század végére, a 16. század elejére tehető, amikor

¹ A tanulmány alapjául részben a 145 éves Budapesti Ügyvédi Kamara ünnepi elnökségi ülésén 2020. március 2-án elhangzott előadás szolgált, amelynek egy rövidített változata várhatóan a Pesti Ügyvéd hasábjain is megjelenik.

² A Budapesti Ügyvédi Kamara Közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1875. 02. 20. (A teljes ünnepi beszédet idézi: KORSÓSNÉ, Az ügyvédi kamarák megszületése 94–95.)

³ LIERMANN, Richter, Schreiber, Advokaten 37–41.

az egyre bonyolultabbá váló perjogot már nem tudta bárki átlátni, rájuk is ugyanazok a normák vonatkoztak, mint azokra, akik csak alkalmilag foglalkoztak perbeli képviseléssel. *Varga Endrével* szemben *Bónis* ezt úgy fogalmazza meg, hogy ekkor még nem lehet ügyvédségről mint ügyvédi osztályról beszélni.⁴ A jogszabályok oldaláról vizsgálva ez azt jelenti, hogy egységes követelményrendszer velük kapcsolatban csak az 1694-es szabályzattal jött létre. Hazánkban ez foglalta össze első alkalommal az ügyvédekre vonatkozó elvárásokat, és előírta a kötelező ügyvédi esküt is, ezzel formálisan végképp elválasztva egymástól az ügyvédeket és azokat, akik az esküről szóló levél híján nem képviselhették megbízójukat a perben. A szokásjog megerősítette e szabályt, majd 1723-ban törvényben is rögzítették, hogy az eskü letétele nélkül az ország bíróságai előtt nem lehet képviselőként eljárni. Ez azonban még csak egyfajta erkölcsi szűrőként működött az ügyvédi „pályára” lépők részére: a szabályzatban foglaltaknak való megfelelést nem vizsgálták, ahogyan azt sem, vajon az ügyvéd jogi tudása, szakértelme elegendő-e. Először *Mária Terézia* idején (1769) tették kötelezővé az ügyvédi vizsgát a működés előfeltételeként, majd 1804-től egy újabb rendelet ezt jogi tanulmányok elvégzéséhez és 2 év gyakorlati idő kimutatásához kötötte. A keretek tehát immár egyre pontosabban rögzültek, a kérdés pedig az volt, vajon elegendő-e mindez ahhoz, hogy az ügyvédség mint valóban „tisztelretméltó testület” jelenjen meg a jogkeresők szemében és az ország közéletében. A kifejezésnek mindkét tagja fontos: tisztelre (és bizalomra) méltóvá válni, illetve testületté válni. Az ügyvédség – és ezen belül a most vizsgálandó budapesti ügyvédség – 19. századi története azt mutatja, hogy a kettő egymással szorosan összefüggött. *Bónis* is épp azt tartotta jelentős különbségnek a nyugat-európai ügyvédséggel való összehasonlításban, hogy a jogászság testületi szervezete és ennek a hivatási morálja, ami létezett pl. Angliában vagy Franciaországban, évszázadokon keresztül hiányzott a középkori Magyarországon.⁵

3. Első kíséretek az ügyvédek összefogására

A 19. században azonban már a hazai ügyvédek maguk is felhívták a figyelmet arra, hogy leginkább összefogással tehetnének annak érdekében, hogy a róluk keletkezett képet újrafessék, illetve hogy az ügyvédséget mind szellemi mind erkölcsi értelemben emelni tudják, továbbá valamiféle változást érhessenek el az együttes fellépés által. A reformkorban pedig még erőteljesebbé vált az igény a közösséggé szerveződésre, az önálló szervezeti keretek megteremtésére. Nem volt teljesen előzmények nélküli az ügyvédek közti kooperáció, hiszen a *Mária Terézia* rendeletében foglaltakkal szembeni tiltakozásul már írtak a magyar kúriánál működő ügyvédek egy közös feliratot, amelyet a királyi táblához címeztek, de azzal, hogy juttassák el a királynőhöz.⁶

1827-ben az országgyűlés újraélesztette a több jogterületre kiterjedő, 1790/91-ben elhatározott kodifikációt, s a törvénykezési szervezeten belül tüzetesebben szándékozott foglalkozni az ügyvédi állapotok rendezésével is.⁷ Az eddigi rendtartások mindegyike rendeltként látott napvilágot, ezért a törvénybe foglalás komoly előrelépést jelentett volna a szabályozásban. Az

⁴ BÓNIS, A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon 11–12., VARGA, A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása 625–642.

⁵ BÓNIS, A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon 12.

⁶ KUN, A magyar ügyvédség története 207–213., FÖLDVÁRI, A magyar ügyvédség és a magyar közélet 25–34. A rendelet következtében elvégzett összeírás szerint 39 ügyvéd működött a királyi kúria mellett (az elvárt, szükséges 50-hez képest). KUN, A magyar ügyvédség története 206.

⁷ 1827:VIII. tc.

országos bizottság azonban még mindig a régi „nyomdokokon haladt”, az ügyvédek által megvalósítható jogsértéseket, a jogsértő ügyvédek elmarasztalását állítva a középpontba.⁸ A pesti ügyvédség színe-java már ekkor fellépett ezzel szemben, mivel méltánytalannak érezték ezt a beállítást. Ismét emlékiratot szerkesztettek, amelyben visszautasították, hogy a közvélemény tájékozatlanságából fakadó általánosításokat és az előítéleteket a törvényhozás a szabályozás kiinduló pontjaként fogadja el. Ahogyan *Sárkány József* fogalmazott, a pesti ügyvédség ezzel „a felébredt önértzetnek olly nemes és meleg kifejezést adott, mely már akkor öntudatos eréllyel hangsúlyozta a testületi szellem önbecsölését és bizalmat teremtő erkölcsi hatalmát”.⁹

Közös, több ügyvéd által aláírt előterjesztésekkel a következő évtizedekben is lehet találkozni. A magyar ügyvédi kar 1896-os történeti kiállításának katalógusában található pl. testületi folyamodvány 1832-ből és 1845-ből is (a fenti memorandumok azonban nem szerepeltek a kollekcióban).¹⁰ Az 1832. évi *petitumot* a Hétszemélyes Táblához intézték „*Curialis Prokatori kar*” aláírással, és törvénykezési, valamint ügykezelési kérdésekkel foglalkozott, továbbá kérték az ún. „*Procuratorie*” üresen álló termének heti 2-3 alkalommal való rendelkezésre bocsátását ülésezés, tanácskozás céljából. A későbbi, 1845-ből való tétel „*budapesti ügyvédek testületi folyamodványa*” megnevezéssel került be a gyűjteménybe. A leírás szerint 46 ügyvéd aláírását tartalmazta ez a kérvény, amelyet a személynökhöz intéztek négy témakörben: a teremhasználat kérdésköre mellett (a *Curia* akkori épületében levő ún. „régí ügyvédi termet” kívánták visszakérni, amely valószínűleg azonos a korábban már igényelt teremmel) a zugírászkodás ellen, továbbá ismét ügykezelési reformok, illetve az öltözet szabályozása iránt szólaltak fel. Az utóbbi arra irányult, hogy az ügyvédek számára írják elő a nemzeti díszöltöny hordását.

Az ügyvédség tekintélyének emelése, a magasztos célok megvalósítása érdekében társulat alapításának az ötlete is felmerült. Az első ilyen kísérletről 1832-ből van tudomásunk, amikor egy jogi szótár megalkotása érdekében kívánt együttműködni a pesti ügyvédség, ám ez a kísérlet ekkor még eredménytelen maradt.¹¹ Nem egészen egy évtized múlva, 1841-ben újra nyilvános összejövetelt tartottak és huszonegy tagból álló választmányt is alakítottak *Benyovszky Péter* elnöklete alatt. A céljuk egymás jobb megismerése, továbbá a visszaélések elleni közös fellépés volt, valamint szakmai önképzést is meg kívántak valósítani azáltal, hogy majdani gyűléseiken nehezen eldönthető jogi kérdéseket vitatnak meg.¹² E testület későbbi működéséről sajnos nemigen lelhető fel anyag, illetve a jelen információk alapján nem állapítható meg pontosan, hogy mindazok az utalások, amelyeket a pesti ügyvédséggel kapcsolatban ezt követően találni (pl. az 1845-ből származó fent említett folyamodvány) vajon mennyiben kötődnek ehhez a szerveződéshez. Annyi bizonyos, hogy a pesti ügyvédi kar, amely ekkor még „*társulaton kívüli állapotban*” volt, többször is összegyűlt a 40-es évek végén és közösen is dolgozott egy olyan ügyvédi rendtartás tervezetén, amelyet az 1847-48-

⁸ Egy későbbi ezzel ellentétes vélemény viszont épp azt mondja, hogy a törvények szigora fejlett etikai érzékre vallott, és éppen hogy emelte a becsületes munkát végző ügyvédek tekintélyét. MARKOS, Ügyvédi tisztesség és kari tekintély 134–135.

⁹ A Budapesti Ügyvédi Kamara Közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1875. 02. 20.

¹⁰ Sík, A magyar ügyvédi kar történeti kiállításának katalógusa 18-19. (173. és 177. sorszám alatti tételek). Magáról a kiállításról később még lesz szó.

¹¹ Könnyen lehet, hogy ezek már a Törvénytudományi műszótár elkészítésének első lépései voltak, hiszen annak előmunkálatai 1831-ig vezetnek vissza. Törvénytudományi műszótár, III–IV.

¹² PALUGYAY, Ügyvédek 67.

as országgyűlés elé szerettek volna terjeszteni.¹³ Az együttes törekvések mellett továbbá egyéni munkák is elkészültek. 1841-ben *ifj. Palugyay Imre* „*Ügyvédek, korszerű tervezet ezeknek ügyében*” címmel elsőként tette közzé az ügyvédi reformra vonatkozó elemzését, és ugyanebben az évben három ügyvéd (*Német György, Ócskay Ignác* és *Justh Ferenc*) is előterjesztett bizonyos reformjavaslatokat (a források hiányossága miatt egyelőre sajnos nem állapítható meg, kihez és milyen tartalommal).¹⁴ 1848-ban jelent meg *Tóth Lőrinc* „*Ügyvédi állapotok. Röpirat ügyvédi érdekekben*” című értekezése, majd szintén még ebben az évben *Kaill Sándor* „*Ügyvédreform*” című brosúrája.¹⁵ *Kaill* műve ráadásul egészen szoros kapcsolatot mutat a pesti ügyvédség készülő tervezetével, tudniillik az ügyvédválasztmány eredetileg az ő javaslatából indult ki, ám azon olyan lényegi változtatásokat tettek, amelyekkel a szerző nem tudott egyetérteni, ezért publikálta saját eredeti munkáját *Deák Ferenc* igazságügyi miniszterhez címezve.¹⁶ A sors fintora, hogy az ő írása így fennmaradt, míg a pesti ügyvédség munkálata jelen ismereteink szerint nem.

4. A Budapesti Ügyvédegylet megalakulása és a működés kezdetei

A szabadságharc eseményei meggátolták a kodifikációt, a neoabszolútizmusban pedig az oktrojált ügyvédi rendtartás autonómiával nem bíró ügyvédi választmányokat állított fel. Bár az Októberi Diplomát követően visszaállt az 1848 előtti magyar igazságszolgáltatási szervezet, és megcsillant a remény, hogy ügyvédi társulatok alapítására sor kerülhet, a provizórium idején, 1861–65 között ismét szóba sem kerülhetett, hogy bármilyen alulról induló magyar kezdeményezés szárba szökkenjen. Csak az 1860-as évek második felétől indulhatott meg az önszerveződés, és jöhettek létre az ügyvédegyletek, amelyek céljai a tudományos művelődés, a testületi szellem felébresztése, az ügyvédek megillető erkölcsi hitel és tekintély fenntartása, törvényjavaslatok előkészítése és ezáltal a hazai jogélet fejlesztése, valamint özvegyeik, árváik segélyezése voltak.¹⁷

Mind közül ekkor is élen jártak a budapesti ügyvédek: „(...) a fővárosi ügyvédi kar volt az, mely a legujabb időkben is minden módot és alkalmat megragadott a testületi szellem ébresztésére, nemesbítésére, s az erkölcsi solidaritás eszményének érvényesítésére. A mit évtizedek hosszú sora nem tudott megérlelni, a mit nem lehetett még az időben a törvényhozás terén diadalra juttatni, megkísérelte azt társulati téren megközelíteni”.¹⁸ A budapesti ügyvédegylet létrehozását *Sárkány József* már 1865. november 4-én egy ügyvéd-összejövetel alkalmával indítványozta, ötlete pedig nyomban teljes elismerésre és helyeslésre talált kartársai részéről.¹⁹

¹³ Életképek 1847/20. 641., *Kaill*, *Ügyvédreform* 6., *Tóth*, *Ügyvédi állapotok* 52.

¹⁴ *Sík*, A magyar ügyvédi kar történeti kiállításának katalogusa 19. (175. tétel).

¹⁵ *Korsósné*, Az ügyvédi kamarák megszületése 17–30.

¹⁶ *Tóth*, *Ügyvédi állapotok* 52., *Kaill*, *Ügyvédreform*, 6., 1848 nyarán *Deák* több jogterület kodifikációját is próbálta megkezdeni, és a perrend kapcsán az ügyvédségre is sort akartak keríteni. *Korsósné*, Az ügyvédi kamarák megszületése 23.

¹⁷ *Korsósné*, Az ügyvédi kamarák megszületése 31–37., 95., *Kun*, A magyar ügyvédség története 303–304.

¹⁸ *Sárkány József* ünnepi beszéde 1875. 02. 20.

¹⁹ A tanácskozás célja eredetileg az volt, hogy *Thanhoffer Pál* bíró megkeresésére az igazságszolgáltatás helyzetének javításáról alakítsanak ki véleményt és adjanak neki tanácsot az ügyvédek. *Kun*, A magyar ügyvédség története 302–303., *Korsósné*, Az ügyvédi kamarák megszületése 95. A kassaiak sem maradtak el sokkal, 1865. 12. 03-án már ott is „előleges értekezletet” tartottak és választmányt küldtek ki az alapszabály előkészítésére, de aztán 1866 őszéig húzódott ennek elkészülte. Az alakulás náluk is 1867 őszére tolódt. *Törvénytörvényi Csarnok* 1866/76. 308., 1867/72. 300.

Az alakulás azonban mégsem ment olyan egyszerűen, mint ahogyan az első látszatra tűnt. Noha egy bizottság már hamarosan kidolgozta az alapszabály-tervezetet, az összehívott gyűlésen azt nem támogatta mindenki egyöntetűen, néhányan ahhoz ragaszkodtak, hogy zártkörű ügyvédi egyesület legyen, mások viszont országos jogtudományi egyesületet szerettek volna létrehozni. Így újabb tárgyalásokra került sor, míg megállapodtak és elfogadták a „Budapesti ügyvéd egyesület” nevet, továbbá annak alapszabályait.²⁰ A több lapban és többször is közreadott 1866. április 26-án kelt meghívóban – amely május 30. délután 5 órára szól, az ún. 40-es bizottság által „véglegesen” megállapított alapszabály-tervezet megvitatására – a budapestieken kívül a vidéki ügyvédek is invitáltak.²¹ Az egyesületi alapszabályok (3–4. §) ugyanis különbséget tettek rendes és tiszteletbeli tagok között, az előbbieket pedig alapítókra, rendes beltágra és kültágra osztották, aszerint, hogy Budapest területén belül vagy kívül laktak. Rendes alapító tag az lehetett, aki legalább 200 Ft alapítványi tőkét fizetett be az egyesület javára. Az alapító és a tiszteletbeli tagok tagsága élethosszig illetve az egyesület fennállása idejéig tartott, míg a többi tag esetében öt évente meg kellett újítani az „alírást”, azaz a tagságot (6. §). A tagságról szólva említést érdemel, hogy annak alapja nem az volt, hogy valaki folytat-e ügyvédi gyakorlatot, hanem hogy rendelkezik-e ügyvédi oklevéllel. Így olyan az igazságszolgáltatásban vagy a közigazgatásban működő neves jogászok is tagjai lehettek (és lettek is) az ügyvédegysületnek, akik nem az ügyvédi pályán dolgoztak.²²

Az egyesület megalakulását be kellett jelenteni a belügyminiszternek, s az általa jóváhagyott alapszabályokat 1867-ben a hírlapokban is közzétették.²³ Horváth Károly ideiglenes egyesületi elnök 1867. augusztus 2-án intézett nyilvános felhívást az ügyvédi karhoz, amelyben örömet fejezte ki, miszerint végre eljött az idő, „hogy karunk érdekeinek emelésére az egyesek nemes szándéka és tettereje egyesüljön”. Szólt az egyesület céljairól (az ügyvédi kar társadalmi érdekein kívül a tudomány előmozdítása, a tagok és családtagjaik segítése)²⁴, és arról, hogy ezeket annál könnyebben el

---

²⁰ KUN, A magyar ügyvédség története 303. A Budapesti ügyvédegysület alakulási évének – valószínűleg az első erre irányuló javaslat igenlésétől számítva – 1865-öt szokták tekinteni, de 1866-ban fogadták el az alapszabályokat, amelyek 17. §-a szerint az egyesületi pecséten a „Budapesti ügyvédi egyesület 1866.” körirat szerepelt, maga az alakuló közgyűlés pedig a belügyminiszteri jóváhagyást követően 1867-ben volt. A budapesti ügyvédi egyesületnek a m. kir. miniszterium által jóváhagyott alapszabályai, Jogtudományi Közlöny 1867/33. 185–188. A nevet nem következetesen használták, pl. az alakuló közgyűlésre szóló felhívásban a „pest-budai ügyvédi egyesület” elnevezés szerepelt. Jogtudományi Közlöny 1867/36. 216.

²¹ Különb-félék. Simon Florent bizottmányi elnök aláírásával. Jogtudományi Közlöny 1866/20. 319. Értésítés. Törvénytörvényi Csarnok 1866/35. 140., 1868/41. 164.

²² Pl. bírák is tagok lettek, sőt Horvát Boldizsár igazságügyi miniszter is jelentkezett alapító tagnak. Tárcza. A „Budapesti ügyvédi egyesület” f. hó 5-ki közgyűlése. Jogtudományi Közlöny 1867/45. 283. Előfordult azonban, hogy ez ellentétet is szült az egyesületen belül, mint azt egy 1869-ből „egy egyesületi ügyvéd” aláírással megjelent vélemény is tükrözi. Röviden arról volt szó, hogy az egyesület közgyűlésében leszavaztak egy indítványt, amely egy elhunyt kartársról való jegyzőkönyvi megemlékezésre vonatkozott. A szerző úgy vélte, az ellenvéleménynek hangot adó tag azért nem állt a javaslat mellé, mert nem gyakorló ügyvéd, hanem hivatalnokként dolgozik, így „reá nézve egészen kétes becsű kincsnek tekinti az ügyvédi testület erkölcsi tekintélyét, mert ő egy más testületnek lévén tagja, — főleg ennek tekintélyét óhajtja emelni.” A b.-pesti ügyvéd-egysület f. évi r. közgyűléséből. Törvénytörvényi Csarnok 1869/18. 69–70.

²³ Jogtudományi Közlöny 1867/33. 185–188., 192., Törvénytörvényi Csarnok 1867/63. 254., 257–258.

²⁴ Az alapszabály pontosan a következőképpen határozta meg az ügyvédegysület céljait (1.§): „Az ügyvédi testület megillető erkölcsi hitel és tekintély fenntartása, — tudományos képzettségének előmozdítása, — a jog- és államtani ismeretek fejlesztése és terjesztése; különösen a hazai törvénykezés terén felmerült jogkérdések fejtegetése, a törvénykezési hiányok feletti véleményezés, a czélszerűeknek mutatózó javaslatok törvényszabta módokon és helyeken előterjesztése és ekekép egyesületi közreműködés a hazai jogélet egységes fejlesztése és javítására; végre a betegség vagy egyéb szerencsétlenség által sújtott és megszorult egyesületi tagoknak, ezek özvegyeinek és árvának segítése; szóval: az ügyvédi testület társadalmi összes érdekeinek előmozdítása.”

tudják majd érni, minél több tagot számlál az egyesület, így felhívta „Magyarország összes okleveles ügyvédeit, hogy a budapesti ügyvédi egyesületbe, mint tagok belépni szíveskedjenek”.²⁵

Magát az alakuló közgyűlést 1867. szeptember 28-ra tűzték ki, a helyszín a „városi tárgyalási terem” volt. A hirdetőben az is szerepelt, hogy akkor fogják megalakulni nyilvánítani az egyesületet, ha a résztvevők száma a már írásban jelentkezettek kivételével a 100 főt eléri.²⁶ Az első „felvonás” eredményes volt, mert az alapszabályt aláírásukkal már ekkor sokkal többen fogadták el magukra kötelezőnek, mint azt az alakuláshoz elvárták, ám az alakulási közgyűlés nem tudta elvégezni a munkáját az első alkalommal, így azt október 19-én folytatták a „városi törvényszéki tárgyalási nagyteremben (Piaristák)”²⁷, amikor a már aláírt és még aláírni kívánó tagokat ismét felhívták megjelenésre, hogy az alakulást befejezhessék és az egyesületi tisztségviselőket és választmányi tagokat is megválaszthassák.²⁸ Ez azonban nem történt meg 19-én. Az ideiglenes elnök hosszú ünnepi beszédet tartott, amelyet a Jogtudományi Közlöny teljes egészében közölt, azzal a jegyzettel, hogy a soron következő lapszámban az ülés jegyzőkönyvét is közreadják.²⁹ A következő szám viszont csak egy tömör, pár soros összefoglalót tett közzé a gyűlésről, amelynek végén a következőt kissé pikáns megjegyzés olvasható: „F. hó 26-án fognak a választmányi tagok s egyesületi tisztségviselők választatni. Reméljük, hogy az egyesület ekkor haladéktalanul szellemi működését is megkezdendi, mert eddig ugyan lassan haladtunk.”³⁰ Végül a folytatólag tartott közgyűlés 1867. november 5-én eredménnyel járt, az alakulás befejeződött.³¹

Az első rendes közgyűlést 1868. január 26-án tartották, tudniillik a rendes közgyűlés megtartására minden év január harmadik vasárnapját írta elő az alapszabály (19. §). Ekkorra 284 tagja volt az egyesületnek.³² Az első, 1868. évben három közgyűlésre is sor került.³³ (Rendkívüli közgyűlést az elnöknek akkor kellett összehívnia, ha a választmány vagy legalább 20 rendes tag az indokok felsorolásával ezt írásban kérte.)

Az ügyvédegylet megalakulása és megítélése körül még ez idő tájt is akadtak nézeteltérések. A Jogtudományi Közlöny 1868. évi első számában számolt be arról, hogy milyen tartalmú támadás érte a Magyar Újság hasábjain az egyesületet, és egyetértőleg közölték a titkár válaszát is azzal a megjegyzéssel, hogy úgy érzik, az egyesület létrejötte inkább üdvözlendő, és semmi szükség a gáncsoskodásra, ami csak rontja az ügyvédi kar hírnevét. (A támadó, bizonyos V. G. főképp azt kifogásolta, hogy az ügyvédegylet szellemisége nem eléggé szabadelvű, nem találta kellően magasztosnak az egyesületi célokat, továbbá a felvételtől vagy fel nem vételtől szóló döntéshozatalt is kifogásolta. A cikk az sejteti, hogy esetleg egy fel nem vett, sértődött jogász állhat a monogram

²⁵ Különlélek. Jogtudományi Közlöny 1867/33. 192.

²⁶ Felhívás a pest-budai ügyvédi egyesület alakulási közgyűlésére. Jogtudományi Közlöny 1867/36. 216., Törvényszéki Csarnok 1867/69. 284. Az azonos című, tartalmú és szinte azonos szövegezésű felhívásokban egy sajtóhiba miatt lényeges eltérés mutatkozott. Az ülés napjaként a Jogtudományi Közlönyben 09. 28., míg a Törvényszéki Csarnokban – tévesen – 09. 26. szerepelt. A tévedést egy későbbi lapszámban feltűnően szedve korrigálták. Törvényszéki Csarnok 1867/71. 296.

²⁷ Valószínűleg ugyanezt jelölte az előző felhívás „városi tárgyalási terme” is.

²⁸ Felhívás a pest-budai ügyvéd urakhoz. Jogtudományi Közlöny 1867/41. 256., Törvényszéki Csarnok 1867/79. 330.

²⁹ Jogtudományi Közlöny 1867/42. 257–260.

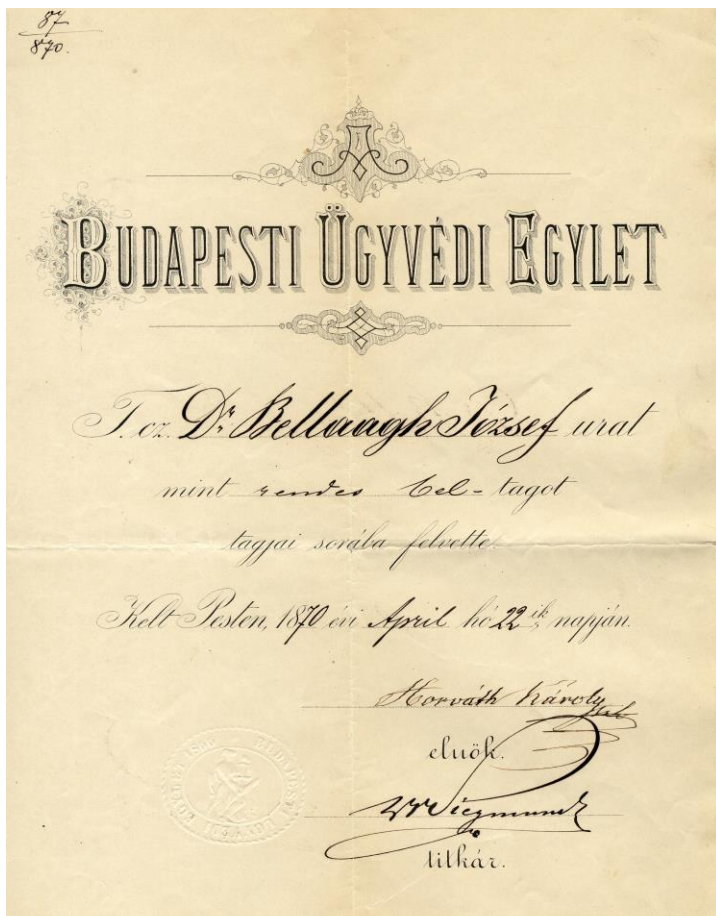
³⁰ Különlélek. Jogtudományi Közlöny 1867/43. 272.

³¹ Maga az elnök is megjegyezte: „hogy az idő előhaladt, s egyesületünk későn ébredt életre; azért gyors és kettőzötetett munkásságra van szükség.” Tárca. A „Budapesti ügyvédi egyesület” f. hó 5-ki közgyűlése. Jogtudományi Közlöny 1867/45. 282–283.

³² A budapesti ügyvédi egyesület által Pesten 1868. évi január hó 26-án tartott közgyűlés jegyzőkönyve. Jogtudományi Közlöny 1868/7., 49.

³³ Elnöki jelentés a budapesti ügyvédi egyesületnek 1868-ik évi működéséről. Jogtudományi Közlöny 1869/6. 41.

mögött.)³⁴ Az első közgyűlés is hangos volt azoktól az esetektől és az ezek által kiváltott vitáktól, amelyek középpontjában az alapszabály ama rendelkezésének érvényesítése állt, hogy a tagfelvételtől a választmány dönt titkos szavazással, és a döntést nem kell indokolni, a visszautasítással szemben pedig a közgyűléshez lehet folyamodni. Volt, aki visszavonta kérelmét, arra hivatkozva, hogy nem is kíván olyan társulat tagjává válni, ahová csak fellebbezéssel tud bejutni, más becsületbíróság kiküldését szeretne volna ügyében. Hosszas vitatkozás után végül elvetették az alapszabályok módosítását, a metódus az előbb ismertetett maradt.³⁵

Az egyesület tagjaiból igazgató választmányt alakított, amely harminc választmányi tagból, valamint a szintén választott hét egyesületi tisztviselőből állt (elnök, alelnök, titkár, ügyész, pénztárnok, ellenőr, könyv- és irattárnok). Első alkalommal az alakuló ülésen, később a rendes éves üléseken kellett a választásokat lefolytatni, a mandátum 1-1 évre szólt, a tisztségviselők a közgyűlés által megállapított fizetésben részesültek (15–16. §). Az első elnök Horváth Károly, az első alelnök a kezdeményező Sárkány József lett, titkár Matolay Elek, pénztárnok Polgár Mihály, ellenőr Funták Sándor, könyv- és irattárnok Bogdány Lajos, ügyész Gál Ernő.³⁶ (Később a jegyzőkönyveket, adatokat összefoglaló módon az egyesületi évkönyvek tartalmazták, az elsőt az 1869-70-es évekről adták ki).³⁷

1. kép: A Budapesti Ügyvédi Egyletbe rendes tagként történt felvételtől kiállított okirat Bellaagh József részére³⁸

Az 1867. év végén már előkészületeket tettek a szakosztályok megalakítására,³⁹ amelyek közül némelyik még decemberben, a többi a következő januárban létrejött és még 1868-ban

³⁴ Budapesti ügyvédegylet. Jogtudományi Közlöny 1868/1. 6–7.

³⁵ Különfélék. (A budapesti ügyvédegylet) Jogtudományi Közlöny 1868/5. 40.

³⁶ A „Budapesti ügyvédi egyesület” f. hó 5-ki közgyűlése. Jogtudományi Közlöny 1867/45. 282.

³⁷ SIEGMUND, A Budapesti ügyvéd-egylet évkönyve 1869/70

³⁸ Magyar Nemzeti Digitális Archívum, https://mandadb.hu/tetel/388617/Bellaagh_Jozsef_a_Budapesti_Ugyvedi_Egylet_rendes_tagja_1870, felhasználási licenc: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0> (2020. 07. 02.)

³⁹ Különfélék. (A Budapesti ügyvédi egyesület) Jogtudományi Közlöny 1867/52. 352.

megkezdtek működésüket is.⁴⁰ Elsősorban a négy szakosztály és a havonta tartandó rendes ülések szolgálták a tudományos működés kifejtésére.⁴¹ Az egyesület könyvtárat hozott létre,⁴² helyiségekkel rendelkezett (ezek közül egyik a könyvtár, egyúttal olvasóterem is) és személyzetet is tartott.⁴³ Az alapszabály az igazgató választmányra bízta, hogy „az egyesületi működéseknek megfelelő alkalmas szállásról” gondoskodják (12.§). Az első rendes közgyűlésen a titkár arról számolt be, hogy még nem sikerült helyiséget szerezni, de Szent György napjától már biztosítva lesz, majd egy későbbi rendes ülésen a nyárra ígéri a beköltözést.⁴⁴ Az egyesület helyiségeit a Váci utcában az ún. Szentkirályi-féle házban rendezték be és 1868 szeptemberében már itt tartottak ülést.⁴⁵

Az első közgyűlés azt is elfogadta, hogy az egyesület hivatalos lapja a Jogtudományi Közlöny lesz, így ha a soron következő számtól a beharangozással ellentétben még nem is, de 1868. február 16-tól már mint „A budapesti ügyvédi egyesület közlönye” jelent meg, amelyben a közgyűlések hiteles jegyzőkönyveit is közzétették.⁴⁶

Az alapszabályok 12. §-a alapján még az 1867 novemberi alakuló közgyűlésen megalkotott házi szabályaikból kiolvasható továbbá az egyesületi működés néhány fő vonása.⁴⁷ Eszerint az egyesület helyiségei reggel 9-től este 10 óráig, és amennyiben valaki még jelen volt, legfeljebb éjfélig tartottak nyitva, azokat a tagok és a vendégeik általában szabadon használhatták, főként „társalgás és olvasásra”, a játék minden formáját azonban az egyesület falai közül kizárták. A rendes ülési termet és a választmányi ülés termét csak akkor vehették igénybe a tagok, amikor ezekben ülést nem tartottak. A rendes ülés nem azonos a fentebb tárgyalt közgyűléssel, amelyre a helyszínt esetről esetre a választmány határozta meg. (Egy közös volt mégis ezekben az ülésekben: mindegyikben tiltották a házi szabályok a dohányzást.) Az egyesületi könyvtárat és a hírlapokat a tagok és vendégek helyben szabadon használhatták, és kölcsönözni is lehetett (egy személynek egyszerre csak egy munkát, legfeljebb egy hétre). Az egyesület által alkalmazott szolgálkat azonban senki nem vehette igénybe „a helyiségeken kívül teljesítendő szolgálatra”. A közvetlen társalgáson kívül a tagok az e célból a

---

⁴⁰ Külömfélék. (A budapesti ügyvédegylet) Jogtudományi Közlöny 1868/5. 40., Külömfélék. (A budapesti ügyvédegylet) Jogtudományi Közlöny 1868/7. 56. Elnöki beszéd, a budapesti ügyvédi egyesületnek 1869. jan. 31-én tartott első rendes közgyűlésén, SIEGMUND, A Budapesti ügyvéd-egylet évkönyve 1869/70 9., KORSÓSNÉ, Az ügyvédi kamarák megszületése 55.

⁴¹ Már kb. egy év elteltével kritika is érte az egyesületi apparátus nehézségét, hogy a szabályok szerinti működés sokszor túlságosan és feleslegesen elnyújtja a tárgyalási folyamatot, esetenként akadályozza a gördülékeny szakmai munkát. Budapesti ügyvéd egyesület. Törvényszéki Csarnok 1869/7. 28.

⁴² TAKÁCS, Alternatív könyvtárak 14–15.

⁴³ Az első évben valószínűleg még csak 1 főt alkalmaztak, legalábbis a közgyűlésben elfogadott költségelőirányzat szerint. Külömfélék. (A budapesti ügyvédegylet) Jogtudományi Közlöny 1868/5. 40.

⁴⁴ Külömfélék. (A budapesti ügyvédegylet) Jogtudományi Közlöny 1868/5. 40., Jogtudományi Közlöny 1868/21. 161.

⁴⁵ Jogtudományi Közlöny 1868/39. 308., 1868/40. 314. Ugyanekkorától, 1868. szeptember végétől költözött ebbe az épületbe, a 3. emeletre a Jogtudományi Közlöny szerkesztői irodája is, amely előtte a Deák utca 14. alatt működött. Jogtudományi Közlöny 1868/38. 297., Jogtudományi Közlöny 1868/39. 301. A Szentkirályi-ház a később „Thonet-házként” nevezetessé lett épület szomszédságában található saroképület volt. Fővárosi Lapok 1890/263. 1933.

⁴⁶ Külömfélék. (A budapesti ügyvédegylet) Jogtudományi Közlöny 1868/5. 40., 1868/6. 41., 1868/7. 49. 1969-ben felvetődött, hogy ez változzon meg és a Törvényszéki Csarnok legyen az új hivatalos egyesületi közlöny, tekintettel arra, hogy „az ügyvédegyletek függetlenségének jobban megfelel, ha független, nem a kormánytól függő szaklap által képviseltnek”, de a javaslatot elvetették. Törvényszéki Csarnok 1869/11. 44. (A Törvényszéki Csarnokot később a debreceni, majd az eperjesi ügyvédegylet választotta hivatalos lapjául és a Jogtudományi Közlöny a budapestiek mellett később további egyesületek – nagyváradi, kassai, kolozsvári stb.– hivatalos lapjává is vált. A budapesti egyesület 1872-ig szerepelt a Jogtudományi Közlöny címlapján, egyéb ügyvédegyletek pedig 1876. év végéig.)

⁴⁷ Tárcza. A „Budapesti ügyvédi egyesület” f. hó 5-ki közgyűlése. Jogtudományi Közlöny 1867/45. 283., SIEGMUND, A Budapesti ügyvéd-egylet évkönyve 1869/70 230–231.

helyiségekbe kitett fekete táblán rövid üzeneteket, értesítéseket hagyhattak egymásnak, „*melyek azonban 48 óra múltán letöröltetnek*”. Hirdetéseket is ki lehetett függeszteni ugyanitt, de ezekre előbb meg kellett szerezni a titkár ellenjegyzését. Hogy elkerüljék a különböző, az egylethez beérkezett aláírási ívek „*alkalmatlan kínálását*”, minden ilyesmit szintén e tábla közelében egy asztalon helyeztek el. Ugyanitt találták a tagok a panaszkönyvet, amelybe panaszaikat és kívánságaikat jegyezhettk be („*mindennemű panaszok, akár a helyiségek rendét, akár a szolgálak eljárását tárgyaazzák, akár pedig a helyiségek czélszerűbb kezelését tárgyaazó kívánságok*”).

5. Az ügyvédegylet szerepe az ügyvédi rendtartás és a Budapesti Ügyvédi Kamara létrejöttében

Az ügyvédegyletek mérföldkövet jelentettek az ügyvédi kar hazai szerveződéstörténetében, azonban a budapesti ügyvédségnek a többinél is komolyabb szerep jutott, különösen a jogszolgáltatással kapcsolatos reformok ügyében. Ahogy Kun László írja a századvégen: „*szellemi tevékenységét a kormány gyakran igénybe vevén [...] csakhamar oly erőt fejtett ki a jogtudomány s törvénykezés terén, hogy az igazságügyi kormányzásnál még nagyobb méltatásra talált*”.⁴⁸

Az egylet IV. (bírói szervezeti, magánjogi, perrendtartási és jogtanulmányi) szakosztálya már részt vett az 1868-as polgári törvénykezési rendtartás javaslatának bírálatában, sőt, saját értékelésük szerint a polgári bíraskodás alapelveinek kidolgozásában is döntő szerepet vállalt.⁴⁹ Ugyanez a szakosztály 1868-ban bizottmányt küldött ki az ügyvédi rendtartás alapelveinek kijelölésére, akár önálló javaslat szerkesztésére.⁵⁰ A Siegmund Vilmos vezetésével dolgozó bizottság az utóbbi utat választotta, 1869-re elkészült tervezetüket a szakosztály 10 ülésen keresztül kb. két hónapig tárgyalta, majd a rendes ülés elé terjesztette. 1870-ben a közgyűlés is elfogadta a „*Törvényjavaslat az 'ügyvédrendtartás' tárgyában. (Magyar- és Erdélyország számára.)*” című munkát, amelyet novemberben felterjesztettek az igazságügyi minisztériumhoz. Ez természetesen önmagában még nem jelentett volna semmi különösét, hiszen készültek már korábban is, pl. a reformkorban, olyan tervezetek, amelyek aztán semmiféle hatást nem gyakoroltak a törvényhozásra. Ez a munka azonban gerincét képezte az 1874. évi ügyvédi rendtartásnak, de legalábbis a törvény legelső, 1871-ben az igazságügyi miniszter által szakmai véleményezésre közzétett tervezetének.

A minisztériumban ugyanis az ügyvédi rendtartás ezzel párhuzamosan készülő javaslatát a beérkezett operátum alapján újból átvizsgálták és több helyen módosították, sőt egyes szakaszait (ezeket az 1871-es minisztériumi javaslat pontosan felsorolja) az ügyvédegyleti szövegezés precizitása, szabatosabb és teljesebb volta miatt abból szinte szóról szóra átvették. Elismerték, hogy az anyag azért is különös figyelmet érdemel, mivel a hazai ügyvédi karnak saját viszonyai rendezésére vonatkozó nézeteit tükrözi, így „*a közvélemény legjogosabb nyilvánulásának tekinthető*”.⁵¹ Hangsúlyozták annak fontosságát, hogy a rendtartás alapvető elveiben (egység, testületi vagy

⁴⁸ KUN, A magyar ügyvédség története 304.

⁴⁹ „*kidolgozta a bírói szervezési alapelveket*”, Elnöki beszéd, a buda-pesti ügyvédi egyletnek 1869. jan. 31-én tartott első rendes közgyűlésén. SIEGMUND, A Budapesti ügyvéd-egylet évkönyve 1869/70 10.

⁵⁰ A Budapesti ügyvédegylet negyedik (bírói szervezeti, stb.) szakosztályának évi jelentése 1868. és 1869. évről. SIEGMUND, A Budapesti ügyvéd-egylet évkönyve 1869/70 127.

⁵¹ Javaslat az ügyvédi rendtartás tárgyában (1871). Indokolás 47.

kamarai elv, felelősség, fegyelmi hatáskör, képzettség, önállóság és függetlenség, szabad működés és szabad verseny, ellentételezés) az ügyvédség és a kodifikátorok kezdettől fogva egyetértettek.⁵²

Az átdolgozásokat követően 1873-ban az országgyűlés elé kerülő törvényjavaslatot a budapesti ügyvédi kar némi elfogultsággal úgy értékelte, hogy az „egészben és nagyjában (...) az egyesület munkálatával megegyezik”, továbbá: „A budapesti ügyvédi egyesület munkálkodása alig találhatott bódítóbb elismerést, mint melyet az ügyvédi rendtartás nyújt, midőn ennek indokolásában elismertetik, hogy az egyesület által beterjesztett tervezet alapján a törvényjavaslat átdolgoztatott és az egyesület munkálatának legtöbb rendelkezése szabatosabb és kimerítőbb szerkezete miatt egészben elfogadtatott.”⁵³

Mindeme előzményeket⁵⁴ követően született meg az 1874. évi XXXIV. törvénycikk, az első modern magyar ügyvédi rendtartás. A benne foglalt felhatalmazás alapján az igazságügyi miniszter 35.365/1874. december 28-án kiadott körrendeletével meghatározta a kamarák székhelyeit és beosztását, a következő évben pedig megalakult az ország 28 ügyvédi kamarája.⁵⁵ Az eredeti tervek, az 1871-es javaslat szerint csupán 15 kamara lett volna, tudniillik a külföldi minták vizsgálata alapján nagyobb létszámú ügyvédi kamarák létrehozása tűnt célszerűnek. Az alacsony kamarai taglétszámban rejtett ugyanis némi elfogultság pl. a testületen belüli bíráskodás szempontjából.⁵⁶ Végül – nem szakítva magával az eredeti megfontolással – a törvény előírta, hogy egy kamara létrehozásához minimum 30 ügyvéd szükséges, de azt nem szabta meg, hogy összesen hány kamara lehet az országban.

A Budapesti Ügyvédi Kamara esetében ez a megszorítás mintegy felesleges volt. Az alakuló közgyűlésen ugyanis 430 fő ügyvéd vett részt. Hozzá kell tenni, hogy a miniszteri rendelet alapján ez nem csupán a fővárosi ügyvédséget jelentette, hanem a budain és a pestin kívül az Esztergomi, a Kalocsai valamint a Pestvidéki királyi Törvényszék területén működő ügyvédek is ide tartoztak. Még akkor is érdemes ezt megjegyezni, ha tény, hogy a fővárosi ügyvédség már ekkor is jóval nagyobb létszámot tett ki, mint a vidéki.⁵⁷ Az, hogy a kamara vidéki tagokkal fog megalakulni, már az előző év végétől kezdve élénken foglalkoztatta a budapesti ügyvédeket és okozott „mozgalmakat” az ügyvédségen belül. Különböző nézetek láttak arról napvilágot, hogy a kamarai tisztséget betöltők, valamint a választmányi tagok közül (az erre vonatkozó törvényi előírások figyelembe vételét követően is) mennyi vidéki és mennyi fővárosi ügyvéd legyen.⁵⁸ Előzetes tárgyalásokat, értekezleteket tartottak az ügyvédek, és a kortársak beszámolóí szerint igen heves érzelmeket váltottak ki a közelebbi kamarai választások. Végül a hetekig tartó „pártcsatározásokat” követően úgy jutott nyugvópontra a vita, hogy a választás előkészítésére egy ún. „ajánló hetes

---

⁵² Apróbb vita abban kimutatható az egyesület és a minisztérium között, hogy az alapelvek végső soron melyik szervtől származtak, mert mindegyik magának tulajdonította ezek kidolgozását. KORSÓSNÉ, Az ügyvédi kamarák megszületése 56.

⁵³ A rendes ülés elintézett tárgyai. Észrevételek az „ügyvédrendtartási törvényjavaslatra”. SIEGMUND, A Budapesti ügyvéd-egyesület évkönyve 1871 61.

⁵⁴ Részletesebben lásd KORSÓSNÉ, Az ügyvédi kamarák megszületése 55–58.

⁵⁵ Hozzá kell tenni, hogy a minisztérium eredeti tervei szerint csak 24 kamara lett volna, ügyvédi kéréseknek engedve határozott meg végül a rendelet 27 kamarát, és csak 1875 őszén módosították a kamarák számát 28-ra (miközben a szombathelyi kamara az eredeti rendeletben foglaltakkal ellentétben még áprilisban önállóan megalakult). MÁTHÉ, A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet 404., Jogtudományi Közöny 1875/1. 8., KORSÓSNÉ, Az ügyvédi kamarák megszületése 92–93.

⁵⁶ Javaslat az ügyvédi rendtartás tárgyában (1871). Indokolás 58–59.

⁵⁷ TÓTH, A budapesti ügyvédi kamara alakulásáról 8., Sőt, júniusban már meghaladta a kamarai tagok létszáma a 700 főt. Jogtudományi Közöny 1875/26. 224.

⁵⁸ TÓTH, A budapesti ügyvédi kamara alakulásáról 7–8.

bizottságot” hoztak létre. Ez a bizottság, úgy tűnik, be tudta tölteni a közvetítő szerepet a különféle nézetű tömörülések között és mindegyik irányzat véleményét figyelembe véve egy névsort állított össze a kamarai posztokra jelentkező és ajánlott személyekből. Ezt a listát – noha nem tették zárttá – a közóhaj összefoglalásának tekintették. Csak olyan személyeket vettek rá fel, akikről úgy vélték, hogy a közbizalom méltán tartja őket érdemesnek valamely kamarai tisztség betöltésére, és akik nem tartoznak egyik szélsőséges, önös érdekeket szem előtt tartó klikkhez sem. A kíváncsi úgy szól, hogy a kamarai választás során pártállástól függetlenül mindenki gondoljon a magasztos célra, a magyar ügyvédi kar reputációjának helyreállítására.⁵⁹

Az alakuló ülést 1875. február 20-án tartották a pesti megyeháza üléstermében, amely alkalmas volt ekkora létszám befogadására. Az épület már korábban is szolgált a vármegyei közgyűlések tartásán kívül jeles célokat.⁶⁰ A budapesti ügyvédségnek alkalmas saját épülete ekkor még nem is volt, az épp létrejövő kamarának pedig nyilvánvalóan semmilyen. Az elhelyezésről 1875 nyaratól van adat, ugyanis a Jogtudományi Közlönyben is hírül adták, hogy a kamara június 15-től a belvárosi Zöldfa utca (ma Veres Pálné utca) 12/a alatti „saját helyiségeibe” költözött.⁶¹ Székházépítés céljaira a székesfőváros csak később, 1893-ban adományozta azt a Szemere utca és Szalay utca sarkán lévő telket, amelyen ma is áll a kamara épülete.⁶² Az adomány előzményei 1892-re nyúlnak vissza, és a fővárosi közgyűlés ezzel a nagylelkű felajánlással egyúttal az ügyvédek által kifejtett pozitív ténykedést is elismerte. Az adományozást a belügyminiszter 1893. május 1-jén kelt 33921. (III. 5.) sz. rendeletével jóváhagyta, a szerződés a székesfőváros és a kamara között így júliusban létrejöhetett. A szerződés tartalmazta, hogy az e telken emelendő épületet ne használhassák idegen célokra, hanem kizárólag olyanokra, amelyek a kamarának akár mint hatóságnak, akár mint autonóm ügyvédi testületnek természetéből, rendeltetéséből, hatásköréből, vagy önmaga által hatáskörén belül, vagy törvényben kitűzött és kitűzendő feladataiból folynak. A tulajdonjogot hamarosan átjegyezték, a telket a kamara birtokba is vette és választmányt küldött ki az építkezés előkészítésére, azzal a céllal, hogy azt már 1894-ben megkezdjék. Az épület végül a Millennium évére, 1896-ra készült el, és rendkívüli közgyűlés keretében tartott ünnepséggel nyitották meg.⁶³

Visszatérve a kamara megalakulására, a nyitó beszéd megtartására *Sárkány József*⁶⁴, a Pesti királyi Törvényszék 1871-ben kinevezett elnökét kérték fel, hiszen a rendtartás azt írta elő (110.§), hogy az alakulás végett az a törvényszéki elnök hívja össze a kamara kerületébe tartozó összes

⁵⁹ SIEGMUND, A budapesti ügyvédi kamara alakulása 1.

⁶⁰ Mindaddig például, amíg a Magyar Tudományos Akadémiának saját épülete és reprezentatív terme nem volt (1865), az Akadémia üléseit jobbra itt, a pesti Vármegyeháza dísztermében tartotta. Az MTA székháza, <https://mta.hu/hatteranyagok/az-mta-szekhaza-105350> (2020. 07. 21.)

⁶¹ Jogtudományi Közlöny 1875/25. 216., <https://hungaricana.hu/hu/budapest-idogep/terkep/> (2020. 07. 21.)

⁶² A döntés az 1893. február 22-én tartott fővárosi közgyűlésen született. *Ügyvédek Lapja* 1894/13. 5.

⁶³ Jogtudományi Közlöny 1896/38. 304.

⁶⁴ *Sárkány József* (1828 – 1903) ügyvédi oklevelét 1847-ben szerezte. Az 1848-as pozsonyi országgyűlésen a pest megyei követek mellett működött, Kossuth követi irodájának is a főnöke lett, majd Kossuth pénzügyministersége kezdetekor maga mellé vette elnöki fogalmazónak. A szabadságharcban hadbíró volt, de harcolt is, és őrnagyi címig vitte. Rövid külföldi tartózkodásból 1850-ben visszatérve ügyvédként működött, később Pest városa képviselőtestülete tagjává választotta. 1869-ben nevezték ki bírónak a királyi ítélőtáblához, emellett a pestkerületi esküdtszéki sajtóbírórság teendőivel megbízott táblai küldöttség elnök is volt. 1871-től a Pesti királyi Törvényszék, majd 1872-től 1875 októberéig volt a – miniszteri biztosként általa megszervezett – Budapesti királyi Törvényszék elnöke, majd tanácselnöke. 1886 végén a Budapesti királyi Itélőtábla alelnökévé nevezték ki, ahol 1887. 01. 03-tól a büntető szakosztályt vezette. 1901-ben vonult nyugalomba. Aktív éveiben választmányi tagja volt a Magyar Jogászegyletnek, alelnöke az Országos Jogászegyűlés állandó bizottságának, bizottsági tagja a székesfőváros és Pest vármegye törvényhatósági képviselőtestületének. SZINNYEI, Magyar írók [https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/\(2020.07.21.\)](https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/(2020.07.21.))

ügyvédet, majd nyitja meg az alakulási gyűlést, amelynek székhelyén az ügyvédi kamara feláll. Ez – amellet, hogy megfelelt a törvényi rendelkezéseknek – szerencsés egybeesés is volt, hiszen ő maga korábban ügyvédként működött, sőt mint fent említettem, ő volt a Budapesti Ügyvédegylet „ötletgazdája” és első alelnöke is. *Sárkány József* ünnepi nyitó beszédében már az üdvözlés során kifejezte a régóta várt törvény megszületése feletti örömét. Nem csupán azért, mert a szabályozás magas színvonalú, így kiállja a nemzetközi összehasonlítás próbáját, nemcsak amiatt, mert a törvényhozás végre felismerte az ügyvédi hivatás magasabb rendeltetését és szakított azzal a megközelítéssel, hogy az ügyvédek az igazságszolgáltatás „megrendszabályozandó” tényezőjének tekintse, hanem mert a rendtartásban ama nemes törekvések visszaigazolását látta, amelyért az ügyvédek – és különösen a pest-budai ügyvédek – évtizedek óta küzdöttek. „Az akkori sejtélem, az akkori obajtásunk ime valósult! Az 1874-i törvényhozás bölcs előrelátással és méltánnyal érvényesítette egy részről azt, hogy ügyvédi jeles állást csak alapos készségtű és jellemes férfiak foglalhassák el, más részről érvényesítette azt, hogy az ügyvéd magasztos hivatásában minden körülmények között teljes önállósággal járhatson el, – és mindenek felett érvényesítette az önkormányzati jogot, a függetlenség létfeltételét akkor, midőn az ügyvédi testület legszentebb érdekeinek, és tekintélyének megóvását az erkölcsi solidaritás alapjára fektetve, az ügyvédi kamara sajátkezébe tette le.”⁶⁵ Az ülést az ünnepélyes megnyitó beszéd után már a korelnök vezette, aki felolvasta a törvény vonatkozó rendelkezéseit, majd megalakították a kamarai tisztségviselők választásához szükséges szavazatszedő bizottságot. A közgyűlés magas létszámára tekintettel a szavazásra határidőt tűztek, az ülést pedig az eredmény kihirdetése végett február 22-én délután 4 órára elnapolták. A 22-én tehát újra összegyűlő fővárosi ügyvédi kar első rendelkezései között szerepelt, hogy az alakulás körüli „előzékeny figyelme és buzgaloméért” küldöttségileg fejezze ki hálás köszönetét *Sárkány József*nek, s erre rögvest meg is választották a küldöttséget.⁶⁶ A szavazatszedő bizottság jelentése alapján a korelnök ismertette a választás eredményét, a BÜK első elnöke *Ghyecz Gyula* lett. Mivel ez alkalommal két választmányi póttag helyét nem sikerült betölteni, ezért február 28-án folytatódott az alakuló közgyűlés és a választás.⁶⁷

A kamarai szervek tevékenységüket 1875. március 1-jén kezdték meg.⁶⁸ Az első rendes éves közgyűlést a jegyzőkönyvek szerint március 20-án tartották meg, a Jogtudományi Közlöny a hó végén, március 31-én jelentetett meg erről rövid beszámolót.⁶⁹

Kevés szó szokott erről esni, de ama közszájon forgó vélekedéssel szemben, amely a Magyar Jogász Egylet jogelődjeként tekint a Budapesti Ügyvédegyletre, a valóság az, hogy a Budapesti Ügyvédi Kamara megalakulását követően az egylet feloszlatta magát és vagyonát javarészt a kamarának adta át. A tervek között valóban szerepelt, hogy esetleg jogászegyletté alakuljanak, de a Magyar Jogászegylet végül néhány évvel később, más célokkal jött létre, saját

---

⁶⁵ A Budapesti Ügyvédi Kamara Közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1875. 02. 20., KORSÓSNÉ, Az ügyvédi kamarák megszületése 93–95.

⁶⁶ A Budapesti Ügyvédi Kamara Közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1875. 02. 22.

⁶⁷ Jogtudományi Közlöny 1875/9. 72.

⁶⁸ KUN, A magyar ügyvédség története 339.

⁶⁹ Saját korábbi megállapításommal ellentétben, amelyben azt feltételeztem, hogy a kamarai irattár kolligátuma hiányos, ma már inkább azt tartom valószínűnek, hogy mivel a Jogtudományi Közlönyben megjelent beszámoló kelte nincs feltüntetve, a március 31-én megjelent lapszám egy 20-án kelt összefoglalót tett közzé az első közgyűlésről: „A budapesti ügyvédi kamara ma 3 órakor a megyeház nagy termében tartá első közgyűlését.” Jogtudományi Közlöny 1875/13. (03.31.) 116., KORSÓSNÉ, Az ügyvédi kamarák megszületése 96.

előzményének pedig inkább a jogászyűléseket tekintette.⁷⁰ Az 1875. év első felében az ügyvédegylet még működött (pl. véleményt formált törvényjavaslatról),⁷¹ de a nyár folyamán megszűnt. Ennek okát a kortárs röviden úgy foglalta össze, hogy mint az köztudomású, az egylet elérte célját, ezért megszűnt létezni.⁷² Utolsó közgyűlését, amelyen a feloszlásról döntöttek, 1875. június 26-án tartotta.⁷³ Ekkor az alapszabályaik értelmében (19. § h,) az egyleti vagyonról is rendelkeztek, és úgy döntöttek, hogy a meglévő alaptőkét és a segélypénztárt az egyéb még befolyó pénzzel együtt segélyalapítvánnyá átalakítva azzal bocsátják a Budapesti Ügyvédi Kamara rendelkezésére, hogy a létrehozott alapítvány a budapesti kamara betegség vagy egyéb szerencsétlenség következtében munkaképtelenné vált, vagy elszegényedett tagjainak illetve ezek özvegyeinek és árváinak segélyezésére szolgáljon. Az egyleti vagyon leltározására, annak részbeni kiadására stb. végrehajtó bizottságot küldtek ki, amely október közepére fejezte be munkáját. A belügyminiszter által jóváhagyott átadó határozat több mint 15.000 forintról szólt, és több kikötés mellett azt is tartalmazta, hogy a segélyezés során előnyt élvezzenek a külön mellékletben felsorolt volt egyleti tagok és családjuk, valamint hogy az alapítványi vagyont soha ne lehessen másra fordítani, mint magyar ügyvédek és hozzátartozóik segélyezésére. Az alapítvány részére átadott értékpapírokra és takarékkönyveken kívül természetben is kapott javakat a kamara, ugyanis az egyleti szakkönyvtár és a bútortart legnagyobb része megmaradt, ezeket a kamara vette át.⁷⁴

6. A fővárosi ügyvédi kar szerepvállalása a 19–20. század fordulóján

A modern ügyvédi rendtartás megalkotása és a kamarák létrejötte cezúrát jelentett az ügyvédség történetében, hiszen ezt megelőzően csak fakultatív testületek voltak, a teljes ügyvédségre kiterjedő, törvényben rögzített autonómiával rendelkező szervezet hiányzott. A jogszabály által biztosított két fontos pillér, az autonómia és a szabad ügyvédkedés alapján az ügyvédség megindulhatott a modern professzionalizáció útján, amelynek hőskora a 19. század utolsó évtizedeire tehető. A törvény rögzítette az ügyvédi kar jogszabály-kezdeményező illetve -véleményező hatáskörét, aminek nyomán körvonalazódni kezdett az a „küldetéstudat”, amellyel a modernizáció mellé álltak. Ennek további lendületet adott, ha úgy érezték, véleményük a jogalkotásban figyelmen kívül maradt, s nem mulasztották el ezt az igazságügyi kormányzatnál nehezményezni, bár a 19. század végén ez gyakran kimerült a jogrend szempontjából kisebb horderejű, inkább az ügyvédi megélhetést befolyásoló kérdések központba állításával. A hivatásszociológiai vizsgálatok szerint – amelyek fókuszában épp a fővárosi ügyvédi kar állt – a modernizációs szerepkör mellett a századfordulóra az ügyvédség már mint a jogállam védője identifikálta magát, s e társadalmi-hivatásbéli szerepük a 20. század első évtizedeiben erősödött, az egyre növekvő létszámú⁷⁵ és egyes egyéb kérdések mentén polarizált kart

⁷⁰ A Fővárosi Lapok rövid híre: „A budapesti ügyvéd egylet vasárnap d. e. tízenegy órakor rendkívüli közgyűlést tart, melynek főtárgya a választmány indítványa lesz: az egylet feloszlása, esetleg »jogász-egyletté átalakítása tárgyában.” Fővárosi Lapok, 1875/125. 568., Magyarország Jogászaikhoz. Jogtudományi Közlöny 1879/52. 413–415.

⁷¹ SCHNIERER Aladár: A büntetőtörvényjavaslat VIII-ik fejezete 166.

⁷² ZLINSZKY Imre: Jogtörténelmi vagy jog- és államtudományi társulat alapításáról 240.

⁷³ A meghívót a Jogtudományi Közlöny is közzétette június 23-án megjelent számában. Jogtudományi Közlöny 1875/25. 216.

⁷⁴ Jogtudományi Közlöny 1875/44. 380.

⁷⁵ A Budapesti Ügyvédi Kamara területén működő ügyvédek létszáma 1890 végén csaknem 900 (898) fő. Ügyvédek Lapja, 1891/12. 7.

pedig össze is tartotta. Feladatuknak tekintették pl. a közsabadságok, a sajtószabadság, a bírói függetlenség mellett való kiállást, amikor úgy érzették, ezek veszélybe kerülhetnek.⁷⁶

Az ügyvédi hivatást, és különösen a budapesti ügyvédi kart, a 20. század elején ez az elkötelezettség jellemezte. Több helyütt nyilvánították, hogy az ügyvédség szeizmográf, antenna, híd, amely felfogja és átvezeti, csatornázza a társadalom panaszait a jogalkotók illetve jogalkalmazók felé. Hangsúlyozták azonban, hogy a „jogrend őre”-szerep és a társadalmi szerepvállalás nem jelenti azt, hogy az ügyvédek politikai áramlatokra ülnének fel, sőt elvárták a szakmai működésben a pártsemlegességet, azt, hogy az ország törvényei, a sérelmet szenvedők mellett politikai irányzatoktól mentesen álljanak ki.⁷⁷

Mindehhez erős alapot jelentett nemcsak a már említett szabályozási háttér és autonóm szervezet, hanem az a tisztelet is, amellyel a kar az ügyvédség múltja és a hivatásnak tekintélyt adó nagy elődök felé fordult. Már 1893-ban arról döntött a Budapesti Ügyvédi Kamara, hogy feltárja és összegyűjti az ügyvédség múltját jelentő emlékeket.⁷⁸ A cél egyrészt egy millenniumi kiállítás összeállítása volt, majd az összegyűlt anyagból a magyar ügyvédség történetének megírása, amelyekből csupán az első valósult meg.⁷⁹ Noha az erre felkért *Sík Sándor* ügyvéd csak az anyag összegyűjtését és katalogizálást tudta elvégezni, a századforduló környékén két ügyvéd szerző is nagyobb lélegzetű munkát írt az ügyvédség történetéről (*Kun László, Králik Lajos*).⁸⁰ A századfordulót követő időszakban különösen jellemzővé váltak az évfordulós megemlékezések, a történeti apropójú ünnepi közgyűlések, amelyek lehetőséget teremtettek a hivatásról való elmélkedésre, az ügyvédi kar szerepének meg- illetve újrafogalmazására.⁸¹

Felhasznált források és irodalom

1874. évi XXXIV. törvénycikk az ügyvédi rendtartás tárgyában

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87400034.TV> (2020. 07. 02.)

A m. kir. igazságügyminiszternek 1874. decz. 28-án 35365. sz. a. valamennyi kir. bíróság és ügyészség vezetőjéhez intézett körrendelete: az ügyvédi kamarák számának s székhelyeinek megállapítás a tárgyában. Magyarországi Rendeletek Tára, 1874, 671–672.

A budapesti ügyvédi egylet által Pesten 1868. évi január hó 26-án tartott közgyűlés jegyzőkönyve. Jogtudományi Közlöny 1868/7. 49–50.

A budapesti ügyvédi egyletnek a m. kir. miniszterium által jóváhagyott alapszabályai. Jogtudományi Közlöny 1867/33. 185–188.

A Budapesti Ügyvédi Kamara Közgyűlésének jegyzőkönyvei 1875 – 1902. Budapesti Ügyvédi Kamara Irattára (jelzet nélkül)

BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971

---

⁷⁶ NAVRATIL, A jogász hivatásrendek története Magyarországon 69., 73–75., 80., 102–103., KORSÓSNÉ, Az ügyvédi kamarák megszűlése 163–168.

⁷⁷ NAVRATIL, A jogász hivatásrendek története Magyarországon 104–107.

⁷⁸ FÖLDVÁRI Béla: A magyar ügyvédség és a magyar közélet 3. (*Pap József* előszava)

⁷⁹ RÉTI, A jogi képviselő szerepe és a ius patrium 417–418.

⁸⁰ *Sík Sándor* (1853 – 1900) budapesti ügyvéd, hosszú időn keresztül a Budapesti Ügyvédi Kamara titkára. *Kun László* (1840 – 1896) 1869-től gyakorló ügyvéd Budapesten. Az ügyvédség történetéről szóló munkája 1887-től kezdődően folytatólagosan füzetekben, majd 1895-ben kötetbe foglalva jelent meg. SZINNYEI, Magyar írók <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k13100.htm>, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/s/s24001.htm> (2020. 07. 02.)

⁸¹ NAVRATIL, A jogász hivatásrendek története Magyarországon 105.

Életképek 1847/20.

Elnöki jelentés a budapesti ügyvédi egyletnek 1868-ik évi működéséről. Jogtudományi Közlöny 1869/6. 41–42.

FÖLDEVÁRI Béla: A magyar ügyvédség és a magyar közélet. Budapest 1920

Fővárosi Lapok 1875/125., 1890/263.

Javaslat az ügyvédi rendtartás tárgyában. Közzéteszi a M. kir. Igazságügy-ministerium. Pest 1871

Jogtudományi Közlöny 1866/20., 1867/33., 1867/36., 1867/41., 1867/42., 1867/43., 1867/45., 1867/52., 1868/1., 1868/5., 1868/6., 1868/7., 1868/21., 1868/38., 1868/39., 1868/40., 1869/6., 1875/1., 1875/9., 1875/13., 1875/18., 1875/25., 1875/26., 1875/28., 1875/44., 1879/52., 1896/38.

KAILL Sándor: Ügyvédreform törvényjavaslatban előterjesztve. Budapest 1848

KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina: Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon. Budapest – Pécs 2012

KUN László: A magyar ügyvédség története politikai és társadalmi tekintetben, a legrégebbi időktől máig, párhuzamban a bírósági szervezet fejlődésével. Budapest 1895

LIERMANN, Hans: Richter, Schreiber, Advokaten. München 1957

MARKOS Olivér: Ügyvédi tisztesség és kari tekintély. Polgári Jog 1927/6. 133–137., Polgári Jog 1927/7. 161–167.

MÁTHÉ Gábor: A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867 – 1875. Budapest 1982

NAVRATIL Szonja: A jogász hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869 – 1937). Budapest 2014

PALUGYAY Imre, ifj.: Ügyvédek. Korszerű tervezet ezeknek ügyében, Buda 1841

RÉTI László: A jogi képviselő szerepe és a ius patrium. In: MÁTHÉ Gábor (szerk.): A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán. Budapest 2014

SCHNIERER Aladár: A büntetőtörvényjavaslat VIII-ik fejezete. Jogtudományi Közlöny 1875/18. 165–167.

SIEGMUND Vilmos (szerk.): A Budapesti ügyvéd-egylet évkönyve 1869. és 1870. évre. Pest 1870

SIEGMUND Vilmos (szerk.): A Budapesti ügyvéd-egylet évkönyve 1871. évre. Pest 1872

SIEGMUND Vilmos: A budapesti ügyvédi kamara alakulása. Magyar Themis, 1875/7. 1.

SÍK Sándor (szerk.): A magyar ügyvédi kar történeti kiállításának katalogusa. Budapest 1896

Az MTA székháza. (SISA József: A Magyar Tudományos Akadémia – Séta a székházban, Budapest 2015 munkája nyomán) <https://mta.hu/hatteranyagok/az-mta-szekhaza-105350> (2020. 07. 22.)

SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

TAKÁCS Dániel: Alternatív könyvtárak, avagy egy lehetséges jövőkép. A Budapesti Ügyvédi Kamara könyvtárának stratégiai terve (szakdolgozat). 2011 <http://mek.oszk.hu/11300/11342/11342.pdf> (2020. 07. 17.)

Törvényeszéki Csarnok 1866/35., 1866/76., 1867/63., 1867/69., 1867/71., 1867/72., 1867/79., 1868/41., 1869/7., 1869/11., 1869/18.

Törvénytudományi műszótár, Pest 1843 <http://mek.oszk.hu/05200/05267/05267.pdf> (2020. 07. 19.)

TÓTH Lajos: A budapesti ügyvédi kamara alakulásáról. Jogtudományi Közlöny 1875/1. 7–8.

TÓTH Lőrinc: Ügyvédi állapotok. Röpirat ügyvédi érdekekben. Pozsony 1848

Ügyvédek Lapja 1891/12., 1894/13.

VARGA Endre: A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása. A kötelező ügyvédi vizsga bevezetése 1769-ben. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1937, 625–642.

ZLINSZKY Imre: Jogtörténelmi vagy jog- és államtudományi társulat alapításáról. Jogtudományi Közlöny 1875/28. 240.

NIKLAJ Patrícia Dominika

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.09

PhD-hallgató

PTE ÁJK

Iskolák a Tanácsköztársaság idején és a baranyai felekezeti tanítók felelősségre vonása

Schools during the Hungarian Soviet Republic and the Prosecution of Denominational Teachers in Baranya

The Hungarian Soviet Republic reorganized schools fundamentally. Efforts were made to reduce the influence of the churches by seeking to achieve religious neutrality on an ideological basis. To do so, schools - not only the institutions maintained by the denominations, but also by the municipality, associations and private persons - were socialized, with the state playing the primary role in education. The Revolutionary Governing Council (government of the Hungarian Soviet Republic) and the Commissariat for Public Education - which replaced the Ministry of Religion and Public Education - took measures to take over schools by the State and displace religion. They strove to re-educate teachers in a communist spirit; priests, nuns, and monks were continued to be employed as teachers only, if they declared themselves secular. In addition to nationalization, they wanted to solve the problems of the education immediately with radical solutions. In several cases, this may have gained the support of teachers, whose vast majority - as presented in various forums - were basically dissatisfied with their previous (financial and social) situation. After the fall of the system, there was a sharp political shift with an even more intense emphasis on religious education. Because of that, the investigation of teachers who supported, or at least served the measures of the Hungarian Soviet Republic proved to be essential. One of the conclusions based on the documents revealed by the disciplinary proceedings is that the denominational teachers, whose task was the religious and moral education of the children, tended to give a firm voice to their political orientation aside from this. However, as several cases show, these prosecutions may have served as a means of personal revenge when most teachers were investigated and, in many cases, false or unfounded charges were reported.

Keywords: *Hungarian Soviet Republic, reduction of religion in schools, socialization of schools, investigation of teachers*

1. Kajtár István emlékére

Amikor Kajtár István professzor úrra gondolok, a könyvek jutnak elsőként eszembe; ez jelentette az egyik közös pontot sajnálatosan rövid, ám annál tartalmasabb ismeretségünk során. Több alkalommal megajándékozott egy-egy könyvvel. Bármilyen kutatási témához fogtam hozzá, azonnal tudott javasolni szakirodalmat, egy egyedülálló megközelítési módot, kiegészítve hasznos tanácsokkal a módszertanra vonatkozóan. Úgy okított folyamatosan, hogy szinte észre sem vettem,

hiszen mindez könnyed beszélgetésnek tűnt közvetlen, humoros stílusához illően. *Bölcöny József* „Magyarország kormányai 1848–1975” című rendszerező műve volt az egyik első könyv, amellyel a Professor úr megajándékozott jó pár évvel ezelőtt; ezt azóta is magamhoz veszem, bármilyen kutatásnak állok neki.

Hasonlóan történt ez alkalommal is, így e tanulmánnyal szeretnék tisztelni Professor úr munkássága előtt oly módon, hogy nem csak a tőle kapott könyvet forgatom buzgón az írás közben, hanem igyekszem szellemiségét is szem előtt tartani, és kellő távolságtartással és objektivitással, ugyanakkor a tettek mögött az embereket meglátva vizsgálódni, amikor a felekezeti tanítók felelősségre vonását értékelem, nem megfélemlítve arról, hogy utólag visszatekintve könnyebb átlátni a következményeket és megítélni egy adott helyzetet, ez azonban az események sodrában cselekvő tanítóktól nem feltétlenül volt elvárható.

2. A vallás- és közoktatásügyi központi szervezeti szabályozása a Tanácsköztársaságban

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1848-as létrehozásától több mint száz évig (1951 májusáig) állt fenn ezzel az elnevezéssel, két megszakítással: 1849. augusztus 11. és 1867. február 20. között nem működött, valamint a Tanácsköztársaság idején (1919. március 21. – augusztus 1.) helyét a Közoktatásügyi Népbiztosság vette át.¹ A Tanácsköztársaság rendszerét közvetlenül megelőzően, a *Berinkei Dénes* miniszterelnök által vezetett kormányban a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíció megoszlott, mivel 1919. január 22. és március 21. között² a minisztériumot a vallásügyi és közoktatásügyi igazgatásról szóló 1919. évi V. néptörvény kettéválasztotta.³ Önálló vallásügyi és önálló közoktatásügyi minisztérium jött létre: a vallásügyi miniszter *Vass János*, a közoktatásügyi miniszter *Kunfi Zsigmond* lett e két hónapra.⁴

Kunfi kinevezésének jelentősége – a történelmi események részletezésétől eltekintve, e helyütt csupán a későbbi Tanácsköztársaság politikai irányultságát számba véve – abban áll, hogy ő ekkor, a polgári demokratikus kormányzat idején a Szociáldemokrata Párt tagja volt, amellyel *Károlyi Mihály* kénytelen volt megegyezni, ennek eredményeként kapták a szociáldemokraták (három másik tárca mellé) a közoktatásügyi minisztériumot. *Kunfi* ennek megfelelően az oktatásügy terén előkészíthette (volna) a szociáldemokrata és kommunista hatalomátvételt és az azzal járó intézkedéseket (mint például az iskolák államosítását), azonban március 21. előtt a minisztérium és az egyetemek személyi kérdéseivel foglalkozott, az elemi iskolák terén nem vezetett be jelentősebb változásokat.⁵ A polgári demokratikus kormányok *Károlyi*, majd *Berinkei* vezetésével ugyan meghirdették az egyházak és az állam elválasztására épülő oktatáspolitikájukat, a rendszer stabilizálása érdekében és a felekezetekkel való kompromisszum jegyében az államosításra nem került sor még *Kunfi* közoktatásügyi minisztersége alatt sem,⁶ csupán a tanácsrendszer felállításával, egy erősen radikalizálódott időszakban, amikor népbiztosként működött tovább. Az irány azonban már látható volt abból, hogy közoktatásügyi miniszterként március 4-án kiadta 1.746. számú rendeletét a vallásoktatással kapcsolatos teendőik alól való mentesítésről, amelyben a kötelező vallásoktatást ugyan nem szüntette meg, viszont kimondta, hogy ezen felül sem a tanulók, sem a

¹ BÖLÖNY, Magyarország kormányai 187., 203–205.

² BÖLÖNY, Magyarország kormányai 59.

³ 1919. évi V. néptörvény a vallásügyi és közoktatásügyi igazgatásról.

⁴ BÖLÖNY, Magyarország kormányai 188.

⁵ Lásd: RAVASZ – FELKAI – BELLÉR – SIMON, A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában 146–147.; MANN, Magyar oktatáspolitikusok 87–88.

⁶ BENCZE – LADÁNYI, A polgári demokratikus forradalom és az egyházak 327–331.

tantestület tagjai nem kötelezhetők vallásgyakorlatban való részvételre, vallási célokat szolgáló helyiségben való megjelenésre.⁷ *Kunfi* hivatalban maradt március 21-ét követően is, mindössze megnevezése változott közoktatásügyi miniszterről közoktatásügyi népbiztossá. Ekkortól az események felgyorsultak, az oktatásügy radikális változásainak megvalósítása tekintetében nagy szerepet játszott *Kunfi*. E pozíciót április 3-ig egy személyben töltötte be, majd ekkor csatlakozott hozzá *Lukács György*, *Szabados Sándor* és *Szamuely Tibor*. A négy fős kollektív Közoktatásügyi Népbiztosság nem volt hosszabb életű, mint az a Tanácsköztársaság más intézkedéseiről elmondható: június 24-én a testületet váltotta *Pogány József*, ismét egyszemélyi népbiztosként.⁸

A Tanácsköztársaság rendszerében a Forradalmi Kormányzótanács töltötte be a kormány szerepét, élén *Garbai Sándor* mint a Forradalmi Kormányzótanács elnöke állt. Ennek a szervnek a tagjai immár nem miniszterek, hanem népbiztosok voltak. A vallás és közoktatás területének szétválasztását megőrizték, azonban a vallási ügyekre népbiztost nem neveztek ki;⁹ ez megfelelt annak a koncepciónak, amelyet a Tanácsköztársaság igyekezett minél aktívabban kommunikálni rendeleteiben, jelentéseiben, egyéb irományaiban¹⁰ az elkövetkező hónapok során is: az államnak a vallásba nincs beleszólása, az mindenkinek magánügye. A vallásügyekért felelős miniszter posztja még a rendszer bukását követően 6 napra felállított *Peidl*-kormányban is betöltetlen maradt, viszont e rövid ideig működő kormánnyal kapcsolatban érdekességképpen megjegyzendő, hogy az önálló közoktatásügyi miniszteri állást a korábbi Forradalmi Kormányzótanács elnöke, *Garbai* töltötte be 1919. augusztus 1. és 6. között a Központi Munkástanács megbízásából. A szociáldemokraták által felállított, átmeneti kormány megkezdte a Tanácsköztársaság leépítését, *Garbai* ebben vállalt szerepe közoktatásügyminiszterként a kutatás jelenlegi állása szerint nem ismert. Az augusztus 7-én hivatalba lépő első *Friedrich*-kormányban a két területet már ismét egyesítve találjuk meg a vallás- és közoktatásügyi minisztert, aki augusztus 15-től *Huszár Károly* volt;¹¹ *Huszár* még a tanév kezdete előtt megkezdte Tanácsköztársaság iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek hatályon kívül helyezését, e körben érvénytelenítette a felekezeti iskolák államosítását is, valamint körlevélben értesítette az egyházakat az állammal való viszonyuk tekintetében az 1918. október 31-i állapot visszaállításáról.¹²

3. A Tanácsköztársaság iskolákra vonatkozó rendelkezései

A Tanácsköztársaság rendszere 1919. március 21. és augusztus 1. között állt fenn Magyarországon, azonban e rövid idő alatt alapos és gyors átszervezésekbe kezdtek. Ezek súlyának megértéséhez fontos tisztázni, hogy mi volt a kiindulópont ekkor az iskolákat tekintve. A 19. század közepéig az egyházak gondoskodtak a gyermekek elemi oktatásáról, melynek első töréspontja *Mária Terézia* és *II. József* nevéhez kötődik: állami oktatási rendszer megvalósítását készítették elő, azonban az 1800-as évek elejére világossá vált, hogy nem érkezett el az államosítás ideje. Az 1848-as törekvések

⁷ A magyar közoktatásügyi miniszter 1919. évi 1.746. ein. számú rendelete, a vallásoktatással kapcsolatos teendők alól való mentesítésről https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=695&layout=s (2020. 07. 13.)

⁸ BÖLÖNY, Magyarország kormányai 60., 202–206.

⁹ BÖLÖNY, Magyarország kormányai 59–61.

¹⁰ Lásd például: A Közoktatásügyi Népbiztosság rendelete a szabad vallásgyakorlásról és a vallásszabadság kihirdetéséről, közli: KÖTE – RAVASZ, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 523.; A Közoktatásügyi Népbiztosság rendeletei a szabad vallásgyakorlásról és a vallásszabadság kihirdetésének ellenőrzéséről, közli: KÖTE – RAVASZ, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 524.

¹¹ BÖLÖNY, Magyarország kormányai 61–62.

¹² BENCZE – LADÁNYI, A Tanácsköztársaság és az egyházak 336.

között is szerepet kapott a népoktatás állami átvétellel történő modernizációja, jelentős eredményeket azonban ekkor sem értek el. Az osztrák-magyar kiegyezést követően, a felekezetekkel való kompromisszum jegyében született meg az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatásról. A népoktatási törvény előírta, hogy a korábbi gyakorlat alapján fennálló felekezeti iskolák továbbra is e jellegükkel működhetnek, az egyházak továbbra is alapíthatnak és fenntarthatnak elemi iskolákat. Előrelépés az állami iskolák irányába ekkor annyiban történt, hogy 1868-tól kezdődően az állam, a községek, egyesületek és magánszemélyek is élhettek az iskolaalapítás és fenntartás jogával, de ezzel párhuzamosan a felekezeteket sem fosztották meg ettől. Az állam kiegészítő szerepe jelent meg, tehát oktatási intézményeket ott állított fel, ahol ez más iskola hiányában elengedhetetlennek bizonyult.

A közoktatási intézményeket tekintve ez volt az alapvető helyzet a 20. század kezdetén is, azonban a Tanácsköztársaság idején az egyházak háttérbe szorítása abban a vonatkozásban is megjelent, hogy iskoláikat ekkor államosították. Ennek jogi keretét a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya adta, amelynek 11. §-a előírta, hogy „*A dolgozók igazi lelkiismeretszabadságát azszal védi a tanácsköztársaság, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól. Vallását mindenki szabadon gyakorolhatja*”.¹³ Az alkotmányi rendelkezés megvalósítása érdekében a Forradalmi Kormányzótanács – a Tanácsköztársaság legfőbb irányító szerve – első intézkedései között rendelkezett az egyházi iskolák állami tulajdonba vételéről. Ennek gyakorlati teendőiről a megyei tanácsok művelődési osztályai gondoskodtak. A művelődési osztályok vezetői posztjára a legtöbb helyen tanítókat neveztek ki, ezzel megalapozva azt, hogy szakértők irányítsák a munkálatokat, így történt ez például a Dunántúl jelentős részén: Zala, Vas, Győr, Sopron, Fejér, Tolna, Somogy megyékben pedagógust neveztek ki, Baranyában pedig először a körorvost, majd itt is tanítót tettek meg a művelődési osztály élére.¹⁴ A munkálat a népbiztos(ok) utasításai szerint történt, amelyben a helyi pedagógusok is gyakran részt vettek, ez adott alapot többek között a későbbi felelősségre vonásukra.

A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. számú, 1919. március 29-i rendeletében is megjelent az a jogpolitikai szándék, hogy az egyházi iskolákat megszüntetve az állam gondoskodjon a gyermekek oktatásáról; a rendelet 1 §-a kimondta, hogy „*A Magyarországi Tanácsköztársaság az oktatás ügyét állami feladatnak tekinti. Ehhez képest a Tanácsköztársaság valamennyi nem állami nevelési és oktatási intézetet kezelésbe vesz át. Az intézetek céljaira szolgáló minden ingatlan és ingó ennek a kormányzótanácsi rendeletnek az alapján köztulajdonná válik*”.¹⁵ A rendelet végrehajtásáról a közoktatásügyi népbiztos, Kunfi gondoskodott 7. számú rendeletével. Ennek értelmében a községi, felekezeti, társulati, nyilvános és magán fenntartású elemi iskolák kezelését – más nevelési-oktatási intézményekkel együtt – a Tanácsköztársaság vette át. A népbiztosi rendelet rendelkezett az átvétel további részleteiről is. Az átvétel lebonyolítását a megyei tanácsokban alakult művelődési osztályok intéző bizottságaihoz delegálta, amelyek munkáját a Népbiztosság által kiküldött számvevők segítették. E bizottságok kötelessége volt az intézményekhez tartozó ingatlanokról jegyzék felvétele, az ingókról szóló leltár, az iskola alkalmazottait valamint tanulóit tartalmazó nyilvántartás

¹³ A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya.

¹⁴ KOMLÓSI, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra. 30.

¹⁵ A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. számú rendelete, szövegét közli KÖTE – RAVASZ, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 517.

elkészítése.¹⁶ Az államosítás néhol helyi buzgóságból már korábban, az átvételről szóló rendelet kiadása előtt megtörtént, így például a Somogy megyei Balatonbogláron, Rékáspusztán és Niklán.¹⁷

A tanítók jogállására vonatkozóan a Forradalmi Kormányzótanács és a Népbiztosság rendeletét a továbbiakban egymással összevetve érdemes elemezni. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete hangsúlyozta, hogy a cél a munkás réteg műveltségi szintjének emelése, ennek érdekében pedig igyekeznek integrálni „*mindazokat, akik a Tanácsköztársaság társadalmába és szellemébe beilleszkednek*”, így a Tanácsköztársaság szolgálatába veszi át a nem állami nevelési és oktatási intézmények alkalmazottait. Ezzel összhangban a Forradalmi Kormányzótanács rendelete, illetve az azt kiegészítő népbiztosi rendelet rögzítette, hogy az egyházi személyek (papok, apácák, szerzetesek) mint tanítók munkájukat csak abban az esetben folytathatják, ha nyilatkozatot tesznek két tanú előtt, hogy „*világi személyekké lesznek*”, magukat többé egyházi személynek nem tekintik és a Tanácsköztársaság szolgálatába lépnek. E nyilatkozatot az átvételt foganatosító bizottságon keresztül az átvételt irányító bizottságnak kellett beküldeni. Amennyiben ezt nem tették meg az oktatási intézetek átvételét foganatosító bizottságok megalakulását követő tíz napon belül, nem működhetek tovább e minőségükben. A Tanácsköztársaság szolgálatába állás a kormányzótanácsi rendelet alapján ideiglenes jelleggel megtörtént külön további intézkedés nélkül (a nyilatkozat benyújtásával válhatott állandó jellegűvé), majd ezt megerősítendő, a közoktatásügyi népbiztos hatáskörébe utalta a tanítók „*társadalmi felfogására és ismereteire*” kiterjedő vizsgálat meghatározását. Az immár világi személyekként a Tanácsköztársaság által alkalmazott egyházi személyek átminősítésével kapcsolatban érdekességképpen megjegyzendő, hogy az iskolák és a fenntartók e célt szolgáló vagyónának államosítása mellett a bizottságok kötelesek voltak gondoskodni az ilyen tanítók elhelyezéséről, ruházattal és élelemmel való ellátásáról; amennyiben eddig ezekről részükre a felekezeti gondoskodott, előleg és segély foganatosítását helyezték kilátásba, mindaddig pedig az átvételt foganatosító bizottság köteles volt garantálni a megfelelő ellátásukat.¹⁸

Ezt követően a Közoktatásügyi Népbiztosság 1919 júniusi jelentése beszámolt az államosítás állásáról, amelyben említést tett arról is, hogy bár a határmenti területeken lassabban halad a munka, a művelődési megbízottak már például Baranyában is tevékenykednek.¹⁹ E művelődési megbízott a felelősségre vonásokat dokumentáló, a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárban (a továbbiakban: levéltár) fellelhető iratok szerint *Lengyel László Béla* volt, aki a Tanácsköztársaság bukását követően sietve távozott, nem sok támpontot hagyva maga után tevékenységéről; 1919. november 17-én a megszállt területen lévő alispán nevében a vármegyei főjegyző a tanfelügyelőség megkeresésére a következőt válaszolta a rejtélyes művelődési megbízottról: „*(...) nevezett művelődési megbízottal semmi nemű hivatalos érintkezésem nem volt és így magatartására vonatkozólag felvilágosítást sem tudok adni. (...) Nevezett művelődési megbízott hivatalát eltávozásakor sem nekem, sem a járási főszolgabírónak át nem adta*”²⁰

A 19-20. század fordulóján már égető problémának mutatkozó iskolai zsúfoltságot igyekezett enyhíteni a Tanácsköztársaság; a népbiztosi jelentés is beszámol arról a – egyébként más

¹⁶ A Közoktatási Népbiztosság 7. K. N. rendelete, szövegét közli KÖTE – RAVASZ, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 519–522.

¹⁷ KOMLÓSI, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra 31.

¹⁸ A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. számú rendelete; A Közoktatási Népbiztosság 7. K. N. rendelete, szövegét közli KÖTE – RAVASZ, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 515., 517., 519–522.

¹⁹ Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről, szövegét közli KÖTE – RAVASZ, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 601.

²⁰ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 60/1919.

forrásokból is megerősíthető, már a korábbi évtizedekre is vonatkozó²¹ – tényről, hogy a népiskolák egy-egy osztályában 80-120 gyermek tanul, amely így könnyen belátható módon nem lehet eredményes. A Tanácsköztársaság rendszere ezt oly módon kívánta megoldani, hogy bevezették az osztott oktatást az eddigi osztatlan rendszer helyett, hogy egy osztályban 40-nél több gyermek ne tanuljon²², illetve a jelentés szerint több tanítót alkalmaztak²³, ez utóbbi állítást azonban pontos forrásadat nem támasztja alá. Az iskolák államosításával, jelen esetben egy adott községben fennálló több felekezeti valamint községi iskola egyesítésével és így a tanítók összevonásával egy iskolába, továbbá a megszállt területekről érkező menekült tanítóknak az alkalmazásával²⁴ ez azonban könnyen elképzelhető. A jelentés is tervbe vette a nyolcosztályos oktatás megvalósítását, ennek részleteiről úgy rendelkezett, hogy 1919 őszére minden iskolaköteles gyermek kötelezhető legyen a részvételre; a további osztályok elhelyezése érdekében – szintén a túlszűfoltóság elkerülése végett – új iskolák építését tervezték.²⁵ Ez azonban terv maradt a Tanácsköztársaság augusztusi bukása okán, így a nyolcosztályos népiskolai oktatás bevezetésére két évtizedet még várni kellett Magyarországon: az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló 1940. évi XX. törvénycikket *Hóman Bálint* vallás- és közoktatásügyi miniszter adta ki.²⁶

Az iskolák államosításának fontos eleme volt a kötelező vallásoktatás megszüntetése. Ellentétben egy 1960-as kiadású szakirodalmi mű állításával²⁷, a Tanácsköztársaság alkotmányának sem 10. §-a, sem másik helye nem rendelkezett kötelező jelleggel a vallásoktatás megszüntetéséről.²⁸ A kérdéssel helyi szinten döntöttek a megyei tanácsok művelődési osztályai, amelyek a legtöbb esetben a kötelező iskolai vallásoktatás megszüntetéséről határoztak.²⁹ Az eljárásuk során hivatkozhattak arra, hogy a Forradalmi Kormányzótanács illetve a Közoktatásügyi Népbiztosság ugyan nem adott ki konkrét rendeletet a vallásoktatás megszüntetésére, ugyanakkor az következik az iskola és az egyházak elválasztásából, az iskolák államosításából.³⁰ A fővárosi közoktatásügyi népbiztosság kitiltotta az iskolákból a vallásos tárgyú illetve célú tárgyakat, képeket, szobrokat, mondván „*Csak azok képeit lássa festve vagy kifaragva az ifjúság, akik az emberiséget előbbre vitték, akiknek agya a proletárságért izgett és szíve az elnyomottakért dobogott*”³¹ – királyok képei és vallásos tárgyak nem fértek bele értelmezésük szerint ebbe a körbe. Baranyavármegye Közművelődési Osztálya 1919. július 5-én adta ki rendeletét a községi művelődési osztályok részére, amely alapján a „*kereszt és minden vallásra vonatkozó tárgyak az iskolateremből kellő tapintattal eltávolítandók*”.³² Erre a levéltárában

²¹ Ezeket az adatokat lásd például: NIKLAI, Die Modernisierung des Volksunterrichts in Ungarn – Umsetzung des Gesetzes über den Volksunterricht im Komitat Baranya nach 1868 233.

²² KOMLÓSI, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra 51.

²³ Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről, szövegét közli KÖTE – RAVASZ, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 606.

²⁴ UJVÁRY, A Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális politikája. <https://honismeret.hu/honismeret-folyoirat/a-magyarorszag-tanacskozarsasag-kulturalis-politikaja> (2020. 07. 13.)

²⁵ Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről, szövegét közli KÖTE – RAVASZ, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 606.

²⁶ Bővebben lásd: NIKLAI, A nyolcosztályos népiskolai oktatás bevezetésének hatása az iskolálatogatással kapcsolatos szülői felügyeleti jogra, *passim*.

²⁷ RAVASZ – FELKAI – BELLÉR – SIMON, A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában 152.

²⁸ A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya.

²⁹ UJVÁRY, A Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális politikája. <https://honismeret.hu/honismeret-folyoirat/a-magyarorszag-tanacskozarsasag-kulturalis-politikaja> (2020. 07. 13.); KOMLÓSI, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra 33–34.

³⁰ SIMON, A Magyar Tanácsköztársaság nevelésügye 13.

³¹ Az új iskola. Világ, 1919. április 11. 7.

³² BODÓ, Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből 96–98.

rendelkezésre álló dokumentumok alapján helyi szinten intézkedéseket tettek, a későbbi fegyelmi ügyekben ezekre a cselekményekre való hivatkozást is találunk, így például több tanítóval kapcsolatban beszámoltak arról, hogy a tanteremből a keresztet kidobta. Ahogyan az iskolák államosítása is változatos ütemben (illetve néhol egyáltalán nem) valósult meg, úgy a vallásoktatás beszüntetése településenként illetve felekezetenként eltérő volt. Az evangélikus felekezet tekintetében Tolna-Baranya-Somogy egyházmegyében a 72 tanítóból 32 folytatta a vallásoktatást. A római katolikus felekezet általában a hittan további tartására kérte tanítóit, míg az izraelita felekezet a legtöbb esetben ezzel ellentétesen járt el.³³ A rendszer bukását követő felelősségre vonások során több felekezeti tanító azzal igazolta tevékenységét, hogy állításuk szerint a vallásoktatást a proletárdiktatúra alatt sem szüntették be. A vallásoktatás azonban már ideiglenes beszüntetését megelőzően, az 1910-es években is érzékeny pontja volt a felekezeteknek, sűrű levélváltások történtek a lelkészek illetve papok, felekezeti tanítók, valamint a tanügyi igazgatás helyi vezetői között. Erre érzékletes példát nyújt az 1912-ben a pécsi evangélikus lelkészi hivataltól a tanfelügyelőnek írt levél, amelyben egyéb mindennapos problémák mellett az államosítás közelségére is felhívta a figyelmet: „*Van egy tanítványom, Koch Ferencz VI. oszt. belvárosi fiúiskolai tanuló, ki a hittanórák látogatását rendszeresen elmulasztja, ellenben sűrűn adminisztrál a róm. kath. tanulói istentiszteleteknél – amint hallom az ágostontéri templomban. Hogy tudja-e az istentiszteletet végző lelkész, miszerint nevezett fiú evangélikus vallású, én nem tudom, de felteszem róla, hogy nem tudja, mert egyébként nem venné a fiú szolgálatait igénybe. Minden esetre kérem nagybecsű intézkedését, hogy ha már az államosítás küszöbén álló iskolai tanulók szolgálatát igénybe veszik is a róm. kath. templomokban, legalább arra legyenek tekintettel a fennálló lelkészek, hogy ezen célra csupán róm. kath. gyermekeket használjanak fel, - s így nevezett tanulót ismételt jelentkezés esetén utasítsák el.*”³⁴

Arról a tényről, hogy a helyi tanítók mennyiben működtek közre az államosítás ilyen gyors léptékű megvalósításában, érezhető támogatással számol be az 1979-ben született mű: „*Ezt (...) az is elősegítette, hogy a pedagógusok nagy többsége megértette a feladat nagyságát és jelentőségét, s aktívan támogatta a hivatott szerveket a feladat megoldásában.*”³⁵ Annak indokai, hogy a tanítók jelentős száma támogatta a Tanácsköztársaságnak az egyházak oktatás területéről való visszaszorítására irányuló intézkedéseit, igen szerteágazóak és az akkori társadalomban mélyen gyökerezőek. E körben fontos megemlíteni az anyagi helyzetüket mint rendezetlen területet, hiszen a tanítók mind egyénileg, mind szervezeti szinten már néhány évtizeddel korábbi időktől kezdve folyamatosan igyekeztek fellépni azért, hogy fizetésüket rendezzék. 1898-ban a Baranyamegyei Tanítótestület éves közgyűlésének meghívója szerint napirendre vették az 1868. évi népoktatási törvény revíziójához javaslataik megfogalmazását; az ehhez csatolt előterjesztés alapján a főbb pontok között szerepelt már ekkor is, hogy „*a tanítói fizetés kvalifikációja és munkája fontosságának megfelelő legyen és az állampénztárból fizettségük.*”³⁶ A Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetsége 1912. január 4-i felhívásában számba vette a korábbi egyetemes gyűléseiket és az azokon elhangzottakat; az 1904-ben tartott alkalommal kapcsolatban megjegyezték, hogy „*Ezt a gyűlést a tanítóság jogos méltatlankodása és*

³³ KOMLÓSI, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra 33–36.

³⁴ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 175/1912.

³⁵ KÖTE – RAVASZ, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 515.

³⁶ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, szám nélküli meghívó a „Baranyamegyei Tanítótestület” f. é. december hó 7-dikén (szerda), mint az iskolai törvények (1868. évi XXXVIII. t. cz.) kihirdetésének 30. évfordulóján, a megyei székesház közgyűlési termében délelőtt 9 órakor tartandó évi rendes közgyűlésére.

elégületlensége hozta létre”, amelynek oka többek között a fizetések rendezésének hiánya volt.³⁷ Erre a problémára – elsősorban a felekezeti tanítók esetében, de ugyanúgy elmondható ez az állami, községi tanítók helyzetéről is – az iskolák fenntartói nem reagáltak kellő időben, mivel nem tudtak (vagy esetleg nem akartak) akkora anyagi áldozatot hozni, amellyel kielégítő megoldást lehetett volna találni. A törvényhozás által kiadott rendelkezések³⁸ szintén nem bizonyultak elégségesnek. Mindez a Tanácsköztársaság idejére fokozottan jelentkezett és nem volt nehéz meggyőzni a tanítókat arról, hogy támogassák az új rendszert és annak gyors intézkedéseit. A radikális ütemű változások mellett reményt ébreszthettek a tanügy egyéb, évtizedek óta húzóó gondjainak azonnali megoldása iránt, így például a tanítás iránt elhivatott pedagógusok ígéretet kaptak az oktatás – bürokratikus értelemben olykor terhessé váló – felekezeti jellegének megszüntetésére az államosítás által, az iskolák elhanyagolt állapotának javítására, új épületek építésére, az osztott és nyolcosztályos népoktatás bevezetésére, a nemzetiségi nyelven való tanítás elősegítésére, és még sorolhatnánk. Nyilvánvalóan a fentiek mellett még számos indoka lehetett annak, hogy a tanítók azonosulni tudtak (vagy legalábbis alkalmazkodtak) a kommunista elvekkel és a Tanácsköztársaság támogatójaként léptek fel, és nem feltétlenül kellett ehhez mélyen meggyőződéses kommunistaként vagy vallás-, illetve egyházellenesként feltűnniük. Mindazonáltal a rendszer bukását követően alapos vizsgálatok indultak az ilyen személyekkel szemben mind egyházi, mind állami szervek részéről.

4. A Tanácsköztársaság bukását követő visszarendezés és a felelősségre vonás jogi kerete

Haller István, aki 1919. november 24. és 1920. március 15. között töltötte be a vallás-és közoktatásügyi miniszteri pozíciót³⁹, a Nemzetgyűlésen 1920. április 26-án elhangzott beszédében említést tett arról, hogy a Tanácsköztársaság idején szerepet vállalt pedagógusok ellen indult fegyelmi vizsgálatok még mindig tartanak, illetve még nem is látja úgy, hogy hamarosan a végére érnének.⁴⁰ E feltevését alátámasztja az, hogy a folyamat a levéltári iratok tanúsága szerint hosszasan folytatódott még az 1920-as, 1930-as, sőt, elvéve az 1940-es évek során is. Az éles politikai váltást – a kommunista-szocialista irányt keresztény, nemzeti konzervatív kormányzat váltotta⁴¹ – is hozó időszakban elengedhetetlen volt, hogy a proletárdiktatúrában szerepet vállalt személyeket felelősségre vonják. A *Horthy*-korszak keresztény-nemzeti ideológiájának⁴² részét képezte a valláserkölcsös, hazafias nevelés, amely teljesítését visszamenőlegesen is bizonyítaniuk kellett a tanítóknak, erre szolgált a Tanácsköztársaság fennállása idején tanúsított magatartás kivizsgálása.

³⁷ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, szám nélküli felhívás a magyar tanítósághoz, Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetsége, 1912. január 4.

³⁸ Lásd: 1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fentartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről; 1907. évi XXVI. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről; 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól; 1913. évi XV. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről; 1913. évi XVI. törvénycikk a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről; 1918. évi VIII. néptörvény az elemi népiskolai tanítóknak és tanítónőknek, a kisebb képesítésű gazdasági szaktanítóknak (szaktanítónőknek), továbbá az óvónőknek az állami tisztviselői fizetési osztályokba való sorolása, valamint illetmény- és nyugdíjügyi viszonyainak rendezéséről

³⁹ BÖLÖNY, Magyarország kormányai 63.

⁴⁰ MANN, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 16.

⁴¹ SCHWEITZER, A magyar királyi köztársaságtól a magyar köztársaságig 63.

⁴² A *Horthy*-korszak egyházpolitikájáról bővebben lásd: HERGER, Auf dem Weg zur Autokratie? Kirchenpolitik in der Horthy-Ära in Ungarn 69–95.

A Tanácsköztársaságot követően *Huszar Károly* vallás- és közoktatásügyi miniszter (1919. augusztus 15. – 1919. november 24.)⁴³ azonnal intézkedett az iskolák ügyében bekövetkezett változásoknak a visszaállításáról a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vétele és a művelődés és oktatás ügyei igazgatásának szabályozása tárgyában a volt tanácskormány által kiadott rendelkezések hatályon kívül helyezéséről szóló 1919. évi 4.507. számú rendeletével. A rendelet 1. §-a hatályon kívül helyezte mind a Forradalmi Kormányzótanácsnak, mind a Közoktatásügyi Népbiztosságnak az oktatási intézetek köztulajdonba vételéről szóló rendelkezéseit. Ennek megfelelően visszaállította a korábbi jogállapotot, mégpedig akként, hogy azokat az iskolákat, amelyekben az állami átvétel ténylegesen megtörtént, a korábbi fenntartók részére haladéktalanul rendelkezésre kellett bocsátani minden ingatlanával és ingóságával együtt, azokban az iskolákban pedig, amelyek átvételét a Tanácsköztársaság alatt nem fogatosították, minden erre irányuló további munkálattól mellőzni kellett. Megszüntette a Forradalmi Kormányzótanács megbízásából működő oktatásügyi szerveket, érvénytelenítette a tanügyi kinevezéseket, megbízásokat, alkalmazásokat, ezzel együtt visszaállította az azt megelőző szerveket és 1919. augusztus 1-i kezdőnappal visszahelyezte alkalmazásba a korábbi tanítókat és más iskolai alkalmazottakat a Tanácsköztársaságot megelőző állapotok szerint mind a fenntartó, mind a járandóságok tekintetében. A nem állami tanítók – kérésükre – szintén visszahelyezendőek voltak korábbi állásukba (2-3. §-ok). Ez utóbbi rendelkezés vonatkozhatott például azokra az egyházi személyekre, akik nem vállalták azt, hogy a Forradalmi Kormányzótanács és a Közoktatásügyi Népbiztosság rendeletei alapján világi személyekké lesznek, és így nem kerültek át a Tanácsköztársaság alkalmazásába, tehát munkájukat elvesztették. A későbbi felelősségre vonások szempontjából különösen fontos mozzanata a 3. §-nak, hogy a miniszter felhívta az iskolafenntartók figyelmét arra, hogy „*a legnagyobb óvatosságot*” javasolják a tanítók magatartásának kivizsgálása során, ne szolgálhasson az ellenőrzés arra, hogy ártatlanokat is megvádoljanak. Ezzel együtt hozzátette: „*Szükséges azonban, hogy az iskolafenntartók tanerőiknek az 1919. március hó 21-ike óta vagy azt megelőzőleg is tanúsított magatartását a leg gondosabb vizsgálat tárgyává tegyék abból a szempontból, nem vettek-e részt a kommunista agitációban, és nem részesek-e a proletárdiktatúra idején elkövetett bolsevista üzemekben és bűnökből, és nem járultak-e hozzá a nemzet romlásához, és általában milyen szerepük volt az erkölcsi és anyagi romlás bekövetkezésében. Amennyiben egyes tanügyi alkalmazottak ilyen tekintetben kifogás alá esnek, a tanítástól való azonnali felfüggesztésük mellett velük szemben az eljárást illetékes fegyelmi hatóságuk útján a legsürgősebben folytassák le, s annak eredményéről a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez azonnal jelentést tegyenek.*”⁴⁴ E rendelkezés szolgáltatott tehát alapot a kommunizmus alatt közreműködő tanítók felelősségre vonásához.

5. Baranyai intézkedések a felelősségre vonások iránt

A Tanácsköztársaság idejéről a levéltár tanfelügyelőségi irataiban nem maradt forrás, azonban következtethetünk a fennálló állapotokra az azt követő, éppen egy évszázada kibontakozó felelősségre vonások irataiból. Baranya megye jelentős része, beleértve Pécs városát is, szerb megszállás alatt állt, így a megyei tanfelügyelőség központja Sásdon működött, ahol aktívan

⁴³ BÖLÖNY, Magyarország kormányai 62.

⁴⁴ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1919. évi 4.507. számú rendelete a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vétele és a művelődés és oktatás ügyei igazgatásának szabályozása tárgyában a volt tanácskormány által kiadott rendelkezések hatályon kívül helyezéséről.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=1816&layout=s (2020. 07. 13.)

igyekeztek megvizsgálni azokat, akiknek ténylegesen vagy csak állítólagosan – a fent idézett 4.507. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletben szereplő óvatosságra való intés ellenére természetesen akadtak ilyen esetek is – bármilyen közülük volt a Tanácsköztársaság rendszeréhez. A tanfelügyelőség Pécsről Sásdra áthelyezett központjához érkezett a vallás- és közoktatásügyi miniszter 179.539/1919 számú rendelete a tanfelügyelőség vezetőjének címezve a tanítók fegyelmi ügyeinek megindításával kapcsolatban.⁴⁵ E rendelet is megerősítette, egyúttal felhívta a tanfelügyelőség figyelmét a végrehajtására annak a ténynek, hogy az 1919. március 21-én alkalmazásban állott tanerőknek adott iskola fenntartójával ismét feléled alkalmazásuk, tekintet nélkül arra, hogy a Tanácsköztársaság alatt esetleg az eredetitől eltérő alkalmazásban álltak-e, ennek megfelelően e tanítók jogviszonya az 1868. évi XXXVIII. t.c. (népoktatási törvény) 138. §-a (amely kimondta, hogy „a tanítók élethosszig választatnak, és hivatalukból csupán súlyos hanyagság, erkölcsi kibégás, vagy polgári bűntény miatt mozdíthatók el, a tankerületi iskolatanács ítélete folytán. Ily ítéletek azonban megerősítés végett a közoktatási miniszter elé terjesztendők”)⁴⁶ és az 1907. évi XXVII. t.c. 2. §-a (amely a korábbi rendelkezést kiterjesztette a felekezeti tanítókra is)⁴⁷ alapján szüntethető meg. Annak érdekében, hogy megállapíthatóvá váljon, vajon fennállnak-e az állásból való elmozdítás feltételei, szükséges volt kivizsgálni minden (felekezeti és nem felekezeti) tanítónak a Tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartását. A miniszter felhívta a tanfelügyelőséget az intézkedések sürgős foganatosítására, így 15 napon belül név szerinti kimutatást várt arról, hogy 1919. március 21. előtt kik és milyen minőségben álltak alkalmazásban a tanfelügyelőség területén lévő állami, illetve nem állami oktatási intézeteknél, valamint közülük kiket és hová osztottak át más iskolához vagy hivatalhoz. Emellett ugyanilyen határidő tartásával köteles volt minden állami, községi, felekezeti, társulati és magán iskola hatóságainak meghallgatásával tájékozódni arról, hogy „kik azok akik közönséges bűncselekmény vádja alatt állanak és kik azok akik alaposan vádolhatók azokkal, hogy magatartásukkal vagy eljárásukkal a tanítói állással össze nem férő módon vétkelesen elősegítették a nemzet erkölcsi és anyagi romlását”⁴⁸, tehát kik vettek részt a Tanácsköztársaság munkájában. A fegyelmi vétséget állami tanítók esetében az 1907. évi XXVI. t.c. 14. §-ának a) pontjára⁴⁹, nem állami tanítóknál az 1907. évi XXVII. t.c. 22. §-ának c) pontjára⁵⁰ alapozták; a nevezett szakaszok a tanítók által elkövethető fegyelmi vétségeket sorolják fel, a hivatkozott pontok pedig ezen belül az államellenes cselekedeteket határozzák meg ebben a körben, a két idézett törvényben tartalmilag azonos módon. A miniszter rendelkezése folytán azokat, akik a felhozott bizonyítékok alapján e fegyelmi vétségek elkövetésével alaposan vádolhatók, eljárás alá kellett vonni és állásából ezidőre felfüggeszteni. A felmerült bizonyítékokat a minisztériumhoz fel kellett terjeszteni, emellett az érintett tanítók felfüggesztése és az eljárás megindítása iránt – a hivatkozott törvények ugyanazon szakaszainak megfelelően – a közigazgatási bizottságnak kellett intézkednie. A miniszter a felekezeti tanítók fegyelmi ügyeiben az eljárás

⁴⁵ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 3/1919.

⁴⁶ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában.

⁴⁷ 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól.

⁴⁸ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 3/1919.

⁴⁹ 1907. évi XXVI. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről: „14. § 1. Az állami elemi népiskolai tanító fegyelmi vétséget követ el: a) államellenes cselekmény által. Ilyennek tekintendő különösen minden cselekmény, amely a magyar állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása, területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása, az állam címere, jelvényei vagy zászlója ellen irányul.”

⁵⁰ 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól: „22. § 1. A községi elemi népiskolai tanító fegyelmi vétséget követ el: c) ha államellenes irányt követ; államellenes iránynak tekintendő különösen minden cselekedet, amely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, külön állása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása és az állam címere, jelvénye és zászlója ellen irányul.”

megindítását magának tartotta fenn, arra hivatkozva, hogy „*az elmúlt korszak pusztításai és a fennálló viszonyok parancsoló kötelességemmé teszik a nemzeti érdekek védelme felett való szigorú őrködést*”, ezért a felekezeti tanítók névsorát és kifogásolt magatartásukra vonatkozó bizonyítékokat közvetlenül hozzá volt szükséges felküldeni. Ezzel együtt azonban hangsúlyozta, hogy ez nem érinti az egyházi főhatóságoknak „*azt a jogát, hogy elmúlt korszak által veszélyeztetett nemzeti érdekek védelme felett saját hatáskörüikben is őrködjenek*”.⁵¹ Mindennek a következménye az lett, hogy mind világi, mind egyházi oldalról megindultak a vizsgálatok a tanítók magatartásának kivizsgálása iránt.

A megszállt területen lévő alispán helyett a vármegyei tb. főjegyző kezdte meg a vizsgálatokat, felkérte a tanfelügyelőt a tanítók kommunista irányzatú viselkedésére vonatkozó adatok összegyűjtésére,⁵² egyúttal megküldte neki a római katolikus egyház fegyelmi vizsgálatot lefolytató képviselője részére is továbbított kérését a „*communista tanítók felelőssége vonása*” tárgyában. A *Fent Ferencz* apátplébánoshoz írt levélből kiderül, hogy a római katolikus egyházmegyei tanfelügyelőség is vizsgálatokat indított a tanítók felelőssége vonására az egyházmegye meg nem szállt területén, amely lebonyolításával az említett apátplébánost mint püspöki provicariust bízták meg, illetve Szekszárdon fegyelmi tanácsot neveztek ki kizárólag ezen ügyeknek a kivizsgálására. Az alispán nevében történt megkeresés tartalmazta a római katolikus tanítók nevét, akiket érintő fegyelmi vizsgálattal kapcsolatban együttműködést kezdeményeztek az egyházi tanfelügyelőséggel. Ahogyan a tanfelügyelőt, úgy az apátplébánost is felkérte a jegyző arra, hogy az általa felsorolt római katolikus elemi népiskolai tanítók ellen a fegyelmi eljárást rendelje el, állásuktól őket függessze fel, valamint az egyház által kitűzendő fegyelmi vizsgálat helyéről és idejéről értesítse a polgári hatóságot képviselőnek biztosítása érdekében. A levél részletezte, hogy milyen indokok alapozzák meg a vizsgálatot.⁵³ Az indokolások az apátplébánostól a tanfelügyelőségi kirendeltségnek küldött levélben szinte szóról szóra ugyanígy szerepelnek ugyanezen személyek tekintetében,⁵⁴ ezek alább összefoglalva a következők:

Albauer János (Gödre): a tanácsrendszer kezdetével nyíltan annak hívéül szegődött, *Steécz Péter* gödrei katolikus segédlelkészt az iskolás gyermekek előtt tetteg bántalmazta, majd ellenforradalmárként feljelentette, ennek következtében a segédlelkészt letartóztatták és számos meghurcolásban részesült. Részt vett a tanítók kommunista szakszervezetében, a hegyháti járás ügyeinek kommunista szellemben való elintézésében mint a járási munkástanács tagja. Több feljelentést adott be környékbeli földbirtokosok ellen, ellenforradalmi törekvésekkel vádolva őket, ezek alapján ellenük nyomozás volt folyamatban. A gödrei római katolikus tanítónőt, *Muttyánszky Annát* is feljelentette a hegyháti járás tanácsánál mint ellenforradalmárt (A tanítónőt később kommunistaként is felelőssége vonják, tehát meglehetősen keresztűzbe került.). Gödre lakossága őt működéséért meggyűlölte, őt és családját a községből eltávolította és nem hajlandó visszatérését megengedni.⁵⁵ *Albauerrel* kapcsolatban a tanfelügyelőségi iratok között megtalálható az iskolaszéki jegyzőkönyv a szeptember 28-i ülésről, amelyen az iskolaszéki elnök felkérte a tagokat, hogy panaszait a tanítóval szemben adják elő: „*Baumgartner József iskolaszéki tag megemlíti, hogy Albauer a bolsevista eszméket vallotta és hirdette, nagy híve volt a bolsevista uralomnak, de nagyobb kár nélkül. Winter Márton iskolaszéki tag helyteleníti és megrója Albauer azon eljárását, hogy Steécz Péter gödrei segédlelkészt az*

⁵¹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 3/1919.

⁵² MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 5/1919.

⁵³ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁵⁴ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 22/1919.

⁵⁵ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

iskolában a gyermekek előtt tetteleg inzultálta a proletár diktatúra alatt és a nevezett segédlelkészt mint ellenforradalmárt bejelentette és börtönbe hurcoltatta.⁵⁶

Csillag Jenő (Egyházbér): „exponált kommunista volt”, a lakosságot „egyházbéri burzsik”-nak nevezte és agyonlövésel, feljelentéssel fenyegette őket, ha a bolsevik uralom ellen panaszkodni mertek. Mint megbízható kommunistát a megyei művelődési osztály kiküldte a budapesti szocialista átképző tanfolyamára.⁵⁷

Gyurkovics Sándor (Alsómocsolád): „községében a németajkú lakosság éretlen elemei által az ottani róm. kath. plébános ellen megindított hajszájában vezérszerepet vitt”, a plébánost és a tanítónőt ellenforradalmi törekvésekkel vádolta, nevezetesen, hogy „ők az egész falut felláztatják, éjjel összeesküvéseket szítanak és minden pillanatban nyílt kitérésre kerülhet a dolog”. Ez alapján ellenük a belügyi és a közoktatásügyi népbizottságok vizsgálatot rendeltek el, valamint ennek eredményeként az ottani plébános számtalan megaláztatásban és sértésben részesült.⁵⁸

Hamberger Ferencz (Liget): községében a lakosság vallásos érzületét mélyen sértő kommunista elveket hirdetett és „annyira bolseviknek mutatta magát, hogy a lakosság őt továbbra tanítónul nem akarja”.⁵⁹

Forrái István (Magyarszék): vezető tagja volt a hegyháti járási tanítói szakszervezetnek (egész pontosan annak alelnöke volt⁶⁰), községében „exponált kommunista módra” viselkedett. A vallásos kegyeleti tárgyakat az iskolából még az erre vonatkozó népbiztosi rendelet kiadása előtt eltávolította, a hittan tanítását beszüntette. Szintén részt vett a tanítók szocialista átképző tanfolyamán.⁶¹

Pokorny Márton (Oroszló): a tanácsrendszer kezdetétől kommunista szellemben kezdte tanítani a gyermekeket, kommunista erkölcsi nézetek alapján. A régi tankönyveket bevonta, kommunista tankönyvekből való tanulásra kényszerítette és így is vizsgáztatta őket. Ennek eredményeképpen „községe lakossága őt továbbra is tanítónul megtúrni nem hajlandó”.⁶²

Szekeres József (Kisbesztercze): szintén részt vett a „kommunista üzemekben”, a község fiatalok lakossága előtt előadást tartott, azon a „bolsevik elveket hirdette”, régi hatóságokat, községi és körjegyzőket megbízhatatlan sikkasztóknak nevezte, majd „kijelentette, hogy a község minden ügyét egyedül ő van hivatva elintézni és a lakosság előnyére semmit nem fog tenni”. Az iskolás gyermekeknek a „Dicsértesség”-kel való köszönést megtiltotta.⁶³

Neubauer Gyula (Felsőmindszent): kommunista viselkedést tanúsított, mint megbízható bolseviket kiküldték a tanítók szocialista átképző tanfolyamára, rábízta a felsőmindszenti tanítói szakszervezet szabályzatának megszerkesztését. „A községi lakosság a letűnt tanácsrendszer alatt tanúsított viselkedése miatt szintén a legnagyobb fokú idegenkedéssel és bizalmatlansággal viselkedik és gyermekei nevelését rábízni nem akarja.”⁶⁴

Gocsál József (Szatina): „az iskolateremből, mely ősidők óta a községi lakosság imaterméül szolgált és ahol a litániákat és a vallásos kegyelet tárgyait (kereszt, szenteltvíztartó) szokták tartani, kidobta az utcára, nem engedte meg, hogy a nép itt litániát tarthasson vasár- és ünnepnapokon, úgyhogy április 15. óta a nép ezen a vallásos

⁵⁶ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 17/1919.

⁵⁷ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁵⁸ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁵⁹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁶⁰ BODÓ, Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből 86.

⁶¹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁶² MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁶³ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁶⁴ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

szertartáson részt nem vehetett.” A felsőmindszenti plébánost, amikor az érdeklődött nála, hogy a hittan tanítását hol és mikor végezhetné, kilökte az utcára, az iskolás gyerekekkel a legdurvábban bánt, a kislányokat „*ronda kancáknak*” nevezte. Teljesen vallástalan életet élt, az iskolában általa összehívott szatinai lakosok előtt a kommunista vallástalan és erkölcstelen elveket hirdette. A felsőmindszenti plébánost és két szatinai lakost a sásdi forradalmi törvényszéknél ellenforradalmi váddal feljelentette. A községi lakosságot annyira maga ellen haragította mindezen viselkedésével, hogy kijelentették, „*mindaddig nem engedik gyermekeiket iskolába, míg Gocsál a tanító*”.⁶⁵

Miszlai József (Tarrós), *Klier Bertalan* (Gyümölcsény): a községi lakosság a keresztnék iskolából való eltávolítása és a vallásoktatás nem teljesítése miatt őket szintén rossz szemmel nézi és eltávolításukat kéri. *Klierről* a felsőmindszenti plébános – a főjegyző megkeresésére – úgy nyilatkozott, hogy nem viselkedett kifogásolható módon, „*mindenesetre mindkettőjük viselkedése fegyelmi eljárással volna tisztázandó*”.⁶⁶ Ez utóbbit megerősíti az említett felsőmindszenti plébános november 11-i levele, amely azonban a kereszt eltávolítása kapcsán ellentmondást okoz: „*Részemről Klier Bertalan tanító ellen nincsen semmi panaszom, sőt elismeréssel kell megemlítenem, hogy a Kommiün ideje alatt nem adta fel katolikus vallásos meggyőződését, vallásbeli kötelességeinek buzgón eleget tett, a keresztet s szent képeket az iskolából nem távolított el, a hittant év végéig tanította*”.⁶⁷

A felsorolt vádak nem kezelhetjük megdönthetetlen tényekként, hiszen a főjegyző maga is leírta, hogy azokról csupán jelentésekből és átiratokból értesült a községi előljáróságok, iskolaszéki elnökök, kerületi egyházmegyei tanfelügyelők részéről, de szükséges, hogy a tanítóknak a „*letűnt tanácsrendszer alatt politikai téren tanúsított magatartását és agitációs tevékenységét*” vizsgálja. Ezért kérte, hogy az apátplébános a kerületi egyházmegyei tanfelügyelők útján hívja fel az iskolaszékeket, hogy a nevezett tanítók elleni panaszait sürgősen terjesszék elő, továbbá szólítsa fel az iskolaszéki elnököket, hogy továbbítsák, ha hozzájuk ilyen feljelentés érkezik és enélkül is számoljanak be minden tanítónak a tanácsrendszer alatti magatartásáról.

Albauer, Csillag, Hamberger és *Gyurkovics* ekkor őrizetben volt Sásdon „*elsősorban a közrend és nyugalom érdekében, hogy további izgató tevékenységet ki ne fejthessenek*”.⁶⁸ *Miszlai* és *Klier* kivételével – az ő esetükben látható, hogy a vádak nem olyan súlyosak, inkább csak tisztázás végett vették őket kivizsgálás alá – a tanítókat állásukból felfüggesztették.⁶⁹

A levelet két nappal később, 1919. október 29-én újabb követte, amely bővítette *Csillag* bűnlajstromát (a „*Dicsértesség*”-kel való köszönést eltiltotta és azt mondta a gyerekeknek: „*Dicsértesség ezután is, de csak így: Dicsértesség Kun Béla, a világ megváltója*”, egy alkalommal pedig így nyilatkozott: „*Ha a kommunizmus megbukik, rögtön agyonlövöm magamat*”⁷⁰), valamint a vizsgálat alá vont tanítók körét *Csonka Andorral* és *Huber Jánossal* az alábbiak szerint: *Csonka Andor* (Magyarhertelend): a kommunista elveket hirdette, a keresztet az iskolából kivitte, a „*Dicsértesség*”-kel való köszönéstől a gyerekeket eltiltotta, szorgalmasan részt vett a kommunista gyűléseken.⁷¹ *Huber János* (Barátur): nyíltan kommunistának vallotta magát, a „*Dicsértesség*”-kel való köszönést eltiltotta,

⁶⁵ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁶⁶ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁶⁷ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 348/1919.

⁶⁸ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 6/1919.

⁶⁹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 22/1919.

⁷⁰ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, szám nélkül (984/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. október 29.

⁷¹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, szám nélkül (984/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. október 29.

„széltében-hosszában hirdette, hogy a vallás magánügy, ezután papot csak az fizet, aki akar”.⁷² A megvádolt Hubert egyébként a tanfelügyelő már október 8-án felkereste azért, hogy a „kommunizmus alatt tartott tanítói gyűlésekről fölvett jegyzőkönyveket kivonatos használatra” sürgősen terjessze fel hozzá.⁷³ Az ötletet a tanfelügyelő a főjegyzőtől kapta, aki figyelmébe ajánlotta „a Sásdon több ízben tartott, így különösen a Szeghalmi, népbiztosi kiküldött részvételével lefolyt tanítói gyűléseken történtek kinyomozását”.⁷⁴

1919. november 17-én és 24-én kelt leveleiben a püspöki provicarius a vizsgálatot folytatva közölte a tanfelügyelővel, hogy *Albauer, Csillag, Hamberger, Forrai, Pokorny, Szekeres, Gyurkovics, Neubauer, Gocsál, és Klier* ellen a fegyelmi tanács javaslata alapján a fegyelmi vizsgálat megtartását elrendelte, emellett *Pokorny, Szekeres, Neubauer, Klier* ellen a felfüggesztést megszüntette, többiek esetében a felfüggesztés fenntartása mellett állandó járandóságukat kétharmadában hagyta meg. *Miszlainival* szemben a további fegyelmi eljárást megszüntette.⁷⁵ *Csillagot, Hambergert, Gyurkovicsot, Gocsált, Albauert* és *Szekerest* rövidesen átadták az ügyészségnek további vizsgálatokra.⁷⁶ *Forrai* iratanyagát a főjegyző szintén áttette a kaposvári állami ügyészséghez, amely 1920. január 22-én arról értesítette a tanítót (illetve természetesen másolatban a tanfelügyelőt), hogy az ellene a „Tanácsköztársasággal összefüggő bűncselekmény gyanúja miatt folyamatba tett” nyomozást megszünteti.⁷⁷ Ez persze nem érintette a párhuzamosan zajló egyházi felelősségre vonást.

A tanítók elleni fegyelmi eljárás hosszasan folytatódott még az 1920-as év során is. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1920. január 12-ei, tájékoztatás iránti sürgetésére válaszul a tanfelügyelő megküldte a fegyelmi vizsgálat alatt álló tanítókra vonatkozó kimutatását. Eszerint *Gyurkovics, Albauer, Csillag, Forrai* és *Hamberger* vizsgálata ekkor még folyamatban volt, előbbi három a kaposvári ügyészségi fogházban, utóbbiak szabadlábon várták az eljárás végét. Időközben a nyomozást elrendelték *Csonka* és *Huber* római katolikus felekezeti tanítókkal, valamint *Müller Menyhért* református, *Albert István* községi és *Hering József* római katolikus tanítókkal szemben.⁷⁸ 1920 májusában a püspöki provicarius fegyelmi vizsgálatot rendelt el *Halmai János* jágónaki és *Mutnyánszky Anna* gödrei római katolikus felekezeti tanítókkal szemben is.⁷⁹ Utóbbi esetében az eljárás egy 1919 novemberében az apátplébánoshoz mint püspöki provicariusához továbbított ismeretlen feljelentés alapján kezdődött.⁸⁰

Müller ügye felkeltette a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét is, aki 1920. február 7-én enyhe intés kíséretében kereste fel a tanfelügyelőt, *Sándor Lajost*. *Haller* miniszter közölte, hogy tudomására jutott, miszerint a tanfelügyelő a bonyhádi református lelkésznek mint a hidasi református iskolaszék elnökének azt írta, hogy *Müller* szabadlára helyezése érdekében – „tekintettel a hitközösség álláspontjára és a vizsgálati iratok betekintése után” – előterjesztéssel fog élni, majd ha ez nem járna sikerrel, akkor fog csak helyettes tanító kirendeléséről gondoskodni. *Müller* polgárember fia

⁷² MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, szám nélkül (984/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm. tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. október 29.

⁷³ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 5/1919.

⁷⁴ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, szám nélkül (ad. 511/1919 alisp.) Baranyavármegye alispánjának levele a tanfelügyelőnek, 1919. szeptember. 27.

⁷⁵ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, szám nélkül (984/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm. tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. október 29.; szám nélkül (ad. 1135-1140, 1153, 1154/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm. tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. november 17.; 110/1919.

⁷⁶ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 63/1919, 56/1919, 91/1919, 57/1919, 74/1919, 134/1919.

⁷⁷ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 62/1921.

⁷⁸ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 44/1920.

⁷⁹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 356/1920.

⁸⁰ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 46/1919.

volt, községe is igyekezett közbenjárni érdekében, ugyanakkor a miniszter felhívta rá a tanfelügyelő figyelmét, hogy a pécsváradi járási munkástanács elnöke is volt, ennek megfelelően kivizsgálása indokolt. *Haller* kiokította a tanfelügyelőt arról is, hogy „*Tanfelügyelő úrnak bűnügyi nyomozás során őrizet alá vont tanítók szabaddalra helyezése iránt előterjesztést tenni nemcsak nem tartozik feladatai közé, hanem az állami tanfelügyelőnek nevelési és oktatási érdekből éppen az ellenkező álláspontot kell képviselnie, azaz, mindaddig, míg egy ilyen tanítónak teljes megbízhatósága kétséget kizáróan igazolva nincs, magasabb állami és erkölcsi érdekekből a nevelés és oktatás munkáját kezébe adnia nem szabad*”. A korszak nemzeti és vallás-erkölcsös neveléspolitikája megjelent a miniszter azirányú elvárásában is, amellyel felszólította a tanfelügyelőt, hogy „*jelen nehéz időben, mikor az iskolában vissza kell állítani a hazafias és vallás-erkölcsös nevelést és oktatást és mikor a tanítóságot a kommunizmusban terbeltektől meg kell tisztítani: Tanfelügyelő úr is a rend megteremtése körül a legerélyesebb kézzel működik közre s a kintüött céltől semmiféle személyes vagy mellétekintetekkel magát eltéríteni nem engedi. Sajnálom, ha éppen most, mikor oly fontos erkölcsi és állami érdekek védelméről van szó, Tanfelügyelő úr nem bizonyulna oly helytállónak, mint előző állomásán*”. A tanfelügyelőt végül azonnali intézkedésre hívta fel az iskola működésének helyreállítása iránt.⁸¹ Ezzel szemben például *Csillag* helyére már megtörtént a helyettes tanító, *Scherlaub Mihály* kinevezése, aki 1920 áprilisában meg is kezdte működését.⁸² *Klier* és *Székerez* 1920. augusztus 22-i jelentés szerint állásukban működtek tovább, *Gocsál* nevéhez ekkor az iskolaszéki elnök azt a megjegyzést fűzte, hogy „*jelenleg nem működik, mivel kommunista magaviselete miatt fogságra ítéltetett*”, helyette *Berényi Lajos* államilag kirendelt tanító végzete az oktatást.⁸³

Albert tevékenysége a többi tanítótól eltérően nem a levéltári iratokból tárul fel előttünk, tekintettel arra, hogy a fenti megemlítésen felül nem maradt nyoma ügyének a tanfelügyelőségi iratokban. Azonban egykori tanítványa visszaemlékezései alapján némi információt megtudhatunk arról a tanítóról is, aki nem kisebb szerepet vállalt a Tanácsköztársaság idején, mint a helyi tanítók szakszervezetének 1919. április 3-án megválasztott elnöki posztját.⁸⁴ Tanítványa 50 évvel későbbi visszaemlékezéséből kiderül, hogy *Albert* Kisvaszaron három évtizedig működött tanítóként. Ő szerkesztette a Tanácsköztársaság alatt a Sásd és Vidéke című lapot⁸⁵, amely a helyi plébánia naplója szerint „*még az imént szocialista irányú lap – most egyszerre vérvörössé vedlik át*”. Az említett naplóból tűnik ki az is, hogy tevékenyen közreműködött a lakosság körében a kommunista eszmék terjesztésében: „*népnevelőből néprontó lett – vallás- és egyházellenes tárcákat ír az újságjában*”. Ezzel szemben tanítványa pozitívumként említette a fentieket, hozzátéve, hogy *Albert* május 1-i gyűlést és erdei ünnepséget szervezett. A proletárdiktatúra bukását követő eseményekről a tanítvány által közvetítve a következőképpen számolt be a plébánia naplója: „*A kommün alatt vétkezőket összefogdoszák, megverik, üldözik, elkergetik. Így járt sok magáról megfélemezett tanító, köztük Albert István helybeli tanító (...) is, akít a csendőrök augusztus 18-án vittek Sásdra – és ott letartóztatták és ... vizsgálati fogságban tartották. (...) 1920.*

⁸¹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 91/1920.

⁸² MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 251/1920.

⁸³ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 223/1920.

⁸⁴ BODÓ, Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből 86.

⁸⁵ A Sásd és Vidéke című lap *Albert* főszerkesztősége alatt a Tanácsköztársaság idején beszámolt a legfontosabb helyi eseményekről, mint például a közoktatásügyi népbiztos rendeleteiről és azok végrehajtásáról, a vármegyei művelődési osztály intéző bizottságának és a tanítók helyi szakszervezetének megalakulásáról; utóbbinak elnöke *Albert*, alelnöke *Forrai*, titkára *Csillag* lett és amely eseményt éppen a főszerkesztő méltatta a leglelkesebben. A lap azért is töltött be fontos szerepet ekkor, mert az *Lengyel László Béla*, a vármegye művelődési megbízottjának 27/1919. sz. alatti, 1919. július 14-én megjelent rendelete szerint hivatalos lapnak volt tekintendő, tehát kötelező volt rá előfizetni, mivel ebben jelentek meg a tanítókat érintő rendelkezések. Bővebben lásd: BODÓ, Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből 83–103.

március elején Albert István, kitöltvén félesztendei fogházbüntetését, Kaposvárról hazajön”. Tárgyalása 1922. május 20-án volt, amelyen állásvesztésre ítélték, ezt követően elhagyta a községet.⁸⁶ Községi tanítóról lévén szó, egyházi fegyelmi eljárás feltételezhetően nem indult.

Hering mecsekjánosi római katolikus tanító fegyelmiújságának érdekes előzménye az általa a tanfelügyelőnek még a vizsgálat előtt, 1919. november 24-én írt panaszlevele. Levelét rögtön azzal kezdte, hogy „kommunista üzemek gyanúja miatt a főszolgabíróhoz kihallgatásra voltam beidézve” és ekkor szeretne volna felkeresni a tanfelügyelőt is, de mivel nem találta, levelet hagyott neki; hosszasan leírta panaszait az elmúlt 16 évről, mióta az állását betölti. Megemlítette, hogy az előtte kényszernyugdíjazott tanító és a plébános valamint közöttük folyamatosak a súrlódások, a volt tanító mindenbe „belekötárkodik”; az ellenszenv okait a tanító abban látta, hogy ő magát mélyen vallásosnak tartja, katona is volt és ezért rendes, precíz, a plébános pedig „végletekig rendetlen” valamint „vallásos meggyőződésében nem a legszilárdabban álló”. Mindezek következményeként beszámolt arról, hogy folyamatos feljelentések áldozata volt, amelyek megalapozatlannak bizonyultak, így ártani nem tudtak neki. Hosszan kifejtette az iskola háború alatti történetét is, illetve, hogy négy év után hadirokkantként hazatérve milyen állapotokkal kellett szembenéznie; hozzátette, hogy ugyan egy teljes tanévre szabadságolták, ő ezt az időt a tanításban keletkezett lemaradás („1914-ben a plébános vállalta magára a tanítást. Be is ment hetenként egyszer, néha kétszer. 1915-ben egyáltalán nem volt tanítás. 1916-1917-ben alkalmazták egy Lovas Imre nevű, magát kántortanítónak kiadó egyént, a ki a harangozásához talán konyított, de a tanításához analfabéta volt.”) pótlására használta fel. Ennek ellenére a tanulók gyenge tudása miatt őt hibáztatták. „Közben kitört a kommunizmus és bála Istennek örökre meg is bukott. Elkezdődött a hajsza a tanítók ellen. Ez régi ellenségeimnek kapóra jött. Most vagy soha! Minden, a Község és egyesek javára szolgáló, a kommunis fosztogatásoktól védő és megóvó cselekedeteimet, ellenem használták fel és kommunis üzemekkel vádoltak meg. Természetesen egyetlen vádpont sem állja meg a helyét. Legnagyobb részt tiszta korbácsolás, kisebb része pedig a valóság szándékos elferdítése.” Az iskola ebben a tanévben működését még nem kezdte meg, ugyanis a gondnok – a tanító állítása szerint – kizárta mind a tanítót, mind a plébánost, és bár onnan a gyermekeknek a tankönyveket kiosztotta, tagadta, hogy nála lenne az iskola kulcsa. Ez a fordulat csupán azért fontos, mert Hering felháborodva jegyezte meg azt is, hogy „az iskolát hogy lehet szüntettetni már 3 hónapon keresztül, ha a tanító ellen sem fegyelmit megelőző -, sem fegyelmi vizsgálat nincs?”⁸⁷ Azonban, ha ekkor még nem is volt fegyelmiújság folyamatban, beigazolódott a tanító félelme, hiszen a fentebb idézett kimutatás szerint 1920 januárjában már eljárás alá vonták. Az, hogy végül az ügyből mi következett, a továbbiakban még kiderül, azonban annyit előrevetíthetünk, hogy az érintettek tájékoztatása mindenesetre kétségesnek mondható, tekintettel arra, hogy 1921 szeptemberében Hering a tanfelügyelőtől kért tájékoztatást: „(...) Nagyságodtól értesültek arról, hogy fegyelmi ügyem végleg, javamra, elintéztetett. Mind hogy erről hivatalos értesítés hozzáám még a mai napig sem érkezett el, (...) kérem sürgős intézkedését.”⁸⁸

Mutnyánszky azon kevesek közé tartozik, akiket az egyházmegyei fegyelmi tanács felmentett a vádak alól. 1920. november 30-án kelt értesítés szerint az eljárás azzal zárult, hogy a tanítónőt felmentették, „mert az ellene fölhozott vádak nem lettek beigazolva”. Az eljárás ugyanígy alakult Walz Lipót baranyaszentgyörgyi római katolikus tanítóval szemben, az ő ügyének már csak a végső mozzanatai lelhetőek fel a tanfelügyelőségi iratokban, az eljárás megindításának körülményei nem derülnek ki.⁸⁹

⁸⁶ MIKLÓS, Albert István a baranyai haladó tanítómozgalom élvonalában 103–108.

⁸⁷ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 114/1919.

⁸⁸ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 44/1921.

⁸⁹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 652/1921.

A vizsgálat következtében *Albauer* állásáról 1920. július 1-től lemondott.⁹⁰ Példáját valószínűleg többen követték, a tanfelügyelőségi iratok között erre utal a „*Kommunista magatartásuk miatt lemondott tanítók nyilvántartása*” tárgyú fejléc, amely alatt azonban magát a nyilvántartást nem találjuk.⁹¹ Szintén ezt erősíti meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevében *Dr. Szűcs István* miniszteri tanácsos részéről majd egy évvel korábban, 1919. december 2-án kelt levél, amely arról értesíti a tanfelügyelőt, hogy „*A bolsevizmus üzelmeiben részt vett tanítók nagy része az igazságszolgáltatás elől úgy igyekeznek kitérni, hogy állásáról lemond, avagy azt egyszerűen elhagyja s más tankerületben próbál új álláshoz jutni*”. A felelősségre vonás ilyen módon való elkerülésének megakadályozása érdekében elrendelte a lemondott, lemondatott vagy állásukat egyéb módon elhagyott tanítók adatait tartalmazó nyilvántartás elkészítését az utolsó állomáshely megjelölésével, valamint az 1919. augusztus 1-et követően a tankerület területén szolgálatba lépett tanítóktól a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartásukról igazolvány kérését. A miniszteri tanácsos végül arról is tájékoztatta, hogy az egyházi főhatóságokat szintén megkereste ugyanebben az ügyben.⁹² A felelősségre vonás lemondás útján való elkerülése igen hatékony útnak bizonyult a tanítók számára, hiszen többekkel szemben ebből az okból szüntette be később az eljárást az egyházi hatóság.

A püspöki provicarius 1921. január 4-én a tanfelügyelő korábbi megkeresésére válaszolva ismertette a fegyelmi eljárás alá vont tanítók ügyeinek állását: *Pokorny, Szekeres, Neubauer, Klier, Csonka, Walz* ügye a fegyelmi tanács felmentésével zárult; *Mutnyánszkyval* szemben az eljárást – fent ismertetett okokból – a fegyelmi tanács beszüntette; *Albauer* és *Forrai* lemondását az egyházi főhatóság elfogadta, ez alapján az eljárást velük szemben a fegyelmi tanács beszüntette; *Gyurkonicst* a fegyelmi tanács pénzbírságra, magasabb fizetési osztályba való előlépésének 2 évre szóló megvonására és az eljárási költségek fedezésére ítélte; *Hambergerre* magasabb fizetési osztályba való előlépésének 1 évre szóló megvonását és az eljárási költségek fedezését szabták ki; *Halmai* dorgálást kapott, valamint magasabb fizetési osztályba való előlépésének 2 évre szóló megvonására és az eljárási költségek fedezésére ítélték; *Hubert* és *Heringet* a fegyelmi tanács szintén dorgálásra ítélte és a költségek fedezésére kötelezte; *Csillag* ügye a tanító „*letartóztatása miatt nagy késedelmet szenvedett, s csak ezután jutott abba a stádiumba hogy ügyész indítvány adassék ki*”; *Gocsál* esetében az ügyészi indítvány készül.⁹³

Láthatjuk, hogy az ekkor már két éve tartó eljárásoknak még közel sem értek teljes mértékben a végére az egyházi hatóságok sem, illetve ekkor még adott esetben hátra volt a világi hatóság eljárása, tekintettel arra, hogy a miniszter 1921. március 16-án felkereste a tanfelügyelőt, és külön levelekben közölte több tanító tekintetében, hogy az egyházmegye fegyelmi tanácsa ítéletet hozott, amelyet azzal küldött meg a tanfelügyelőnek, hogy nyilatkozzon róla: az egyházi hatóság ítéletének tudomásul vételét vagy a fegyelmi ügynek a közigazgatási bizottsághoz való áttételét tartja indokoltnak. Ez azért volt fontos, mert – ahogy korábban ismertettük – a miniszter volt jogosult elrendelni az eljárást a közigazgatási bizottság előtt. *Hering* ügyében a fegyelmi tanács 1920. december 9-én hozta meg ítéletét, amelye a dokumentumok között nincsen csatolva, annak tartalmára a tanfelügyelő válaszából lehet következtetni: a fegyelmi már folyamatban van a közigazgatási bizottság előtt is, azonban felfüggesztették az egyház általi lefolytatásáig; utóbbi

⁹⁰ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 600/1920.

⁹¹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 932/1920.

⁹² MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, szám nélkül (197426/919 szám VKM) A vallás- és közoktatásügyi magyar minisztertől valamennyi vármegyei tanfelügyelő urnak és tanfelügyelőségi kirendeltségnek, 1919. december 2.

⁹³ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 46/1921.

eljárást már be is fejezték és az egyházi hatóság *Heringet* vétkesnek mondta ki.⁹⁴ *Halmai* esetében a minisztérium részéről ugyanekkor érkezett levélből a püspöki provicarius által írtakhoz képest annyi eltérés mutatkozik, hogy eszerint az egyházi fegyelmi tanács *Halmaid* pénzbírságra ítélte dorgálás helyett a magasabb fizetési osztályba való előlépésének 2 évre való megvonása, valamint az eljárási költségek megfizetése mellett.⁹⁵ A fenti tartalmú levél a minisztériumtól megérkezett *Klierre*⁹⁶ és *Mutnyánszkyra*⁹⁷ vonatkozóan, majd május 2-án *Szekeres*⁹⁸ és *Neubauer*⁹⁹ ügyében is. Ezekhez hozzátehetjük, hogy a felmentő határozatra tekintettel az egyház ítéletének a miniszter általi tudomásulvétele következett be, ügyük nem került a közigazgatási bizottság mint világi hatóság elé.

*Csillag*¹⁰⁰ és *Forrai*¹⁰¹ esetében ugyan már korábban, 1920. június 20-án megérkezett ez a bizonyos levél a közigazgatási bizottság elé utalás kérdésében, az ő ügyük – mivel a közigazgatási bizottság még az egyház intézkedése után maga is lefolytatta a vizsgálatot – hosszabban folytatódott. *Forrai* ellen elrendelt fegyelmi vizsgálat foganatosításának a hegyháti járás főszolgabírájához való áthelyezéséről szóló határozatában a közigazgatási bizottság leírta, hogy a tanító „*alaposan gyanusítható azzal, hogy a kommunisztikus irányzat érdekében nemcsak az iskolában, hanem társadalmi és irodalmi téren is nagy tevékenységet fejtett ki, megszervezte az iskolai munkástanácsot, kommunisztikus felolvasásokkal megmértelyezte az iskolásgyermekek lelkét s a gyónás ellen nyilatkozott*”.¹⁰² *Csillag* fegyelmi eljárásának lefolytatására a közigazgatási bizottság ugyanígy a hegyháti járás főszolgabíráját kérte fel határozatában; ennek során ismertette az eljárás alapjául szolgáló indokokat a következők szerint: „*exponált kommunista volt, általa egyházbéri burzsziknak nevezett községi lakosokat agyonlövénnyel fenyegette, ha a bolsevik uralom ellen csak panaszkodni is mertek, a 'Dicsértessék Kun Béla, a világ megváltója' köszönést reá erőszakolta az iskolásgyermekekre*”. Miután a főszolgabíró megtette jelentését a közigazgatási bizottsághoz, az kitűzte *Csillag* nyilvános tárgyalását 1922. május 22-ére.¹⁰³

Az események ezen a ponton félbeszakadnak, majd az 1930-as években ismét előveszik néhány tanító ügyét. Így történt 1932-ben *Csillag*, *Forrai*, *Albauer*, *Gyurkovics*, 1933-ban *Gocsál* és *Hamberger* esetében. 1932. április 29-én a hegyháti járás főszolgabírája felkereste a tanfelügyelőiséget, hogy közölje vele, indult-e, illetve pontosan milyen cselekmény miatt indult eljárás, majd milyen eredménnyel végződött *Csillag*, *Forrai*, *Albauer* és *Gyurkovics* tanítókkal szemben. A tanfelügyelő erre adott válaszából megtudhatjuk az eljárások kimenetelét. *Csillagot* a közigazgatási bizottság állásától való elmozdításra ítélte azzal, hogy 3 évig sehol nem alkalmazható; tekintettel arra, hogy ez az időtartam közben eltelt, a tanfelügyelő már vázsnoki tanítóként hivatkozik *Csillagra*. *Forrait* a közigazgatási bizottság szintén elmozdította állásából, egyéb korlátozások nélkül. *Albauer* – ekkor már szintén máshol, Ibfán, községi iskolánál alkalmazott tanító – ügyében beszámol arról, hogy vele szemben a pécsi püspök az eljárást beszüntette, mert állásáról lemondott, amelyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter tudomásul vett; emellett azonban a Kaposvári Kir. Törvényszék ítéletében a tanítóra izgatás és személyes szabadság megsértése miatt 5 havi fogházat szabott ki. *Gyurkovicsot* állásából elmozdították.¹⁰⁴

⁹⁴ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 358/1921.

⁹⁵ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 716/1921.

⁹⁶ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 724/1921.

⁹⁷ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 709/1921.

⁹⁸ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 772/1921, 515/1921.

⁹⁹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 773/1920, 516/1921.

¹⁰⁰ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 555/1920.

¹⁰¹ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 554/1920.

¹⁰² MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 425/1921.

¹⁰³ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 498/1921.

¹⁰⁴ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőiségének iratai, 1010/1932.

Gocsál (akinek neve ekkor már más írásmóddal, „*Gotsál*”-ként szerepel) ügyében 1933. február 9-én szintén a hegyháti járás főszolgabírája felkeresése kapcsán merült fel az egy évtizeddel korábbi fegyelmi eljárás. Az ide csatolt iratokból széleskörű képet kaphatunk a tanító elleni eljárás eredményeiről, melyről eddig csupán annyit tudtunk, hogy „*az ügyészi indítvány készül*”. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból a pécsi püspöknek címzett, és a tanfelügyelőnek másolatban küldött levélből kiderül, hogy *Gocsált* az egyházi fegyelmi tanács állásából elmozdította, az egyházmegye területén nyilvános tanítói működéstől eltiltotta (ehhez hasonlóan súlyos büntetéssel nemigen találkozhattunk más tanítók esetében), valamint az eljárási költségek megfizetésére kötelezte, amelyet a miniszter tudomásul vett és ennek megfelelően intézkedett a tanító államsegélyének beszüntetéséről és az országos tanítói nyugdíjintézeti tagok közül való törléséről. Amikor a tanfelügyelő az ügyről szóló jelentését felküldte a minisztériumba, hozzátette azt is, hogy a Kaposvári Kir. Törvényszék a tanítót izgatás büntette és vallás elleni vétség miatt 1 évi börtönbüntetésre ítélte, ezért nem tartja elegendőnek, hogy csak a pécsi egyházmegye területén legyen eltiltva a tanítói tevékenységtől.¹⁰⁵ Látható, hogy *Gocsál* esetében mind az egyházi, mind a világi hatóság meglehetősen súlyos büntetést szabott ki.

1933. június 20-án *Hamberger*, illetve mellette két gödreszentmártoni tanítónő, *Lebockzy Katalin* és *Pozsonyi Margit* „*kommunizmus alatti magatartás miatt indult*” fegyelmi eljárása felől érdeklődött a hegyháti járás főszolgabírája a tanfelügyelőnél. Utóbbi két tanítónő esetével a '20-as évekbeli iratokban nem találkozhatunk, mivel *Pozsonyi* iratai mind át lettek csatolva az 1933-as évhez, *Lebockzy* ügye pedig itt sem található. Tekintettel arra, hogy a korábbiak során tárgyalt *Mutnyánszky* kivételével tanítónő ellen elrendelt fegyelmi vizsgálat nem lelhető fel a tanfelügyelőségi iratokban, továbbá állami tanítónőről van szó a korábbi, többségében felekezeti tanítókkal szemben, érdekes e helyütt röviden áttekinteni *Pozsonyi* ügyét. A tanítónőt a közigazgatási bizottság saját költségén más állomásra való áthelyezésre ítélte, aki ez ellen a fellebbezett a minisztériumhoz, ami az ítéletet helyben hagyta. A közigazgatási bizottság ítéletének indokolása szerint az eljárás alapjául az szolgált, hogy *Pozsonyi* „*Gödreszentmártonban a proletár diktatura idején lelkes kommunistának vallotta magát, a lakosság és különösen a gazdasági cselédek között agitált és az ugynevezett tanácskormány közveivel összeköttetést tartott fenn*”. Ezt követte azoknak a felsorolása, amelyek a vádpontok közül bizonyítottak voltak tanúvallomások által: „*(...) a község ügyeibe beleszólást követelt és a községi ülések lefolyását ellenőrizni akarta. (...) a sásdi tanítógyűlésen a kereszt levétel kérdésében élénken exponálta magát a kereszt levétele mellett. (...) a kommunizmusról dicsérőleg nyilatkozott és attól a tanítók helyzetének javulását remélte. A tanítónő beismerésével és több tanu vallomásával megállapítást nyert, hogy a tanítónő egy Vince nevű politikai nyomozóval többször érintkezett. (...) átképző tanfolyamon részt vett*”. A közigazgatási bizottság előtt nyilvános tárgyalása 1922. április 11-én, március 30-án és június 22-én volt. A közigazgatási bizottság ítéletét megelőzően a fent említett esetekhez hasonlóan eljárta a hegyháti járás főszolgabírája. Végül *Hamberger* fegyelmi jeje is ismét felszínre került. Esetében a világi hatóságok előtti eljárása során a Kaposvári Kir. Törvényszék felmentő ítéletet hozott izgatás és vallás elleni bűncselekmény tárgyában. Bár az indokolásban leírnak olyan tanúvallomásokat, amelyek alapján *Hamberger* magatartása kifogásolható – az iskolából eltávolított keresztet a helyiek a tanítónál keresték, aki erre azt felelte: „*a templom padlásán a lom között van valami fene*” –, a Törvényszék úgy értékelte ezeket, hogy bűncselekményt nem valósított meg velük, mivel kijelentését nem vallásos szertartás alkalmával tette.¹⁰⁶

¹⁰⁵ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 10/1933.

¹⁰⁶ MNL BaML VI. 502. Bvm. és Pécs v. Tanfelügyelőségének iratai, 1611/1933.

A fenti események részletezését követően érdemes – továbbra is kellő távolságtartással kezelve a tényeket, csupán érdekességképpen felvillantva a következőket – egy másik megközelítésből szemügyre venni a történeteket. Azt, hogy a tanítók tetteinek megítélése csupán nézőpont kérdése, mi sem bizonyítja jobban – miután láttuk a Horthy-korszakban történt felelősségre vonásokat, néhány évtizedet előre ugorva az időben –, mint *Ballér Endre* 1969-ben írt szavai: „*A tanfelügyelőségi iratok (...) sok pedagógus kálváriáját tartalmazták. Az üldözések hevében a fellelegző papi s uri reakció arra is gondolt, hogy számba vegye, mit „vétettek” ezek a pedagógusok 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején. Ezek az anyagok igen becsesek számunkra, mert egyik bizonyítékunk arra, hogy milyen sok megyei pedagógus vált az első magyar proletárforradalom idején – nyugodtan mondhatjuk – a szocialista tanok hívévé, kommunistává*”. Az idézett sorok írója ezt követően dicsőítve – bár hozzátéve, hogy a rendszer bukását követően nem mind „*azonosultak már forradalmi multjukkal?*” – sorolja fel a számunkra már ismerősen csengő neveket mint a magyarországi kommunizmus úttörőit és áldozatos híveit: *Albert István, Csillag Jenő, Forrai István, Pokorny Márton, Szekeres József, Csonka Andor, Gyurkovics Sándor, Gocsál József, Hamberger Ferenc, Huber János, Neubauer Gyula, Pozsonyi Margit*.¹⁰⁷

6. Összegzés

A Tanácsköztársaság alapjait tekintve szervezte át az iskolaügyet. Az egyházak befolyását igyekeztek csökkenteni, ez az iskola területén oly módon jelent meg, hogy ideológiai alapon vallássemlegesség megvalósítására törekedtek. Ennek érdekében az iskolákat – fontos hozzátenni, hogy nem csak a felekezetek által fenntartott intézményeket, hanem ugyanúgy a községi, a társulati és a magán fenntartású iskolákat is – államosították, a nevelés terén elsődleges szerepet az államnak szántak. A Forradalmi Kormányzótanács és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot ekkor felváltó Közoktatásügyi Népbizottság számos intézkedést tett az iskolák állami átvétele, a vallás kiszorítása iránt. A tanítókat igyekeztek kommunista szellemben átnevelni, a papokat, apácákat és szerzeteseket tanítóként akkor alkalmazták tovább, ha ők világi személyeknek nyilvánították magukat. Az államosítás mellett az oktatási rendszer problémáit radikális ütemű megoldásokkal, azonnal szerették volna megoldani: bevezették az osztott oktatást, a nyolcosztályos oktatást, a zsúfoltság megszüntetése érdekében új iskolák építését helyezték kilátásba valamint emelték a tanerők létszámát. Ez több esetben elnyerhette a tanítók támogatását, akiknek nagy többsége – a különböző fórumaikon előadottak szerint – alapvetően elégedetlen volt korábbi (anyagi és társadalmi) helyzetével.

A rendszer bukását követően éles politikai váltás következett be, a hangsúly a vallásos nevelésen még élenkebben jelentkezett, mint azt megelőzően. Ennek megfelelően a Tanácsköztársaság intézkedéseit támogató, vagy legalábbis azt kiszolgáló tanítók kivizsgálása elengedhetetlennek bizonyult. A fegyelmi eljárások által feltárt iratok alapján az egyik levonható következtetés, hogy a tanítók, akiknek feladata a gyermekek vallásos-erkölcsös nevelése volt, hajlamosak voltak ezt félretéve is határozottan hangot adni politikai irányultságuknak. Ugyanakkor, ahogyan az több esetből is kiderül, ezek a felelősségre vonások személyes bosszú eszközöként is szolgálhattak, amikor a legtöbb tanítót kivizsgálták, és sok esetben hamis vádakkal vagy megalapozatlanul tettek ellenük feljelentést, ahogy erről *Hering* római katolikus felekezeti tanító is beszámolt a tanfelügyelőhöz intézett panaszlevelében.

¹⁰⁷ BALLÉR, Haladó pedagógiai eszmék, törekvések Baranyában a XX. század elejétől a Tanácsköztársaság megdöntéséig 79–80.

Felhasznált források és irodalom

1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában
1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fentartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről
1907. évi XXVI. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről
1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól
1913. évi XV. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről
1913. évi XVI. törvénycikk a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről
1918. évi VIII. néptörvény az elemi népiskolai tanítóknak és tanítónőknek, a kisebb képesítésű gazdasági szaktanítóknak (szaktanítónőknek), továbbá az óvónőknek az állami tisztviselői fizetési osztályokba való sorolása, valamint illetmény- és nyugdíjügyi viszonyainak rendezéséről
1919. évi V. néptörvény a vallásügyi és közoktatásügyi igazgatásról
- A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya
- A magyar közoktatásügyi miniszter 1919. évi 1.746. ein. számú rendelete, a vallásoktatással kapcsolatos teendők alól való mentesítésről https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=695&layout=s (2020. 07. 13.)
- A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1919. évi 4.507 eln. számú rendelete a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vétele és a művelődés és oktatás ügyei igazgatásának szabályozása tárgyában a volt tanácskormány által kiadott rendelkezések hatályon kívül helyezéséről https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=1816&layout=s (2020. 07. 13.)
- Az új iskola. Világ, X. évf. 86. szám, 1919. április 11. 7.
- BALLÉR Endre: Haladó pedagógiai eszmék, törekvések Baranyában a XX. század elejétől a Tanácsköztársaság megdöntéséig. In: SIMON Gyula (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 66–82.
- BENCZE Imre – LADÁNYI Sándor: A polgári demokratikus forradalom és az egyházak. In: BALOGH Margit – BEKÉNY István – DÁNYI Dezső – ÉLESZTŐS László – HERNÁDI László Mihály – OROS Iván – TINER Tibor (szerk.): Magyarország a XX. században. II. kötet, Szekszárd 1997, 327–331.
- BENCZE Imre – LADÁNYI Sándor: A Tanácsköztársaság és az egyházak. In: BALOGH Margit – BEKÉNY István – DÁNYI Dezső – ÉLESZTŐS László – HERNÁDI László Mihály – OROS Iván – TINER Tibor (szerk.): Magyarország a XX. században. II. kötet, Szekszárd 1997, 331–336.
- BODÓ László: Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből. In: SIMON Gyula (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 83–103.
- BÖLÖNY József: Magyarország kormányai 1848–1975. Budapest 1978
- HERGER Csabáné: Auf dem Weg zur Autokratie? Kirchenpolitik in der Horthy-Ära in Ungarn. Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa. 2017/1 sz. 69–95.
- KOMLÓSI Sándor: A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra. In: SIMON Gyula (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 28–65.
- KÖTE Sándor – RAVASZ János: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919. Budapest 1979
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai: 114/1919, 17/1919, 175/1912, 22/1919, 22/1919, 223/1920, 251/1920, 3/1919, 348/1919, 356/1920, 44/1920, 44/1921, 652/1921, 600/1920, 932/1920, szám nélkül (197426/919 szám VKM), 46/1921, 358/1921, 716/1921, 724/1921, 709/1921, 772/1921, 515/1921, 773/1920, 516/1921, 555/1920, 554/1920, 425/1921, 498/1921, 1010/1932, 10/1933, 1611/1933, 114/1919, 46/1919, 5/1919, 6/1919, 60/1919, 62/1921, 63/1919, 56/1919, 91/1919, 57/1919, 74/1919, 134/1919, 91/1920, szám nélküli meghívó a „Baranyamegyei Tanítótestület” ülésére, szám nélküli felhívás a magyar tanítószághoz, szám nélküli (984/1919 püsp. prov.), szám nélkül (ad. 511/1919 alisp.), szám nélküli (984/1919 püsp. prov.), szám nélküli (ad. 1135-1140, 1153, 1154/1919 püsp. prov.), 110/1919
- MANN Miklós: Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998. Budapest 2001

- MANN Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Budapest 1997
- MIKLÓS Péter: Albert István a baranyai haladó tanítómozgalom élvonalában. In: SIMON Gyula (szerk.):
Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 104–117.
- NIKLAJ Patrícia Dominika: A nyolcosztályos népiskolai oktatás bevezetésének hatása az iskolalátogatással kapcsolatos
szülői felügyeleti jogra. Díké 2019/1. sz. 101–110.
- NIKLAJ Patrícia Dominika: Die Modernisierung des Volksunterrichts in Ungarn – Umsetzung des Gesetzes über den
Volksunterricht im Komitat Baranya nach 1868. In: Journal on European History of Law 2018. Vol. 9/2018
No. 2., 231–235.
- RAVASZ János – FELKAI László – BELLÉR Béla – SIMON Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a
kapitalizmus korában. Budapest 1960
- SCHWEITZER Gábor: A magyar királyi köztársaságtól a magyar köztársaságig. Pécs 2017
- SIMON Gyula: A Magyar Tanácsköztársaság nevelésügye. In: SIMON Gyula (szerk.): Tanulmányok a Magyar
Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 7–27.
- UJVÁRY Gábor: A Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális politikája.
<https://honismeret.hu/honismeret-folyoirat/a-magyarorszag-tanacskozarsasag-kulturalis-politikaja>
(2020. 07. 13.)

SCHWEITZER Gábor

tudományos főmunkatárs
MTA TK JTI
habilitált egyetemi docens
NKE ÁNTK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.10

Adalékok Csekey István pécsi közjogi tanszékre kerülésének történetéhez

Additional Data on the History of István Csekey's Transfer to the Public Law Department in Pécs

István Csekey (1889–1963), professor of Hungarian public law, taught at the University of Pécs Faculty of Legal and Political Sciences from 1946 to 1951. The former professor of the University of Szeged was invited to Pécs after his predecessor, Kálmán Molnár was invited to the University of Budapest. A preparatory committee was set up to fill the vacancy at the Department of Public Law in Pécs. Professor Kálmán Molnár prepared a report for the committee. The unpublished report, which remained in Kálmán Molnár's file, is an important source, not only because it provides a complete overview of the current situation of the discipline of public law including the scientific works of István Csekey, but also highlights the professional criteria on which a department position was intended to be filled.

Keywords: *University of Pécs, Department of Public Law, vacancy of a department, report of the preparatory committee*

1. Kajtár István emlékére

Az alábbi forrásközléssel a fájdalmasan korán eltávozott *Kajtár István* professzor úr előtt szeretnék fejet hajtani. Jóllehet nem tartoztam a szoros értelemben vett tanítványok közé, műveiből mégis sokat meríthettem. Nagy haszonnal forgattam várostörténeti tanulmányait, különösen sokat tanultam a polgári kori magyar városigazgatás kérdéskörével foglalkozó, *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)* című kötetéből. Megtisztelő volt számomra, hogy professzor úr közreműködött a doktori, majd a habilitációs eljárásom során, miként nagy öröömre szolgált, hogy együtt rendezhettük sajtó alá *Molnár Kálmán* hátrahagyott írásait. Pécsi találkozásaink alkalmával a könyvekkel túlszűfolt tanszéki szobájában ülve idéztük fel a legendás pécsi közjogász professzor emlékét. A közzéteendő egyetem- és tudománytörténeti forrás szintén *Molnár Kálmán* hátrahagyott iratai között maradt fenn.

2. Csekey István pécsi közjogi tanszékre kerülése

Csekey István (1889–1963) a polgári jogtudomány és jogtörténet kiemelkedő képviselőjeként öt esztendőn keresztül oktatott a pécsi tudományegyetem jog- és államtudományi kara magyar közjogi – utóbb alkotmányjogi – tanszékén.¹ A korábban Szegeden, illetve helyettesként már Pécsen oktató professzor meghívására azt követően került sor, hogy elődje, *Molnár Kálmán* 1945 nyarán meghívást kapott a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi kara magyar közjogi tanszéke élére. *Csekey István* neve egyébként már 1924-ben felmerült az akkoriban *Polner Ödön* Szegedre távozásakor megüresedő közjog-politikai tanszék betöltésével összefüggésben. A jogi kar eredendően meghívás útján kívánta a tanszék betöltését. A tanszékre esélyes közjogászok felvonultatása során jellemezték *Csekey István* tudományos működését. Nagyra értékelték jogtörténeti munkáiban, különösen az 1917-ben megjelent *A magyar trónöröklési jog* című vaskos monográfiában „az adatok és források pazar gazdagságú felvonultatását”, valamint a gondolatok laikusokat is lebilincselő előadásmódját, ám arra is rámutattak, hogy művei a finoman kidolgozott jogtörténeti és jogbölcseleti részek ellenére „erősen publicisztikai jellegűek”.² A tanszékre akkor *Molnár Kálmán*³ meghívására tettek javaslatot, aki végül a kultuszminisztérium intervenciója nyomán pályázat útján került a magyar közjogi tanszék élére.

A *Molnár Kálmán* fővárosba távozásával megüresedő pécsi magyar közjogi tanszék betöltésének előkészítése céljából a kari ülés jelölőbizottságot állított fel.⁴ A kari ülés *Irk Albertet*, *Holub Józsefet*, *Krisztics Sándort*, *Molnár Kálmánt*, valamint a dékáni tisztséget betöltő *Óriás Nándort* delegálta a bizottság tagjai közé. Az 1946. február 5-én megalakult bizottság előadói tiszttét a tudományterület illetékeseként *Molnár Kálmán* töltötte be.

A *Molnár Kálmán* irathagyatékában megmaradt – alábbiakban közlendő – előadói jelentés⁵ egyetem- és tudománytörténeti szempontból egyaránt figyelemre méltó forrás, hiszen amellett, hogy szinte teljeskörű áttekintést nyújt egy tudományág aktuális helyzetéről, arra is rávilágít, hogy milyen szempontok alapján kívántak betölteni az egyetemi autonómia elvei alapján egy tanszékét. Egy üresedésben lévő tanszék a polgári korban a főhatóság – a vallás- és közoktatásügyi minisztérium – belátása alapján meghívás, vagy pályázat útján töltötték be. Az egyetemi autonómia eszméjét a meghívás fejezte ki, hiszen az egyetem döntésén múlt, hogy kit kívánt a tanszék élén látni, jóllehet a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak ebben az esetben is jóvá kellett hagynia a meghívás tényét. A főhatóság mozgásterét növelte ugyanakkor a pályázat kiírása. Bár a pályázat esetén megkívánt hármas jelölés az egyetem által preferált sorrendet jelentette, ez semmiképp sem kötötte meg a főhatóság kezét, hiszen a számára megfelelő pályázót nevezhette ki a tanszék élére.

Molnár Kálmán előadói jelentése a magyar közjog – alkotmányjog – tudományos művelőit négy csoportba sorolva mutatta be. Az első csoportba azok kerültek, akik a „jól végzett munka után” elérve az egyetemi tanári nyugdíjkorhatárt – azaz elérték 70. életévüket – kívül álltak a betöltendő

¹ *Csekey István* életéhez és működéséhez lásd RUSZOLY, Csekey István és a magyar alkotmány 37–46.; JUSZTINGER, Csekey István 23–35.; ÁDÁM, Csekey István professzor úrhoz fűződő emlékeimből 9–13.

² Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1924. május 24-i VIII. rendes ülés jegyzőkönyve.

³ *Molnár Kálmánhoz* lásd SCHWEITZER, „A tisztességes jogtanár” Molnár Kálmán pályaképe, *passim*.

⁴ Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1945. december 22-i V. rendkívüli ülés jegyzőkönyve.

⁵ MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 2413/54.

tanszék szempontjából számba vehetők körén. Ehhez a csoporthoz tartozott *Polner Ödön*⁶ (1865–1961), a pozsonyi, majd szegedi tudományegyetem professzora, *Balogh Artúr*⁷ (1866–1951), a kolozsvári tudományegyetem professzora, *Barabási Kun József*⁸ (1875–1945/6), a debreceni tudományegyetem professzora, valamint *Eöttevényi (Nagy) Olivér* (1871–1945), az egykori kassai királyi jogakadémia professzora.

A korabeli állapotokat jellemezheti, hogy még nem jutott el Pécsre *Eöttevényi (Nagy) Olivér* elmúlt esztendőben bekövetkezett halálának a híre. Barabási Kun József kapcsán pedig arra érdemes emlékeztetni, hogy 1938-ban – jóval a 70. életév betöltése előtt – saját elhatározása folytán vált meg a közjogi katedrától és hagyott fel az egyetemi oktatással.

A második csoportba *Molnár Kálmán* azokat a nyugdíjkorhatárt el nem ért közjogászokat sorolta, akik a közjogi tanszék betöltésével kapcsolatban – miként fogalmazott – egyéb okok miatt nem kerülhettek számításba. Ehhez a csoporthoz *Tomcsányi Móric* (1878–1951), *Egyed István*⁹ (1886–1966), *Kaas Albert* (1885–1961), valamint *Zsedényi Béla*¹⁰ (1894–1955) tartoztak. De vajon mit fedhetett a felsorolt professzorok esetében az „*egyéb okok*” kifejezés?

Tomcsányi Móricot, a budapesti tudományegyetem professzorát 1945-ben helyezték korábbi politikai szerepvállalásai miatt – 1928 és 1944 között a felsőház tagja volt – az igazolóbizottság döntésének következményeként nyugállományba.¹¹ A II. világháborút követően az egyetemeken is felállított igazolóbizottságoknak az volt a feladata, hogy a 15/1945 ME sz. rendelet alapján kiderítse és minősítse az eljárás alá vont személyek 1939. szeptember elseje utáni politikai magatartását, és amennyiben a vizsgálat a „*magyar nép érdekeinek a megsértését*” bizonyítottnak látta, meghozza az esetleges szankciókat. *Tomcsányi* professzor esetében a nyugállományba helyezés jelentette a hátrányos jogkövetkezményt. *Molnár Kálmán* viszont éppen a nyugdíjazása miatt megüresedett magyar közjogi tanszékre kapott meghívást. *Tomcsányi Móricnak* tehát semmiféle esélye sem lehetett a pécsi közjogi tanszék betöltésére.

Zsedényi Béla, a miskolci evangélikus jogakadémia professzora minden bizonnyal aktuális közéleti kötelezettségei miatt maradt számításon kívül: 1944/1945-ben az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöki tisztét, majd a Nemzeti Főtanács elnöki tisztét töltötte be, azt követően pedig nemzetgyűlési képviselőként működött. *Zsedényi Béla* pécsi egyetemi kötődéseit jelzi ugyanakkor, hogy – amint erre egyébként az előadói jelentés is hivatkozott – 1928-ban a jogi fakultáson habilitált – igaz, nem a magyar közjog, hanem a politika tárgyköréből –, utóbb ugyanott kapott egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címet is. A habilitációs eljárás során *Molnár Kálmán* készítette az egyik, *Krisztics Sándor* pedig a másik bírálói jelentést. *Molnár Kálmán* kiemelte, hogy *Zsedényi Béla* irodalmi munkásságának kettős – közjogi és politikai – természetére tekintettel a jelöltet egyaránt alkalmasnak tartja arra, hogy akár magyar közjogból, akár pedig politikából szerezzék meg az magántanári képesítést. A bírálat hangsúlyozta *Zsedényi Béla* „*tősgyökeres magyar gondolkodását*”, egyúttal

⁶ *Polner Ödön*hez lásd TAKÁCS, Polner Ödön és a közjogi dogmatizmus 53–79.

⁷ *Balogh Artúr*hez lásd FÁBIÁN, Bevezetés 5–58.

⁸ *Barabási Kun József*hez lásd VARGA – P. SZABÓ, Barabási Kun József 319–342.; továbbá KOVÁCS, Kun József 211–220.

⁹ *Egyed István*hez lásd KOI, Egyed István élete és munkái 1–13.

¹⁰ *Zsedényi Béla*hoz lásd STIPTA, Zsedényi Béla alkotmányjogi nézetei 17–23.

¹¹ ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 44. kötet. Az 1945. augusztus 1-i VIII. rendes ülés jegyzőkönyve. (910/1945-46. d. sz.).

arra is rámutatott, hogy nemcsak tudományos felkészültsége, hanem „*lelki adottsága*” is megvan ahhoz, hogy magyar közjoggal foglalkozzon.¹² A kedvező bírálati jelentések alapján a magántanári kollokvium letételét követően a kari ülés *Zsedényi Bélát* 1928. június 25-án politikából, nem pedig magyar közjogból, egyetemi magántanárrá nyilvánította.¹³

A pécsi közjogi tanszék betöltésének idején *Egyed István* és *Kaas Albert* egyaránt a Műegyetem Közgazdaságtudományi Kara professzoraként oktattak, így vélhetően egyikük sem hagyta volna ott a fővárosi tanszéket a pécsi katedra kedvéért.

A harmadik csoportba az előadói jelentés azokat sorolta, akik a pécsi egyetemmel régóta szoros kapcsolatban álltak: a már korábban is említett *Polner Ödön* és *Zsedényi Béla* mellett *Bölny József* (1903–1990), fővárosi ügyvéd, a pécsi egyetem magántanára, valamint *Csekey István*, a szegedi tudományegyetem professzora tartoztak ehhez a csoporthoz. Részletes jellemzést is az utóbbiak kaptak.

A tekintélyes közjogi munkássággal rendelkező *Bölny József* habilitációs eljárása idején a tudományos működés értékelésére a pécsi jogi kar *Faluhelyi Ferencet* és *Molnár Kálmánt* kérte fel.¹⁴ *Bölny József* tudományos érdeklődésének középpontjában a kormányzói jogkör, valamint a mentelmi jog intézményének az elemzése állt. *Molnár Kálmán* bírálati jelentése arra mutatott rá, hogy a széleskörű szakirodalmi ismeretekkel, éber kritikai szellemmel, illetve gondolatközlői és írói készséggel rendelkező jelölt dolgozatai a magyar közjogot átfogó ismeretekről, valamint alapos alkotmánytörténeti és államtudományi felkészültségről tanúskodnak. Mindezek kétségtelenné teszik, hogy *Bölny József* képes a közjogtudomány művelésére és továbbfejlesztésére, csak engedjen magának időt arra, hogy tanulmányait – tartalmi és alaki értelemben – kiérlelje.¹⁵ A bírálati jelentések alapján a kari ülés a magántanári kollokvium letétele után *Bölny Józsefet* egyetemi magántanárrá minősítette.¹⁶ Évekkel később – *Zsedényi Bélához* hasonlóan – *Bölny Józsefet* is egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címmel ruházta fel a pécsi jogi kar. Noha *Molnár Kálmán* 1946-os előadói jelentése igen elismerően értékelte *Bölny József* tudományos működését, érzékelhetően nem számolt vele a pécsi tanszékbetöltés során. „*Bölny Józsefnek tudományos kvalitásai, nagy munkabírása és szorgalma kétségkívül előkelő helyet biztosítanak közjogásaink sorában s mind a közjogtudomány, mind az egyetemi oktatás érdeke kívánatosabb teszi, hogy ez az élte delén levő tudásunk egyetemi tanszékehez jusson. Tekintettel arra, hogy jelenleg több közjogi tanszék van üresedésben, erősen remélhetjük, hogy ez meg is fog történni.*”

Molnár Kálmán 1946-os előadói jelentése a legrészletesebben *Csekey Istvánt* mutatta be. „*Vaskos kötet kellene ahhoz, hogy az ő rendkívül széleskörű tudományos munkásságát ismertessük és megfelelően méltassuk.*” *Csekey* professzor neve nemcsak az ország határain belül, hanem a közjogtudomány európai művelői előtt is „*általában igen előnyösen közismert*”. Külföldi tudományos és oktatói működése

¹² Jelentése Dr. Molnár Kálmán egyetemi ny. r. tanárnak Dr. Zsedényi Béla habilitacionális kérelme tárgyában Pécs, 1928. május 24. 9-10. Becsatolva az 1928. június 21-i X. rendes ülése jegyzőkönyvéhez.

¹³ Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1928. június 25-i XI. rendes ülés jegyzőkönyve.

¹⁴ Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1937. április 22-i VIII. rendes ülés jegyzőkönyve.

¹⁵ Véleményes jelentése Dr. Molnár Kálmán egyetemi ny. r. tanárnak a magyar közjogból magántanári képesítést kérő Bölny József Dr. ügyvéd irodalmi munkásságáról. Pécs, 1937. december 8. 10-11. Becsatolva a tanári kar 1938. június 21-i X. rendes ülése jegyzőkönyvéhez.

¹⁶ Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1938. június 21-i X. rendes ülés jegyzőkönyve.

sem szakította el „attól a magyar talajtól, amelybe mélyen ásta gyökereit”. Európai látóköre és tudományos tájékozottsága pedig csak eszköz volt a számára, hogy a magyar nemzet közjogi gondolatvilágának tolmácsaként szerezzen megbecsülést „a magyarság közjogi géniuszának”. Ebből az előzékeny bemutatásból már sejthető volt, hogy *Csekey István* lesz a tanszék betöltésére legalkalmasabbnak tartott jelölt. Az előadói jelentés arra is utalt, hogy 1927-ben az akkoriban az észtsországi Dorpat (Tartu) egyetemén oktató *Csekey István* is pályázott a pécsi közigazgatási és pénzügyi jogi tanszékre, csak hogy a nálánál jóval idősebb, bár tudományos teljesítményben mögötte messze elmaradó *Dambrowszky Imrét*¹⁷, az egri érseki jogakadémia professzorát, valamint az egri Főszékesegyház címzetes apátját, tiszteletbeli kanonokot nevezték ki a tanszék élére. Az 1927-es pécsi pályázat idején *Csekey István* úgy tűnik, reálisan mérte fel a tanszékre kerülés esélyeit. *Szeksfű Gyulához* intézett levelében írt arról, hogy noha értesülései szerint első helyre fogják rangsorolni a pályázatát, vallása – *Csekey* professzor református papi családból származott – „nem a legjobb ajánlólevél Pécsre”. Ezt a jelek szerint még az sem ellensúlyozhatta, hogy *Horthy Miklós* kormányzó – miként fogalmazott – „igen jó emberem és melegen érdeklődik ügyem iránt, de soha sem tudja az ember, hogy milyen más befolyás érvényesül.”¹⁸

A közjogászok negyedik csoportjához *Molnár Kálmán* azokat sorolta, „akik vagy csak mellékesen, alkalomszerűen és nagy időközökben” jelentkeztek közjogi dolgozataikkal, vagy pedig a komoly ígéretet jelentő fiatalabb közjogász-nemzedékhez tartoznak. Ebben a kategóriában *Tibanyi Lajos* (1884–1944/1945), *Thewrenk-Pallaghy Attila* (1901–1989), valamint a fiatalabbak közül *Goltner Dénes* (1905–1962), *Mikó Imre* (1911–1977) és *Feketekúty (Mankovics) László* (1914–2000) kapott rövid bemutatást, illetve jellemzést.

Úgy tűnik, az sem volt még ismeretes, hogy a korábban fővárosi ügyvédként, egyúttal Pest vármegye tiszteletbeli tisztii főügyészeként működő *Tibanyi Lajos* a II. világháború időszakában a holokauszt áldozatává vált.¹⁹ A jogi és társadalomtudományi folyóiratokban rendszeresen publikáló *Tibanyi* tudományos ambícióira utal, hogy 1916-ban a budapesti jogi karon benyújtotta a magyar közjog témakörében az egyetemi magántanári képesítés iránti kérelmét, amely megfelelt ugyan a formai követelményeknek, de a kérelmet többségi szavazattal elutasították, így a tudományos működés érdemi bírálatára már sor sem kerülhetett.²⁰ Hosszú évekkel később *Tibanyi Lajos* is benyújtotta pályázatát a *Király János* nyugalomba vonulása miatt a budapesti jogi karon megüresedő alkotmány- és jogtörténeti tanszékre. Sok esélye azonban nem lehetett, hiszen a többi pályázóval szemben nem rendelkezett egyetemi magántanári képesítéssel. A tanszék élére amúgy pedig *Klebensberg Kunó* kultuszminiszter támogatottját, *Eckhart Ferencet* nevezték ki.²¹

A közjog területén széles körben publikáló, minisztériumi tisztviselőként dolgozó *Thewrenk-Pallaghy Attila* 1932-ben szerezte meg az egyetemi magántanári címet a budapesti tudományegyetem közigazgatási karán.²² A szegedi tudományegyetemen 1938-ban a választási bíráskodás

¹⁷ *Dambrowszky Imréhez* lásd IVANCSICS, Közigazgatási Jogi Tanszék 157–158.

¹⁸ *Csekey István* levele *Szeksfű Gyulának*, Tartu, 1927. november 13. OSZK Kézirattár. Fond 7. Magyar Szemle Társaság, 299/1.

¹⁹ *Tibanyi Lajos* életrajzát lásd SZILÁGYI-WINDT, Az újpesti zsidóság története 314.

²⁰ ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 16. kötet. Az 1916. június 19-i VIII. folytatolagos rendes ülés jegyzőkönyve.

²¹ SCHWEITZER, „A katedra ügye nem áll rosszul” 205–222.

²² *Thewrenk-Pallaghy Attila* a magyar közjogon belül a „Magyar közjog fejlődése a XIX. században” tárgykörben kapott magántanári képesítést.

témakörében habilitáló, akkoriban ügyészként tevékenykedő *Goltner Dénes* 1946-ban a budapesti ítélőtábla bírájaként működött.

Az előadói jelentés által a negyedik csoportban felsoroltak közül ketten akkoriban nem is éltek Magyarországon. A *Tomcsányi Mór* tanítványi köréhez tartozó *Feketekúty (Mankovics) László*²³ 1944 március eleje óta Svájcban tartózkodott – csak a rendszerváltást követően látogatott vissza Magyarországra –, a korábban az erdélyi tudományos- és közéletben egyaránt aktív *Mikó Imrét* viszont a Kolozsvárra bevonuló Vörös Hadsereg többedmagával együtt 1944. október 13-án elhurcolta: csak négy év elteltével szabadult ki a fogságból.²⁴ Valószínű, hogy ez sem volt ismeretes akkoriban Pécsen.

A közjogi „seregszemle” után az előadói jelentés a legesélyesebb jelölt, *Csekey István* magyar közjogi tanszékre történő meghívását javasolta. Noha *Molnár Kálmán* jelentése már 1946. február 10-én elkészült, a jelölőbizottság csak július 4-én ülésezett. Miután a jelölőbizottság elfogadta *Molnár* professzor javaslatát, az 1946. július 6-i kari ülés már napirendre is tűzhetette a magyar közjogi tanszék betöltésének a kérdését. A kandidáló bizottság jelentése alapján a kari ülés egyhangúan *Csekey István* meghívását javasolta a magyar közjogi tanszék élére.²⁵ *Csekey* professzor utóbb 1946 novembere és 1951 októbere között oktatott a közjogi, majd alkotmányjogi tanszék élén. Idő előtti nyugállományba helyezésével a polgári kori közjog-, illetve alkotmányjog-tudomány egyik utolsó, nemzetközileg is elismert képviselője kényszerült távozni az egyetemi katedráról.

3. *Molnár Kálmán* előadói jelentése

„Tekintetes Közjogi Bizottság!

A magyar közjogi tanszék betöltésének előkészítése céljából kiküldött kari bizottság 1946. február 5-i megítései megbízása alapján véleményes jelentésemet, illetőleg javaslatomat a következőkben terjesztem elő.

Első feladatunk seregszemlét tartani a magyar közjog tudományos művelői között, hogy javaslatunk mindama szempontok figyelembevételével készülhessen el, amelyeknek gondos mérlegelése kari előterjesztésünket olyképpen támasztja alá, hogy a határozatunk minden tárgyilagos kritikával szemben helytállóan s ezért a vallás- és közoktatásügyi minisztérium részéről is joggal számíthasson elismerésre.

A magyar közjog az a tudományszak, amelynek irányában a magyar lélek olyan erősen reagál, hogy szinte közhellyé vált nálunk a közjogi szempontok túltengéséről beszélni. Ámde véleményünk szerint egészen helytelenül, mert a közjogi szempontok mélységes átélése volt mindig az az alap, amelyen állami függetlenségünk ezer éven át, a viszonyok páratlan mostohaasága mellett is, a lehetőség határain belül érvényesülni tudott, s a nemzeti életosztón által felfokozott eme nagyfokú

²³ *Feketekúty László* a budapesti jogi karon 1942-ben szerezte meg az egyetemi magántanéri képesítést a magyar közjog *Alkotmányjogi főszervek* témaköréből. Életútjához lásd *Requiescant in pace* 380–381.

²⁴ *Mikó Imre* elhurcolásához lásd *BOTTOMI, Népszolgálat, túlélés, kollaboráció* 188.

²⁵ Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1946. július 6-i VIII. rendes ülés jegyzőkönyve.

érdeklődés mesterséges visszazólitásával elveszítenénk önálló nemzeti életre való minden kilátásunkat. Ahol ugyanis idegen ideológiák kiölik vagy háttérbe szorítják a nemzeti génuszt, ott sem indokoltsága, sem lehetősége nincs az önálló nemzeti létnek. A közelmúlt szomorú korszak lelkünkötől idegen nemzetiszocialista irányzatának ránk erőszakolt nyomasztó és pusztító befolyása eléggé megmutatta, milyen végzetes következményekkel jár a nemzeti génusz szavának fokozatos letompítása, illetőleg elnémítása. Ezért nemzeti életérdekből folyó hazafias kötelességünk nyomatékosan rámutatni arra, hogy a magyar közjogtudomány munkásainak milyen érdemes csoportja áll őrt a nemzeti szellemnek ez irányú jelentős megnyilvánulása terén.

Közjogi tanszékünk betöltésének nézőpontjából kiindulva élő jogászainkat négy nagy csoportba sorozva vesszük szemügyre.

I. Az első főcsoportba azokat soroljuk, akik jól végezt munká után *már elérték az egyetemi tanári korhatárt* s így kívül állnak a betöltendő tanszék szempontjából számbavehető körén. Mégis a magyar közjogtudomány mezőnyén seregszemlét tartva, legalább is a neveiket kell illő tisztelettel fölemlítenünk. Ezek a következők:

1. POLNER ÖDÖN, a szegedi egyetem nyug. ny. r. tanára, a M. Tud. Akadémia t. tagja, akiről különben az alábbi III. főcsoportban fogunk tüzetesen megemlékezni.
2. BALOGH ARTÚR kolozsvári nyug. ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja.
3. Barabási KUN JÓZSEF, a debreceni egyetem nyug. ny. r. tanára.
4. EÖTTEVÉNYI OLIVÉR egyetemi m. tanár, a kassai jogakadémia nyug. ny. r. tanára, volt főispán, a Magyar Külügyi társaság ügyvezető elnöke.

II. A második főcsoportba az egyetemi tanári korhatárt még el nem ért azokat a jogászokat soroljuk, akik egyetemük tanszékével kapcsolatban *egyéb okokból nem vehetők kombinációba*. Ide tartoznak:

1. TOMCSÁNYI MÓRIC, a Pázmány-egyetem közjogi tanszékének volt ordináriusza, a M. Tud. Akadémia r. tagja, aki a nyugdíjba vonulása következtében vált ki a sorból.
2. EGYED ISTVÁN, a József nádor műszaki és közgazdaságtudományi a közgazgatási jog ny. r. tanára, akinek széles horizontú közjogi munkássága e tudományok körében is előkelő helyet biztosít. Tudományos portréja az általam készített abban a tagajánlásban is rendelkezésre áll a 'Tekintetes Bizottságnak, amely tagajánlás alapján a Szent István-Akadémia őt 1938-ban r. tagjává választotta. Azóta főképpen *A mi alkotmányunk* címmel 1943-ban megjelent (373 l.) összefoglaló munkája mutatja a magyar közjog egész területét átfogó érdeklődési körét. Külön megemlékezést igényel *Országgyűlési összeférhetlenség* (Bp. 1937, 344 l.) című nagyszabású munkája. Megüresedett közjogi tanszékünk szempontjából azért nem számolhatunk vele, mert sokirányú érdemes munkássága őt egyetemi tanszékén túl is a fővároshoz köti.
3. Ugyanilyen szempontokból tekinthetünk el báró KAAS ALBERT személyétől, aki a műegyetemen a magyar közjog és az összehasonlító közjog ny. r. tanára.
4. Ide sorozandó még ZSEDÉNYI BÉLA is, a politika c. rk. tanára a pécsi egyetemen, akiről az alábbi III. főcsoportban fogunk tüzetesebben megemlékezni. Tanszékünk betöltése szempontjából

azonban ő is kívül esik a mérlegelendők körén, mert életviszonyai a fővároshoz kötik, s egyetemünk csak magántanári előadásai révén számíthat további munkásságára.

III. A harmadik főcsoportba azokat a közjogászaikat sorozzuk, akik *egyetemünkkel már régóta szoros kapcsolatban vannak, s akik ezért részünkről elsősorban veendők figyelembe*. Ezek a következők:

1. A teljesség kedvéért e csoportban még egyszer visszatérünk POLNER ÖDÖN-höz, közjogászaink érdemes nesztorához, aki a szegedi egyetemre történt kineveztetése előtt pozsonyi egyetemünknek volt nagynevű tanára, s akivel szemben egyetemünk tanárai nagyrabecsülésüket már akkor tanúsították, amikor őt 1915-ben a jog- és államtudományi kar dékánjává, 1918-ban pedig az Erzsébet-egyetem rektorává megválasztották. Most, amikor az ő egykori tanszékének keresünk méltó utódot, tisztelettel és szeretettel említjük meg az ő nevét, azzal a hő óhajjal, hogy az utód is olyan értéke legyen egyetemünknek, amilyen maradandó értékünk gyanánt Polner Ödön nevét számontartjuk.

2. Ugyancsak szoros kapcsolat fűzi karunkhoz ZSEDÉNYI BÉLÁT egyetemünk c. rk. tanárát, a miskolci jogakadémia egykori közjog-politika professzorát. Őt ugyan karunk 1928-ban a politika magántanárává képesítette, de egyik bírálója már akkor rámutatott arra, hogy Zsedényi tudományos munkásságának nagyobbik része a magyar közjog tárgykörébe vág, másik bírálója pedig akkor hangoztatta ezt, amikor karunk teljes egyhangúsággal szavazta meg azt az előterjesztést, amelynek alapján Zsedényi Béla 1942-ben az egyetemi rk. tanári címet megkapta.

Zsedényi Béla azóta nemcsak irodalmi téren művelte a magyar közjogot, de elsőrendű tényezőjévé lett a magyar alkotmányjog gyakorlati továbbfejlesztésének is. Az ideiglenes nemzetgyűlés 1944. december 20-án közfelkiáltással elnökévé választotta. Csaknem egy éven át viselte Zsedényi Béla - páratlanul nehéz viszonyok között - ezt a díszes méltóságot, a nemzet első közjogi méltóságát, amely a rendkívüli idők sajátosságaiból folyólag az államfői jogosítványok jelentős részének gyakorlását is felölelte. Ebben a díszes pozícióban Zsedényi Béla nemcsak széleskörű közjogi és politikai elméleti képzettségéről tett tanúságot, hanem nagyszerű vezetőképességéről és tapintatáról is. Hárszabályok teljes hiányában úgy vezette a nemzetgyűlés tanácskozásait, hogy az elnöki vezetéssel és intézkedésekkel szemben soha a legkisebb kifogás sem hangzott el, s a tárgyalások parlamentáris szintje sem szenvedett csorbát. Zsedényi Béla ebben a magas pozíciójában fényesen beváltotta karunk hozzá fűzött reményeit, s igazolta azt, amit 17 év előtt magántanári képesítésével kapcsolatban egyik bírálója a következőkben állapított meg: „Zsedényi Béla nemcsak elméletileg képzett jogász, hanem elsősorban magyar közjogász, akiben a magyar közjogi felfogás elevenen él... Fejtegetései nem egy kívülről hidegen teoretizáló közjogásznak fejtegetései, hanem ezekben a fejtegetésekben az a magyar jogalkotó géniusz visszhangzik, amelyből az ő egész érzés- és gondolatvilága kibontakozik, s amely nemzeti közszellemnek ő is egyik atomja.” Mi, akik Zsedényi Bélának kiváló tudományos képességeit közel két évtized előtt felismertük és elismertük, örömmel látjuk akkori megállapításaink igazolását, miért is tisztelettel indítványozzuk, hogy karunk tegyen javaslatot a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnál, hogy Zsedényi Béla c. rk. tanárunkat az egyetemi rendes tanári címmel kitüntetni méltóztassék.

3. Szoros kapcsolat fűzi továbbá karunkhoz CSEKEY ISTVÁN szegedi egyetemi ny. r. tanárt, aki az 1945-46. tanév kezdete óta nálunk helyettesíti a magyar közigazgatási és pénzügyi jog akadémizált tanárát²⁶ s aki atyai ágon a Pécs közelében fekvő Zengővárkonyból származván²⁷, már gyermek kora óta a legmelegebben ragaszkodik Baranya földjéhez.

Csekey István tudományos értékét karunk nagy elismeréssel állapította meg és méltányolta már akkor, amikor közigazgatási és pénzügyi jogi tanszékének betöltésével kapcsolatban 1927-ben őt egyhangúlag első helyen jelölte (aequo loco Dambrowszky Imrével) nyitott ajtót törnénk be, ha most megismételnénk azokat a megállapításokat, amiket karunk 1927. december 21-i üléséből a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé terjesztett.

Azóta csaknem két évtized fáradhatatlan és tudományos eredményekben gazdag munkássága öregbítette Csekey István tudományos tekintélyét. Vaskos kötet kellene ahhoz, hogy az ő rendkívül széleskörű tudományos munkásságát ismertessük és megfelelően méltassuk. Itt meg kell elégednünk azzal, hogy Csekeynek könyvalakban megjelent félszáz dolgozatát - mindegyik tartalmának rövidre fogott ismertetésével - mellékletként csatoljuk s el kell tekintenünk attól is, hogy előkelő belföldi és külföldi szaklapokban és folyóiratokban megjelent cikkeinek akárcsak a címeit is felsoroljuk. De erre nincs is szükség. Csekey Istvánnak a neve ugyanis nemcsak az ország határain belül, de azokon kívül is, a közjogtudomány európai művelői előtt általában igen előnyösen közismert.

Már egyetemi hallgató korában, majd pedig külföldi ösztöndíjasként Laband²⁸, Jellinek²⁹, Fleiner³⁰, Gierke³¹, Anschütz³² és Kohler³³ professzorok tanítványa volt s szemináriumokban végzett a vezető professzor által elismert tudományos munkát. Szemináriumi dolgozatai már akkor előkelő német szakfolyóiratok hasábjain láttak napvilágot.

23 éves korában (1912-ben) már a közigazgatási és később a pénzügyi jog tanára a kecskeméti jogakadémián. Azóta évről-évre termékeny tanulmányutakat tett Európának tudományszaka szempontjából jelentős csaknem valamennyi államában s részben állami ösztöndíjjal, részben hivatalos küldetésben komoly kutatómunkát végzett sok külföldi könyv- és levéltárban. 1918-ban a budapesti egyetem a magyar közjogból magántanárává habilitálta. 1923-ban a tartui (dorpati) észt egyetem meghívta a közigazgatási jog ny. r. tanárává, s 8 éven át előbb német, majd észt nyelven

²⁶ A magyar közigazgatási és pénzügyi jog akadémizált tanára *Esztergár Lajos*, korábbi pécsi polgármester volt, aki ellen akkoriban népbírósági eljárást folytattak le.

²⁷ *Csekey István* édesapja, *Csekey István* (1860–1911) református lelkész, Zengővárkonyban született, ahol az édesapja, *Csekey István* (1824–1909) évtizedeken keresztül református lelkészként működött.

²⁸ *Paul Laband* (1838–1918) – államjogász, alkotmányjogász a strassburgi egyetem professzora.

²⁹ *Georg Jellinek* (1851–1911) – államjogász, a bécsi, majd heidelbergi egyetem professzora.

³⁰ *Fritz Fleiner* (1867–1937) – államjogász, a baseli, majd a tübingeni, illetve a heidelbergi egyetem professzora.

³¹ *Otto von Gierke* (1841–1921) – jogtörténész, magánjogász, a berlini egyetem professzora.

³² *Gerhard Anschütz* (1867–1948) – államjogász, alkotmányjogász, a tübingeni, majd a heidelbergi, illetve a berlini egyetem professzora.

³³ *Josef Kohler* (1849–1919) – magánjogász, komparatista, a würzburgi, majd a berlini egyetem professzora.

adott elő s megszervezte a Tartui Magyar Tudományos Intézetet, amelynek kiadványai az ő szerkesztésében észt, német és francia nyelven jelentek meg. 1931-ben a szegedi egyetemen a politikai, 1940-ben a kolozsvárin a magyar közjogi tanszéket foglalta el.

Igen előkelő bel- és külföldi tudományos intézetek választották őt tagjaik sorába s halmozták el elismerésekkel; továbbá számos bel- és külföldi kitüntetés és érdemrend bizonyítja munkásságának mind hazai, mind nemzetközi értékelését. 1932-ben a tartui egyetem *honoris causa* doktorává avatta. Német, francia és észt nyelven megjelent tudományos munkái hírlapi cikkei és előadásai ismertté tették nevét az egész tudományos világ szakköreiben, de az angol, olasz és skandináv tudományos irodalom termékeinek eredetiben való tanulmányozására is kellő nyelvi készséggel rendelkezik.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy külföldi kapcsolatai és tudományos szereplése nem szakították őt el attól a magyar talajtól, amelybe mélyen bocsátotta le gyökereit. Európai látóköre és tudományos tájékozottsága csak eszköz volt neki ahhoz, hogy a magyar nemzet közjogi gondolatvilágának hűséges tolmácsaképpen fejlessze tovább nagy elődök munkásságának eredményeit s ezeknek a nagyvilág tudományos areopágia előtt való ismertetésével szerezzen nagybecsülést a magyarság közjogi génuszának.

Csekey István most 57 éves. Tudományos munkabírási és munkaképességének zenitjén van, s a hazai közjogtudomány még sokat vár tőle. Nemrég jelent meg - németül is - *Magyarország alkotmánya* című kötete, amely a magyar alkotmányjognak összefoglaló, rendszeres kézikönyve. Szinte felbecsülhetetlen szakmája szempontjából az a nagyszabású munkája, amely *Bibliographia Juris Publici Hungarici* címmel már teljesen elkészült s ki is volt szedve 20 ívnyi terjedelemben. Élete gyűjtőmunkájának eredményeképpen e kötetben állította össze a magyar alkotmányjog könyvészetét Werbőczytól napjainkig, tömördek hasznos és jól tájékoztató utalással. Valóságos nemzeti veszteség, hogy ennek a nagyszabású forrásmunkának kész szedése a nagy magyar katasztrófának áldozatul esett, de remélnünk kell, hogy a kéznél levő korrektúrákban fennmaradt nagy tudományos érték nem vész el, s az illetékesek megértésével és támogatásával kezébe kerül a magyar közjogtudomány iránt érdeklődőknek, mint alapvető és nélkülözhetetlen forrásmunka.

4. Ugyancsak nagy elismeréssel kell megemlékeznünk BÖLÖNY JÓZSEFRŐL, egyetemünk érdemes c. rk. tanárától, aki Budapesten folytat ügyvédi gyakorlatot. Amikor jog- és államtudományi karunk őt a magyar közjogból magántanára képesítette 1938-ban, majd amikor 1941. évi június 17-i X. rendes ülésében őt egyhangúlag az egyetemi rk. tanári címmel való kitüntetésre fölterjesztette, behatóan lett ismertetve karunk előtt Bölöny tudományos egyénisége s kiterjedt tudományos munkássága, amiben azóta sem állott be szünet vagy ernyedés. Az 1942. és 1943. években *Magyar közjog* címmel jelent meg összefoglaló rendszeres munkája összesen 560 lapnyi terjedelemben. Szaklapokban és folyóiratokban szakmájának részletkérdéseit erős judiciummal 1941- és 1942-ben *A magyar közjog időszerű kérdései* címmel két kötetben összegyűjtve kerültek újabb kiadásra 450 lapnyi terjedelemben.

Bölöny József egyébként karunknak páratlanul szorgalmas, aktív magántanára, aki 1944-ig félévenként hirdetett karunkon érdekes speciálkollégiumokat, vállalva a gyakori leutazás egyre

súlyosbodó anyagi és fizikai terheit. Még azt is készséggel vállalta, hogy karunk szociális tanfolyamán tartson előadásokat s a visszatért délvidékiek egy részére rendezett nemzetismereti tanfolyamon is nagy lelkiismeretséggel tartott előadásokat és végezte a sok kollokvium kivételének fáradságos munkáját.

Bölony Józsefnek tudományos kvalitásai, nagy munkabírása és szorgalma kétségkívül előkelő helyet biztosítanak közjogászaink sorában s mind a közjogtudomány, mind az egyetemi oktatás érdeke kívánatosná teszi, hogy ez az élte delén levő tudósunk egyetemi tanszékhez jusson. Tekintettel arra, hogy jelenleg több közjogi tanszék van üresedésben, erősen remélhetjük, hogy ez meg is fog történni.

IV. Közjogászaink negyedik csoportjába a magyar közjog tudományának azokat a munkásait soroljuk, akik vagy csak mellékesen, alkalomszerűen és nagy időközökben jelentkeznek egy-egy közjogi dolgozattal, vagy ahhoz az ifjabb közjogász-nemzedékhez tartoznak, amely tagjainak eddigi munkássága komoly ígéretet jelent a jövő szempontjából. Megemlítendőnek tartjuk a következőket:

1. TIHANYI LAJOS budapesti ügyvéd főbb művei a következők: *A magyar országgyűlés újonczmeggzavazási joga.* (Bp. 1907, 70 l.) - *Bosznia-Herzegovinát érintő viszonyaink jogi természetete.* (Bp. 1912. 21 l.) - *A magyar országgyűlés költségvetési joga és a delegációk.* (Bp. 1914. 86 l.) Ezek a szép készütségről tanúskodó dolgozatok azonban folytatás nélkül maradtak élénk sajnálatára azoknak, akik a sokat ígérő kezdet után gazdag folytatást reméltek.

2. THEWREWK-PALLAGHY ATTILA honvédelmi minisztériumi miniszteri tanácsos néhány kisebb dolgozattal gazdagította alkotmányjogi irodalmunkat. Közülük a jelentékenyebbek: *Legújabb közjogi törvényhozásunk.* (Bp., 1925. 15 l.) A hatvanhetes kiegészítés. (Pécs, 1927. 25 l.) - *A nőági trónöröklés joga Magyarországon.* (Bp., 1928. 16 l.)

3. GOLTNER DÉNES szegedi egyetemi m. tanár, a közellátási minisztériumban beosztott budapesti ítélőtáblai bírós. Szépen indult tudományos munkássága értékes folytatást enged remélni, s vele, mint az újabb nemzedék kiforrott tehetségével kell számolnunk. Első munkái a választási rendes és a választási bíráskodás sok visszasságot mutató szabályozása körül forognak: *A választási rendszer és eljárás befolyása az országgyűlési képviselőválasztások érvényességére.* (Szeged 1938. 69 l.) - Habilitációnális főműve: *A képviselőválasztások érvényessége feletti bíráskodás alapkérdései.* (Szeged 1937. 303 l.) E tanulmányában különösen hasznos munkát végzett a szerző a választási bíráskodás alapkérdéseinek módszeres tisztázásával. Széles elméleti alapozás, a vonatkozó irodalom alapos ismerete és felhasználása és a tételes joganyag összehasonlító feldolgozása jellemzik. - Ugyane tárgykörbe vág még a szerzőnek két kisebb dolgozata: *Jogvédelmi rendelkezések a választójogi törvényjavaslatban.* (Szeged, 1938. 46 l.) és *Közjogok bírói védelme.* (Bp., 1937. 20 l.) Egyéb jelentékenyebb dolgozatai: *Alkotmány - alkotmánysemélet - alkotmányvédelem.* (Szeged, 1938. 9 l.) - *A közigazgatási bíráskodás helyzete és jövője a nemzetközi jogfejlődésben.* (Bp. 1941. 25 l.)

4. MIKÓ IMRE volt országgyűlési képviselő, kolozsvári ügyvédnek a nemzetiségi kérdés tárgykörében mozgó munkássága keltett megérdemelt figyelmet: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika.* (Kolozsvár, 1944. 551 l.) - *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt.* (Kolozsvár 1942. 35 l.) - Egyéb tárgyú dolgozatai: *Kormányzó és kormányzóhelyettes.* (Kolozsvár 1942. 12 l.) *A kormányzóhelyettesi intézmény.* (Kolozsvár, 1942. 43 l.) - A kormányzóhelyettesi intézmény. (Kolozsvár, 1942. 43 l.) - *A törvényhozási összeférhetetlenség* (Kolozsvár, 1942. 20 l.)

5. FEKETEKÚTHY (MANKOVICS) LÁSZLÓ, a budapesti egyetemen a magyar közjog magántanára, jogügyigazgatósági titkár, kinek az alábbi két kis tanulmánya szép reményekre jogosít: *A törvények alkotmányyszerűsége.* (Bp., 1937. 68 l.) - *A miniszterek államjogi felelőségének a tartalma.* (Bp., 1937. l.)

E seregszemle alapján tisztelettel indítványozzuk, hogy a kar hívja meg CSEKEY ISTVÁNT, a szegedi egyetemen a magyar közjog ny. r. tanárát egyetemünk megüresedett közjogi tanszékére. Az előrebocsátottak után javaslatunk további indoklásra nem szorul.

Pécs, 1946. évi február hó 10-én.

Dr. Molnár Kálmán
a magyar közjog ny. r. tanára”

Felhasznált irodalom és források

- ÁDÁM Antal: Csekey István professzor úrhoz fűződő emlékeimből. In: LIPTÁK József (szerk.): Emlékezés Csekey István pécsi jogászprofesszorára. Budapest – Pécs 2015, 9–13.
- BOTTONI, Stefano: Népszolgálat, túlélés, kollaboráció. Mikó Imre és a román állambiztonság, 1948–1971. In: BÁRDI Nándor – FILEP Tamás Gábor – LŐRINCZ I. József (szerk.): Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében. Pozsony 2015, 187–231.
- Csekey István levele Szekfű Gyulának. Tartu, 1927. november 13. OSZK Kézirattár. Fond 7. Magyar Szemle Társaság. 299/1.
- ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 44. kötet. Az 1945. augusztus 1-i VIII. rendes ülés jegyzőkönyve. (910/1945–46. d. sz.)
- ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 16. kötet. Az 1916. június 19-i VIII. folytatólagos rendes ülés jegyzőkönyve
- FÁBIÁN Ernő: Bevezetés. In: FÁBIÁN Ernő (szerk.): Balogh Artúr: Jogállam és kisebbség. Bukarest – Kolozsvár 1997, 5–58.
- IVANCSICS Imre: Közigazgatási Jogi Tanszék. In: ÁDÁM Antal (szerk.): A pécsi jogi kar 90 éve. Pécs 2013, 157–158. Jelentése Dr. Molnár Kálmán egyetemi ny. r. tanárnak Dr. Zsedényi Béla habilitacionális kérelme tárgyában Pécs, 1928. május 24. 9-10. Becsatolva az 1928. június 21-i X. rendes ülése jegyzőkönyvéhez.
- JUSZTINGER János: Csekey István. In: KAJTÁR István (szerk.): Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008). Antológia. Pécs 2008, 23–35.
- KOI Gyula: Egyed István élete és munkái. Államtudományi Műhelytanulmányok 2016/12. sz. 1–13.
- KOVÁCS I. Gábor (szerkesztette és írta): Kun József. In: Sárosptak erőterében. A tiszáninneri származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Budapest 2016, 211–220.
- MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 2413/54.

- Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1924. május 24-i VIII. rendes ülés jegyzőkönyve.
- Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1945. december 22-i V. rendkívüli ülés jegyzőkönyve.
- Requiescant in pace. Mérleg, 2000/4. sz. 380–381.
- RUSZOLY József: Csekey István és a magyar alkotmány. Jogtörténeti Szemle 2003/3. sz. 37–46.
- SCHWEITZER Gábor: „A katedra ügye nem áll rosszul”, avagy Eckhart Ferenc alkotmány- és jogtörténeti tanszékre kerülésének története (1927–1929). In: RÁCZ Lajos (szerk.): Jurisprudentia splendidissima. Tanulmányok Nagyné Szegvári Katalin tiszteletére. Budapest 2010, 205–222.
- SCHWEITZER Gábor: „A tisztességes jogtanár” Molnár Kálmán pályaképe”. Budapest 2018
- STIPTA István: Zsedényi Béla alkotmányjogi nézetei. In: CSIKI Tamás (szerk.): Tanulmányok Zsedényi Béla születésének 100. évfordulója tiszteletére. Miskolc 1995, 17–23.
- SZILÁGYI-WINDT László: Az újpesti zsidóság története. Tel-Aviv 1975
- TAKÁCS Imre: Polner Ödön és a közjogi dogmatizmus. Tudománytörténeti tanulmány. Különlenyomat. In: Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominat. Tomus I. Fasciculus I. Szeged 1959, 53–79.
- VARGA Norbert – P. SZABÓ Béla: Barabási Kun József (1875–1946). In: „Ernyedetlen szorgalommal...” A Debreceni Tudományegyetem Jogászprofesszorai (1914–1949). Szerk.: P. SZABÓ Béla. Debrecen 2014, 319–342.
- Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1928. június 25-i XI. rendes ülés jegyzőkönyve.
- Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1937. április 22-i VIII. rendes ülés jegyzőkönyve.
- Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1938. június 21-i X. rendes ülés jegyzőkönyve.
- Pécsi Egyetemi Levéltár. VIII. 101. A Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs) iratai. Jog- és Államtudományi Kar iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1946. július 6-i VIII. rendes ülés jegyzőkönyve.
- Véleményes jelentése Dr. Molnár Kálmán egyetemi ny. r. tanárnak a magyar közjogból magántanári képesítést kérő Bölöny József Dr. ügyvéd irodalmi munkásságáról. Pécs, 1937. december 8. 10-11. Becsatolva a tanári kar 1938. június 21-i X. rendes ülése jegyzőkönyvéhez.

SZENTMIKLÓSI Attila
Egyéni Ügyvéd

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.11

**A tengeri zsákmányjog, a hatalmi szimbólumok és a tengeri csaták
Kajtár István munkássága a tengerek jogtörténetéről**

The Law of Sea Plunder, Power Symbols and Naval Battles: The Work of István Kajtár on the Legal History of the Sea

István Kajtár's research on cultural history was extended to nautical questions as well. His work in this subject, especially his papers regarding the history of the Soviet-Russian fleet, the nautical symbol system, the law of sea plunder, the naval battle of Lepanto and the history of submarines will be shown in the overview honouring him.

Keywords: *legal culture, Soviet fleet, law of sea plunder, CSS Alabama, maritime orders, warship's names, armed merchant cruisers, symbols of power, Lepanto, submarines*

1. Kajtár István emlékére

Kajtár István professzorom, mentorom és barátom volt. Összekötött minket a hajózás története és technikája iránti közös érdeklődés, mely tárgyban számos témát kutatott. A tengerek történetéről és jogtörténetéről magyar nyelven tizenkét tanulmányt tett közzé az elmúlt években. Jogtörténeti munkásságát a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán a Jogtörténeti Tanszék munkatársai méltó módon dolgozzák fel; ehhez szeretnék hozzájárulni azzal, hogy a hajózással kapcsolatos műveit ismertetem. Célom tanulmányainak csupán a bemutatása és nem azok elemzése. Éppen ezért az egyes írásokat nem csoportosítottam témák szerint, hanem ragaszkodtam a publikálás kronológiai sorrendjéhez.

A modern idők hadihajói mindig az adott kor technikájának csúcsát jelenítették meg. A koncentrált erő mintaképei: ezt jól jelzi az is, hogy ami a szárazföldön nehéztüzérségnek minősül, az egy csatahajón csak közepes tüzérségnek számít.¹ A hadihajók a legnagyobb méretű és legdrágább harci gépezetek, hiszen elképesztően bonyolult a tengerek jelentette keserves körülmények (sós víz korrodáló hatása, a hullámok és a szél keltette mechanikai erők, erősen változó időjárási viszonyok) között működni. Nagy nehézséget okoz a fegyverekkel már csak

---

¹ E sorok írója a kötelező katonai szolgálatát a Pécsi Tüzérdandár szervezetében töltötte el, melynek 1987-ben az egyik fő fegyvere a 152 mm-es D-20 jelű ágyútarack volt, a másik pedig egy rakéta-sorozatvető. 45 évvel korábban a *Yamato* csatahajó – átépítése előtt – 12 db 155 mm-es ágyút hordozott, ami több, mint egy szárazföldi tüzérvető teljes ágyúállománya. Fő fegyverzete azonban 9 db, háromszor akkora, azaz 460 mm-es ágyú volt.

megfelelően célozni is,² hát még célba találni, de előtte ezeket a fegyvereket a megfelelő helyre szállítani,³ azokat kiszolgálni, falunyi, olykor városnyi személyzetüket akár hónapokon keresztül ellátni, a parancsnoksággal és a flotta többi tagjával az óriási földrajzi távolságok ellenére a kapcsolatot fenntartani, az ellenséget pedig felderíteni. A feladat összetettsége miatt a tervezők igyekeznek az adott időben elérhető legfejlettebb technikát alkalmazni.⁴

1. kép: A Zrínyi csatahajó⁵

² Példának okáért a *Szent István* csatahajó fő fegyverzetét 305 mm-es ágyúk alkották. Egy ilyen ágyúcső 13,75 méter hosszú volt, 52,6 tonnát nyomott és 18 kilométerre lőtt el. A célzás során az ágyút hordozó hajó és a célpont is folyamatosan mozgott valamilyen irányba és valamilyen sebességgel, továbbá a hordozó hajó a tenger hátán a hullámsávnak megfelelően dőlt előre-hátra, jobbra-balra. Ezen felül számításba kellett venni a szél irányát és sebességét, a levegő páratartalmát és más tényezőket is. Mindezeket figyelembevéve kellett az ágyúcsövet (melynek hossza és súlya egy teljesen megrakott kamionnak felel meg) megfelelő irányba és magassági szögbe állítani és ott tartani úgy, hogy még évtizedekig nem állt rendelkezésre segítségként elektronikus számítógép. BALOGH-CSEPREGI, A Szent István csatahajó és a csatahajók rövid története 78.

³ A második világháborúban használt német K5-E vasúti löveg (német frontszlengben *Karlsruhe Berta*, a szövetségeseknél *Anzio Annie*, illetve *Anzio Express*) egy 280 mm-es ágyú volt. Ennek az egyetlen fegyvernek, amely két darab, hattengelyes vasúti kocsin volt telepítve, a kiszolgálásához kellett a vasúti pálya, azon pedig egy egészen komoly, 24 kocsiból álló vasúti szerelvény és egy megfelelően nagy teljesítményű mozdony. Ilyen méretű fegyverből – mely a csatahajók fő fegyverzeteként már az első világháborúban is inkább a kisebbek közé számított – példának okáért a *Gneisenau* csatacirkáló egyszerre 9 db-ot szállított egy-egy összecsapáshoz. Lásd NÉMETH – SÁRVIDAI, A vasúti tüzérség általános jellemzői és egyes típusai 56–57.

⁴ Egy atommeghajtású, ballisztikus rakétákat hordozó tengeralattjáró technikailag az űrhajókkal képvisel közeli műszaki színvonalat. A csúcstechnika miatt azonban a modern hadihajók rendkívül drágák: jellemző, hogy a *Kirov* atommeghajtású csatacirkáló bekerülési költségét olyan összegként jelölték meg, amiből Moszkva építhetett volna egy 150.000 fő lakosságú új várost. Lásd SZABÓ, 300 éves az orosz haditengerészet 20.

⁵ Forrás: CSONKARÉTI, Az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete 9.

A hadihajók – akár a hozzájuk kapcsolódó romantikus elképzelések miatt, akár mint mérnöki mesterművek vagy csak mint az emberi tevékenység eszközei – sok ember érdeklődését felkeltik. A tengerész-hagyományokkal és tengeri kapcsolattal rendelkező országokban komoly irodalma van ennek a témának.⁶ Magyarországnak már egy évszázada nincs tengeri hadiflottája, a politikai elvárások pedig sokáig kizárták a Monarchia haditengerészeti hagyományainak reális értékelését. Ennek ellenére hazánkban is kialakult a haditengerészet iránt érdeklődők köre még úgy is, hogy nagy részük valószínűleg sohasem léphetett komoly hadihajó fedélzetére.⁷

A konzervatív felfogás szerint a jogtörténetnek csupán a források feltárása, kutatása és értelmezése a feladata, míg mások mindezt „jogrégészetnek” tartják. A jogtörténet tárgyának meghatározásáról, kutatási területeinek határaitól *Stipta István*⁸ szerint hazánkban *Eckhard Ferenc* 1931-es programja⁹ óta nem folyt érdemi vita; így az egyes szerzőktől, vagy az iskoláktól függ, hol húzzák meg a vizsgálat határait. Ezeket a határokat egyes külföldi szerzők kezdték feszegetni,¹⁰ de az 1990-es évek elejétől már Magyarországon is megjelent a jogtörténeti kutatásnak egy olyan iránya, amely a vizsgálatot az érintkező tudományterületekre (az általános történelemtudományon kívül a történelmi segédtudományok – különösen a címertan, a pecséttan, az inszigniológia, az ikonológia – valamint a művelődéstörténet, az irodalom- és művészettörténet, a szervezet- és jogszociológia valamint a nyelvtudomány) is kiterjesztette. A jogi kultúrtörténet, ezen belül különösen a jogi stílustörténet, a hatalmi jelképek, a jogtörténeti ikonográfia és a jogtörténeti szimbólumkutatás *Kajtár István* szerint a „jog kulturális boldudvarát” képezi. E terület első hazai művelője ő maga volt.

Kajtár István előadásain rendkívül szerteágazó tudását felhasználva arra törekedett, hogy a hallgatóinak minél plasztikusabban mutassa be az adott anyag összefüggéseit; példái között gyakran feltűntek a hajózás körébe tartozó eseményekre való utalások. Ezek az előadási hivatkozások alátámasztották azt az egyetemi szájhagyományt, hogy *Kajtár* professzor úrnak a hajózás az egyik kedvenc témája, ám ilyen tárgyú publikációiról hallgatóként nem tudtam. Az ezredforduló után már több időt szentelt ennek a témakörnek: speciális kollégiumot indított,¹¹ melyhez akkori tanszéki kollégájával, *Szekeres Róbert* adjunktussal közösen tansegédletet is készített.¹²

1992-ben egy véletlen folytán szerzett tudomást arról, hogy engem is érdekel a hadihajózás története. Miután rövid úton meggyőződtem¹³ arról, hogy az alapvető ismeretek birtokában vagyok, felajánlotta segítségét és a témában összegyűjtött könyveit az engem érdeklő kérdésekben való elmélyedéshez. Az internet előtti korban sokkal nehezebb volt tudomást szerezni egy-egy

⁶ Elég talán csak *Siegfried Breyer* vagy *Helmut Pemsel* nevét megemlítenem és műveikre hivatkoznom.

⁷ E sorok írójának sem volt még szerencséje egy komoly hadihajó fedélzetére lépni – az *USS Missouri* múzeumáig való átalakítása ottjártamkor még nem fejeződött be, ezért nem engedtek a közelébe, a *HMS Belfast* cirkálót pedig éppen londoni utazásom napjaiban vitték el újrafesteni. Ám ami késik...

⁸ STIPTA, A jogi kultúrtörténet Magyarországon 305.

⁹ Ezen program szerint a jogtörténetnek a jogot körülvevő eszméket és a jogfejlődést befolyásoló kulturális tényezőket is vizsgálnia kellene.

¹⁰ Lásd például a jogi ikonográfia témájában KOCHER, Szimbólumok és jelek a jogban, *passim*.

¹¹ *A tengerek és a hajózás jogtörténete* című szemináriumot egészen nyugdíjba vonulásáig tartotta.

¹² KAJTÁR – SEKERES, A tengerek és a hajózás jogtörténete kurzus vizsgaanyaga, *passim*.

¹³ Ez úgy történt, hogy berendelt egyetemi dolgozószobájába, ahol fél óra alatt levizsgáztattott hadihajó-felismerésből a *Breyer-féle Schlachtschiffe und Schlachtkreuzer 1905–1970* című könyvből. Nehezítésként nem méretarányosan másolt előlnézeti vázrajzokat kellett felismernem és ismernem kellett néhány tengeri csata eseményeit is.

publikáció létéről is, ezek megszerzése pedig sok időbe és utánajárásba került, így számomra felbecsülhetetlen értékű volt ez a segítség. Az 1990-es évek közepétől indult levelezésünk, majd személyes találkozóink eredményeképp igen sok tengerészeti témáról eszmét cseréltünk. Néhány évvel a nyugállományba vonulása előtt tettük rendszeressé személyes találkozóinkat. Ezek témáit egy-egy évre előre megterveztük, saját anyagainkból felkészültünk, és ki-ki a saját kérdéséből előre kidolgozott vázlat alapján összegezte, mire jutott. Vizsgálódásainknak két fő iránya volt: egyes témák frissítése az időközben hozzáférhetővé vált újabb adatok felhasználásával, továbbá a szakirodalomban túlnyomó többségben lévő álláspontok (példának okáért az ún. „*all or nothing*” felépítésű páncélzat megítélése) kritikai felülvizsgálata.

Emberi sorsok iránti érzékenysége miatt jellemző, hogy *Kajtár István* a legnagyobb irodalommal rendelkező és ezért legkönnyebben kutatható angolszász, illetve német hajózási témák mellett különös érdeklődéssel kutatta az orosz-szovjet flotta történetét. Talán nem véletlen, hogy első témába vágó publikációja is ezzel foglalkozik. Ennek során sok olyan epizódot gyűjtött össze, amelyek a hadigépezetek mellett az azon szolgáló emberek helytállását örökítik meg. Ma is emlékszem, milyen plasztikusan mutatta be a csuzimai csatában az orosz tengerészek, Szevasztopol ostrománál pedig a védők hősiességét. Sokszor ez az egyetlen esély, ami egy tengeri csatában a műszaki, vagy éppen a mennyiségi hátrányt képes kiegyenlíteni – persze a véletlen szerencsén kívül. Másik érdekesség, hogy professzor úr a könyvekben találhatóknál nagyobb részletességű térképek megrajzolására is vállalkozott, hogy áttekinthetőbb és követhetőbb legyen egy-egy csata eseménysora. Az egyik első ilyen munka a csuzimai tengeri csata óriási méretű, kisebb szoba nagyságú méretpontos térképe volt, melynek részleteit még volt szerencsém látni.

Ebben az írásban a nyomtatásban megjelent írások, a levelezésünk és rendszeres beszélgetéseink felhasználásával kísérlem meg felvázolni *Kajtár István* hajózással kapcsolatos tevéységét, a magyar nyelven kiadott művein keresztül.¹⁴

2. A tengerek jogtörténete

2.1. A hadihajókat eladják, ugye?¹⁵

A hadihajókat eladják, ugye? című újságcikk lendületesen, az átlag olvasók számára is jól követhetően vázolja fel a szovjet hadiflotta háromnegyed évszázados történetét. Érzékletes képekben ábrázolja a heroikus kezdetet, a matrózoknak a polgárháborúban játszott szerepét, ellenpontozva ezt a Kronstadtban kirobbant lázadással. Párhuzamot von a német és a szovjet diktátor irreális flottafejlesztési tervei¹⁶ között, jelzi mindkettejük csatahajók iránti vonzalmát. Összehasonlítja a tervezett hadihajók méretét a valóban megépültekkel, majd részletezi azoknak az óriáshajóknak a sorsát, melyek építtetését *Szjtálin* kezdte meg. A történet folytatásában elemzi, hogy hidegháború idején a szovjet flotta fejlesztésére milyen nagy hatással volt *Sz. G. Gorskov* tengernagy és ismerteti a létrejött óriási tengeri ütőerőt, de jelzi azt is, hogy ennek a hadigépezetnek a fenntartása

¹⁴ Lásd továbbá német nyelven KAJTÁR, Der Schiffskommandant in der neuern Rechtsgeschichte.

¹⁵ KAJTÁR, A hadihajókat eladják, ugye? 6.

¹⁶ *Hitlernél* a Z terv, *Szjtálinnál* az 1936–1945 közötti első flottafejlesztési program.

felemésztette a birodalom erejét.¹⁷ „*S mi várható most?*” – teszi fel a kérdést, melyre válaszul jövendőli, hogy a hajók egy részét majd eladják, másokat felosztanak maguk között az örökösök, a maradék pedig a kikötőkben fog elrozsdásodni. Ezek jórészt már meg is történtek: idegen kézbe került a flotta négy nagy helikopter-hordozó cirkálója (*Kijev, Minszke, Novorosszijk, Baku*), és a kínaiak hosszú évek fejlesztését spórolták meg a *Varjag* repülőgép-hordozó anyagárban történt megszerzésével. A flotta egykori ökle, a ballisztikus rakétákat hordozó tengeralattjárók tömege – az atommeghajtás miatt – környezetszennyező időzített bombaként rozsdásodik többek között *Poliarnyj, Vidjajevo* kikötőjében.

Ám az egykori szovjet flotta nem tűnt el nyomtalanul. A szerző a fenti saját kérdésére adott válaszában van egy, az előrelátó jogtörténészhez illő feltétel, hogy tudniillik akkor lesz ez a szovjet hadiflotta sorsa, „*ha nem jön egy erős cár?*”. Nos, jött a kellően erőskezű vezető és a – most már nem szovjetnek nevezett – flotta új erőre kapott: új atomhajtású rakétahordozó tengeralattjárók,¹⁸ új vadász tengeralattjárók¹⁹ épültek, az egykor *Jurij Andropov* néven szolgáló szovjet nukleáris meghajtású csatacirkáló immár *Pjotr Velikij* néven vezeti a FÁK flottáját, sőt tervezés alatt áll az új, atommeghajtású, teljes fedélzetű repülőgép-hordozó (tervszám: Project 23000 Storm) is.

Az írás a szerző előadásaira jellemzően különleges epizódokkal (*Kuznyecov* admirális halvány ellenkezése az erőltetett flottafejlesztéssel kapcsolatban, a hamis győzelmi jelentések, *Hruscov* látogatásának elmaradása az amerikai repülőgép-anyahajón stb.) tartja fenn az érdeklődést egy olyan témában, ami az átlagos újságolvasót valószínűleg nem érdekelné.

2.2. Az Alabama-ügy²⁰

A *CSS Alabama* egy Angliában, 1862. május 15-én vízre bocsátott bark volt, mely az 1861–1865 között lezajlott USA-beli polgárháborúban az Amerikai Konföderációs Államok érdekében az Unió hajói ellen portyázó hadjáratot folytatott. Csaknem két év alatt 71 északi hajót zsákmányolt és akkori értéken mintegy hatmillió dolláros kárt okozott ellenfelének. Működése az USA és Nagy-Britannia között jogvitát okozott, melyet végül 1872 szeptemberében zárt le a Genfben ülésező nemzetközi választottbíróóság. Ezt a történetet dolgozza fel *Kajtár István* 1997-ben megjelent tanulmánya.

A déli hajó azzal szított vitát, hogy egy semleges állam, Nagy-Britannia kikötőjében építették, ráadásul angol legénység működtette, akik viszont egyenruhás déli tengerésztsztek irányítása alatt egy másik hadban álló állam hajói ellen harci cselekményeket hajtottak végre a világ tengerein. Az írás a polgárháború rövid bemutatását követően először a déliek elleni tengeri blokádot és a blokádtörő hajók tevékenységét taglalja, körvonalazva azokat a körülményeket,

¹⁷ Köszönhetően *Ronald Reagan* elnök fegyverkezési programjainak, például a Stratégiai Védelmi Kezdeményezésnek (SDI, a sajtóban: csillagháborús terv) és az ún. 600 hajós programnak.

¹⁸ Ezt *Borej* osztálynak nevezik, melynek első hajóját (*Jurij Dolgorukij*) 2008 februárjában bocsátották vízre. Lásd SZABÓ, Az orosz Borej tengeralattjáró hajóosztály 63.

¹⁹ Akula-II osztály, 971-971M típus. Lásd SZABÓ, A 971 típusú, atomhajtású vadász-tengeralattjáró 37.

²⁰ KAJTÁR, CSS Alabama 14–20.

melyek az *Alabama* és társai²¹ megépítéséhez vezettek. A jegyzetben az *Alabama* későbbi kapitányának, *Raphael Semmes*nek az életútját is ismerteti, majd ismerteti a hajó megépítésének és felszerelésének kalandregénybe illő történetét. Az *Alabama* sorsa jelzi azokat a nehézségeket, melyekkel a portyázó hadviselés jár: az utánpótlás óriási nehézségeit, a működési terület folyamatos változtatásának kényszerét, a zsákmányolt hajók legénységének elhelyezését és a semleges államok kikötőinek használatát. Ilyen körülmények között – hasonlóan a legtöbb portyázó hajóhoz²² – a déliek hajója se kerülhette el sorsát: az északi *Kearsarge* a Cherbourgól kihajózó, a hosszú bevetésben lecsökkent harcértékű *Alabamát* elsüllyesztette. A cikk természetesen nem nélkülözi a szerző munkáira oly jellemző kulturtörténeti jellegű érdekességeket: az *Alabama* lobogójának sorsa, a kapitány és a hajóorvos emlékezetes tettei²³ mellett az amerikai haditengerészet azon gyakorlata is érdekes, hogy a győztes *Kearsarge* nevét azóta is mindig viseli az amerikai hadiflotta egy hadihajója. Az összegzés kitér a portyázók eredményeire, majd részletezi a jogvita történetét és megoldását. Igen részletesen bemutatja a kereskedelmi hajók elleni tevékenység jogi megítélését, a közönséges tengeri rablók és a korzások közötti különbséget, valamint az ún. hivatalos kalózlevelek alapján tevékenykedő hajósok zsákmányának sorsát. A téma aktualitását a két világháborúban munkálkodó portyázók, valamint a napjainkban is létező kalózkodás adja.

2.3. A tengeri kaméleonok²⁴

Sokak szerint a háború elsősorban szállítási és ellátási probléma. Ezért a tengeri szállítási útvonalakon közlekedő kereskedelmi hajók elleni ún. cirkáló hadviselést az első világháborúban is alkalmazták. Így vált híressé többek között a *Seeadler* vagy a *Möwe* segédcirkáló neve és tevékenysége.

A második világháborúban a német oldalról komoly felszíni hajóegységek (nehézcirkálók, sőt csatacirkálók, mint *Admiral Graf Spee*, *Admiral Hipper*, *Scharnhorst*, *Gneisenau*) mellett jó néhány német segédcirkáló – azaz felfegyverzett gyorsjáratú kereskedelmi hajó – is támadta a szövetségesek tengeri szállítási útvonalait; ezek olykor kalandregénybe illő történetéről szól a szerző következő tanulmánya. Ezen hajók, mint a cikkben említett *Atlantis*, *Komet*, *Kormoran*, *Orion*, *Pinguin*, *Thor*, *Widder*, *Coronel*, *Michel* és *Stier*, tevékenységük során sokszor nem tartották be a portyázó hadviselés szabályait, hiszen magukat semleges állam lobogójával álcázva, sőt más hajó külsejét imitálva igyekeztek elkerülni a felderítésüket. Erre nagy szükségük is volt, hiszen kijelölt műveleti területeik a hazájuktól rendkívül messze – a Csendes-óceánon, az Indiai-óceánon és az Atlanti-óceán déli vizein – voltak. Kapitányaiknak az alapvetően ellenséges körülmények között (teljességgel magukra utaltan, az ellenség által uralt vizeken, a segítségnyújtás reménye nélkül) nagyon nehéz volt mind a feladat végrehajtása, mind pedig az utánpótlás (víz, élelmiszer, lőszer,

²¹ Liverpool kikötőjében *James D. Bullock* további négy hajót építtetett, melyek szintén eredményesek voltak. Ilyen volt többek között a *Florida* és a *Shenandoah*.

²² A cirkáló hadviselést folytató hajók legnagyobb része előbb-utóbb a tenger fenekén végezte, persze csak akkor, ha a süllyedés helyén elég mély volt a víz. Az *Admiral Graf Spee* német nehézcirkálónak (akkori hírlapi megnevezésével zsebsatahajónak) a Montevideoi-öbölben lévő roncsa sokáig látható volt.

²³ A kapitány a süllyedő hajóról a tengerbe veti a kardját, a hajóorvos a sebesültek ellátása miatt nem hagyta el a hajót, majd vele merült el.

²⁴ KAJTÁR, Német segédcirkálók a második világháborúban 82–83.

karbantartáshoz szükséges anyagok) biztosítása. A rettenetesen hosszú²⁵ bevetéseket, az állandó készenlétet, a kiszolgáltatott helyzetet a legénység számára a más hajókon ismeretlen lehetőségek: könyvtár, mozi, illetve az ún. fedélzeti szabadságolás tették elviselhetőbbé. A tevékenységükről elmondható, hogy jelentősen több hajóteret süllyesztettek el, mint a bevetett felszíni hadihajók: az *Admiral Graf Spee* nehézcirkáló 50.000 BRT-s teljesítménye harmada a *Penguin* (155.000 BRT) vagy az *Atlantis* 146.000 BRT-s eredményének. Viszont egyértelmű, hogy a kereskedelmi hajók elleni „tonnaháborút” legnagyobb részben a német tengeralattjáró-flotta vívta meg és a felszíni flotta ehhez csak segítséget nyújtott, hiszen csak a tíz legeredményesebb német bűvárhajó összesen 1.870.000 BRT hajóteret süllyesztett el. A német segédcirkálók a távoli vizeken remek tengerészszakmai teljesítményt nyújtottak és harci szellemüket sem érheti kritika. Előfordult, hogy a sokszorta erősebb hadihajóval szemben is eredményesen vették fel a harcot.²⁶

Ami a segédcirkálók jogi megítélését illeti, az 1907-es hágai (VII.) egyezmény szabályozta a kereskedelmi hajók hadihajóvá történő átalakítását. Előírta a hajón a hadijelvények viselését, a kapitánynak kötelezően a haditengerészet tisztí névsorában kellett szerepelnie, a legénységnek katonai fegyelem alatt állnia, a hajónak szerepelnie kellett a hadiflotta jegyzékében és tevékenységében vonatkoztak rá a haditörvények és hadiszokások. A segédcirkálók tevékenységük során a fenti szabályokat nem mindig tartották be. Problémás volt az előzetes figyelmeztetés kérdése, az idegen lobogó használata, az álcázás és a hadifoglyokkal való bánásmód is; hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a problémák nem csak a német, hanem a többi, segédcirkálókat alkalmazó hadiflottánál is felmerültek, hogy az álcázott angol Q-hajóknak a kifejezetten a megtévesztésre alapozott tevékenységéről ne is beszéljünk.

2.4. A tengeri zsákmányjogról²⁷

A tengeri zsákmányjogról írt tanulmány az *Alabama*-ügyben felvetett egyes kérdések részletesebb vizsgálatát és az ebből levont általános következtetéseket tartalmazza. Elsőként igen érdekesen pontosítja a zsákmány kifejezést. A szerző megkülönbözteti egyrészt a hadiflotta által a hadi tevékenység során megszerzett javakat (fegyverek, hajók), valamint a tengeri jövedelemszerző magántevékenység, azaz a tengeri rablás eredményét, amit prédának nevez. A tanulmány vizsgálatának célkeresztjében a tengeri tevékenységnek az előbbi két végpont közé eső tevékenysége áll. A zsákmány tehát az, amit vagy hadihajó ejt, vagy olyan személy, akit egy állam hivatalos pátenssel erre felhatalmaz. A modern tengeri háborúban ezt a fajta hadviselést cirkálóháborúnak nevezik, melyet a zsákmányjog szabályai szerint viselnek.

A középkorban már születtek zsákmányjogi jellegű szabályok: a tanulmány bemutatja a Barcelonában a 15. században keletkezett *Consolato del mare* részletesnek tekinthető zsákmányjogi szabályzását, valamint XVI. Lajos 1681. évi nagy ordonnance-ának témába vágó rendelkezéseit. A krími háborút lezáró párizsi nemzetközi konferencián született egy, a tengeri háborúk jogára

²⁵ Az *Orion* 510, az *Atlantis* 516, a *Komet* 622 napos bevetést teljesített.

²⁶ A *Kormoran* a nála sokkal erősebb ausztrál *Sidney* cirkáló ellen vette fel a tények alapján reménytelen harcot, végül a két hajó együtt merült a hullámsírba.

²⁷ KAJTÁR, A tengeri zsákmányjogról 7–14.

vonatkozó deklaráció (1856. április 16.) is. Ez kimondta a pátenses kalózkodás és a semleges áru elkobzásának tilalmát, a 4. pont pedig a tengeri blokád (tengeri zárlat) szabályait fektette le. Ez a deklaráció tehát a hadihajók számára továbbra is megengedte a zsákmányolást, ezért a későbbiekben az Egyesült Államok nem csatlakozott a deklaráció ezt kimondó első pontjához.²⁸ A 19. században mozgalom indult a hadihajók zsákmányjogának eltörlésére, de erre nem került sor éppúgy, mint az 1909-es londoni tengeri jogi konferencia zsákmányjogra is kiterjedő egyezménytervezetének ratifikálására. A hágai egyezményekére viszont igen, valamint született két, a tengeralattjárók magatartására vonatkozó egyezmény is. A nemzetközi zsákmánybíróóság felállítása azonban továbbra is elmaradt.

A tanulmány a továbbiakban részletesen bemutatja a tengeri zsákmányolási manőver egyes részeit: a kereskedelmi hajó megállításának részleteit, bizonyos feltételek fennállta esetén annak átvizsgálását, hadi dugáru fellelése esetén a hajó lefoglalását és annak saját, vagy szövetséges kikötőbe való bejuttatását. A kikötőbe kísért kereskedelmi hajó és rakománya sorsáról aztán a zsákmánybíróóság jogosult dönten. Az Osztrák-Magyar Monarchiában sor került zsákmánybíróósági rendtartás megalkotására, melyet *Tisza István* magyar királyi miniszterelnök az 1914. évi 8.704. M.E. számú rendeletével hirdetett ki. A tanulmány ezt a rendtartást teljes egészében közli és nem marad adós annak kritikájával sem: az elfogott hajó hiányos jogai, a formalizált bizonyítás, az egész eljárás merev és bürokratikus volta. Ezek az eljárási szabályok igencsak elmaradnak a 20. században már magas színvonalú általános perjogi szabályainktól. Az elmélet és a jogszabályi környezet prezentálása után még érdekesebb annak bemutatása, milyen is volt a tengeri zsákmányolás gyakorlata 1914 és 1918 között az Adrián, valamint a modern tengeri háborúban; mindezek külön-külön fejezetben szerepelnek a tanulmányban. Az összefoglalásban a tengeri zsákmányolás nagyívű áttekintését olvashatjuk, melynek konklúziója: a tengeri hadviselés megváltozásával a tengeri zsákmányjog háttérbe szorult. Ez a tanulmány is bőségesen tartalmaz olyan részleteket, melyek alkalmasak a laikus olvasó érdeklődésének felkeltésére: ilyen többek között a kereskedelmi hajó megállításának és átvizsgálásának koreográfiája, vagy a korzárok egy nagy fogásának bemutatása. A jogtörténeti bemutatót itt is kiegészíti a kultúrtörténeti kitekintés: hogyan birkózott meg a magyar terminológia a maritim szakkifejezésekkel.

2.5. A Mediterránium tengeri joga²⁹

Kajtár István időrendben következőként megjelent tanulmánya két egymással összefüggő témát vizsgál: a kalózkodást és a tengerjogi szabályzást. *Az emberi közösség ellenségei* alcímű bevezető részben a szerző számos érdekes példát hoz fel a Földközi-tengeri kalózkodás történetéből. A *Iulius Caesart* is foglyul ejtő – majd ezért életükkel fizető – tengeri rablók történetével kezdve mutatja be a Mediterráneum kalózáinak működését, egészen a lepantoi tengeri csatáig, ahol a barbareszk hajósok igen jelentős szerepet játszottak a török hajóhad harcában. Felhívja a figyelmet a pátenssel rendelkező korzárok és a közönséges tengeri rablók közötti jelentős különbségre és a magyar nyelv

²⁸ Ezt később, a polgárháború hatására szívesen pótolták volna, a *CSS Alabama* és társai tevékenysége miatt főleg a déli portyázó hajók.

²⁹ KAJTÁR, A Mediterráneum tengerjogának történetéhez 71–77.

műszavainak azon hiányára, hogy az előbbi két kategória tevékenységén felül még a tengeralattjárók és a segédcirkálók kereskedelmi hajók elleni műveleteit is kalózkodás megjelöléssel illetik.

A tanulmány ezt követően bemutatja és értékeli *Mária Terézia* 1774-ben, Bécsben kiadott *Editto politico di navigazione mercantile* című hajózással foglalkozó ediktumát és közli annak tizenhat, különböző részletkérdésekre vonatkozó toldalékát, többek között a különféle címen fizetendő taksákról, a hajós legények lajstromáról, vagy az idegen kikötőkben időző hajóskapitányoknak a helyi szabályok megszegésének tilalmáról. A toldalékok között az edictum 1804-es magyar kiadásában már szerepel a török császár ausztriai zászlóval utazó hajóknak kiadott *Firmanója* (firánja, azaz a szultán kézjegyével ellátott dekrétuma), melynek részletes, szöveghű közzététele, majd elemzésével folytatódik a tanulmány. A szerző szerét ejti, hogy a két forrásnak a kalózkodással kapcsolatos egyes részleteit bemutassa³⁰ és külön részben megemlékezzék *Peter Philiph Herbert-Ratkal* osztrák bárónak, konstantinápolyi nagykövetnek az osztrák kereskedelmi hajózás biztosítása érdekében kifejtett tevékenységéről. A záró rész első felében áttekintést kapunk az osztrák császári-királyi haditengerészetnek a kalózokkal szembeni tevékenységéről és a foglyok kiváltására alakult szerzetesrendekekről. A befejezés a kalózkodás új távlatairól, az ellene való küzdelem egyes jogi eszközeiről (többek között a biztosításról) szól, melynek aktualitása sajnos napjainkban is fennáll.³¹

2.6. A magyar tengerjog matuzsálemei³²

A magyar tengerjogi szabályzatról szóló tanulmányában a szerző nagy részletességgel elemzi a *Mária Terézia* által 1774-ben, Bécsben kiadott *Editto politico di navigazione mercantile* című, hajózással foglalkozó ediktumot, mivel erre a magyar királyi kereskedelemügyi miniszter 1926. évi 94.602. sz. rendelete (mely a kereskedelmi hajók személyzetének szolgálati viszonyaiban érvényes jogszabályokról szól) úgy hivatkozik, mint akkor is hatályos jogszabályra.

Ennek az elemzésnek az az alapja, hogy az ediktum jogszabályi minősége, a kötelezettségek megfogalmazása és a szankciók is archaikusak, emiatt az ediktum modern jogtechnikai módszerekkel nem mérhető. A jogi kultúrtörténet eszközeivel viszont igen, így rendkívül érdekes a tanulmánynak a császárnő és királynő anyáskodó gondoskodását, a szabályzás morális jellegét vagy éppen a vallási jellegű parancsokat bemutató része is. A másik alapvető, magyar tengerjogban is alkalmazandó norma a *Code Commerce II.* hajózással foglalkozó része (190–436. cikkely) volt. Ennek 1808-ban *Codice di Commercio di terra e mare* címen kiadott olasz nyelvű szövege még hosszú ideig³³ használatos volt a joggyakorlatban.

A 19. század végén a tengerjog fő intézményei már igen bonyolulttá³⁴ váltak, felmerült az igény a modern és átfogó szabályzásra. Ez a törekvés azonban eredménytelen maradt; ennek fő

³⁰ Például a 23. § tiltja, hogy osztrák alattvaló fegyveres hajót rablás, vagy hadakozás végett (...) felkészítsen, vagy kormányozzon (...) kivéve, ha erre engedélyt (pátenst) kapna!

³¹ A kalózkodás témája ma is aktuális. A kalózok által váltságdíjként kért és hozzájuk befolyt összegeket évi 100-200 millió US dollárra becsülik, lásd MARSAI, Szomália és kalózái 16.

³² KAJTÁR, A magyar tengerjog matuzsálemei 225–245.

³³ A mű hatása túlélte a francia uralmat, szabályai szokásjoggá váltak, hatása még 1945 után is fennmaradt.

³⁴ A tengeri jog fő intézményeit a szerző a hajóskapitányok vizsgaanyagának részletes ismertetésével illusztrálja. Ez négy nagy kérdéscsoportban összesen 60, önmagában is bonyolult kérdéskört tartalmaz, a kapitányoknak tehát igen felkészültnek kellett lenniük!

oka, hogy az 1867-es osztrák-magyar közjogi kiegyezés a kereskedelmi hajózás és annak szabályozása ügyeit a közös egyetértéssel intézendő ügyek közé sorolta. Mivel az osztrákok a német tengerészeti rendtartást, a magyarok viszont a mediterrán (olasz-francia) tengerjogi megoldásokat tekintették modellnek, megegyezés – és így az egységes szabályozás – nem jött létre, bár a tengerészeti rendtartásról szóló 1896. XI. 13-i javaslatot a képviselőház harmadik olvasatban is elfogadta. Ezen az áldatlan helyzeten végül az 1908. évi XII. törvénycikkbe iktatott vám- és kereskedelmi szerződés változtatott, hiszen ez nem írta elő azt, hogy a két államterület tengerpartjain azonos tengerjogot kellene alkalmazni. Sajnos nem jött létre a magyar tengeri magánjog kodifikációja sem: az 1894-ben Nagy Ferenc³⁵ által készített tengeri magánjogi törvénykönyv egyeztetése elhúzódott, megegyezés nem született. 1908-ban a szabályozás nemzeti hatáskörbe kerülését követően Nagy Ferenc új tervezetet készített, de ennek életbe léptetése is elmaradt. Ironikus, hogy a magyar kereskedelmi hajók személyzetének szolgálati rendtartásáról szóló jogszabály (1934. évi XIX. tc.) egy olyan országban született, amelytől Trianon elvette a tengerpartját. A tengeri hajózás lehetősége azonban a Dunán keresztül még nyitva állt. A szabályozás frissítése sajnos nem túl aktuális, hiszen a magyar kereskedelmi hajózás a MAHART utolsó kereskedelmi hajójának (*Vörösmarty*) lobogó-bevonásával 2000 októberében megszűnt.

2.7. A császári és királyi haditengerészet jelképei³⁶

Egy 1994-ben megjelent tanulmányában *Kajtár István* már említi egy hatalmi jelkép, a sas kapcsolatát a hadihajókkal. A haditengerészeti jelképekről szóló munkájában³⁷ az akkor megkezdett kutatási irányban elért újabb eredményeit mutatta be, ezúttal az osztrák-magyar monarchia haditengerészetének jelképeire összpontosított. Első témája a hajók névadása, melyben az általánosnak tekinthető okokról szól, mint a dinasztikus okból adott (*Habsburg, Erzherzog Ferdinand Max*) nevek, a dicsőséges hadvezérek nevei (*Prinz Eurgen, Don Juan D’Austria*) és mesebeli állatok nevei (*Drache, Salamander*), majd egy sajátos, a kettős monarchia létéből következő dualista névadási szempontról is említést tesz. Így az azonos hadihajó-osztályba tartozó hajók nevei közül egynek magyar lett a neve, például *Budapest* vagy *Árpád*, bár a konkrét nevek kiválasztása sokszor igen nehézkes volt.³⁸

2. kép: A Szent István-plakett³⁹

³⁵ Nagy Ferenc szakmai életrajzát a tanulmány 13. pontja tartalmazza.

³⁶ KAJTÁR, Egy hatalmi jelkép kultúrtörténeti gyökerei 11–17.

³⁷ KAJTÁR, A császári és királyi haditengerészet jelképei 184–188.

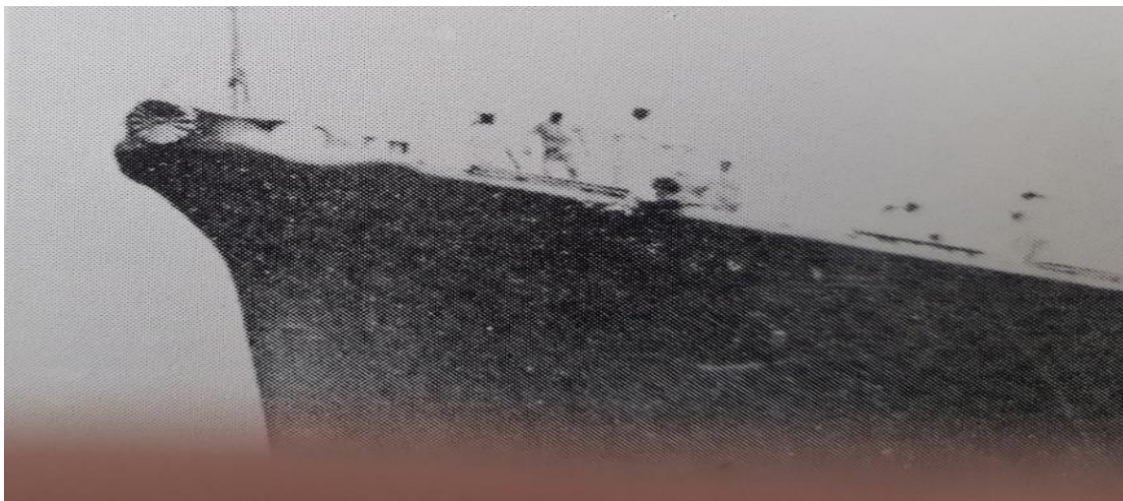
³⁸ A *Viribus Unitis* csatahajóosztály negyedik tagjának nevéül javasoltakat (*Hunyadi, Corvin Mátyás, Erzsébet királyné*) Ferenc Ferdinánd trónörökös sorban elutasította, így lett végül e hajó neve *Szent István*.

³⁹ Forrás: BALOGH – CSEPREGI, A Szent István csatahajó és a csatahajók rövid története 175.

A tanulmány a következőkben bemutatja a lobogókat és a címereket, közte a *Szent István* csatahajóhoz kapcsolódó jelképeket (ereklye-zászló, bronzplakett) is. Megindító az osztrák-magyar flotta 1918 októberében történt átadása keretében magának az átadási ceremóniának, benne a lobogó levonásának részletes leírása. Ennek során a vezérhajón (*Viribus Unitis*) *Horthy Miklós* – aznap még – ellentengernagy a Délszláv Tanács illetve *Method Koch* szemtelen, azonnali lobogóváltás iránti követelése ellenére ragaszkodott ahhoz, hogy amíg ő a fedélzeten van, addig a tengernagyi és a piros-fehér-piros hadilobogó is fenn maradjon az árboccon. A kormányzó hivatali ideje alatt állított Haditengerészeti Hősi Emlékmű részletes bemutatását egy kuriózum követi: annak leírása, hogyan került egy osztrák-magyar hadihajó lobogója egy, a második világháborúban szolgáló és azt túlélő⁴⁰ német nehézcirkálóra. Ez a remek tanulmány később a Magyar Hadtudományi Társaság által szervezett *Had történeti esték* című sorozat előadásaiból szerkesztett könyvben is napvilágot látott.⁴¹

2.8. Hajónevek a tengeri hatalom szimbólumrendszerében⁴²

A tanulmány egy korábban német nyelven megjelent munka⁴³ magyar nyelvű változata. A szerző az általa vizsgált hatalmi szimbólumok felidézésétől vezet át a hajózással kapcsolatos motívumok, például a római *forum rostrum*a említéséig. Számos példát hoz fel a hajókon elhelyezett hatalmi jelvényekre (címerek, kitüntetések, a nagy japán hadihajók orrán díszlő krizantém).

3. kép: A krizantém a *Suzuya* japán nehézcirkáló orrán⁴⁴

⁴⁰ A *Prinz Eugen* német nehézcirkáló annak ellenére, hogy a *Bismarck* csatahajó társaként a veszélyes ún. *Rheinübung* műveletben is részt vett, mely a *Hood* brit csatacirkáló elsüllyesztését eredményezte, túlélte a világháborút. A hajó amerikai kézbe került, akik a Bikini-atollnál végzett atomkísérletekben teszthajóként használták fel. Két atombomba robbanását követően a még úszóképes hajót átvontatták a Kwajalein-atollhoz, ahol javítás hiányában hónapokkal később a sekély vízben felborult és elsüllyedt. A cirkáló egyik hajócsavarját 1978-ban leszerelték és Németországban, a laboei Német Tengerészeti Emlékhelyen kiállították.

⁴¹ KAJTÁR, Az osztrák-magyar haditengerészet jelképeiről 83–96.

⁴² KAJTÁR, Hadihajónevek a tengeri hatalom szimbólumrendszerében 255–267.

⁴³ KAJTÁR, *Machtsymbole auf der See* 46–67.

⁴⁴ Forrás: JENTSCHURA – JUNG – MICKEL, *Warships of the Imperial Japanese Navy* 86.

Az írás gerincét a hadihajók elnevezésének elemzése képezi. A bevezető rész az elnevezések leggyakoribb eseteit (mitológiai szereplők, tulajdonságok, történelmi személyiségek, csaták és egyéb földrajzi nevek) összegzi, majd bemutatja a hajó-keresztelés ceremóniáját. Egy-egy hajó neve változhat is eladás vagy bérbeadás esetén, de a zsákmányolt egységeknél is fő szabályként új neve lesz a járműnek – persze, mindig van kivétel (*Retvizan*). Érdekes az 1914-es flottazsebkönyv szerint kimutatott legnépszerűbb hajónevek⁴⁵ sora.

A továbbiakban a szerző nemzetenként gyűjti össze a jellemző névadási szokásokat, precíz statisztikákkal. Érdekesnek tartom, hogy a hagyományosabb neveken túl előfordul a hősi halottak előtti tisztelgés (az olasz *Comandanti Medaglie d'Oro* rombolóosztály⁴⁶ nevei), illetve a japán névadási szokások, ahol a hadihajók nem viselik sem az uralkodó, sem katonák, vagy államférfiak neveit, hiszen az egyén csak a kötelességét teljesíti. Így ott a földrajzi neveken túl kifejezetten költői elnevezéseket (*Shokaku*, azaz *Szárnyaló daru*, vagy *Akebono*, azaz *Hajnalpír*) is lehet találni. A tanulmány az egyes hajókhoz a tengerészek szóhasználatában kapcsolódó nevek érdekességeivel zárul: így például az *Oldenburg* páncéloshajó a rossz tengerállósága miatt kapta a *Vasaló* (gúny)nevet.

2.9. Az antic görögök tengeri háborúi⁴⁷

Merőben másról szól a szerző nyomtatásban megjelent következő tanulmánya. Ebben a történelmi bevezető után röviden összefoglalja a kor leghíresebb, a görögök részvételével lezajlott tengeri csatáit: a harmadik perzsa háború részeként a szalamiszi görög diadalt; az Athén vereségét hozó négy szyrakuszai tengeri csatát; az arginusziai és az Athén végső vereségét elhozó aioszpotamoi összecsapást. A száraz történelmi tényeken túl az írás tartalmazza a trierák és a pentekonterák technikai jellemzőit, megemlékezik legénységükről és vezetésükről is; a csatában a perzsa ellenfelet döfőorrával elsüllyesztő görög hajó leírásának mikrorealizmusa átérezhető emberi valósággá teszi a régmúlt eseményt. A tanulmány kultúrtörténelmi apropója a *hübrisz* vizsgálata, melyet nemcsak etikai, de tágabban értelmezve politikai fogalomként is vizsgál és a görög tengeri háborúk eseményeivel illusztrál.

2.10. A lepantói csata⁴⁸

Vannak hatásukban olyan tengeri csaták, melyek jelentőségük miatt az ezzel foglalkozók számára megkerülhetetlenek. Az 1571. október hetedikén megvívott lepantói csata is ezek közé tartozik, melyről *Kajtár István* hosszú és igen értékes tanulmányt jelentetett meg.

⁴⁵ Ezeket a 3. oldal 7. pontja sorolja fel.

⁴⁶ A tervezett 20 hajó közül csak 9 db építését kezdték meg és egyetlenegyét, a *Commandante Margottini* nevűt bocsátották vízre, de egyiket sem fejezték be. Szerencsére más tengerészek nevét viszont elkészült és hadrendbe állított hajók őrzik. Ilyen például az *USS Juneau* cirkálón meghalt öt testvér nevét megörökítő *USS The Sullivans*. Ezt a Flecher osztályú rombolót Buffalo kikötőjében múzeumhajóként ma is meg lehet tekinteni.

⁴⁷ KAJTÁR, Az antik görögök tengeri háborúi a Kr. e. V. században 182–187.

⁴⁸ KAJTÁR, Lepanto 139–162.

A Földközi-tengeri stratégiai helyzet, valamint a kor hadihajói típusainak (a gályák és galeasszok) bemutatása után a csata létrejöttének két fontos körülményét tárgyalja: Ciprus török kézre kerülését, benne Famagusta védelme vezetőjének (*Marc-Antonio Bragadino*) tragikus sorsát és a Szent Liga megalakulását. A történeti előzmények után a résztvevők számbavétele következik: elképesztő erők feszültek egymásnak, összesen több, mint 400⁴⁹ hadihajó. Micsoda látvány lehetett ez a két flotta! A hajók persze csak eszközök, ezért alapvető jelentőségű a hadvezérek szerepe. A Liga oldaláról *Don Juan d’Austria* főparancsnokon kívül a velencei kontingenst vezető *Sebastiano Venier*, valamint a tartalék vezére, *Santa Cruz* márkai személyét mutatja be a tanulmány. A törököknél hátrányt jelentett, hogy fővezérüknek, *Müezzinzade Ali* kapudán pasának nem voltak tengeri harci tapasztalatai. Bővében volt viszont ezeknek a török balszárny vezetője, *Uluch Ali* algíri beglerbég, melyekre a több évtizednyi, a korzár vezérek (*Chair ad Din, Turgut*) mellett a barbareszk hadjáratokban való részvételével tett szert. Ez a regényes életű, tehetséges tengerész már a csata után három héttel – a fővezér halálát követően – a török flotta vezetőjévé vált. A vezéreken kívül természetesen a legénység szerepe is lényeges: sokat nyomott a latban az a tény, hogy a törökök a csata előtt zsákmányoló bevetésen vettek részt és fáradtan kezdték az összecsapást. A Liga hajóin sem volt minden rendben: a véres következményekkel járó fegyelmetlenség felelőseit a velencei tengernagy azonnal kivégeztette. Érdekes, hogy mindkét félnél a csata előtti utolsó haditanácson többen javasolták az ütközet elkerülését, de a fővezérek ellentétesen döntöttek. A csata eseményeit a tanulmány három részre (a török jobbszárny megkerülő manővere és felmorzsolódása, a centrum harctevékenységei, a török balszárny sikeres manőverezése) bontva mutatja be. A török flotta pusztulását azonban a kereszténység nem tudta kihasználni – összegez a szerző. A rá jellemző érzékletesség, emberi epizódok, érdekességek felvillantása lehetővé teszi, hogy ez az írás is folyamatosan fenntartsa a laikusok érdeklődését is. Ennek jelentőségét a tudományos igényű munkáknál nem lehet eléggé hangsúlyozni. Természetesen *Kajtár István*, mint a jogi kultúrtörténet egyik magyar úttörője, itt is szerét ejti röviden jelezni a csata emlékezetének a hadihajó-nevekben, dalokban és képzőművészeti alkotásokban való továbbélését.

2.11. A tengeralattjárókról⁵⁰

A tengeralattjárók talán a legkülönlegesebb hadihajók. A mélybe merülés képessége, az ebből eredő rendkívüli veszély⁵¹ és az egymásra utaltság által kialakított különleges bajtársiasság, a rejtve hajózás, a meglepetésszerű támadás lehetősége sok könyvet és filmet ihletett. A hollywoodi mesék közül üdítő kivétel a *Das Boot*⁵² című film, mely más, realisabb szemszögből közelít a tengeralattjárósok

⁴⁹ A csatában részt vett hajók számáról megoszlanak a vélemények: némelyek a törököknek több mint 220, a Ligának 200 gályát tulajdonítanak, míg mások álláspontja szerint a törökök 220 gályája harcolt a Liga 206 gályája és 6 galeassza ellen. Lásd GULAS – LESCINSKY, A vitorlás hajók története 47.; PEMSEL, Seeherrschaft I. 151.

⁵⁰ KAJTÁR, Tengeralattjárók 217–232.

⁵¹ Gondoljunk csak a második világháború német tengeralattjáró-személyzetének elképesztően magas, 70%-ot is elérő halálozási arányára.

⁵² Az 1981-ben készült filmet *Wolfgang Petersen* írta *Lothar-Günter Buchheim* regénye alapján, *Wolfgang Petersen* rendezte, a főszerepet pedig *Jürgen Prochnow* játszotta.

történetéhez. Éppen ilyen, az átlagtól eltérő szemlélet tükröződik a következőkben ismertetendő tanulmányban is.

Szívszorító leírni, de a *Tengeralattjárók. Benedek Ferenc professzor emlékének ajánlva* című tanulmány a hajózás témakörében az utolsó *Kajtár István* nyomtatásban megjelent munkái közül. Ennek bevezető részében a tengeralattjárók történetének a modern állam- és jogtörténethez való kapcsolódását jelzi, majd néhány fontosabb személyéhez (*David Bushnell, Robert Fulton, Wilhelm Bauer, Georg E. Dixon, Dupuy de Lome, Gustav Zédé*) kapcsolódva röviden ismerteti a fejlesztés lépcsőfokait. Az első világháborúban történt, a jogtörténet számára is témát nyújtó ügyek (a *Lusitania*-ügy és a *Baralong*-ügy, valamint *Fryatt* kapitány ügye) bemutatását követően részletesen bemutatja a tengeralattjárók eljárásának jogi szabályzására vonatkozó kísérletet, azaz az 1936-os londoni jegyzőkönyv szabályait. A kísérlet mint kifejezés használatának indokoltságát jelzik a második világháborúban megtörtént, a tanulmányban közölt esetek (az *Athenia*, a *Laconia*, a *Peleus* és a *Wilhelm Gustloff* hajók történetei) hiszen ezek előidézője, részben okozója éppen a fenti, a realitástól elrugaszkodott – ahogy a szerző megállapítja, tulajdonképpen a vitorlás hadihajók korából származó – részben anakronisztikus szabályzás. Mivel a hivatkozott esetek egy kivétellel (a *Wilhelm Gustloff* német kirándulóhajót az orosz S-13 jelű tengeralattjáró torpedózta meg) a német búvárhajó-flotta hajóival történtek, érdekes kiegészítés a japán és az amerikai tengeralattjáró tevékenységére vonatkozó rövid tájékoztató. A történeti áttekintés az atomkorszak fejlesztési eredményeinek bemutatásával zárul, *Hyman G. Rickover*, a legendás amerikai mérnök-tengernagy érdemeinek jelzése mellett. *Kajtár István* szinte minden tanulmányában tetten érhető a hajókat működtető emberek, pályafutások ismertetése. Ez a tanulmány tizenhárom német tiszt szakmai életrajzát mutatja be *Karl Dönitz* tengernagytól *Otto Weddigenen* és *Günther Prienen* át *Erich Toppig*. Nem marad el a korlátlan tengeralattjáró-háború résztvevőinek, a búvárhajó és a célpontja legénységeinek az életkörülményeiről, valamint a tengeralattjáró-vadászatról szóló érzékletes beszámoló sem. Ezek és a tengeralattjárókat ért veszteségek leírása segítenek az olvasónak átérzeni ezeknek a tengerészeknek a sorsát, áldozatait. Természetesen a téma jogi kultúrtörténeti elemzése is része ennek a tanulmánynak, így a tengeralattjárósoknak adományozott kitüntetések, az indulók, a hajóra festett képek, mint például *Prien*, aki híres akcióját követően a *Scapa Flow* bikája jelzőt kapta és ez az ábra megjelent hajójának, az U-47-nek a tornyán is. A tanulmány a tengeralattjárókkal foglalkozó irodalmi válogatással zárul: a felsorolt hatvankilenc műből az érdeklődő részletesen tájékozódhat a témával kapcsolatban.

3. Zárszó

Kajtár Istvánt a Szent István Tudományos Akadémia a rendes tagjai közé fogadta. Laudációját *Visegrádi Antal* egyetemi tanár, az MTA doktora mondta el. A székfoglaló előadását *A joghistoria és annak boldudvara* címmel⁵³ 2017. november 06-án tartotta. Az erről az eseményről szóló levelében így ír: „Pályázárónak tartom ezt az eredményes napot – most pedig jöhet a haditengerészeti kedvtelés!”. E kedvtelés körében 2013 óta rendszeresen, néhány havonta találkoztunk és beszélgettünk.

⁵³ Ezt a címet később megváltoztatta. Az új cím *Jogi kultúrtörténet* lett.

Összegyűjtött anyagai, tudományos hagyatékának egy része valamint a vele készült interjú⁵⁴ alapján a következő témákban készült még tanulmányt írni:

- a) Szevasztopol ostromai: a tanulmány anyagát összegyűjtötte, szóban másfél órás előadást tartott róla, 7 színes térképét megrajzolta, de megírására nem került sor.
- b) A japán tengeralattjáró fegyvernem értékelése.
- c) a Az 1915-ben Gallipolinál történt tengeri műveletek.⁵⁵
- d) A cirkáló fegyvernem története az I. világháborúban.
- e) A szovjet flotta tevékenysége 1941 és 1945 között
- f) A török birodalom tengeri tevékenysége, melyből a lepantói csatáról szóló tanulmány készült el.
- g) Napoleon flottájának harcai.

Kajtár István hajózási tárgyú munkái jól illenek egyik fő kutatási területe, a jogi kultúrtörténet körébe. Annak ellenére, hogy a hajózással kapcsolatos tevékenységét mindvégig kedvtelésként, hobbiként említette, a tárgyban írt munkái vitathatatlanul tudományos igényűek és jól beleillenek a jogi kultúrtörténet körébe, melynek ebben a témában ő volt az egyik első magyar művelője. Saját bevallása szerint tervezte, hogy cikkeit, a tervezett továbbiakkal együtt egy könyvbe szerkeszti és kiadja a *Fejezetek a tengeri háborúk jogtörténetéből* cím alatt. Ha ez megjelenik, akkor a hazai jogi kultúrtörténet hiánypótló művel gazdagodott volna, a laikus érdeklődők tájékoztatásában pedig olyan szerepet tölthetett volna be, mint *Benedek István* művei az elmekörtan vagy éppen a francia impresszionizmus bemutatásában. Nemcsak a hajózás, hanem általában a történelem iránt érdeklődőknek is nagy veszteség, hogy a könyv megírására nem volt lehetősége.

Maga is említette, hogy nem az a pedagógus, aki tanít, hanem az, akinek tanítványai vannak. Én hátalattal szívvel nevezem magam a tanítványának.⁵⁶

Felhasznált irodalom és források

- BALOGH Tamás – CSEPREGI Oszkár: A Szent István csatahajó és a csatahajók rövid története. Budapest é.n.
- CSONKARÉTI Károly: Az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete. Budapest 2001
- GULAS, Stefan – LESCINSKY, Dusan: A vitorlás hajók története. Bratislava 1984
- JENTSCHURA, Hans Georg – JUNG, Dieter – MICKEL, Peter: Warships of the Imperial Japanese Navy 1869–1945. Annapolis (reprint) 1996
- KAJTÁR István: Der Schiffskommandant in der neuern Rechtsgeschichte. In: BÉLI Gábor et al. (szerk.): Institutions of Legal History with special regard to the legal culture and history. Bratislava – Pécs 2011, 301–311.
- KAJTÁR István: A hadihajókat eladják, ugye? Új Magyarország 1992. április 11. sz. 6.
- KAJTÁR István – SEKERES Róbert: A tengerek és a hajózás jogtörténete kurzus vizsgaanyaga. Msc. Pécs 2003

⁵⁴ SCHMELCZER-POHÁNKA, Riport Kajtár István jogászprofesszorral nyugdíjba vonulása alkalmából 161–169.

⁵⁵ Ennek anyagát nagyrészt összegyűjtötte, de megírását későbbre halasztotta, mert közben megjelent egy azonos témájú cikksorozat *Kiss László* tollából, és ehhez képest kívánt további kutatást végezni és újdonságokkal szolgálni.

⁵⁶ A közös maritim hobbink műveléséhez nyújtott támogatásáért köszönetet mondok *Kajtár Istvánnak*, *Kajtár Editnek* és *Kajtár Dávidnak*, a jelen írás elkészítéséhez nyújtott segítségért pedig tanítványának, *Herger Csabáné Eszternek*.

- KAJTÁR István: CSS Alabama. Adalék a tengeri háborúk jogtörténetéhez. *Jura* 1997/1. sz. 14–20.
- KAJTÁR István: Német segédcirkálók a második világháborúban: A tengeri kaméleonok. *Rubicon* 1999/5–6. sz. 82–83.
- KAJTÁR István: A tengeri zsákmányjogról. *Tudományos Dialog: Jogtörténeti Különszám*, Pécs 2000, 7–14.
- KAJTÁR István: A Mediterráneum tengerjogának történetéhez. *Jogtörténeti Szemle* 2004/4. sz. 71–77.
- KAJTÁR István: A magyar tengerjog matuzsálemei: Az *Editto politico di navigazione marcantile (1774)* és a *Code de Commerce II. Du commerce maritime (1807)*. In: MEZEY Barna – RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest 2006, 225–245.
- KAJTÁR István: Egy hatalmi jelkép kultúrtörténeti gyökerei: A sas. *Jura* 1994/4. sz. 11–17.
- KAJTÁR István: A császári és királyi haditengerészet jelképei – jogtörténeti háttérrel. *Jura* 2007/2. sz. 184–188.
- KAJTÁR István: Az osztrák-magyar haditengerészet jelképeiről. In: BENE Krisztián – DÁVID Ferenc – SÁRLÓS István (szerk.): *Válogatás a Hadtörténeti esték 2006 és 2010 között elhangzott előadásaiból*. Pécs 2011, 83–96.
- KAJTÁR István: Hadihajónevek a tengeri hatalom szimbólumrendszerében. In: MEZEY Barna (szerk.): *A szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. Budapest 2011, 255–267.
- KAJTÁR István: *Machtsymbole auf der See*. In: SZEKERES Róbert (szerk.): *Rechtsgeschichte: Gedanken für Gegenwart und Zukunft*. Pécs 2005, 46–67.
- KAJTÁR István: Az antik görögök tengeri háborúi a Kr. e. V. században. In: MÁTHÉ Gábor – RÉVÉSZ T. Mihály – GOSZTONYI Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga: Ünnepi Tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest 2013, 182–187.
- KAJTÁR István: Lepanto, 1571. október 7. In: BENE Krisztián – DÁVID Ferenc – SÁRLÓS István (szerk.): *Válogatás a Hadtörténeti esték 2006 és 2014 között elhangzott előadásaiból*. Budapest – Pécs 2014, 139–162.
- KAJTÁR István: Tengeralattjárók. In: BIRÓ Zsófia – JUSZTINGER János – PÓKECZ KOVÁCS Attila (szerk.): *Antecessores Iuris Romani. Óriás Nándor és Benedek Ferenc emlékezete: Tanulmányok a római jog és a jogtörténet köréből*. Pécs 2016, 217–232.
- KISS László: Gallipoli, 1915 – a tengeri hadműveletek I. *Haditechnika* 2012/2. sz. 6–10.
- KOCHER, Gernot: Szimbólumok és jelek a jogban. *Történeti ikonográfia*. Pécs 2008
- MARSAI Viktor: Szomália és kalózái. *Haditechnika*, 2011/4. sz. 13–16.
- NÉMETH Ernő – SÁRHIDAI Gyula: A vasúti tüzérség általános jellemzői és egyes típusai I. *Haditechnika* 2017/1. sz. 56–57.
- PEMSEL, Helmut: *Seeherrschaft. Eine maritime Weltgeschichte von den Anfängen der Seefahrt bis zur Gegenwart. Band 1: Beginn der Seefahrt bis 1850*. Koblenz 1985
- SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: Riport Kajtár István jogászprofesszorral nyugdíjba vonulása alkalmából. *Per Aspera Ad Astra* 2014/1. sz. 161–169.
- STIPTA István: A jogi kultúrtörténet Magyarországon. In: BÉLI Gábor – KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina – HERGER Csabáné (szerk.): *Ut Iuris Ordo Exigit-Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Pécs 2016, 305–313.
- SZABÓ Miklós: 300 éves az orosz haditengerészet III. *Haditechnika*, 1997/2. sz. 16–20.
- SZABÓ Miklós: Az orosz Borej tengeralattjáró hajóosztály. *Haditechnika*, 2016/2. sz. 61–63.
- SZABÓ Miklós: A 971 típusú, atomhajtású vadász-tengeralattjáró. *Haditechnika*, 2001/4. sz. 28–31.

KAJTÁR Istvánné

ny. könyvtáros

PTE Egyetemi Könyvtár

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.12

Állam és polgára Kajtár István szakirodalmi munkássága

A most közreadott bibliográfia szerkezeti tagolását *Kajtár István* szövegeiből kiválasztott idézetekkel kívántam hangsúlyossá tenni, mondhatni katalogizálni. A kutatási területeket jelző felosztás természetesen átfedésekkel igaz, a címkék mégis eligazítanak, szándékom szerint érzelmi többletet is adnak.

Hivatásának megfelelően itt is első helyre került a jogtörténet tantárgy oktatása. Mindvégig hangsúlyos volt a joghistoria haszna, az összehasonlító jogtörténet, a modernizáció, jogi transzfer kutatása. A legtöbb levéltári forrásfeltárást a közigazgatás-történet területén végezte.

Időközben írásaiba egyre inkább beleszövődött, majd vállaltan önálló kutatási területe lett a jogi kultúrtörténet a maga sokszínűségével. Az emberi és szakmai példaképül állítható elődök, a jogászképzés története, az egyetemtörténet megírása, megjelentetése mindvégig szívügye volt.

Intenzíven benne élt a „jogtörténész cég” történéseiben. A kollégák – beleértve az akadémiai berkeken kívülieket is – nagyrabecsülésének írásos lenyomata a recenziók sokasága. A korai évektől kezdve szívesen használt jogi probléma megvilágításához a tengerek és hajók, a hadtörténelem, a haditechnika tárgykörből vett példákat. Később ezek nagyobb teret kaptak publikációi között is. A kalózkodásról, a tengeri zsákmányjogról, a cirkálókról vagy a hajóskapitányokról és a hajónevekről írt tanulmányok után tervbe vett írásának a Szevasztopol munkacímét adta.

Köszönet a *Díké* szerkesztőinek és e lapszám szerzőinek, hogy most ezen a módon lehet együtt szeretett „céhtársaival”. Nagyon kedvelte a szójátékokat, sokszor búcsúzott így, a szó elejét hangsúlyozva: *Szevasztopol*.

„A jogászképzés keretei között az alkotmány- és jogtörténeti előadások egyfajta, hogy természettudományi hasonlattal éljünk, anatómiai és egyben élettani bevezetést nyújtanak.“

- 2015 Egyetemes állam- és jogtörténet. 5. javított kiadás. Budapest (p. 414)
Társszerző: HERGER Csabáné
- 2013 Egyetemes állam- és jogtörténet. 4. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest – Pécs (p. 416)
Társszerző: HERGER Csabáné
- 2005 Egyetemes állam- és jogtörténet 3. átdolgozott kiadás. Pécs (p. 368)
- 2001 Egyetemes állam- és jogtörténet 2. kötet 2. változatlan kiadás. Pécs (p. 175)
- 2002 Egyetemes állam- és jogtörténet 2. kötet. Pécs (p. 175)
- 2000 Egyetemes állam- és jogtörténet 1. kötet. Pécs (p. 187) [utánnomás]
- 1998 Egyetemes állam- és jogtörténet 2. kötet. Pécs (p. 176)
- 1997 Egyetemes állam- és jogtörténet 1. kötet. Pécs (p. 187)
- 1998 Grundzüge der ungarischen Verfassungsgeschichte. Pécs (p. 62)
- 1996 Általános jogtörténet 1. bővített, átdolgozott kiadás. Budapest (p. 503)
Társszerzők: HORVÁTH Pál – NAGY Lászlóné – RÉVÉSZ T. Mihály – STIPTA István – ZLINSZKY János
- 1995 Általános jogtörténet. Budapest (p. 502)
Társszerzők: HORVÁTH Pál – NAGY Lászlóné – RÉVÉSZ T. Mihály – STIPTA István – ZLINSZKY János
- 1994 BRAUNEDER, Wilhelm: Osztrák alkotmánytörténet napjainkig. (=Österreichische Verfassungsgeschichte).
Fordította: KAJTÁR István. Pécs (p. 361)
- 1994 A Német-Római Birodalom állam- és jogfejlődése (VII. fejezet). In: HORVÁTH Pál – RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.):
Általános jogtörténet I. Budapest, 121–140.
- 1994 A német (osztrák) térség állam- és jogfejlődése 1806–1918. In: HORVÁTH Pál – RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.):
Általános jogtörténet I. Budapest, 305–326.

„A joghistória feltárhatja a hajdani jogrendszerek, jogintézmények, eljárási módok sikerének – kudarcának okait. (...) Ezek a megállapítások, értékelések, különösen a modern korszakra nézve jelentősek, és sajátos rezervoárt, ismeretanyagot, jogtörténeti génbankot alkotnak.“

- 2010 Über die Rechtsgeschichte und ihren Nutzen. In: MÁTHÉ Gábor – MEZEY Barna (szerk.): Das Wesen der Rechtsgeschichte: Werner Ogris zum 75. Geburtstag. Budapest 41–51.
- 2006 Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára. Pécs (p. 375) Társszerkesztők: ÁDÁM Antal – CSERESNYÉS Ferenc
- 2005 Jogtörténeti tanulmányok VIII. Pécs (p. 605) Társszerkesztők: BÉLI Gábor – SZEKERES Róbert
- 2001 Jogtörténeti tanulmányok VII. Pécs (p. 451) Társszerkesztő: SZEKERES Róbert
- 2001 Iura antiqua – iura moderna: Festschrift für Ferenc Benedek zum 75. Geburtstag. Pécs (p. 295)
Társszerkesztők: HAMZA Gábor – PÓKECZ KOVÁCS Attila – ZLINSZKY János
- 1996 Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére. Pécs (p. 323) Társszerkesztők: HAMZA Gábor – ZLINSZKY János

---

„Polgári átalakulásunk, modernizációnk egy-egy szakasza sajátos állam- és jogformálási taktikát, technikát, következőképpen más és más értékeket közvetít.“

- 2003 A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai. Európa – haladás - Magyarország. Budapest – Pécs (p. 294)
- 2017 Charakterisieren der modernen ungarischen Rechtsentwicklung im 19. Jahrhundert. In: MÁTHÉ Gábor (szerk.): Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn. Budapest, 389–402.
- 2011 Alkotmányfejlődésünk útjai: Válogatás Molnár Kálmán hátrahagyott írásaiból. Válogatta, jegyzetekkel kiegészítette: SCHWEITZER Gábor, szerkesztette: KAJTÁR István. Pécs (p. 200)
- 2006 Valahányszor e nemzet alkotmányos életfájára az irtó bárd nehezedett. In: ANDRÁSSY György – NEMESSÁNYI Zoltán – VARGA Tamás (szerk.): Emlékkönyv Fülöp Miklós születésének ötvenedik évfordulójára. Pécs 130–144.
- 2005 Tradicionális jogi értékek – modern alkotmányos értékek. In: BÉLI Gábor – KAJTÁR István – SZEKERES Róbert (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok VIII. Pécs, 225–241.
- 2005 Deák-vázlat egy jogászi habitushoz. In: SZABÓ István (szerk.): „...a hazának szent ügye...”: Emlékezés Deák Ferenc születésének 200. évfordulójára alkalmából. Budapest, 49–66.
- 2004 A magyar jogalkotás a XIX. században és tanulságai a XXI. századra nézve. In: SZEKERES Róbert (szerk.): Joghistoria a 21. század elején: „Jog és jogászok a 21. század küszöbén“ nemzetközi konferencia (Pécs, 2003. október 16.) Pécs, 7–21.
- 2004 Traditionelle Wertordnung in Europa und die Wertordnung der Aufklärung in der Konstituierung der Staaten. In: SZEKERES Róbert (szerk.): Neuere rechtshistorische Arbeiten. Pécs, 3–11.
- 2004 Kossuth Lajos korának vezető rétegei: A kormányzati elit egyes kérdései a tizenkilencedik századi modernizáció során Közép- és Kelet-Európában. In: BALOGH Judit (szerk.): Európai Magyarországot! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója című országos jogtörténeti konferencia tanulmányai (Debrecen, 2002. október 3–4.) Debrecen, 25–46.
- 2004 Hatalmi elit a XIX. századi modernizációban. In: KORINEK László – KÓHALMI László – HERKE Csongor (szerk.) Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára. Pécs, 73–83.
- 2004 Gesetzgebung und Systemveränderungen. In: GEORGIEV, J. – KYSELE, J. (szerk.): Kapitoly z dějinstavovského a parlamentní hožízení: Sborník příspěvků z 54. konference ICHRPI. Prága, 327–338.
- 2004 Deák und die Modernisierungsprozesse des 19. Jahrhunderts. In: MÁTHÉ Gábor – MEZEY Barna (szerk.): Nationalstaat – Monarchie – Mitteleuropa – zur Erinnerung an den „Advokaten der Nation“, Ferenc Deák. Budapest, 24–33.
- 2004 Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok. In: SZABÓ András – BERTÓK Krisztina – KISTELEKI Károly (szerk.): A haza bölcse: Deák Ferenc. Budapest [CD-ROM]
- 2004 A polgári korszak igazságügy-miniszterei és az európai jogi kultúra. In: CSIBI Norbert – DOMANICZKY Endre (szerk.): Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában: A Deák-bicentenárium alkalmából rendezett országos történész-jogtörténész konferencia anyaga. Pécs 2004, 192–207.
- 2003 Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok. In: SZABÓ András (szerk.): Deák Ferenc emlékezete. Budapest, 109–117.
- 2001 Európai jogi kultúra – magyar modernizáció a 19. században (büntetőjogi példákkal). In: TÓTH Mihály – HERKE Csongor (szerk.): Tanulmányok dr. Földvári József professzor 75. születésnapja tiszteletére. Pécs, 128–138.
- 2001 1848–1849 és a XIX. századi modernizációnk. In: MEZEY Barna – VÖRÖS Imre (szerk.): A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma: Jogtörténészek 1848-ról. Budapest, 207–218.

- 2000 A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai: Tradíció – Európa – recepció. MTA doktori értekezés. Msc. (p. 209) (Disszertáció benyújtásának éve: 2000, fokozatszerzés éve: 2003)
- 2000 A magyar államiság első ezer éve. Pécs (p. 264) Társszerkesztő: FONT Márta
- 2000 Modernisierung in Ungarn im 19. Jahrhundert und die Staatsfinanzen anhand rechtshistorischer Beispiele. In: LINGELBACH, Gerhard (szerk.): Staatsfinanzen, Staatsverschuldung, Staatsbankrotte in der europäischen Staaten- und Rechtsgeschichte. Wien – Köln – Weimar, 185–190.
- 2000 Állam és jogfejlődés Magyarországon a 19. században. In: FONT Márta – KAJTÁR István (szerk.): A magyar államiság első ezer éve. Pécs, 177–196.
- 2000 A dualista kori magyar állam- és jogrendszer a modernizáció fényében. In: FISCHER Ferenc – MAJOROS István – VONYÓ József (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében: Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 307–320.
- 1999 1848–49 és a XIX. századi modernizáció. Jogtudományi Közlöny 1999/5. sz. 193–199.
- 1998 A „konzervatív” és a „modern” a XIX. századi magyar jogtörténetben. In: BANA József (szerk.): Győri Tanulmányok. Győr, 52–58.
- 1997 Törédekek a XIX. századi magyar állam- és jogrendszer modernizációjához. Jura 1997/2. sz. 28–33.
- 1997 A magyar állam modernizációs folyamatai a XIX. században: kitekintéssel a XX. század első felére. Jogtudományi Közlöny 1997/3. sz. 126–129.
- 1996 A kereskedelmi jog történetének vázlata. Jogtudományi Közlöny 1996/10. sz. 404–414.
Társszerző: SZÉCSÉNYI László
- 1996 A büntető igazságszolgáltatás modernizációja a XIX. században. In: KORINEK László (szerk.): Tanulmányok Földvári József tiszteletére. Pécs, 92–100.
- 1995 Modernizációnk és Európa: Adalékok a politikai vitakultúrához az 1843–44-es rendi országgyűlésen, In: MÁTHÉ Gábor – ZLINSZKY János (szerk.): Degré Alajos emlékkönyv. Budapest, 121–130.
- 1990 Rechtstheoretische und rechtshistorische Erläuterungen zur Effektivität des Rechts. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae 1990/3–4. sz. 283–295. Társszerző: VISEGRÁDY Antal
- 1989 Rechtstheoretische und rechtshistorische Erläuterungen zur Effektivität des Rechts. In: TROJAN, Karel (szerk.): Efektivnost spolecenskeho pusoben i práva v prestavbe. Prága, 35–37. Társszerző: VISEGRÁDY Antal
- 1988 Jogtörténeti és jogelméleti adalékok a jog hatékonyságához. Jogtudományi Közlöny 1988/9. sz. 497–503.
Társszerző: VISEGRÁDY Antal
- 1986 Az államügyészség kiépítése Magyarországon a neoabszolutizmus idején. 1850–1854–1861. In: BENEDEK Ferenc – SZITA János (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok VI. Budapest, 208–225.

„A modernizáció eszköztára a recepció, a jogátvétel, a jogimport és a transzfer sokrétű alkalmazása volt.”

- 2012 Rechts- und Gerichtspraxis in Ungarn 1840–1944: Tradition und Transfer. In: POKROVAC, Zoran (szerk.): Rechtssprechung in Osteuropa: Studien zum 19. und frühen 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main, 173–232.
Társszerzők: BERKE Gyula – HERGER Csabáné – KAJTÁR Edit – MÁZI András – NEMESSÁNYI Zoltán
- 2006 Modernizáció jogi transzferrel az európai kultúrában. Jogtörténeti Szemle 2006/3. sz. 70–73.
- 2003 Strafrechtsrezeption in Ungarn in dem 19. Jahrhundert. In: MEZEY Barna (szerk.): Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes. Budapest, 27–38.
- 2001 The Political Image of Europe in the Hungarian Parliament 1843–1913. (The extremities of a seventy-year-old process) In: HAMZA Gábor et al. (szerk.): Iura antiqua – iura moderna: Festschrift für Ferenc Benedek zum 75. Geburtstag. Pécs, 131–139.
- 2001 Az újkori német jogi kultúra szakirodalmá a Pécsi Püspöki Könyvtárban. Kitekintéssel a XIX. század közepéig. In: CSÓKA-JAKSA Helga (szerk.): A Klíma-könyvtár a tudományos kutatások szolgálatában. Pécs, 15–27.

- 1989 Az osztrák jog magyarországi recepciójának kérdéséhez: Jogexport – adaptáció – jogi identitás. In: ÁDÁM Antal (szerk.): Tanulmányok Szamel Lajos tiszteletére. Pécs, 107–121.
- 1999 A magyar városok joga 1848–49-ben és az európai modernizáció. In: HORVÁTH Attila (szerk.): Forradalom vagy reform? Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc állam- és jogfejlődéséről. Budapest, 58–70.
- 1998 Österreichisches Recht in Ungarn: Die Problemen der Rezeption und Identität während der Modernisation des Rechtssystems um die Mitte des 19. Jahrhunderts. In: PÉTER Orsolya Márta – SZABÓ Béla (szerk.): A bonis bona discere: Festgabe für János Zlinszky zum 70. Geburtstag. Miskolc, 451–472.
- 1998 Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században. In: ÁDÁM Antal (szerk.): Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XIX. Pécs, 29–64. Társzerző: BÉLI Gábor
- 1994 Österreichisches Strafrecht in Ungarn. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte 1994/4. sz. 325–334. Társzerző: BÉLI Gábor
- 1988 A burzsoá városigazgatás jogi rendjének kialakulása Európában és Magyarországon. In: MEZEY Barna (szerk.): Jogtörténeti előadások 1. Budapest, 85–99.
- 1987 A burzsoá városi jog kialakulása Közép- és Kelet-Európában. In: ÁDÁM Antal (szerk.): Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XVIII. Pécs, 106–127.
- 1987 Die ungarische volksdemokratische Rechtssetzung (1945–1949). In: MALÝ, Karel (szerk.): Příspěvky k dějinám socialistické hostátu a práva I. Prága, 137–149.

„Az európai városok együtt születtek Európával, és bizonyos értelemben általuk született meg Európa. Ha Európa mint önálló történelmi egység létezik, az talán leginkább a városoknak köszönhető.“

- 1992 Magyar városi önkormányzatok (1848–1918). Területi és Települési Kutatások 9. Budapest (p. 212)
- 2010 A magyar városok jogtörténeti értékeiről. In: BALOGH Elemér – HOMOKI-NAGY Mária (szerk.): Emlékkönyv Dr. Ruzsoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szeged, 435–444.
- 2008 Joghistoriai mozaikkövek a kormányzatról és a közszolgálatról. In: CSEFKÓ Ferenc (szerk.): Ünnepi kötet Ivancsics Imre egyetemi docens, decan emeritus 70. születésnapjára. Pécs, 19–27.
- 2008 Hegyközségek jogtörténeti szemmel. In: NAGY Janka Teodóra – SZABÓ Géza (szerk.): Vásárok Világa III. (Szekszárd, 2007. szeptember 15.). Szekszárd, 123–141.
- 2004 A polgári modernizáció közigazgatási autonómiáinak jogtörténeti keretei. In: GERGELY Jenő – STRAUZS Péter – ZACHAR Péter Krisztián (szerk.): Autonómiák Magyarországon 1848–1998. Budapest, 192–207.
- 2004 A magyarországi közszolgálat személyzete a XIX-XX. századi modernizáció során. In: KÉKI Zoltán (szerk.): Jogi beszélgetések 2000 – 2003. Kaposvár, 28–32.
- 2002 A magyar városigazgatás modernizációja a 19. században. In: HERTA Éva (szerk.): A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. II. Székelyföld konferencia. Csíkszereda, 353–370.
- 2001 Községi önkormányzat és modernizáció a 19. századi Közép- és Kelet-Európában: Kitekintéssel a 20. századra. Jura 2001/2. sz. 42–49.
- 2001 A modern községi közigazgatás kialakulása Közép- és Kelet-Európában a XIX. században. Comitatus: Önkormányzati Szemle 2001/10. sz. 61–68.
- 1999 A magyar városok joga 1848–49-ben és az európai modernizáció. In: HORVÁTH Attila (szerk.): Forradalom vagy reform? Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc állam- és jogfejlődéséről. Budapest, 58–70.
- 1998 Az 1848: XXIII. törvénycikk a szabad királyi városokról és a modern városi önkormányzatok kialakulása Magyarországon. Debreceni Szemle 1998/3. sz. 440–445.

- 1996 A modern magyar állam infrastruktúrájának kiépülése a XIX. században: A dél-dunántúli régió és Pécs példáján. In: VONYÓ József (szerk.): Az Előadások Pécs történetéből '94 és az Előadások Pécs történetéből '95 című konferenciák válogatott előadásai. Pécs, 23–30.
- 1996 A magyar közszolgálat. Közigazgatási szakemberképzés a XX. században. Budapest (p. 157)
Társszerkesztők: BAKA András – LŐRINCZ Lajos – MÁTHÉ Gábor
- 1996 A közszolgálat személyzete 1919–1944. In: BAKA András – KAJTÁR István – LŐRINCZ Lajos – MÁTHÉ Gábor (szerk.): A magyar közszolgálat. Közigazgatási szakemberképzés a XX. században. Budapest, 7–83.
- 1995 Városi önkormányzatok a 18–20. században a Dél-Dunántúlon. In: HORVÁTH Gyula (szerk.): A Dunántúl szolgálatában: Előadások Rúzsás Lajos emlékének. Pécs, 67–84.
- 1994 Hungarian municipal governments (1848–1918). In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica. Tom. XXXIV 1993. Budapest, 147–157.
- 1993 Zentralisation und Dezentralisation in der Rechtsgeschichte der ungarischen Selbstverwaltungen. In: MIKOLETZKY, Lorenz (szerk.): Bericht über den neunzehnten österreichischen Historikertag in Graz (18. – 23. Mai 1992). Wien 237–239.
- 1993 Újabb tendenciák az osztrák tartományok fejlődésében. Comitatus: Önkormányzati Szemle, 1993 3(1), 63–67.
- 1993 A hegyközségi igazgatás története és a korábbi szabályozási modell adaptálásának lehetőségei. Msc. Pécs (p. 27)
- 1992 Kommunális Tudományok Dokumentációs Központja az osztrák községek szolgálatában. Comitatus: Önkormányzati Szemle 1992/11. sz. 79–80.
- 1992 Az osztrák tartományok Európa küszöbén. In: HRUBI László – KISS László – KÓBOR Gyula (szerk.): Európába megy-e a megye? Előadások és hozzászólások az 1992. szeptember 30 – október 2-i harkányi konferencián. Pécs, 166–168.
- 1991 Területi közigazgatás az Egyesült Európában. In: BELYÁ CZ Iván et al. (szerk.): Európa '92: a Magyar Közgazdasági Társaság Baranya Megyei Szervezete, az MTA Jövő kutatási Bizottsága és a JPTE KJK által szervezett konferencia (Pécs, 1991. május 23–24.) előadásai. Ökonómia 1991/1. kötet. Pécs, 51–57.
- 1991 Szemere Bertalan és a városok reformja. In: RUSZOLY József (szerk.): Szemere Bertalan és kora. Miskolc, 187–200.
- 1991 Development of the communal property in Hungary. In: HORVÁTH Gyula (szerk.): Regional policy and local governments. Pécs, 151–161
- 1990 Önkormányzati élet Pécsen (1848–1918). Baranya: Történelmi és honismereti folyóirat 1990/2. sz. 61–74.
- 1986 Übertretungen in den Statuten der Stadt Pécs in bourgeoisen Zeitalter. In: MÁTHÉ Gábor – RÉVÉ SZ T. Mihály (szerk.): A közigazgatási büntetőbíráskodás fejlődése az utolsó 100 évben. Tanulmánykötet. Entwicklung der Verwaltungsstrafgerichtsbarkeit in den vergangenen 100 Jahren. Sammelband. Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztály kiadványai 17. (Váltakozva német, francia és orosz nyelven). Budapest, 195–208.
- 1986 Az európai városjog fejlődése a feudalizmus idején és hatása a XIX. századi burzsoá városi jogra. In: ÁDÁM Antal (szerk.): Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XVII. Pécs, 164–187.
- 1985 A községi tanácsi igazgatás stabilitásának kérdéséhez: Veszprém megye községei 1950 – 1981. Állam- és Igazgatás 1985/1. sz. 88–94.
- 1983 Pécs szabad királyi város választott polgárságának szószólója a rendiség utolsó évtizedeiben (1828–1848). In: CSIZMADIA Andor (szerk.): Jogtörténeti Tanulmányok V. Budapest, 115–127.
- 1983 Az egyes minisztériumok közötti koordináció kérdései. In: CSIZMADIA Andor: A kormányzás egyes kérdései a felszabadulás előtt. (A XI. fejezet, valamint a kimutatások anyagának levéltári kutatása és feldolgozása Kajtár István munkája). 341–360.
- 1982 A városigazgatás demokratizmusa Pécsen 1780–1848. In: SÁNDOR László (szerk.): Tanulmányok Pécs város történetéből: Pécs város szabad királyi rangra emelésének 200. évfordulója alkalmából rendezett II. város-történeti konferencia előadásai. Pécs, 105–111.
- 1981 A nagybirtok befolyásának érvényesülése a helyi közigazgatásban a XIX–XX. századi Kelet- és Közép-Európában. Közigazgatásilag önálló uradalmak (Gutsbezirke, Gutsgebiete) II. rész. In: ÁDÁM Antal (szerk.): Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XII. Pécs, 103–149.

- 1980 A városi önkormányzat közigazgatásának társadalmi-, politikai és személyi környezete az Októberi Diploma időszakában. In: ÁDÁM Antal – BENEDEK Ferenc – SZITA János (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok: Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára. Pécs, 169–181.
- 1979 A nagybirtok befolyásának érvényesülése a helyi közigazgatásban a XIX–XX. századi Kelet- és Közép-Európában (Gutsbezirke, Gutsgebiete) I. rész. In: ÁDÁM Antal (szerk.): Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből X. Pécs, 89–130.
- 1978 Az önkormányzati jogalkotás történeti áttekintése. Msc. [Államigazgatási Szervezési Intézet] (p. 22)
- 1975 Pécs szabad királyi város tanácsának működése 1848–49-ben. PTE Jogtörténeti Tanszék kiadványa 1. Pécs (p. 47 + 3 melléklet)
- 1973 A közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. tc. végrehajtása Pécsen. Msc. Pécs (p. 43)

„A jogi kultúrtörténet kutatási terepuma vázlatosan leírható egymást metsző körök közös területével, ahol az egyes tudományterületek között sajátos kölcsönhatás érvényesül.”

- 2004 Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe. Pécs (p. 156)
- 2018 Áttekintő értékelés a jogi kultúrtörténet forrásairól, módszertani és elméleti kérdéseiről, eredményeiről. In: NAGY Janka Teodóra (szerk.): A jogtörténet új forrásai: Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi digitális adattár. Szekszárd, 205–249
- 2016 Szakrális elemek a jogi kultúrtörténetben. In: NAGY Janka Teodóra (szerk.): Szokásjog és jogszokás I-II. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi tanulmányok. Szekszárd, 196–203.
- 2014 A jogi kultúrtörténet a Pécsi Műhelyben. In: NAGY Janka Teodóra (szerk.): Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére. Szekszárd, 57–63.
- 2011 Institutions of Legal History with special regard to Legal Culture and History. Bratislava – Pécs (p. 464)
Társszerkesztők: BÉLI Gábor – DUCHOŇOVÁ, Diana – FUNDÁRKOVÁ, Anna – PERES Zsuzsanna
- 2011 Hegyközségek bora. In: MEZEY Barna (szerk.): Bor és jogtörténet. Budapest, 16–33.
- 2009 Jogi kultúrtörténeti szövegek a tradíció és a modern határán. In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra (szerk.): Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet: Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. Budapest, 47–62.
- 2009 A szőlőskertek (jogi) kultúrtörténeti dicsérete. In: KOKOVAI Szabina – POHÁNKA Éva (szerk.): Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére. Pécs, 137–145.
- 2007 Über das Symbolsystem der ungarischen Revolutionen und Freiheitskämpfe. In: HERGER Csabáné et al. (szerk.): Recht ohne Grenzen. Festschrift zum 15. Jubiläum der Zusammenarbeit der Grazer und Pécs-er Rechtshistoriker. Pécs 2007, 49–62.
- 2007 Der Adler als Machtsymbol. In: STEPPAN, Marcus - GEBHARTDT, Helmut (szerk.): Zur Geschichte des Rechts. Festschrift für Gernot Kocher zum 65. Geburtstag. Graz, 197–204.
- 2007 Állami ceremóniák és rítusok a dualizmus korában. Jogtörténeti Szemle (Különszám) 2007, 5–15.
- 2007 A dualizmus jogi kultúrtörténeti lenyomatai. Jogtörténeti Szemle 2007/3. sz. 24–31.
- 2006 Jog kultúra, jogi szimbólumok és rítusok. In: MEZEY Barna (szerk.): Jog kultúra, processusok, rituálék és szimbólumok. Budapest, 130–145.
- 2006 A forradalmak és szabadságharcok jelképeiről. In: KAJTÁR István – ÁDÁM Antal – CSERESNYÉS Ferenc (szerk.): Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára. Pécs, 217–227.
- 2003 Die Architektur des Parlamentarismus in der Rechtskulturgeschichte. In: COHN, Henry J. (szerk.): Parliaments, Estates&Representation. Aldershot, 89–96.

- 2002 Tradition und Reform: Politische Argumentation in den Jahrzehnten des ungarischen Reformzeitalters. In: MEZEY Barna – MÁTHÉ Gábor (szerk.): Von dem Vormärz bis zum 20. Jahrhundert: Tradition und Erneuerung in der ungarischen Rechtsentwicklung. Budapest – Würzburg, 12–28.
- 2002 Die Grundzüge der Rechtskulturgeschichte in Ungarn um die Jahrtausendwende. In: VALENTINITSCH, Helfried – STEPPAN, Markus (szerk.): Festschrift für Gernot Kocher zum 60. Geburtstag. Graz, 130–147.
- 2002 Architektúra a jogi kultúrtörténetben. Jura 2002/2. sz. 35–44.
- 2001 Kérvénykultúránk jogtörténeti gyökerei. Jura 2001/1. sz. 123–127.
- 2001 Europäische Rechtskultur im ungarischen Parlament des 19. Jahrhunderts. In: MEZEY Barna – MÁTHÉ Gábor (szerk.): Von den Ständeversammlungen bis zum Parlamentarischen Regierungssystem in Ungarn. Studien zur Parlamentarismusgeschichte. Budapest – Graz, 17–24.
- 2000 A jog kulturális holdudvara. Iskolakultúra: Pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata 2000/1. sz. 3–8.
- 1999 Jogi kultúrtörténet: Kurzusdokumentáció, szöveg-és képgyűjtemény. Pécs (p. 114)
- 1999 A jogi kultúrtörténet vizuális néprajzi forrásai. Új Dunatáj: Tudományos és Művészeti Szemle 1999/2. sz. 68–71. Társszerző: NAGY Jaka Teodóra
- 1998 Ikonográfia – ikonológia: Előétel jövődől jogászok és jogtörténészek számára. Jura 1998/1. sz. 1–4.
- 1997 Adalékok a XIX. századi magyar politikai kultúrához: Modernizáció és politizálás. In: HORVÁTH Csaba (szerk.): Konfliktus, konszenzus, kooperáció II. Pécs, 146–155.
- 1996 Jogi stílusunk kultúrtörténeti gyökereiről. In: HAMZA Gábor – KAJTÁR István – ZLINSZKY János (szerk.): Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére. Pécs, 124–132.
- 1996 Az önkormányzatok története és kultúrtörténete. In: KÉKI Zoltán (szerk.): Jogi beszélgetések 1993 – 1996. Kaposvár, 25–31.
- 1996 A pécsi városi önkormányzat kultúrtörténete a 19–20. században. In: VONYÓ József (szerk.): Az Előadások Pécs történetéből '94 és az Előadások Pécs történetéből '95 című konferenciák válogatott előadásai. Pécs, 333–336.
- 1994 Egy hatalmi jelkép kultúrtörténeti gyökerei: A sas. Jura 1994/1. sz. 11–17.
- 1986 Méltóságod lábainál azért hullok térdre. In: KENGYEL Miklós (szerk.): Studia Juvenum: Seria Juridica III. Pécs 69–81.
- 1982 A Népköztársaság nevében: Adalékok az ítéleti praebulumhoz. Jogtudományi Közöny 1982/1. sz. 34–37. Társszerző: KENGYEL Miklós

---

„Nur die Persönlichkeit! – Jogtudó értelmiség, nagy elődök a jogászképzésben

---

- 2013 Gernot Kocher [Antológia]. Szerkesztette, fordította: HERGER Csabáné. A fordítást az eredetivel összevetette KAJTÁR István. Budapest – Pécs (VIP kiskönyvtár; Európai jogtörténészportrék 2.) (p. 105)
- 2013 Jogtörténeti Tanszék. In: ÁDÁM Antal (szerk.): A pécsi jogi kar 90 éve. Pécs, 117–134.
- 2011 Juristen und Juristenausbildung 1919–1944 in Ungarn. Krakowskie Studia z Historii Panstwa i Prawa 2011/4. sz. 77–86.
- 2010 Prof. Andor Csizmadia Dr. Dr. h. c. and his research into the legal history of dualism. In: BARAN, Kazimierz (szerk.): Constitutional Developments of the Habsburg Empire in the Last Decades before its Fall: The materials of Polish-Hungarian Conference (Cracow, September 2007). Krakkó, 45–50.
- 2009 „Papi talárján a tudós palástja, az egyik kezében a mise-, a másikban a törvénykönyv”: Dr. Késmárky István jogakadémiai igazgató, jogi kari dékán. In: KAJTÁR István – POHÁNKA Éva (szerk.): A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833 – 1923. A 2009. október 16-án Pécsen tartott tudományos konferencia tanulmányai. Pécs, 89–104.
- 2009 A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923: A 2009. október 16-án Pécsen tartott tudományos konferencia tanulmányai. Pécs (p. 313), társszerkesztő: POHÁNKA Éva

- 2007 Werner Ogris [Antológia]. Fordította: HERGER Csabáné, válogatta: KAJTÁR István. Budapest – Pécs (VIP kiskönyvtár, Európai jogtörténetésportrék 1.) (p. 182)
- 2007 Rechthistoriker in Graz und Pécs – eine fruchtbringende Kooperation. In: HERGER Csabáné et al. (szerk.): Recht ohne Grenzen: Festschrift zum 15. Jubileum der Zusammenarbeit der Grazer und Pécs-er Rechthistoriker. Pécs, 9.
- 2005 Rechtsgeschichte: Gedanken für Gegenwart und Zukunft. In: SZEKERES Róbert (szerk.): Rechtsgeschichte: Gedanken für Gegenwart und Zukunft. Pécs, 5.
- 2004 Die freundschaftliche Beziehung der Rechthistoriker von Graz und Pécs. In: SZEKERES Róbert (szerk.): Neuere rechtshistorische Arbeiten. Pécs, 1–2.
- 2003 A Pécsi Állam- és Jogtudományi Kar története (1923–2002). In: TAKÁCS Péter (szerk.): A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések. Budapest, 226–230.
- 2001 A pécsi egyetemi szintű jogászképzés története. Jura 2000/1–2. sz. 121–124.
- 2001 Widmung. In: HAMZA Gábor et al. (szerk.): Iura antiqua – iura moderna: Festschrift für Ferenc Benedek zum 75. Geburtstag. Pécs, 7–10. Társ szerzők: PÓKECZ KOVÁCS Attila – BESSENYŐ András
- 2001 Holub József (1885–1962). In: HAMZA Gábor (szerk.): Magyar jogtudósok II. Budapest, 119–128.
- 2001 Csizmadia Andor (1910–1985). In: HAMZA Gábor (szerk.) Magyar jogtudósok II. Budapest, 177–188.
- 2001 A pécsi joghistóriai műhelyek a huszadik században. In: KAJTÁR István – SZEKERES Róbert (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok VII. Pécs, 229–251.
- 2000 Jog és iskola. Iskolakultúra: Pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata 2000/2. sz. 71–83.
- 2000 A Jogi Kar professzorai. In: CZIBÓK Balázs – JANKOVITS László – NAGY Ferencné (szerk.): Memoria professorum Quinqueecclesiensium. Pécs, 39–58.
- 1999 A pécsi jogászképzés története. Magyar Jog 1999/2. sz. 94–96.
- 1997 A pécsi jogászprofesszorok emlékezete 1921–1945. In: NAGY Ferencné (szerk.): Per aspera ad astra. Megemlékezés a honfoglalás 1100. és az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözésének 75. évfordulójáról. Pécs, 61–66.
- 1996 Az életpálya. In: HAMZA Gábor – KAJTÁR István – ZLINSZKY János (szerk.): Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére. Pécs, 1–4.
- 1992 A Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának krónikája 1990–1991. Pécs (p. 20)
- 1991 A Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának krónikája 1989–1990. Pécs (p. 20)
- 1990 A Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának krónikája 1988–1989. Pécs (p. 16)
- 1989 A Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának krónikája 1987–1988. Pécs (p. 18)
- 1975 Pécsi jogi képzés változása 1945–1948 között: Különös tekintettel ennek a jogtudat alakulására gyakorolt hatására. Msc. Kutatási jelentés (p. 46)

„Master next God” – a kapitány, azaz az egymást követő korok hajóit a hajódeszkákon állva irányító tekintély

---

- 2016 Tengeralattjárók. In: BIRÓ Zsófia – JUSZTINGER János – PÓKECZ KOVÁCS Attila (szerk.): Antecessores Iuris Romani. Óriás Nándor és Benedek Ferenc emlékezete: Tanulmányok a római jog és a jogtörténet köréből. Pécs, 217–232.
- 2014 Lepanto, 1571. október 7. In: BENE Krisztián – DÁVID Ferenc – SARLÓS István (szerk.): Válogatás a Hadtörténeti esték 2006 és 2014 között elhangzott előadásaiból. Fejezetek a hadtörténelemből 3. Budapest – Pécs, 139–162.
- 2014 A hajóparancsnok státusza, büntetőjogi felelőssége. Jogtörténeti elemzés. In: KÓHALMI László – GÁL István László et al. (szerk.): Tanulmányok Bodnár Imre egyetemi adjunktus tiszteletére. Emlékkötet. Pécs, 241–247.
- 2013 Az antik görögök tengeri háborúi a Kr. e. V. században. In: MÁTHÉ Gábor – RÉVÉSZ T. Mihály – GOSZTONYI Gergely (szerk.): Jogtörténeti Parerga: Ünnepi Tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére. Budapest, 182–187.

- 2011 Hadihajónevek a tengeri hatalom szimbólum rendszerében. In: MEZEY Barna (szerk.): A szimbólumok üzenete: a jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak. Budapest, 255–267.
- 2011 Az osztrák-magyar haditengerészet jelképeiről. In: BENE Krisztián – DÁVID Ferenc – SARLÓS István (szerk.): Válogatás a Hadtörténeti esték 2006 és 2010 között elhangzott előadásaiból. Fejezetek a hadtörténelemből 1. Pécs, 83–96.
- 2011 Der Schiffskommandant in der neueren Rechtsgeschichte. In: BÉLI Gábor et al. (szerk.): Institutions of Legal History with special regard to Legal Culture and History. Bratislava – Pécs, 301–311.
- 2010 Imperial (and) royal glosses: In memoriam Géza Herczegh. In: BÉLI Gábor – HERGER Csabáné – PERES Zsuzsanna (szerk.): Jogtörténeti Tanulmányok 10. Pécs, 83–96.
- 2007 A császári és királyi haditengerészet jelképei – jogtörténeti háttérrel. Jura 2007/2. sz. 184–188.
- 2006 A magyar tengerjog matuzsálemi: Az Editto politico di navigazione mercantile (1774) és a Code de Commerce II. Du commerce maritime (1807). In: MEZEY Barna – RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Budapest, 225–245.
- 2005 Machtsymbole auf der See. Ein geschichtlicher Beitrag zur Namengebung der Kriegsschiffe. In: SZEKERES Róbert (szerk.): Rechtsgeschichte: Gedanken für Gegenwart und Zukunft. Pécs, 46–67.
- 2004 A Mediterránium (sic!) tengerjogának történetéhez: Török szultáni fermán. Jogtörténeti Szemle 2004/4. sz. 71–77.
- 2000 A tengeri zsákmányjogról. Tudományos Dialóg 1. Jogtörténeti különszám 7–14.
- 1999 Német segédcirkálók a második világháborúban: A tengeri kaméleonok. Rubicon 1999/5–6. sz. 82–83.
- 1997 „C. S. S. Alabama.” Adalék tengeri háborúk jogtörténetéhez. Jura 1997/1. sz. 14–20.

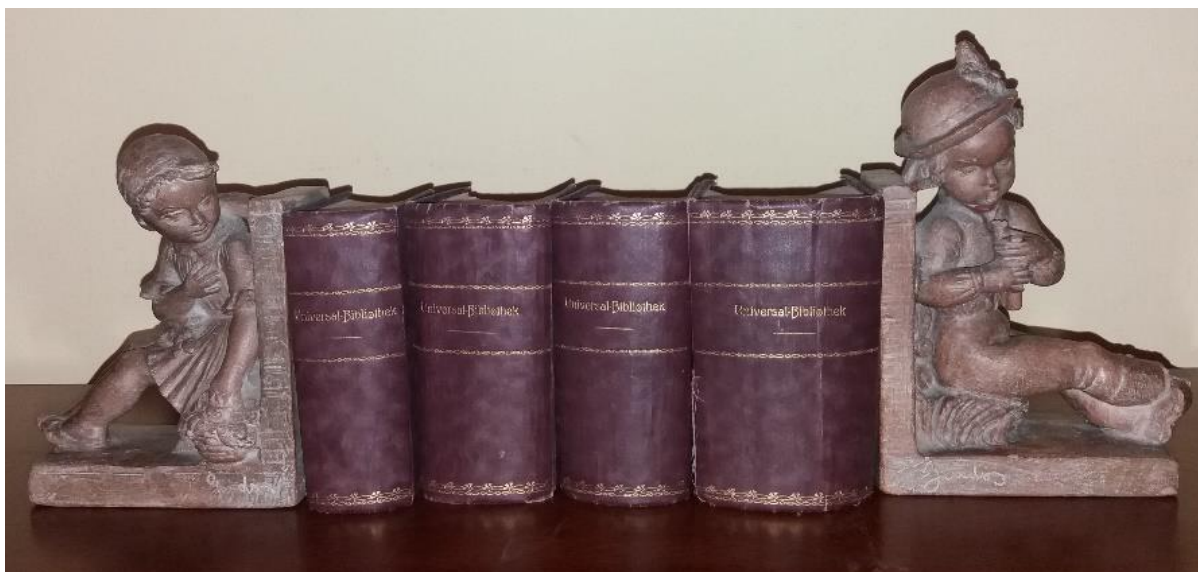
*„Köszönet [a kötet] műves gondos közreadásáért. (...)
Megismerését, feldolgozását, elemeinek felhasználását,
beépítését a joghistorikus recenzens a történész szakmának
javasolni tudja.“*

- 2013 Anatol Schmied-Kowarzik, Unteilbar oder untrennbar? Die Verhandlungen zwischen Cislejthanien und Ungarn zum gescheiterten Wirtschaftsausgleich 1897. Südost-Forschungen 72. 453–456. Társszerző: HERGER Csabáné
- 2013 A hatalommegosztás államszervezete: gondolatok egy minap megjelent magyar alkotmány- és közigazgatás-történeti egyetemi jegyzet kapcsán: [Bódiné Beliznai Kinga, Gosztanyi Gergely, Horváth Attila, Képes György, Mezey Barna, Völgyesi Levente: Magyar alkotmány- és közigazgatás-történet a polgári korban: a hatalommegosztás államszervezete, 1848–1949. Szerk. Képes György. ELTE Jogi Kari Jegyzetek 9. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 234 p.] Jogtörténeti Szemle 2013/2. sz. 54–56.
- 2012 Az osztrák minisztertanács protokolumai 1850 október – 1851 május. Jura 2012/1. sz. 254–255.
- 2012 A fenyítőházak forradalma – Mezey Barna monográfiájáról: [MEZEY Barna: A fenyítőházak forradalma: a modern büntetés-végrehajtás alapvetése Európában. Budapest 2012, 540 p.] Jogtörténeti Szemle 2012/4. sz. 51–54.
- 2011 Új monográfia Bosznia-Hercegovina közjogtörténetéről: Szabó Szilárd könyvéről. Jogtörténeti Szemle 2011/4. sz. 73–75.
- 2011 Osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1850 október – 1851 május. Jogtörténeti Szemle 2011/2. sz. 64–65.
- 2011 Nagymonográfia Ausztria államszervezetéről (1918–1955) – Szabó István. Jogtörténeti Szemle 2011/1. sz. 64.
- 2011 Grundlagen der österreichischen Rechtskultur. Festschrift für Werner Ogris zum 75. Geburtstag. Jura 2011/2. sz. 257–260. Társszerző: HERGER Csabáné
- 2009 Osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek az Októberi Diploma kiadását követő hónapokból. Jura 2009/2. sz. 238–239.

- 2009 Az Osztrák Császárság kormányzata hatalmpolitikai kurzusváltás előtt. (Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV. Abteilung. Das Ministerium Rechberg. Band 2. 6. März 1860 – 16. Oktober. Wien 2007) Jura 2009/1. sz. 236–237.
- 2009 A népi jogéletről Makón (1781–1821): Nagy Janka Teodóra: Jogélet a két „vész” között. Jura 2009/1. sz. 238–239.
- 2008 Jogtörténeti munka a 19. század végi magyar igazságszolgáltatási reformokról. (Antal Tamás: Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900) Szeged, 2006). Jura 2008/1. sz. 225–226.
- 2008 Az osztrák nagypolitika irányváltás előtt (1860): (Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV. Abt. Das Ministerium Rechberg. Band 2. Wien, 2007). Jogtörténeti Szemle 2008/4. sz. 48–49.
- 2007 Ruszoly József: Európa alkotmánytörténete. Dialógus 2007/10. sz. 26–27.
- 2007 A Schwarzenberg minisztérium jegyzőkönyvei az 1850-es esztendő derekáról. (Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abt. Das Ministerium Schwarzenberg. Band 3. 1. Mai 1850 – 30. September 1850. Wien 2006 XLII +361 o.) Jura 2007/2. sz. 215–216.
- 2007 A Schwarzenberg minisztérium jegyzőkönyvei 1850 elejéről. (Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867: II. Abt.: Das Ministerium Schwarzenberg, Band 2. 8. Jänner 1850 – 30. April 1850) Jogtörténeti Szemle 2007/2. sz. 58–59.
- 2006 Históriai-joghistóriai kötetek déli szomszédállamaink ismeretéhez. (HEKA László: A magyar-horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete 2004; Horvátország kulturális és művészettörténete: Bevezetés a kroasztikába 2004; Szerbia állam- és jogtörténete 2005). Jura 2006/2. sz. 135–136.
- 2006 A Szász tükör. (Eike von Repgow: A Szász tükör. Közreadja: BLAZOVICH László – SCHMIDT József, Szeged 2005). Jogtörténeti Szemle 2006/2. sz. 93–94.
- 2005 Szegedi jogászprofesszoroknak szentelt emlékkönyvekről. Dialógus 2005/8. sz. 54–62.
- 2005 Szeged megyei jogú város közönségének! A Város és jogtörténete. (RUSZOLY József: Szeged szabad királyi város törvényhatósága 1872–1944. Szeged 2004). Szeged: A város folyóirata 2005/2. sz. 34–35.
- 2004 Monográfia a térszerkezet mikrolemeinek összekapcsolásáról (SOMLYÓDYNÉ PFEIL Edit: Önkormányzati integráció és helyi közigazgatás). Magyar Tudomány 2004/12. sz. 1450–1452.
- 2004 Az osztrák kormányzat válságos időkben (Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848 – 1867. IV. Abt. Das Ministerium Rechberg. Bd. L. 19. Mai 1858 – 2/3. März 1860). Jura 2004/1. sz. 183–184.
- 2004 A Habsburg-birodalom krízise és a modernizáció az osztrák minisztertanács jegyzőkönyveinek tükrében. 1848. december 5. – 1850. január 7. Jogtörténeti Szemle 2004/1. sz. 80–81.
- 2002 Új jogi néprajzi munka jelentkezik. (Nagy Janka Teodóra: A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon). Új Dunatáj 2002/3. sz. 32–36.
- 2001 A magyar országgyűlés történetének képeskönyve. Album a magyar joghistória kedvelőinek. Magyar Jog 2001/3. sz. 191.
- 2000 Pályaképek: Emlékkönyvek a szegedi jogi karról. Szeged: A város folyóirata 2000/2. sz. 23–25.
- 1999 Gernot Kocher: Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie. Ethnographia 1999/2. sz. 516–519. Társ szerző: NAGY Janka Teodóra
- 1999 Modernizáció és magyar államiség. Forráskötet az osztrák-magyar kapcsolatok 19. századi történetéhez. (Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848 – 1867, V. Abt. 9.) Jogtudományi Közöny 1999/6. sz. 275–276.
- 1998 Jogtörténeti útkönyv Bécsről. Jogtudományi Közöny 1998/2. sz. 69–70.
- 1998 Gernot Kocher: Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie. Új Dunatáj 1998/3. sz. 516–519. Társ szerző: NAGY Janka Teodóra
- 1997 1848 az osztrák minisztertanács jegyzőkönyveinek tükrében. (Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. I. Abt. Die Ministerien des Revolutionsjahres 1848. 20. März 1848 – 21. November 1848). Jura 1997/2. sz. 47–49.
- 1996 Kormányzati politika – egykorú minisztertanácsai jegyzőkönyvek tükrében. Magyar Közigazgatás 1996/2. sz. 111–112.
- 1995 A „Régiók Európája” sorozat első kötete (Régiók és városok az olasz modernizációban. Szerk. HORVÁTH Gyula. MTA RKK, Pécs 1993). Magyar Közigazgatás 1995/2. sz. 126–128.

- 1994 Útikalauz az Osztrák Császárság kormányzattörténetéhez. (Die Protokoile des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abt. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 7. 15. Oktober 1863 – 23. Mai 1864). Jura 1994/2. sz. 50–52.
- 1994 Palotás város: Gondolatok a Szeged története III. kötetéről (Szeged 1991). Jura 1994/1–2. sz. 149–151.
- 1992 Kormányzattörténeti alapforrás a 19. századi osztrák és magyar jogtörténethez (Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867). Jogtörténeti Szemle 1992/2. sz. 68–69.
- 1991 A magyar helyi önkormányzatok időtálló történelmi hagyományaiból. Győri tanulmányok 1991/1. Fejezetek a győri önkormányzatok történelméből. Szerk. LADOS Mihály). Magyar Közigazgatás 1991/11. sz. 1054–1056.
- 1989 Egy hivatás felkészülése az új Európára. Jogászképzés az ezredfordulón. („Das Rechtsstudium für das Europa von morgen“ szimpóziumról. Bécs, 1989. május 24.) Jogtudományi Közlöny 1989/10. sz. 549–551.
- 1987 Arcképek Közép-Európa jogászrendjének történetéből (Juristen in Österreich 1200–1980). Jura 1995/1. sz. 27–28.
- 1985 Ruszoly József: A szegedi népképviselői közgyűlés 1848–1871. Állam- és Igazgatás 1985/11. sz. 1052–1053.
- 1984 Csizmadia – Máthé – Nagy: Magyar közigazgatástörténet: kézikönyv levéltárosok használatára. Levéltári Szemle 1984/1–3. sz. 391–393.
- 1984 Új archontológiai kiadvány (Fejes Imre: Veszprém megye közigazgatási beosztásai és tanácsi vezetői, 1945–1950–1982). Levéltári Szemle 1984/1–3. sz. 387–389.
- 1984 Nemzetközi Közigazgatás- és Jogtörténeti Konferencia. Állam- és Igazgatás 1984/3. sz. 277–279.
- 1984 A „Magyar Közigazgatástörténet” jegyzet vitája. Állam- és Igazgatás 1984/6. sz. 564–566.
- 1983 Ruszoly József: A választási bíráskodás Magyarországon 1847/1948. Jogtudományi Közlöny 1983/12. sz. 775–777.
- 1982 Tanulmányok Baranya megye ifjúsági mozgalmának történetéből 1868–1950. Levéltári Szemle 1982/2–3. sz. 445–447.
- 1982 Közigazgatási reform Magyarországon a török kiűzése után. Könyv az Einrichtungswerkről. Jogtudományi Közlöny 1982/3. sz. 227–228.
- 1981 Tanulmányok Csongrád megye történetéből: 19. század. Somogyi-Könyvtári Műhely 1981/1. sz. 49–50.
- 1981 Szegedi joghallgatók államtudományi dolgozatai 1-2. köt. Szeged, 1976–1979. Állam- és Igazgatás 1981/2. sz. 189–190.
- 1979 Közigazgatástörténeti kerekasztal-konferencia. Jogtudományi Közlöny 1979/11. sz. 773.
- 1978 A szegedi „Acta Iuvenum” új sorozatának első kötete. Jogtudományi Közlöny 1978/7. sz. 439–440.

Könyvtámasz a családi könyvtárban. Forrás: *Kajtár Istvánné*

HASSAN, Amna

PhD Student

PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.13

The Shariah Law in Pakistani Legal System and General Legal Status of Women in Pakistan

This paper puts emphasizes on the prevailing Shariah law, along with the common law system, in Pakistan and its impact on the status of women residing in Pakistan. In the beginning, the chapter opens up with the prime focus on elaborating the concept, origin and historical background of Shariah law. As Shariah law is commonly referred to as the Islamic law or Islamic Jurisprudence, it is related to the teachings of the Holy Quran and Sunnah of the Prophet (PBUH) and this paper seeks to address specifically those teaching of the Shariah that are related to Muslim women. The paper then chalks out in detail the historical background of Shariah law system in Pakistan, since independence to date. Moving on, the paper then focuses on analyzing the status of women in Pakistan through the lens of prevailing Shariah law system. The status of women is analyzed on two basic parameters, that is, on the basis of their rights provided under Shariah law and on the basis of their rights under constitutional and other legal statutes in Pakistan. In the end, the chapter concludes with comprehensive essence of the entire topic.

Keywords: *Shariah law, Pakistani legal system, status of women, rights of women*

1. Introduction

The Shariah law (also known as Islamic law) has been in existence since long, even before the establishment of Islamic states in the 18th and 19th centuries, along with some other cultural norms.¹ Traditionally, Shariah law was construed by independent muftis (commonly referred to as jurists), based on the teachings of Islam and various legal sources. However, at present, these Shariah laws have been replaced by European statutes or codes in majority Muslim countries, while retaining the classical rules of Shariah under the realm of family laws.² The legislative bodies in the Muslim countries aimed at codifying the rules of Shariah in an attempt to modernize them with the changing needs of the hour, without abandoning their basis in traditional jurisprudence. In the 20th century, Islamist movements called for the complete implementation and enforcement of Shariah law, together with *hudood* punishments e.g. stoning to death.³ There are certain Muslim minority countries, in addition to Muslim majority countries, that enforce Shariah laws in matters relating to personal status like marriage, divorce, inheritance, property etc.

To define, Shariah law is a fundamental religious law that forms the core of Islamic tradition. According to the long-standing theory of Islamic Jurisprudence, there exist four fundamental sources of Shariah law, namely the Holy Quran, Sunnah (acts and sayings of the

---

¹ OTTO, Shariah Incorporated 615–616.

² OTTO, Shariah Incorporated 19.

³ MAYER, Law: Modern Legal Reform 381–389.

Prophet), Ijma (juridical consensus) and Qiyas (analogical reasoning).⁴ Several schools of thought in Islam, (including Hanafi, Maliki, Shafi'i, Hanbali and Jafari) developed their legal methodologies in accordance with the teachings of these four basic sources of Islamic law. The traditional jurisprudence, referred to as *fiqh* under Shariah law, makes a distinction between two fundamental branches of Shariah law into *ibadat* (rituals) and *muamalat* (social relations). This distinction gives rise to a variety of topics, which leads to an overlapping of certain Shariah law notions with that of the Western law, whereas certain Shariah law issues remain intact emphasizing on the need to live in accordance with the teachings of All-Mighty Allah.

The *fiqh* was expounded through the help of religious scholars, mostly by way of legal opinions (also known as *fatwas*) issued by expert jurists. Historically, *fiqh* was enforced in the Shariah courts by a judge, who was appointed by the ruler of that time. It was the duty of the judge to settle issues relating to civil disputes and societal matters. While criminal justice was ensured and administered by the sultanic courts, police, and market inspectors, who were given the discretion to decide such matters either in accordance with the Shariah law or state law. The minority communities (usually non-Muslims) enjoined the legal independence in matters pertaining to personal status, where Shariah law was no longer applied and they were given autonomy to seek justice in the light of their own religion. It took centuries for the Sunni jurists to acquire a credible position in the state bureaucracies, thus struggling to complement the laws enacted by Muslim rulers related to economics, criminal and administrative law. The very first sign of their struggle was witnessed in the Ottoman Civil Code (1869–1876), where these jurists sought to codify and incorporate the Shariah law in the state law.⁵

Nevertheless, at present, several Statutes based on European models are in regulation in most of the Muslim countries attempting to replace the classical Shariah laws.⁶ Not only this, the Muslim countries also brought their legal education and judicial practices in accordance with the European practice. Although most of the Muslim countries still hold onto the notions of Shariah law in their constitutions, yet those classical notions of Shariah law have been strictly specified to the family laws or personal status laws. The legislative bodies in the Muslim countries aimed at codifying the rules of Shariah in an attempt to modernize them with the changing needs of the hour, without abandoning their basis in traditional jurisprudence.⁷ In the 20th century, Islamist movements called for the complete implementation and enforcement of Shariah law, together with *budood* punishments e.g. stoning to death. In certain cases, this Islamization led to classical legal reform, whilst in other cases some progressive reformers advocated for the reinterpretation of Shariah by the qualified judiciary. Although these *budood* punishments are held with symbolic importance in seeking international attention, the Muslim countries are seen reluctant in enforcing these *budood* punishments in their territories and their implementation is based in accordance with the political climate of the country.⁸

There are several instances where non-Muslim countries allow for the use of Shariah law for their Muslim-minority in matters of personal status.⁹ While there some other non-Muslim

---

⁴ ESPOSITO – DELONG-BAS, Women in Muslim family law 2.

⁵ MAYER, Law: Modern Legal Reform 381–389.

⁶ OTTO, Shariah and National Law in Muslim Countries 19.

⁷ MAYER, Law: Modern Legal Reform 381–389.

⁸ OTTO, Shariah and National Law in Muslim Countries 20.

⁹ STAHNKE – BLITT, The Religion-State Relationship and the Right to Freedom of Religion or Belief 13–19.

countries where their significant Muslim minority has made several calls for adoption of Shariah law in the legal system and these calls have become the hot issues of international debate. In addition, several Islamic movements in the Muslim-majority countries have called for re-instating Shariah law in the legal system referring to their demand as ‘*a longstanding goal for Islamist movements*’, and such calls for re-instating or expanding Shariah law accompanied with controversy, violence, and even warfare.

2. Historical background of Shariah law in Pakistan

Pakistan bears a mixed legal system, that is, a combination of Shariah law and common law. When Pakistan got independence in 1947, English laws remained in force until a new constitution was chalked-out. The founder and father of Pakistan – *Muhammad Ali Jinnah* – envisaged a legal system for Pakistan in complete compliance or consonance with the teachings of Islam, which could not come true during his life. But his vision was long carried on and bore lasting impact on the lawmakers in Pakistan in later times. The regime of General *Zia-ul-Haq* bears witness to *Jinnah*'s vision, as Shariah law was incorporated into the Constitution of Pakistan, paving way for Islamization process in the country.¹⁰

Nevertheless, *Jinnah* was successful in formulating the political ideology of the country. During the time of his stay at Lincoln's Inn for studying law, *Jinnah* found British liberalism attractive and appealing. This ideal of British liberalism appealed him so much so that he adopted the English common law into Pakistani legal system upon its independence. He assumed for himself the role of ceremonial figurehead of Pakistani politics and therefore, Pakistan became a common law system country, possessing adversarial court procedure and other common law practices like judicial precedent and the idea of *stare decisis*. However, there are considerable differences in Pakistani common law system with that of the traditional one. Firstly, the laws in Pakistan are entirely codified, be they civil or criminal laws. This is due to the enactment of Statutes by the British during their rule in the subcontinent. Secondly, the ideal of jury trials no longer exists in Pakistani common law due to dissatisfaction in its operation and mistrust from both the judiciary and public. One Pakistani judge is reported calling these jury trials as ‘amateur justice’. Thirdly, Pakistani jurisprudence is by-and-large influenced from the US-style federal structure with regards to its constitution. Fourthly, Shariah law along with the traditional *jirga* system bears influence in the judicial development of the country.

Keeping in view *Jinnah*'s vision of an Islamic state, the *ulama* or Islamic clergy got in near association with *Jinnah* and acquired strength. After *Jinnah*'s demise (just one-year after independence), one of the *ulama*'s namely *Maulana Shabbir Ahmad Usmani* portrayed *Jinnah* as the greatest Muslim after the Mughal Emperor *Aurangzeb* and also compared his death to the demise of Prophet (PBUH). *Maulana* asked the entire nation to memorize *Jinnah*'s message related to ‘*Unity, Faith and Discipline*’ and to work in the direction of fulfilling his dream: *Jinnah wanted to create a solid bloc of all Muslim states from Karachi to Ankara, from Pakistan to Morocco. He wanted to see the*

---

¹⁰ SAIGOL, Pakistan's Long March 208–210.

Muslims of the world united under the banner of Islam as an effective check against the aggressive designs of their enemies.¹¹

The initial steps to transform the country into the desired Islamic state, as postulated by *Jinnah*, were taken by the very first prime minister of Pakistan – *Liaquat Ali Khan*. He presented before Objectives Resolution before the Constituent Assembly in 1949, which clearly gave the entire sovereignty in the universe to Allah Almighty. Not only this, the then president of the leading political party (Muslim League) in Pakistan shared his intentions of bringing together the entire Muslim nations in the world into one entity, i.e. pan-Islamic entity.¹² One of the initial researchers on Pakistani politics, *Keith Callard* also witnessed the essential faith of Pakistanis in the power of unity among the Muslim nations, stating: *Pakistan was founded to advance the cause of Muslims. Other Muslims might have been expected to be sympathetic, even enthusiastic. But this assumed that other Muslim states would take the same view of the relation between religion and nationality*.¹³

However, this pan-Islamic approach was not received in the same context by other Muslim nations at that time, due to the simple reason of the origin and basis of development of such nations. In many Muslim nations, the ideals of nationalism arose based not only on Islam but also on other essential factors like the ethnicity, language and culture. Such Muslim nations were against this pan-Islamic approach of Pakistan as they weighed other essential factors more than the religion. Besides their opposition, however, a large number of Islamists were attracted towards Pakistan based on its pan-Islamic approach, including figures like the Grand Mufti of Palestine, *Al-Hajj Amin al-Husseini*, and leaders of Islamist movements, e.g. the Muslim Brotherhood.¹⁴

As Pakistan was, from the beginning separated into two wings, East and West Pakistan. The East Pakistanis were suffering enormously at the hands of the minority West Pakistan wing. Therefore, in 1971, the East wing finally got independence from the West wing and became a new country (now known as Bangladesh). As a result of the elections already held in 1971, the Pakistan People's Party (PPP) won the elections and became the first elected government of West Pakistan (now known as the Islamic Republic of Pakistan) in years from 1947. This party was successful in constituting a legislative body capable of bringing a landmark constitution in the country in 1973,¹⁵ known as the Constitution of 1973. Under this Constitution, the country was declared to be an Islamic Republic that is Islam became the state religion. It also declared that the entire laws in force in the country be brought in accordance with the teachings of Islam as enshrined in the Holy Quran and Sunnah of the Prophet (PBUH). It further stated that no law in derogation of the Islamic teachings is to be enforced in the country.¹⁶ For that purpose, several institutions were established in country, for instance the Shariah Court and Council of Islamic Ideology (CII)¹⁷.

---

¹¹ DHULIPALA, Epilogue. In: *Creating a New Medina: State Power, Islam, and the Quest for Pakistan in Late Colonial North India* 462–495.

¹² LAPIDUS, *A history of Islamic societies* 382–384.

¹³ SAIGOL, *Pakistan's Long March* 208–210.

¹⁴ DHULIPALA, *Creating a New Medina* 489.

¹⁵ HAQQANI, *Pakistan: Between Mosque and Military* 18.

¹⁶ SAIGOL, *Pakistan's Long March* 491.

¹⁷ DHULIPALA, *Creating a New Medina* 19.

On July 5th, 1977, the government of PPP was overthrown by a military coup led by the then Army General *Zia-ul-Haq*.¹⁸ About two years before the government of PPP was overthrown by this military coup, the party had to face vigorous opposition from the Islamic revivalist united under the banner of *Nizam-e-Mustafa* (meaning the ‘Rule of the Prophet’). These Islamic revivalists believed in the establishment of Pakistan in accordance with the laws of Shariah in totality. That meant a return to the system of justice and rule of the like in the days of the Prophet (PBUH).¹⁹ In an attempt to support this wave of Islamization, the PPP prime minister, *Zulfiqar Ali Bhutto* banned several vices against Islamic teachings including wine drinking or selling by Muslims or in nightclubs or during horse racing etc.²⁰

However, when *Zia* took over *Bhutto*’s government, the centerpiece²¹ of his governmental policy²² was Islam and Islamization. He committed himself onto establishing Pakistan into an Islamic state by enforcing the Shariah law. He established a parallel court system by forming the basis of Shariah courts and separate court benches²³ to decide legal cases by employing Islamic doctrines.²⁴ He also added several new criminal punishments and offences to the existing criminal law of the country, including the offences of adultery, fornication, and blasphemy to be punished by whipping, amputation, or stoning to death etc. The concept of ‘interest’ was replaced with that of ‘profit and loss’ for the purposes of bank accounts and an annual 2.5% of tax was imposed on bank accounts for the purposes of *Zakat* donations. The syllabus of academic institutes along with the libraries was reviewed to remove any un-Islamic material.²⁵ All the institutes including offices, schools, and factories were asked to provide facility and space for prayer in their territory. He also bolstered the impact of *ulama*’s and Islamic political parties, through which these conservative scholars became regular television figures.²⁶ Not just this, he also instated around ten-thousand *Jama’at-i-Islami* activists in the government posts to make certain that his Islamization struggles would continue even after his demise.²⁷ The Council of Islamic Ideology was recruited with majority conservative *ulama*’s. He also established separate electorates for the minorities in the country, for instance the Hindus and Christians in 1985, besides the dissatisfaction of minorities with such decision.²⁸

Until *Zia* came into power, the Islamic revivalists had no real force in the country. But upon his arrival, they changed the entire foundation of Pakistan’s legal history. *Zia* played pivotal role in the move towards Islamization possibly due to his personal piety²⁹ and desire to acquire political stronghold.³⁰

---

¹⁸ KHAN, Global connections 2016.

¹⁹ DIAMANTIDES – GEAREY, Islam, Law and Identity 196.

²⁰ IQBAL, The Right to Development in International Law 189.

²¹ GROTE, Constitutionalism in Islamic Countries 196.

²² DHULIPALA, Creating a New Medina 198.

²³ KEPEL, Jihad: The Trail of Political Islam 100–101.

²⁴ HENG – LIEW, State and Secularism: Perspectives from Asia 360.

²⁵ HAQQANI, Pakistan: Between Mosque and Military 395.

²⁶ JONES, Pakistan: Eye of the storm 16, 17.

²⁷ Human Rights Watch, Double Jeopardy 19.

²⁸ WYNBRANDT, A Brief History of Pakistan 216–217.

²⁹ TALBOT, Pakistan, a Modern History 251.

³⁰ LONG – SINGH – SAMAD – TALBOT, State and Nation-Building in Pakistan 167.

3. General legal status of women in Pakistan

Sadly, women have been in a difficult situation, faced with the miserable mindset of their opposite sex which has influenced the whole of human history. Women was used and abused in every culture to satisfy the desires of men whether they be Greek, Roman, Persian and Arab cultures where the afore-mentioned gender was treated as a means of pleasure, offered to other hands for a negligible sum and buried alive. In addition, it is regrettable to state that women have spent a very unhappy life because they have not been granted basic rights to live with their own desire, to speak out against the oppression of their men who have wrought cruelty against them and to cast their vote and contest elections by confining them within the four walls of the house. Also in the view of certain esteemed and revered thinkers who are considered to be the founders of their domains, they made protracted and unremitting attempts to change the universe, offering plenty of political philosophies, such as *Plato, Aristotle, Machiavelli, Thomas Hobbes, John Locke* and *Rousseau*, stating that women are incapable of heading any country and becoming heads of state.³¹

Therefore, in the Indian mail patriarchal culture, women still had no human rights; the freedom to live with their own interests, the right to express and the right to vote, and they were considered as animals because of the principle of *Sati* in which women were stripped of the right to live after their husbands had died. Furthermore, Pakistani community is still patriarchal and transformed society dominated by mail chauvinism where the role of a woman is not remarkable while her counterpart receives all freedoms in all walks of life, neglecting more than 50% of the female gender population. Particularly in rural areas women's lives are very sad, depicting a boring image in which they are forced to bear their husbands' cruel disposition of anachronistic customs and values rendered by dominant force. They still have no ability to seek education as they are deemed to be domestic servants and their duties are to care for babies, clean houses and perform all sorts of home-related chores. While Islam gives women equal dignity to men, including all sorts of rights granted to males, yet they spend their lives in Muslim culture without the rights stated in the Holy Quran and Shariah. Notwithstanding giving their freedoms, other societal inequalities reign in the community under which women are abused, ferociously handled and violently murdered.

On the contrary, there has been a continuous movement for women's rights in present day Pakistan even before it got independence. Educated women were active participants in the hectic political events of the time in East Bengal, Punjab, Sind and the North-West Frontier Province, and were keenly conscious of their privileges and entitlement. Such women were also active in the women's change movement, in particular the women's education movement.³² As Pakistan came into being, it had already educated, politically-conscious communities of women who then mobilized themselves to initiate a variety of successful women's movements. When Pakistan's new state came into being, its wealth were under the influence of deeply conservative patriarchal powers. The patriarchal forces dominated the political system, the process building in Pakistan led to women being increasingly marginalized. Women were still national identification markers, but the state's symbolic oppression of women contributed to, or was followed by, loss of their political rights. In Pakistan women have been disqualified, segregated and restricted to

---

³¹ SCHEMAN, Reviewed Work 466–470.

³² MUMTAZ–SHAHEED, Women of Pakistan 38–40.

domestic spaces. Female education was abysmally poor, and was received entirely within the house's four walls.³³

It should be stressed that Pakistan's founding father, *Mohammad Ali Jinnah*, believed in gender equality and saw women as equal citizens of Pakistan.³⁴ He wanted women to play an active role in building a country on an equal footing. He once said: "*No nation can rise to the height of glory unless their women are side by side with them (...). It is crime against humanity that our. There is no sanction anywhere for the deplorable condition in which our women have to live*".³⁵ In reality, however, "*Pakistan was made only for the powerful and for the men. It was not made for weak and poor women like me. What are we worth and what is our status here? Nothing at all*", as quoted by *Basbeeran Bibi*, one of the numerous female victims of violence in Pakistan.³⁶

Women became a key factor in the anti-colonial war as well as in the Pakistan revolution.³⁷ The 'Pakistan' revolution opened up a new arena for political action for the Muslim women of the subcontinent in the 1940s. Pakistan developed on the basis of the principle of two-nations theory and the association of religious identity with nationality. Although its establishment as an 'Islamic' country meant various things to different parts of society, the state's takeover into a coalition between the patriarchal and obscurantist powers guaranteed that the current political dispensation must impose patriarchy; gender inequities and the rejection of women's freedoms were therefore incorporated into the democratic framework.³⁸

In the two decades following the creation of Pakistan, the policies discouraged religious orthodoxy and desisted from encouraging the obscurantist forces. Pakistan was declared an Islamic Republic much later, under the 1956 constitution, and the *ulama* were with an advisory role in the legislature.³⁹ *Maulana Madudi*,⁴⁰ representing the resurgence of political Islam in Pakistan, argued that voting should be extended to all adult males, but among women, educated among them should have voting rights. In the claims made by the *Jama'at-i-Islami*, it was clearly stated that public offices that could only be occupied by religious heads of state, and that qualified women were not permitted to take up any public office, were likely to come into conflict with men.⁴¹ Given the fact that women were very involved in the anti-struggle, when it came to their inclusion in the legislature, they were discriminated against.⁴² The newly formed state started to build facilities with the involvement of just a handful of people, and the orthodox Muslims were sometimes encouraged to either flee or participate in political action.⁴³ A major challenge for women came in 1948, during the discussion on the budget session, when the first effort was made to protect women's economic rights.⁴⁴

Pakistan's culture is no different from any other parochial and male dominated nation, where the prevailing patriarchal set-up scarcely allows the other half of the human populace a

---

³³ JALAL, *The Convenience of Subsistence* 84–86.

³⁴ JINNAH, *Speeches and Statements* 194.

³⁵ BHATTACHARYA, *Status of Women in Pakistan* 179.

³⁶ BHATTACHARYA, *Status of Women in Pakistan* 179.

³⁷ ROUSE, *Women's Movement in Pakistan* 30–37.

³⁸ ROUSE, *Shifting Body Politics* 155.

³⁹ BHATTACHARYA, *Status of Women in Pakistan* 56.

⁴⁰ A recognized scholar of Islam and later head of the fundamentalist political party, the *Jama'at-i-Islami*.

⁴¹ SYED, *Pakistan: Islam, Politics and National Solidarity* 68.

⁴² Report of the Pakistan Commission on the Status of Women 1989, 113.

⁴³ KHAN, *Women in Pakistan* 9.

⁴⁴ BHATTACHARYA, *Status of Women in Pakistan* 55.

chance to thrive and stand up for their own cause. Thus, such a pattern contributes to a community that basically gives women a derogatory role, Pakistan being the classical example. The country has made the International Politics, *Benazir Bhutto* the first executive director of the Islamic state, and others such as: *Sherry Rehman*, *Fehmida Mirza*, *Hina Rabbani Khar*. On the other side, there are instances of *Mukhtaran Bibi*, *Tehmina Durrani* and *Malala Yousafzai*. Such women are not limited to any single socio-economic group or to any rural urban divide. They have endured primarily for social and political causes at the hand of abusive offenders.⁴⁵

The women in Pakistan witness a status of gender subordination based on their class and region. The simple reason behind this is the fact of uneven development in the socio-economic sectors and the impact of tribal and feudal systems on their lives. Several religious groups and *ulama's* who acquired political power during and after the period of *Zia-ul-Haq* advance and support the women subordination in Pakistan. Initially, the rape victims were not allowed to use DNA evidence in their cases to prove rape against the guilty party in Pakistan. However, with the passage of time, situation has improved in Pakistan with regards to the issues of the like. Now the women are allowed to prove their rape through DNA evidence, which is considered and admitted as conclusive proof in Pakistani courts too. As DNA test provides the courts with adequate means of identifying the accused / perpetrators with an increased degree of expertise, the DNA technology helps the courts in reaching a better conclusion whereby the real culprit could be convicted. Therefore, the Supreme Court of Pakistan in *Salman Akram Raja vs. Government of Punjab*⁴⁶ case enunciated new guidelines for the concerned authorities to compulsorily administer DNA tests and preserve DNA evidence in all rape cases in Pakistan.

However, with the passage of time, situation has improved in Pakistan with regards to the issues of the like. Now the women are allowed to prove their rape through DNA evidence, which is considered and admitted as conclusive proof in Pakistani courts too. Moreover, there are several examples of women who held esteemed and high positions in the government of Pakistan; leading among them is a twice elected prime-minister *Benazir Bhutto*. Additionally, the All Pakistan Ulama Council has recently released *fatwas* condemn honour killings.⁴⁷ Some other improvements also surface as lady traffic wardens are employed in road traffic control measures and an attempt in being made to increase women percentage in police force as well.⁴⁸ Despite these improvements, widespread domestic abuse, increased child marriages and rapes still remain a bitter truth of the Pakistani society.

3.1. Historical background of status of women in Pakistan

Historically speaking, Muslim reformers like *Syed Ahmad Khan* advocated for women's right to education, prohibition of polygamy, and women empowerment by way of education. *Jinnah* was also known to possess positive outlook towards women's rights. His sister *Fatimah Jinnah* became a well known feminist struggling to alleviate socio-economic discriminations against women and she became a valiant force after independence for women rights. She also organized and

---

⁴⁵ BHATTACHARYA, Status of Women in Pakistan 56.

⁴⁶ See *Salman Akram Raja vs. Government of Punjab* [2013 SCMR 203], Constitution Petition No.38, 2nd October 2012, <https://districtcourtheast.gos.pk/pdfs/gbv.pdf>.

⁴⁷ The Constitution of the Islamic Republic of Pakistan, <http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/>.

⁴⁸ O'CONNOR, Gender and Women's Leadership 382.

established several women's groups and feminist organizations to further her mission of empowering women in the nascent country, Pakistan.

According to *Jinnah's* own reflections, it is clear that majority of the Muslim women supported Pakistan movement in the 1940's and this movement was a success partly due to the un-yielding support of Muslim women from every corner, be such women a wife, mother, daughter etc. As soon as Pakistan came into being, the Muslim women were given the right to vote in 1947 and this right to vote was later confirmed during the national elections held in 1956 under the then constitution. Every constitution (1956, 1962 and 1973) in Pakistan provided for an express provision of seats reservation in Parliament for the women to give them the opportunity to participate in political process of the country.

The inclusion of ten separate women in the national and regional legislature was taken up as a big problem in 1953. The proposed Charter for Women's Equality was to be submitted to the Constitutional Assembly. Charter concerns such as parity of rank and opportunities, fair wages and the promise of freedom for Muslim women under Shariah. While the draft Charter was a significant effort at legislative security for women, it did not appear to obtain women's rights within the patriarchal political system as a revolutionary dream. The Constitution eventually enacted in 1956 approved the concept of separate female suffrage seats for women on the grounds of specific constituencies for women, thereby granting them equal voting privileges for general seats and reserved seats for women.⁴⁹ Women's organizations persisted to struggle for their privileges. An event which became a cause of protest for women's rights organizations in 1955 was the second marriage of prime minister *Mohammad Ali Boghra*, which raised the issue of polygamy to prominence.⁵⁰ The protests waged by women compelled the government to nominate a commission set up under the Supreme Court's Chief Justice, Justice *Rashid*, to review the current laws on polygamy, and to formulate laws on marriage, divorce, maintenance, etc. that would safeguard women's interests.⁵¹ The commission submitted its report in 1956 but was shelved under pressure from the orthodox clergy.⁵²

Eventually, the suggestions of the committee were adopted by the military dictatorship of president *Ayub Khan* and were renamed 'Family Laws Ordinance 1961'.⁵³ *Ayub Khan* introduced some changes to strengthen the status of women. During his strict and even despotic rule, attempts were introduced to encourage the schooling of women and their inclusion in government jobs and work. Aside from education, women were strongly promoted to take up careers such as media, research and civil service.⁵⁴ *Ayub Khan* had a rather clear hostility to the conservative powers and kept them accountable for the destruction of the nation. *Ayub Khan's* Family Ordinance was a significant effort to change family law in Pakistan.⁵⁵ Many women in Pakistan were ignorant of their freedoms and were unaware of the benefits and entitlements they had under the constitution. And then, the Family Law Ordinance 1961 represented a significant move forward in the fight for women's rights in Pakistan. The women's movement in Pakistan

---

⁴⁹ Report of the Pakistan Commission on the Status of Women 1989, 113.

⁵⁰ MINAULT, *The Extended Family* 265–267.

⁵¹ Report of the Pakistan Commission on the Status of Women 1989, 113.

⁵² KHAN, *Women in Pakistan* 268.

⁵³ The Muslim Family Laws Ordinance 1961, <http://punjablaws.gov.pk/laws/777a.html>.

⁵⁴ KHAN, *Women and State Laws and Policies in Pakistan*, Reference no. 22.

⁵⁵ ENGINEER, *Islam Gender Justice* 96.

has been influential not just in turning the ordinance into statute, but also in informing and educating women regarding their civil rights.⁵⁶

The main features of the Family Laws Ordinance 1961 were: (1) Discourage polygamy and control divorce by allowing for specific protocols for both. (2) Second marriage was made conditional on the first wife's consent and on the approval of an informal council which was appointed locally. Second marriage without approval was subject to incarceration for one year and a penalty up to Rs 5,000. (3) In order to seek a divorce, the spouse was forced to give a formal note to the district council president, with a copy specifying particular grounds to his ex-wife. (4) For the first time a standard marriage contract form was issued and the registration of all marriages became obligatory. (5) The minimum marriage age for boys has been increased from 14 to 16 years, and from 18 to 21 years. (6) The ordinance provided for divorce by consent and delegated divorce for women.

While this legislation gave some protection to women, it still had several drawbacks. In addition, the legislation penalized women by forcing them to endure two years of non-support before applying for divorce on the grounds of lack of maintenance. The Family Law Ordinance was supposed to be widely opposed by conservative and oppressive movements, and several of them deemed it 'un-Islamic' and a breach of the rules of Islam. The reactionary forces were particularly shocked by the restrictions on polygamy and the encouragement of monogamous relations. They were often resentful of the limitations on the right to divorce for men. Nevertheless, because they saw the right to divorce as the sole privilege of men, they often opposed the extension or delegation of the right to divorce to women. Nevertheless, these rules were not universally enforced and were only marginally successful. In reality, their enforcement has been restricted, and existing practices and beliefs have also discouraged women from making full use of such rules. So far as women's rights are concerned, *Ayub Khan's* family laws are a milestone in Pakistan, even though his military government mercilessly crushed any dissension and political articulation of national, cultural and linguistic freedoms. In 1971, a transition of policy in 1969 put into force an independent and supposedly democratic administration. As a consequence of widespread popular opposition, the change from monarchy to democracy created an atmosphere of excitement and expectations of a new beginning. That was also the moment when there was a beginning of outspoken and self-defining feminists to attract focus with a fresh determination to women's problems. The new government, which tended to pull its decision makers from the left and democratic sectors of society, reacted predictably to this new ambience.⁵⁷

In 1973, PPP government enacted a new constitution, which is still in force in the country. This constitution adopted the policy of gender equality in particular stating that "*there shall be no discrimination on the basis of sex alone*". It also provides additional protection in matters of marriage, family, mother and child along with a guarantee of "*full participation of women in all spheres of national life*"⁵⁸. The tenure of PPP government (1970–1977) is considered to be a period of liberal approach towards women and their rights. Women were allowed to work for any or all government services including the civil services, which was formerly barred to them. The PPP

---

⁵⁶ BHATTACHARYA, Status of Women in Pakistan 76.

⁵⁷ BHATTACHARYA, Status of Women in Pakistan 726– 733.

⁵⁸ The Constitution of Pakistan, 1973: Articles 25, 27, 32, 34, 35, <http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/>.

government also ensured a seat reservation of about 10% in the National Assembly and 5% in the provincial assemblies, without putting any further limitation on contesting general seats. However, the government faced economical crisis due to East Pakistan separation in 1971 and could, therefore, not succeed well with the implementation of all such policies regarding women participation in legislative bodies.⁵⁹ Also several judges upheld the implementation of Shariah laws, which were often misinterpreted and against the express provisions of the constitution calling for non-discrimination based on sex alone.⁶⁰ Woman's problems gained much attention funded by the state in 1975, when *Nusrat Bhutto* attended the World Conference on Woman and a commission on women's status was established.⁶¹

In 1977, General *Zia-ul-Haq* overthrew the elected government of PPP and took charge of the country. The tenure of *Zia's* government is full of contradictions with regard to the status of women rights in Pakistan. On the brighter side, it is said that his regime took several steps to advance women rights by establishing a Women's Division, a Commission on Status of Women and a chapter on women in the Sixth Plan Development (1977–1986) for the very first time. *Syeda Abida Hussain* was made the chairperson for preparing this chapter with a group of twenty-eight professional women. The main aim envisioned in this Plan was “to adopt an integrated approach to improve women's status”.⁶² His government also doubled the quota for women's reserved seats in 1985, and appointed twenty women as members of the *Majlis-e-Shoora* (Federal Advisory Council).⁶³

However, the darker side, which is a bitter truth, states that his Islamization process introduced discriminatory laws against women including the Hudood Ordinances⁶⁴ and Qanun-e-Shahadat Order (Law of Evidence).⁶⁵ He prohibited women participation in sports and promulgated purdah. He also suspended the fundamental rights in entirety provided expressly in the 1973 Constitution, including the right to non-discrimination on the basis of sex. In reaction to *Zia's* controversial Hudood Ordinance, feminist struggle arose in the 1980's becoming the first real wave of women rights. This feminist struggle gave rise to women associations like the Women's Action Forum (WMA) and these forums condemned the unjust laws contained in the Hudood Ordinance raising awareness among the women in Pakistan. As these forums comprised of women from all spheres, they raised their voices against the government in media, through protests on streets, educational campaigns in schools/colleges and formulated famous slogans of ‘*Men, money, mullahs and military*’.

Naturally, this feminist movement gained most attraction and appeal during the rule of female prime minister *Benazir Bhutto*, who served twice as the prime minister of Pakistan (1988–1990 and 1993–1996).⁶⁶ During her tenure, the NGOs and other focus groups were granted considerable power to urge the government to make amends with regards to the status and rights of women. Glorified and celebrated as a daughter of East *Benazir Bhutto* was the first

---

⁵⁹ BENARD, Mapping the Issues 202–224.

⁶⁰ BETTENCOURT, Violence against women in Pakistan 3.

⁶¹ HUSSAIN, Military Rule, fundamentalism and the Women's Movement in Pakistan 29.

⁶² See *Salman Akram Raja vs. Government of Punjab* [2013 SCMR 203], Constitution Petition No.38, 2nd October 2012, <https://districtcourteast.gos.pk/pdfs/gbv.pdf>.

⁶³ BENARD, Mapping the Issues 213–224.

⁶⁴ USMANI, The Islamization of Laws in Pakistan 287–304.

⁶⁵ MUSLIM, Islamization of Laws in Pakistan 265–276.

⁶⁶ ALAVI, Pakistan: Women in a Changing Society 1328–1330.

Muslim leader to become prime minister of Pakistan twice in 1988 and 1993, making a protracted and unflinching attempt to promote women by removing certain conservative and orthodox military acts and laws that hindered women's rights, setting up woman police stations, women's courts and women's Development Banks through which they were able to withdraw cheap loans for betterment of their condition. Unfortunately, the administrations were unable to complete their tenures and instead the presidents had the authority to disband the legislatures unevenly under article 58(2)(b) so she may not be able to make pro-women laws in order to improve the social status of women. Moreover, several women in Pakistan still have to undergo social, religious, economic and political hurdles, which prevent them from exercising their political rights as voters, candidates and election administrators. With the turmoil in Afghanistan in early 2000s, the Taliban took refuge within the territory of Pakistan. These Taliban implemented strict Shariah codes within the territories they acquired control upon, thus denying women their due rights and freedom guaranteed under the constitution of Pakistan. This tight control of Taliban on women affected the existing educational lack in Pakistan, as they did not allow women to attend schools, rolling Pakistan to second place in the highest number of out-of-school children in the world according to the UNESCO report of 2014.

To add to this dismal situation, prime minister *Nawaz Sharif* took office in 1997 who came into power gaining strong support from Islamic parties and *mullahs*. In the first two terms, the *Nawaz* government made some attempt to strengthen women by introducing the 15th amendment, but it was largely focused on the Islamization introduced by *Zia-ul-Haq*, which was accepted by the National Assembly, but rejected by social movements, women's rights NGOs and the opposition, who simply sought to abolish *hudoood* laws against women. The state has launched a 10-year strategy detailing 16 of the goals laid forth in it for strengthening women's status and a revised '*Human Development and Poverty Reduction Strategy*'⁶⁷ targeted at reducing women's deprivation. All mentioned programs could not run in long since due to short period of governments' terms comprised on half period.⁶⁸ Consequently, women found themselves caught in losing battle against the conservative and religious political rivals.⁶⁹ During *Nawaz Sharif's* rule, the Council of Islamic Ideology (CII) also made recommendation to make burqa compulsory which led to an increased toll of honour killings. Soon, the women realized that their struggles for empowerment were not all in vain.

They again received momentum during the regime of General *Pervaiz Musharraf*, who rallied for women empowerment and encouraged them to participate in media, sports and other socio-political activities. It is hard to claim because Pakistan's historical past has mainly consisted of dictatorial governments by enforcing martial laws, which is why democratic standards have not entered society and citizens lack political knowledge. General *Musharraf* enforced the last martial law on 12 October 1999 by overthrowing the second term of *Nawaz Sharif's* administration, but he took several important measures to motivate women and boost their social standing when he created the Ministry of Women's Development as an autonomous ministry in 2004. This movement to empower women is still in force, although to a lesser degree than before, along with efforts of WMA, who has successfully been able to get through

---

⁶⁷ BHATTACHARYA, Status of Women in Pakistan 179.

⁶⁸ MUSTAFA – AYAZUL QASMI, An Analysis of Women Right's in Pakistan 147–159.

⁶⁹ BENARD, Mapping the Issues 234.

women-friendly bills, for example the Criminal Law Amendment Act (2004), the Anti-Sexual Harassment Bill, the Criminal Acid Act, Protection of Women Act, Status of Women Bill and sundry regulations condemning honour killings and other vices faced by women in Pakistani society.

Moreover, president *Asif Ali Zardari* (2008–2013) is known to be influential in protecting women and has helped them to get rid of social ills against women, enacting such laws and measures, such as the 18th amendment, deemed a landmark in the history of the country where women's affairs ministry has been handed over to the provinces. The government has also passed the National Commission Act on Human Rights, particularly for women in 2012. Several schemes have also been launched, such as the Benazir Income Support Program under this program; one million women are providing economic assistance and similarly the Women Detention and Distress Fund Act granting unique relief and financial assistance. In addition, twenty-six Benazir Bhutto Shaheed Centres were also established in various districts to provide urgent assistance. During the rule of PPP under president *Asif Ali Zardari* has raised the number of women participation on political forum by appointing women on esteemed positions like the speaker of Parliament *Dr. Fehmida Mirza*, foreign minister *Hina Rabbani Khar*, media advisor *Sherry Rehman* and others who held prestigious positions within the government administration. *Zardari* also signed the bill on 'Protection against Harassment of Women at Workplace Bill 2009' that was adopted by the Parliament in 2010.⁷⁰ In addition, he also signed two other bills in 2012 aiming at criminalizing the traditional practices of *vani* (custom), *watta-satta marriage* (exchange marriage) or *swara marriage* (marriage as retribution) to the Quran, acid throwing etc.⁷¹ The new government has recognized that by overlooking 52% of the population of the country comprising of women, cultural, political and social stability cannot be accomplished since they are the major capital of Pakistan. The Government has therefore formed a Convention on the Abolition of All Kinds of Violence Against Women, so that they may engage in any sphere of life. Similarly, the government has embarked on a Prime Minister's Youth Loan Scheme to support young people in the country in general and women in particular to motivate them and then to enhance output levels in all sectors, such that the country's GDP can also be increased. Along with this, several other legislation were introduced to emancipate women and hamper the barbaric actions committed at regional level by the second gender. As the Punjab Provincial Assembly passed an act offering security for women, allowing them to detain their husbands and keep them out of the house for 48 hours. Therefore, like the Sindh Assembly, the rule against the men who are performing a barbaric act of acid throwing at the faces of their females is insane.

However, like the *Nawaz* government during its first tenure, the current government of Pakistan Tehrik-e-Insaf (PTI) party also seems a bit conservative and restrictive. The current prime minister, *Imran Khan* seems to favour Islamic ideals which might ultimately affect the status of Pakistani women in future. While all the listed laws are enshrined to emancipate, empower and strengthen their position in all walks of life, certain barbaric, outmoded and anachronistic rituals, norms, practices and social evils prevail in this society. Currently Pakistan's women are split into two groups as urban as well as rural. Urban women's lives are better than rural women as they are

---

⁷⁰ NOREEN – MUSARRAT, Protection of women rights through legal reforms in Pakistan 128–129.

⁷¹ Staff Report, President signs two women's rights bills into law, <https://www.pakistantoday.com.pk/2011/12/23/president-signs-two-women%E2%80%99s-rights-bills-into-law/>.

more encouraged and not restricted to house walls and engage in any field of life such as engineering, medical, employment, politics, international services and so on. Yet in rural areas, women's lives are very congested, lonely, dirty and wretched for backwardness and illiteracy, women face the evils of anti-woman and gender abuse prevalent in society in the form of *karo-kari* (Honor killing), *vani*, honour killings, forced marriages, child marriages, marriages with Quran, burning brides and acid attacks. According to the 2015/16 annual study by Women Amnesty International, 8,539 incidents of violence against women were reported, of which 1,575 were homicides, 827 rapes, 610 domestic abuse, 705 honour killings and 44 acid attacks.⁷²

3.2. Status of women under Shariah law

When we analyse the pre-Islamic and post-Islamic socio-cultural and political status of women, we can see a steady rise in their role. Islam as a faith presented women with elevated dignity and resources to develop them as a significant part of society. Women in Arabia in periods of poverty, before Islam (*Jahiliyah*)⁷³ were subjugated either to their families or their spouses. At that time, when war was ongoing, women were also taken as captives. They were usually regarded as bondmaids by the enemy and held in contempt. Although they were kindly treated by their captors, yet they were always embarrassed, and stripped of their own men and homeland. Women had little control or influence over matters pertaining to their well-being and were exempt from any significant involvement in their respective social and political relations. One of the social reasons for such an attitude was that there were often inter-tribal blood feuds in pre-Islamic times, demanding that male members defend their tribes. Men were therefore much more in demand than women. In such an anarchic age, Islam has, on theory, introduced the concept of freedom and justice for women in the harsh desert of Arabia.

With one move, Islam removed the stereotype of a woman that she was the everlasting seducer and tempter of a man, and that she should be honest and sinless to her man/husband. Islam presents women with fair rights and has an individual identity that cannot be subjugated. The Holy Quran has disclosed humanity's roots and presented men and women as compatible elements of a society worthy of sustaining human race's life together. The book (Holy Quran) addresses both men and women in same manner i.e. *Allnsan, Al Basbar and Al momin*. Islam provides women with status or position, financing, political rights, etc. Nonetheless, the *Qinwama* of husbands over their spouses is one of these examples. A husband is *Qanwam* that is to claim he respects his wife's needs. The Quran's mention is made that it is the man's duty to support his wife and family behind the granting of *Qinwama* right to husbands over their wives.⁷⁴

Most notably, Islam not only grants women social freedoms, but also equal civil privileges. She will purchase her own money and land, market and make a living. In Islam the woman is constitutionally equal and is autonomous of her family, partner, or brother's responsibilities. Furthermore, Islam has given women the freedom to inherit both moving and immovable property. After the death of male family members (father, husband and brother), she

---

⁷² MUSTAFA –AYAZUL QASMI, An Analysis of Women Right's in Pakistan 152–153.

⁷³ SULAIMANI, The Changing Position of Women in Arabia under Islam During the Early Seventh Century 5–6.

⁷⁴ The Holy Quran, Surah An-Nisa 4, Verse 34.

still bears the right to inherit land.⁷⁵ Women earn compensation for raising children as well as their living expenses from their husbands even in the case of divorce.⁷⁶ Sadly, this dimension of equality has been substituted over a span of time by gender segregation and injustice, thus degrading to the extreme level of violence in Pakistan. The proliferation of customary rules became more apparent as Islam spread far and large. The very nature of Islam has also been corrupted, which is clear in Pakistan. Throughout the absence of freedom for women, abuse was the traditional norm of the society.

While Pakistan is an Islamic state, it derives its definition from customs and cultural norms in terms of women's rights. The existence of parallel justice system such as *Jirga* and *Panchayat* is generally apathetic to women and their grievances and therefore the existence of both legal and religious safeguards and measures does not permeate the structure of society. Even the uncertainty factor prohibits women from claiming their freedoms. Such bodies administer or enforce penalties on those who claim their human rights against the specified tribal or group norms. Such tribal justice system is recognized in different places by constitutional law (including Federally Administered Tribal Areas (FATA) and Provincially Administrated Tribal Areas (PATA), but it is also unlawfully in Pakistan. Throughout these places, regular judicial tribunals do not have authority over a *Jirga* decision and there are instances where human rights covered by constitutional law are infringed. The *Jirgas* function against women's rights and actions is often focused on stark bias and bigotry towards women centred on their cultural and *religious* stereotyping of women's position.

How and why did the role of women decrease in Islamic society? In medieval cultural practice the solution can lie, as most early jurists come from urban Arab community and culture of the 7th century. The Arab customary laws (*habits/adaat*) were a component of the Shariah, unfortunately, most Muslims believe that even these *adaat* too are divine and binding because of a lack of proper knowledge and understanding, and hence Quranic injunctions on gender justice have been diluted. And secondly, the fabrication of *hadith* (*sayings of the Prophet*) also caused discrimination. The Quranic injunctions in favor of women were not appropriate in a patriarchal community, as they questioned the supremacy of men and considered women equal to men.

Therefore, it may be assumed that the issue is partly cultural and partly religious. Unfortunately, Islamic zealots seek to excuse the prevailing cultural and social misdeeds on the grounds of Islam. Sadly, at the individual level, women themselves are still not informed of the privileges enshrined in Islam. Islam finds all men and women fairly divine and gives equitable civil rights. Both genders have common and similar roles to do, such as prayer, ceremonies, fasting, etc. According to Islam, moral supremacy is focused exclusively on modesty and not on gender basis.⁷⁷ Women who have a career or employment outside their home are not restricted by Islam.⁷⁸ But in fact, women are more acquainted with the concocted version, as proclaimed with a certain bent of mind by religious leaders. This passive personality is triggered by a serious case of denial or could be *libaaʒ* (respect) engrained in their psyche by family and surroundings. This

---

⁷⁵ The Holy Quran, Surah An-Nisa 4, Verses 7, 11.

⁷⁶ FAROOQI, Emancipation of Women of Islam 21.

⁷⁷ The Holy Quran, Surah An-Noor 24, Verses 30, 31.

⁷⁸ HAKIM – AZIZ, Socio-cultural, Religious, and Political Aspects of the Status of Women in Pakistan 727–746.

docility is certainly evident in Pakistan as females try to reconcile with abuse and within them there is a clear sense of remorse.

As far as women's rights are concerned, while Shariah provides such basic privileges for women, it does not equate them with men. Therefore, oppression dependent on religion is a component of Shariah. Many Muslim nations, following Shariah rules like Pakistan, position women in lower rank by enforcing gender discrimination, confining them to their houses, forcing them to wear the hijab and refusing them the right to hold high public office. In reality, the practice of Shariah does not look favourably upon the jobs of women. Also, a woman is generally entitled to inherit only half the share of a man of the same degree of relationship to the deceased in Pakistan and several Muslim countries following Shariah law. A man is allowed to marry up to four women at once, whereas women can only have one partner. Whereas the husband may divorce his wife at his choice, a woman may request a judicial divorce before a male judge without justification for doing so, and is expected to provide clear grounds for divorce. A parent, partner, sibling, uncle or even son can have jurisdiction over a woman whose right to a fair care is subject to the authority of that individual. For all commercial transactions, the Qur'an specifically requires two male witnesses, or one male and two female witnesses. The evidence of two women equals that of one man, in addition to the fact that the compensation for murdering a woman unlawfully is also half that for killing a man.⁷⁹

The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)⁸⁰ has only been accepted by a limited number of Islamic nations, even with significant reservations. To clarify, reservations usually indicate that the state does not find itself bound by the terms of those clauses "unless they clash with Shariah law centred on Holy Qur'an and Sunnah". Indeed, as regards Article 2 of the convention, which obliges parties to take substantive steps to counter prejudice, reservations indicate that the State is unable to cooperate with the content or substance of the convention. Likewise, the ratifying Muslim states have reserved Article 16 of the convention, which obliges the parties to "*take all necessary steps to eradicate discrimination against women in all matters relating to marriage and family relations*", and mentions each marital and family right separately, allowing the parties to give women equality in those relationships, including marriage. Such objections evoke Shariah limitations on the freedom of the wife to divorce by rendering it dependent on a judge's decision, while in the husband's situation there is no such limitation.

3.3. Status of women under constitutional and other statutory laws

The status of women in Pakistan is a complicated phenomenon due to a multi-cultural ethnicity. Women's condition in Pakistan is lamentable owing to non-implementation of the pro-women legislation. This barricades offer a blank field for abuse, injustice, racial discrimination, and oppression towards women that has become this society's fundamental principle and strong conviction. Many consequences from qualitative and quantitative data research clearly illustrate the importance of various different aspects and enormous obstructions in the path of women's security and protection laws. These as the intrinsic obstacles, including: the prevailing and

---

⁷⁹ NANDA, *Islam and International Human Rights Law* 327–731.

⁸⁰ WEISS, *Interpreting Islam and Women's Rights* 87.

mischievous conduct of men toward women, the acknowledgment of the reality that women are in the hands of men, and the superiority and prestige gained by men and counter to this societal arrogance and disrespect towards women. Simultaneously extrinsic problems such as: societal norms on the treatment of women, impotence of mass media, hegemony in the social climate, systemic bigotry of law enforcement agencies, heritage of socio-political values, illiteracy, legal illiteracy, fear of notoriety among women, incapacity of the justice system, denial of justice, renunciation of judicial changes, cynical position of the police and stewardship.⁸¹

With regard to status of women, Pakistan has made continuous efforts towards introducing the laws relating to the protection and security of women since 1947. There was minor legal peculiarity between the men's and women's privileges they possessed at the time of independence. According to section 8 to 28 of the constitution of Pakistan 1973, the basic rights of all the people in Pakistan are complied with in all respects without prejudice, ethnic diversity and gender. On the other hand, there were struggles made to stop the continuous practice of violence against women through enactment of numerous laws e.g. Muslim personal law of Shariah, Muslim Family Law Ordinance, Hudood Ordinance, Women Protection Bill, Sexual Harassment Bill, Prevention of Anti-Women Practices Bill, Acid Control and Acid Crime Prevention Bill, Child Marriages Act.

In addition, Pakistan has been a partner to numerous foreign and regional conventions for the security and equitable rights of women. Pakistan is a signatory to the International Population and Development Conference (ICPD), the Beijing Action Plan and the United Nations⁸² Pakistan acceded to the Convention named 'Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) in 1996, issuing a declaration on the Convention and making a reservation on Article 29. Pakistan has also committed itself to "*pursue by all appropriate means and without delay a policy of eliminating discrimination against women*". It is therefore obliged to remove "*any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex which has the purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women on the basis of equality between men and women, of human rights and fundamental freedoms*".⁸³

Unfortunately, all these pro-women laws grant and protect the women rights theoretically, but not practically. These legislations are nothing more than a piece of paper. To add to dismay, the State's radicalization has deprived the country of the environment necessary for the actual implementation of these different laws and, in turn, for the protection of the female population. Most of such laws remain on paper, while the regulatory machinery of the country is, on the one side, restricted to coping with a deluge of extremism and enveloping violence, yet, on the other, oblivious to the plight of women in a culture that is parochial yet profoundly dedicated to a theological and political agenda that opposes and tries to remove women from the mainstream.⁸⁴

Many Islamic fundamentalists are against any change regarding women's rights that can undermine male domination with regards to family and society. Their goals are to setup special curriculum to train girls for their role as housewives, to restrict their access to political life, remove them from the legal profession, and to impose a rigid dress code. Despite these

---

⁸¹ MOOSVI, Status of Women 1850–1990.

⁸² National Commission on the Status of Women Islamabad 11.

⁸³ BRIGHTMAN, Rights, Women, and the State of Pakistan 334–351.

⁸⁴ BHATTACHARYA, Status of Women in Pakistan 56.

inequalities between men and women, for many of these women freedom of expression and equality do not seem meaningful goals to obtain. The majority of them see the Western culture as a danger for their native culture, bringing with it the disintegration of families and social breakdown due to this mullah mind-set.⁸⁵

A thorough examination of the realistic implications of implementing the rights of women under Shariah law in Pakistani society indicates that the rules on several accounts are severely breached, in modern times. There are people who, consciously or unknowingly, deviate from the teachings and guidelines of Islam in this regard. Pakistan is an Islamic republic; any rule and regulation in the country is focused on Islamic law. Around the same period, moreover, there are rituals and practices against Islamic rules that are widely observed. Cultural traditions in Pakistan do not require women to enjoy their civil and religious freedoms, guaranteed by law and supported by Islam.⁸⁶

However, over the times, women have been provided with legal rights and safeguards in Pakistan in the form of constitution and legal instruments. A legal right has been defined in Black's Law Dictionary 2 as: "*a right created or recognized by law*". Following are the different categories of legal rights for women in Pakistan provided in length in the constitution and respective statutes: (1) rights provided to women under constitutional law; (2) rights provided to women under criminal law; (3) rights provided to women under civil law, (4) rights provided to women under family law.

5. Conclusion

As mentioned above, Pakistan has come into being with the pre-text of Islam, but it is quite disheartening to see that religious and Quranic values are often ignored and twisted, particularly as regards the role of women. Incidentally, in Pakistani society, the social evils that Prophet *Muhammad* fought against for the whole of his life are deeply rooted and the so-called guardians of the faith take them as normal routine of 'punishing' and ostracizing the women. The modern culture of defending abuse and oppression in the name of Islam must be discouraged. In Pakistan's background, religion has not been able to eradicate centuries old un-Islamic and even barbaric social evils and this has been a cause of critical concern. The mal-practices of illiterates or *Jabiliyyah* are currently ongoing in Pakistan. Worse still, religious clerics and preachers are sanctifying and propagating 'customary laws' in the name of Islam. Additionally, mass ignorance and the element of fear also causes brutality against women, as female are wrongly told from childhood to 'not question the scriptures'. They are conditioned to be ignorant not only about legal rights but, also about the 'true principles of Islam'.

Furthermore, this chapter addresses the general and contractual status of women in Pakistan, who usually experience gender subordination based on their class and region. The simple reason behind this is the fact of uneven development in the socio-economic sectors and the impact of tribal and feudal systems on their lives. Several religious groups and *ulamas* who acquired political power during and after the period of *Zia-ul-Haq* advance and support the women subordination in Pakistan. Therefore, women's rights are human rights that can be

---

⁸⁵ OFFEN, *Women in the Western World* 145–151.

⁸⁶ BHATTACHARYA, *Status of Women in Pakistan* 56.

secured only if the Pakistani society is free from gender-based violence and addresses women's position as women are not only mothers, daughters, sisters and wives, but also human beings. In the light of the above discussion about women's status in Pakistan, improved legislation seems to be an important tool in bringing the status of women in the context of social, economic and political aspects. For that purpose, it can be seen that the Supreme Court of Pakistan has been continuously supporting and securing women's rights within the constitutional framework by following a progressive interpretation of Shariah law. However, besides this progressive attitude of the courts of Pakistan towards the status and rights of women, there is still much work left to do in this regard. There is a dire need to find a common core between the rulings/laws of both the legal systems in order to find solutions to the existing laws of inequality and subordination of women in Pakistan.

Hence, it is important to organize regular training and awareness programs periodically to make women aware of their rights and empower them to exercise only just demands. In addition, the present laws need to be revised and modified. More specifically, in a dogmatic society in Pakistan, proper law enforcement is very critical to providing women with a safe and secure environment to prosper themselves. And there is a need to establish a national and district level women's legal assistance centre.

Moreover, while discussing women's status in Pakistan, it becomes evident that Pakistan is tossing between the traditional Shariah law and modern common law system. This modern legal system has been forced on Pakistan much like every other post-colonial country, but the culture has not fully changed from inside. Therefore, the constant tussle between the two is taking its toll on the female population, resulting in women oppression. To sum-up, Pakistan needs to address the issue of women's status with acumen by reducing the existing gulf between theory and practice regarding empowerment of women. The government of Pakistan must bridge this gap by taking proficient steps to empower the women who have become a sign of oppression and disparity not only domestically but also internationally. It should provide the women with opportunities to compete men on an equal platform, in order to acquire parallel status.

Bibliography and sources

- ALAVI, Hamza: Pakistan: Women in a Changing Society. *Economic and Political Weekly*, Volume 23, 26/1988, 1328–1330
- BALOUCHE, Akhtar: Muhammad Bin Qasim: Predator or preacher? *DAWN News* 2014
<https://www.dawn.com/news/1098562>
- BETTENCOURT, Alice: Violence against women in Pakistan. *Litigation Report* 2000, 3
- BHATTACHARYA, Sanchita: Status of Women in Pakistan. *Journal of the Research Society of Pakistan*, Volume 51, 1/2014, 179
- BRIGHTMAN, Sara: Rights, Women, and the State of Pakistan. *Contemporary Justice Review*, Volume 18, 3/2015, 334–335
- BROOKS-POLLOCK, Tom: The countries where a majority of Muslims want to live under Shariah law. *The Independent* 2015
<https://www.independent.co.uk/news/world/the-countries-where-a-majority-of-muslims-want-to-live-und-under-sharia-law-a6773666.html>
- DHULIPALA, Venkat: Creating a New Medina: State Power, Islam, and the Quest for Pakistan in Late Colonial North

- India. Cambridge 2015
- DIAMANTIDES, Marinos – GEAREY, Adam: Islam, Law and Identity. Routledge 2011
- ENGINEER, Asghar Ali: Islam Gender Justice: Muslim Gender Discrimination. Gyan Publishing House 2013
- FAROOQI, Hafiz Abdullah: Emancipation of Women of Islam. The Pakistan Review, Volume 13, 5/1956, 21
- GROTE, Rainer: Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity. Oxford 2012
- HAKIM, Abdul – AZIZ, Azra: Socio-cultural, Religious, and Political Aspects of the Status of Women in Pakistan. The Pakistan Development Review, Volume 37, 4/1998, 727–746
- HAQQANI, Hussain: Pakistan: Between Mosque and Military. Carnegie Endowment 2010, 18&395
- Human Rights Watch: Double Jeopardy: Police Abuse of Women in Pakistan 1992
- HUSSAIN, Neelam: Military Rule, fundamentalism and the Women's Movement in Pakistan. In: KHAN, Nighat Said: Up Against the State. ASR Publications 2004, 19&29
- IJIMA, Masako: Islamic Police Tighten Grip on Indonesia's Aceh. Reuters 2010 <https://www.reuters.com/article/us-indonesia-aceh-police-idUSTRE60D07420100114>
- IQBAL, Khurshid: The Right to Development in International Law: The Case of Pakistan. Routledge 2009
- JONES, Owen Bennett: Pakistan: Eye of the storm. Yale University Press 2002
- HENG, Michael – LIEW, Ten Chin: State and Secularism: Perspectives from Asia. World Scientific 2010
- KEPEL, Gilles: Jihad: The Trail of Political Islam. I.B.Tauris 2002
- KHAN, Sher Ali: Global connections: The crackdown on HizbutTahrir intensifies. Herald 2016 <https://herald.dawn.com/news/1153325/global-connections-the-crackdown-on-hizbut-tahrir-intensifies>
- KHAN, Sana. Women and State Laws and Policies in Pakistan: The Early Phase, 1947-77. Proceedings of the Indian History Congress, Volume 74, 5/2013, 726–733
- KHAN, Nighat Said: Women in Pakistan: A New Era?. Change International Report 1985, 9
- LAPIDUS, Ira Marvin: A history of Islamic societies. Cambridge 2002
- LAPIDUS, Ira: The Cambridge Illustrated History of the Islamic World. Cambridge 1996
- LONG, Roger D. – Singh, Gurharpal – SAMAD, Yunas – TALBOT, Ian: State and Nation-Building in Pakistan: Beyond Islam and Security. Routledge 2015
- MAYER, Ann Elizabeth: Law. Modern Legal Reform. In: ESPOSITO, John L.: The Oxford Encyclopedia of the Islamic World. Oxford 2009, 381–389
- MINAULT, Gail: The Extended Family. Chanakya Publications 1981
- MOOSVI, Shireen: Status of Women: India and Pakistan. UNESCO History of Civilization of Central Asia, Volume 6, 1/2005, 1850–1990
- MUNEER, Sania: Pro-women Laws in Pakistan: Challenges towards Implementation. Pakistan Vision, Volume 18, 2/2018, 86–101, <https://www.researchgate.net/publication/324039364>
- MUSLIM, Abdul Ghafur: Islamization of Laws in Pakistan: Problems and Prospects. Islamic Studies, Volume 26, 3/1987, 265–276
- MUSTAFA, Ghulam – AYAZ UL QASMI, Hafiz: An Analysis of Women Right's in Pakistan: Theory and Practice. Journal of Historical Studies, Volume 3, 1/2017, 147–159
- NANDA, Ved P. Islam and International Human Rights Law: Selected Aspects. American Society of International Law, Volume 87, 3/1993, 327–331
- National Commission on the Status of Women Islamabad: Institutional Strengthening of NCSW Support to Implementation of GRAPS: Study to Assess Implementation Status of Women Protection Act 2006 http://www.ncsw.gov.pk/previewpublication/4?__cf_chl_jschl_tk__=f3b12df61875b61436bb52bd1bfd78b80f51c5cc-1597744215-0-AS8ebg7SWn_7RcEL3wnUKijvtCAcrneQGjd3rC67BrTZGFMakkoCROBFDK5qfk6SdcgY3w19jwliYYbRzpC-3fjFq2WsQhGFSzByMPDAlM6uqyYa-iDjAOYdn0796cziedzI9AhQVHaTWVK-5bLZ-bQQXrAHcSUOFKzQCZXC_jvccUaZTwdBEuZXNHxYYVV4d2kkmk2iXAI18elxNEN5hXbX2xiNKMCGumyKX12enacvCIqCtLYqnRbIV7J9nQnJ7_gQG4H85E1w8S6KxCq0-ydBhkT_AxdAfgEI52o8K15sr
- NOREEN, Naveeda – MUSARRAT, Razia: Protection of women rights through legal reforms in Pakistan. Journal of Public Administration and Governance, Volume 3, 4/2013, 128–129.
- O'CONNOR, Karen: Gender and Women's Leadership: A Reference Handbook. SAGE Publishing 2010
- OFFEN, Karen: Women in the Western World. Journal of Women's History, Volume 7, 2/1995, 145–151
- OTTO, Jan Michiel: Shariah Incorporated: A Comparative Overview of the Legal Systems of Twelve Muslim Present

- Countries in Past and Present. Leiden 2009
- OTTO, Jan Michiel: Shariah and National Law in Muslim Countries: Tensions and Opportunities for Dutch and EU Foreign Policy. Amsterdam 2008
- PAL, Mariam S.: Women in Pakistan: Country Briefing Paper. Asian Development Bank 2000
<https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32562/women-pakistan.pdf>
- PARACHA, Nadeem F.: The first Pakistani? DAWN News 2015, <https://www.dawn.com/news/1175127>
- RAFI, Shazia: A case for Gandhara. DAWN News 2015, <https://www.dawn.com/news/1164469>
- Reuters: Sherry Rehman appointed Pakistan's ambassador to US. DAWN News 2011
<https://www.dawn.com/news/675333/sherry-rehman-appointed-pakistans-ambassador-to-us>
- SAIGOL, Rubina: What is the most blatant lie taught through Pakistan textbooks? Herald 2014
<https://www.dawn.com/news/1125484>
- SAIGOL, Rubina: Pakistan's Long March. Development and Cooperation, Volume 36, 5/2009, 208–210
- Salman Akram Raja v Government of Punjab: 2013 SCMR 203, Constitution Petition No.38, 2nd October 2012,
<https://districtcourtheast.gos.pk/pdfs/gbv.pdf>
- Staff Report: President signs two women's rights bills into law. Pakistan Today 2011
<https://www.pakistantoday.com.pk/2011/12/23/president-signs-two-women%E2%80%99s-rights-bills-into-law/>
- STAHNKE, Tad – BLITT, Robert C.: The Religion-State Relationship and the Right to Freedom of Religion or Belief: A Comparative Textual Analysis of the Constitutions of Predominantly Muslim Countries. Georgetown Journal of International Law, Volume 36, 4/2005, 13–19
- STEWART, Devin J.: Shari'a. In: Böwering, Gerhard- Crone, Patricia: The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought. Princeton University Press 2013
- SULAIMANI, Faryal Abbas Abdullah: The Changing Position of Women in Arabia under Islam During the Early Seventh Century. University of Salford 1986
- SYED, Anwar: Pakistan: Islam, Politics and National Solidarity. Praeger 1982
- The Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 2010, <http://www.pakistani.org/pakistan/constitution/>
- USMANI, T.: The Islamization of Laws in Pakistan: The Case of Hudood Ordinances. The Muslim World April, Volume 96, 2/2006, 287–304
- WEISS, A. M.: Interpreting Islam and Women's Rights: Implementing CEDAW in Pakistan. International Sociology, Volume 18, 3/2003, 587
- GILMARTIN, David: Stanley Wolpert. Zulfi Bhutto of Pakistan: His Life and Times. Oxford 1993, 1743–1744
- WYNBRANDT, James: A Brief History of Pakistan. Facts on File, Inc. 2009, 216–217

MÉSZÁROS István László

adjunktus, rektorhelyettes¹

Szent Pál Akadémia

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.14

**A san remoi megállapodás századik évfordulójára
A modern zsidó állam nemzetközi jogi alapjairól**

For the Centenary of the San Remo Resolution – About the International Law Foundations of the Modern Jewish State

The international law foundations of the modern Jewish State date back to the Resolution of the San Remo Peace Conference in 1920. This Conference transformed the aspiration of reconstituting the Jewish national home in its ancestral territory Palestine into a binding international agreement, setting the stage for the posterior League of Nations Mandate for Palestine in 1922. The Mandate as a legally binding international treaty based on the now hundred years old Resolution assigned the whole land from the line of the River Jordan to the Mediterranean Sea for the Jewish national home. Thus, it is not all the same, whether the international law foundations of the modern Jewish statehood are derived from only the United Nations General Assembly's "Partition Plan" of 1947 or former international law agreements. This study aims to outline the consequences of the San Remo agreement in the past century.

Keywords: *San Remo Resolution, partition of the Ottoman Empire, Israel, Judea and Samaria, mandate for Palestine, Transjordan Memorandum, UN partition plan 1947, Oslo Accords*

1. A san remoi megállapodás nemzetközi jogi jelentősége

Száz éve, 1920 áprilisában az itáliai San Remoban született meg az a nemzetközi megállapodás, amelyben az első világháborúban győztes Szövetséges Főhatalmak Tanácsa a zsidó nemzeti otthon Palesztinában való helyreállításáról döntött. Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Japán – akik egyben az ENSZ elődjeként megalapított Népszövetség vezető szervét képező Tanács állandó tagságát is alkották – a megfigyelőként jelenlévő Amerikai Egyesült Államok mellett ezen az 1920. április 19. és 26. között lezajlott konferencián állapodtak meg az Oszmán Birodalom uralma alól felszabadult közel-keleti térség helyzetének rendezéséről. Ennek a megállapodásnak a Népszövetség általi elfogadásával került Palesztina és Mezopotámia brit, a későbbi Szíria és Libanon területe pedig francia mandátumi igazgatás alá abból a célból, hogy a megbízott hatalmak közreműködésével ezeken a területeken belátható időn belül megteremtődjenek az önállósodás politikai, közigazgatási és gazdasági feltételei. Palesztina specialitását az képezte, hogy ott kifejezetten a zsidó nemzeti otthon helyreállítását tűzték ki célként.

---

¹ Ügyvéd, 1990 és 1998 között az Országgyűlés Emberi Jogi Bizottságának alelnöke, 1994 és 1995 között az Alkotmányügyi, Törvényelőkészítő és Igazságügyi Bizottságának, majd 1996 és 1998 között az Európai Integrációs Ügyek Bizottságának tagja, 1994 és 1998 között az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése Jogi Bizottságának tagja.

A mintegy kétezer éve elvesztett zsidó államiság feltámasztása szempontjából nem csak politika- és jogtörténeti, hanem máig ható nemzetközi jogi jelentősége van a san remoi megállapodásnak. Ez a megkötésében részes felek viszonylatában már önmagában is nemzetközi jogi kötelezettséget rögzítő megegyezés nemzetközi jogi rangra emelte a zsidó nemzeti otthon helyreállításának célját egykori földrajzi helyén, Palesztinában, és ezt a létrehozandó palesztinai népszövetségi mandátum kifejezett feladatává avatta. Ugyanakkor a török uralom alól felszabaduló arabok jogait is megalapozta azzal, hogy részükre az összes többi közel-keleti mandátum területén előíranyozta önálló államiságuk perspektíváját, a helyreállítandó zsidó nemzeti otthonban pedig polgári és vallási jogaik védelmét.

A jelen tanulmány a san remoi megállapodás létrejötte óta eltelt száz évben annak következményeit kívánja felvázolni azzal a céllal, hogy – az egyébként teljes mértékben átpolitizált téma – történeti és nemzetközi jogi alapjaira rávilágítson.

2. A nemzeti otthon létrehozásának történeti és nemzetközi jogi alapjai

2.1. Az ókori zsidó állam

Az ősi zsidó állam koráig témánk tekintetében azért szükséges visszapillantani, mert az Imperium Romanum hódítása következtében megszületett terület-átnevezés mintegy a zsidóságra terheli annak bizonyítását, hogy milyen jogon formál bármilyen igényt erre a területre. A szóban forgó térségben, Kánaán földjén Kr.e. több mint ezer évvel² alapították meg önálló államukat a honfoglaló zsidó törzsek.

1. kép: A honfoglalás kora:
a zsidó törzsek letelepedése³

2. kép: *Dávid és Salamon*
királysága (Kr.e 10. sz.)⁴

² A honfoglalás időpontjának meghatározásánál többféle számítás létezik: a bibliai adatok alapján a Kr.e. 15. századról beszélnek, ezzel szemben az úgynevezett „alacsony datálás” képviselői a 13. század mellett foglalnak állást. Témakörünk szempontjából ennek nincsen jelentősége, a lényeg az, hogy történetileg először önálló és egységes egészszé a terület zsidó állam formájában került megszervezésre.

³ A kép forrása: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-the-twelve-tribes-of-israel-2>. Copyright American-Israeli Cooperative Enterprise – Reprinted with permission (a továbbiakban: © AICE).

⁴ A képen a piros vonal a mai határokat jelöli. Forrás: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-the-kingdom-of-david-and-solomon> (© AICE).

A Kr.e. 8. és 6. században lezajlott asszír, majd babiloni hódítás átmeneti időre véget vetett ugyan a kettészakadt (Izrael és Júda királysága) zsidó államiságnak, azonban a makkabeusi szabadságharc eredményeként az államiság a Kr.e. 2. században helyreállt. E periódus aztán a lépcsőzetes római hódítás miatt ért véget, ami először a római befolyás érvényesülésében, majd Iudea provinciává szervezésében, végül magának a nemzeti otthonnak a fölszámolásában jelent meg.⁵ Ez utóbbit a római megszállás ellen Kr.u. 66-ban kitört felkelés váltotta ki, amelyet a rómaiak vérbefojtottak. Ennek során rombolták le Jeruzsálemben a zsidó a Templomot, amit azóta sem építettek újjá. A *Hadrianus* császár idejében 132 és 135 között lezajlott újabb felkelés, a *Bar-Kochba* vezette szabadságharc leverése után a római császár elhatározta, hogy végleg leszámol a zsidókkal. A megtorlás során Iudea zsidó lakosságának életben maradt része elmenekült, vagy rabszolgának adták el. Avégett, hogy még a zsidóság emlékezetét is teljesen eltöröljék a térségben, Jeruzsálem elnevezését a császár neve (*Aelius Hadrianus*) után *Aelia Capitolina* névre változtatták, míg a provincia új neve *Syria Palaestina* lett. Ekkortól terjedt el – máig is éreztetve hatását – a Palesztina elnevezés, amelyet a zsidók ősi ellenségei, a filiszteusok lakta földrészlet nevéből (Filisztea) kreáltak annak ellenére, hogy ilyen elnevezéssel azelőtt sosem illették a Földközi-tenger és a Jordán folyó közé eső teljes területet, csak annak az egykori filiszteus településeket (Gáza, Askelon, Asdod, Ekron, Gáth) felölelő, délnyugati tengerparti sávját.⁶

Izrael földje 614-ig a Római Birodalom, illetve 395-től a Keletrómai Birodalom uralma alatt állt. Ezt a perzsa szasszanida (614–629), majd a korai muszlim arab hódítás (636–1099) időszak követte. Az utóbbi alatt, 691-ben építették fel a Szikladómot a jeruzsálemi Templom-hegyen az egykori zsidó Templom helyén, amit rövidesen ugyanitt az Al-Aksza mecset felállítását követett. A keresztetek az I. kereszties hadjárat során 1099-ben bevették Jeruzsálemet és megalapították a Jeruzsálemi Királyságot (*Regnum Hierosolimitanum*) hozzávetőleg a mai Izraelnek és Libanonnak megfelelő területen. A királyság 1291-ig állt fenn, amikor a mameluk szultán, *al-Asbraf Khalil* elfoglalta az utolsó, kereszties kézen lévő várost, Akkót is. Ezt 1517-ben az oszmán-török hódoltság váltotta, ami négyszáz éven át, egészen az első világháború végéig tartott. Palesztina és ezen belül Jeruzsálem azonban a muszlim fennhatóság hosszú időtartama ellenére sem vált soha központi fontosságú helyé sem az iszlám vallás, sem pedig a muszlim birodalmak számára. Jeruzsálem neve egyszer sem szerepel a Koránban. Mekkával és Medinával ellentétben ide nem irányult jelentős muszlim vallási zarándoklat, és a keresztetek középkori királyságának kivételével Jeruzsálemet sosem tette meg egyetlen meghódítója sem fővárosának, egyikük sem létesített önálló államot az úgynevezett Palesztinában. A zsidó jelenlét azonban a szétszórás idején sem szűnt meg teljesen a Szentföldön. Kis létszámban bár, de voltak, akik a viszontagságok ellenére folyamatosan kitarítottak ott. Jelenlétük főként a galileai Tibériáshoz és Cfáthoz, továbbá a júdeai Hebronhoz és – miután a rómaiak szigora valamelyest enyhült – Jeruzsálemhez kötődött,⁷ és a szétszórásban élő

⁵ *Pompeius* palesztinai hadjáratát (Kr.e. 63) illetve területi rendezéseit (Kr.e. 63–55) *Vespasianus* galileai és iudeai hadjáratát, Jeruzsálem (70) és Massada (73) elfoglalását, illetve a *Bar-Kochba* felkelést (131–135) lásd AHARONI – AVI-YONAH, Bibliái atlasz 159–197.

⁶ LEWIN, *The archaeology of Ancient Judea and Palestine* 33; BEN-SASSON, *A History of the Jewish People* 334. Az ókori zsidó állam történetéhez magyarul lásd GRÜLL, *Bibliái történelem*; GRÜLL, *Áruló vagy megmentő*; GRÜLL, „Ézsau három könnyecskéje”.

⁷ Az adatokat az egyes korszakokban (636–1880 és 1880–1914) lásd GILBERT, *The Routledge Atlas of the Arab-Israeli Conflict* 2–3.

zsidóság körében is folyamatosan fennmaradt a szándék az ősök földjére való hazatérésre. A nép, mint az önálló államiséghez szükséges egyik feltétel az évszázadok során nem veszett el.

2.2. A bázeli programtól a *Cambon*- és a *Balfour*-szándéknyilatkozatig

Herzl Tivadar (1860–1904) álmának, a zsidó állam újrászervezésének megvalósulásában az egyik első lépés a Bazelben megrendezett I. Cionista Világkongresszus (1897) volt. A kongresszus által elfogadott nyilatkozatban a *Herzl* által életre hívott mozgalomnak világos utat jelöltek ki: „*A cionizmus célja, hogy a zsidó nép számára közzéjogilag szavatolt otthon teremtse Palesztinában*”.⁸

Herzl halála után mintegy másfél évtizeddel a mozgalomnak sikerült a francia, majd a brit kormány támogatását is megnyernie a hazatérés programjához. *Jules-Martin Cambon*, a francia kormány külügyminisztere 1917. június 4-én kelt levelében, melyet *Nahum Sokolow*hoz, a Cionista Világszervezet végrehajtó bizottsága főtisztjához intézett, a következőképp fogalmazott: „*Őn úgy véli, hogy amennyiben a körülmények lehetővé teszik (...) az igazság beteljesedését és a sérelmek orvoslását jelentené annak előmozdítása a Szövetséges Hatalmak védnöksége alatt, hogy a zsidó nemzetiség újjászülethessen azon a földön, amelyről népét oly sok évszázaddal ezelőtt elűzték. A francia kormány, amely azért lépett be a jelenlegi háborúba, hogy egy igazságtalanul megtámadott népet védelmébe vegyen, s amely tovább folytatja a harcot, hogy a jó győzedelmeskedhessen a rossz felett, feltétlenül rokonszenvezik az Ön által képviselt ügygel, amelynek sikere elszakíthatatlanul kapcsolódik a Szövetségesek által képviselt ügy győzelméhez (...)*”⁹

Öt hónappal később, 1917. november 2-án *Arthur James Balfour* brit külügyminiszter kormánya nevében a következőképp nyilatkozott: „*Kedves Lord Rotschild! Örömmel adom tudtára Őfelsége kormánya nevében az alábbi rokonszenv nyilatkozatot a cionista törekvések mellett, amely a kabinet számára előterjesztésre és általa elfogadásra került: Őfelsége kormánya kedvezően vélekedik egy nemzeti otthon („national home”) létesítéséről a zsidó nép számára Palesztinában, és legjobb igyekezetével azon lesz, hogy e cél valóra váltását megkönnyítse, világossá téve ugyanakkor, hogy nem kerülhet sor semmiféle olyan lépésre, amely sértené a már meglévő palesztinai nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait, vagy bármely más országban élő zsidók jogait és politikai státuszát. Hálás volnék, ha ezt a nyilatkozatot ismertetné a Cionista Szövetséggel.*”¹⁰

Cambon és *Balfour* kormányuk nevében megfogalmazott levelei még csak politikai szándéknyilatkozatok voltak, tehát nem jelentettek jogi kötelezettségvállalást. Ennek ellenére jelentőségük rendkívüli, mivel az akkori két legbefolyásosabb európai nagyhatalom politikai támogatásáról volt szó. Olyan állásfoglalásról, ami a zsidóság népként, ráadásul nemzeti otthonra jogosult népként való elismerését és egy konkrét földrajzi helyhez, Palesztinához való történelmi kötődésének elismerését jelenti.

2.3. A san remoi megállapodás

Pár évvel később a politikai szándékból nemzetközi jogi aktus lett. Az első világháborút lezáró párizsi békekongresszión felállított Népszövetség 1919. június 28-án elfogadott Egyezségokmánya

⁸ A bázeli program pontjait és annak magyar fordítását lásd <https://www.jewishvirtuallibrary.org/first-zionist-congress-and-basel-program-1897> és Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 21.

⁹ *Cambon* levelét magyar fordításban lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 41.

¹⁰ *Balfour* levelét magyar fordításban lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 46.

arról rendelkezett (22. cikkely), hogy a török és német uralom alól felszabadított korábbi gyarmatokat a Népszövetség felügyelete alá vonják, amely ezt oly módon látja el, hogy egyes győztes hatalmaknak megbízást (mandátumot) ad a kérdéses területek igazgatására. A gyámságot azzal indokolták, hogy az érintett területeken lakó népek „*a mai világ különösen nehéz viszonyai között még nem tudják önmagukat kormányozni*”.¹¹ A területeket – lakosságuk „*fejlesztési foka*”, földrajzi fekvése és gazdasági viszonyai alapján – három kategóriába sorolták. Ezek közül az „A” kategóriába olyan területek tartoztak, amelyek már elérték a fejlődésnek azt a szintjét, amelyre tekintettel képesek úgynevezett félszuverén államként működni az igazgatásukkal megbízott hatalom hathatós közreműködésével addig, amíg önálló lábba állhatnak, azaz szuverén állammá válhatnak. Az „A” kategóriába elsősorban az Oszmán Birodalomtól elcsatolt területek – köztük Palesztina – tartozott.

E kört illetően a következő év tavaszán, 1920. április 19 – április 26. között az olaszországi San Remóban konkretizálta a Szövetséges Főhatalmak Tanácsa¹² a létrehozandó népszövetségi mandátumokat. Ennek keretében a palesztinai mandátum céljaul a Balfour-nyilatkozat megvalósítását szabták, azaz a zsidó nemzeti otthon létrehozását tették a mandátum kezelőjének feladatává: „*A Magas Szerződő Felek megállapodnak abban, hogy a 22. cikkely¹³ rendelkezéseinek alapján Palesztina igazgatását a Szövetséges Főhatalmak által megállapítandó (földrajzi) határok között az általuk kiválasztott Megbízottra bízzák. A Megbízott felelős lesz az eredetileg a Brit Kormány által 1917. november 8-án (sic!) kiadott, és a többi Szövetséges Hatalom által elfogadott Nyilatkozat végrehajtásáért, Palesztinában nemzeti otthon létesítéséért a zsidó nép számára, világossá téve, hogy nem kerülhet sor semmiféle olyan lépésre, amely sértené a már meglévő palesztinai nem zsidó közösségek polgári és vallási jogait, vagy bármely más országban élő zsidók jogait és politikai státuszát.*”¹⁴

San Remóban tehát nemzetközi jogi rangra emelték a Balfour-nyilatkozatot azzal, hogy annak tartalmát belefoglalták a nemzetközi megállapodásba, mint a létrehozandó palesztinai mandátum jogalapját és célját. A győztes hatalmak nemzetközi jogi érvénnyel kötelezték el magukat egy a mandátumi igazgatás alatt szuverén állammá érlelendő zsidó nemzeti otthon Palesztinában való megteremtése mellett.¹⁵ A konferencia határozata szerint a mandátum-szerződéseket – a Szövetséges Főhatalmak általi konkrét megszövegezést követően – a Népszövetség elé kell terjeszteni elfogadásra. Ennek a folyamatnak az eredményeként Mezopotámia (Irak) és Palesztina brit, Libanon és Szíria pedig francia mandátummá vált.¹⁶

A san remoi megállapodás kötőerejét bizonyítja, hogy rá való tekintettel a Balfour-nyilatkozat bekerült a Törökországgal 1920. augusztus 10-én Sévres-ben aláírásra került békeszerződésbe,

¹¹ Magyar fordításban lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 60–61.

¹² A delegációkat David Lloyd George brit miniszterelnök, Alexandre Millerand francia miniszterelnök, Francesco Nitti olasz miniszterelnök, Keisiro Macui japán nagykövet, valamint Robert Johnson amerikai nagykövet vezette.

¹³ A Népszövetség Egyezségokmányának vonatkozó cikkelyére történt utalás.

¹⁴ Resolution at San Remo, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-san-remo-conference>; Minutes of Palestine Meeting of the Supreme Council of the Allied Powers held in San Remo at the Villa Devachan, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Minutes_of_the_1920_Conference_of_San_Remo.pdf.

¹⁵ Az értékelést lásd GRIEF, The Legal Foundation and Borders of Israel under International Law 18–44; STEIN, The Balfour Declaration 652 – 663.; LLOYD GEORGE, The Truth About the Peace Conference 1167–1175.

¹⁶ A mezopotámiai mandátumot végül nem alapították meg hivatalosan, helyette brit fennhatóság alatt egyből az Iraki Királyság alakult meg, amely fölött az 1922-ben kötött iraki-brit együttműködési szerződés biztosította a brit primátust. Irak 1932-ben, Libanon 1943-ban, Szíria ténylegesen 1946-ban, nyerte el függetlenségét.

amely az Oszmán Birodalmat darabolta fel.¹⁷ A szerződés 95. cikkelye rögzítette, hogy „a Nemzetek Szövetsége Egyezségománynak 22. cikkelyében foglaltak alapján Palesztina közigazgatását a Szövetséges Főbatalmak rögzítette határok között, az említett Hatalmak által kiválasztott Megbízott Hatalomra ruházzák. A Megbízott Hatalom felelős lesz a brit kormány 1917. november 2-án kibocsátott, s a többi Szövetséges hatalom által is elfogadott nyilatkozatának (értsd: a Balfour-nyilatkozat) végrehajtásáért (...)”.¹⁸ Ez a szerződés azonban a kirobbanó török függetlenségi háború miatt nem lépett hatályba.

Az újratárgyalás eredményeként 1923. július 24-én újabb békeszerződés született Lausanne-ban. Ebből már kimaradt a Palesztinára való konkrét utalás, mert időközben – 1922. július 24-én – elfogadást nyert a népszövetségi mandátumszerződés, amelyben a Népszövetség Palesztina kormányzásával és igazgatásával Nagy-Britanniát bízta meg. Emiatt utólag fölöslegessé vált a brit mandátum tartalmáról a békeszerződésben külön is rendelkezni, így az egy általános utalással erősíti meg azt: „Törökország ezennel lemond minden jogáról és jogcíméről azon területek vonatkozásában, amelyek a jelen Szerződés által lefektetett határokon kívül esnek (...) ezen területek jövőjét az érintett Felek rendezik el (...)”.¹⁹

2.4. A palesztinai brit népszövetségi mandátum

A san remoi megállapodás folyományaként elfogadott palesztinai brit népszövetségi mandátumszerződés,²⁰ ami már a mandátumterület határait is pontosította, az akkor 51 tagállamból álló Népszövetség nemzetközi szerződése volt, így minden féllel szemben nemzetközi jogi kötőerővel bírt. Az Amerikai Egyesült Államok – amely nem volt tagja a Népszövetségnek – maga is elismerte a szerződést a Nagy-Britanniával 1924-ben kötött megállapodásában.²¹ A szerződés deklarált célja a „zsidó nemzeti otthon visszaállítása” volt „Palesztinában”, amelyhez a zsidó népet „történelmi kapcsolat” fűzi. A 28 cikkelyből álló szerződés a preambulumban megismételte a Balfour-nyilatkozatban rögzített célokat és kimondta, hogy „ezáltal elismerést nyert a zsidó népnek Palesztinával való történelmi kapcsolata, valamint nemzeti otthona visszaállításának alapeve”.

3. kép: A palesztinai brit mandátum területe²²

¹⁷ HELMREICH, From Paris to Sèvres. The partition of the Ottoman Empire, *passim*.

¹⁸ Magyar fordításban lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 84.

¹⁹ A békeszerződés 16. cikkelyét lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 108.

²⁰ The Palestine Mandate, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/palmanda.asp, magyarul lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 100–104. Ugyan a szerződést 1922. július 24-én fogadta el a Népszövetség, hatályba csak 1923. szeptemberben lépett, a végleges, lausanne-i török békeszerződés megkötése után.

²¹ The Anglo American Treaty of 1924, <http://israelinternationalaw.blogspot.com/2015/12/the-anglo-american-treaty-of-1924.html>. Az Amerikai Egyesült Államok eleve elismerte a mandátumszerződést megalapozó san remoi megállapodást is, melynek elfogadásán maga is részt vett megfigyelőként.

²² A kép forrása: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-jewish-national-home-determined-by-san-remo-conference-1920> (© AICE).

Jelentősége van annak, hogy a szerződés a zsidó nemzeti otthon „*visszaállításáról*” (*reconstitution*) beszélt, nem pusztán a megteremtéséről. Így deklarálta, hogy a zsidóság nemzeti otthona a nemzetközi szervezet által elismert, létező, történelmi jogon alapul, nem pedig magából a mandátumból ered. A mandátum célja éppen az volt, hogy ezt a jogot garantálja és érvényesülését előmozdítsa Palesztinában: a szerződés 2. cikkelye kötelezettségként rögzítette, hogy „*a Megbízott Hatalom felelős olyan politikai, közigazgatási és gazdasági feltételek megteremtéséért, amelyek biztosítják a zsidó nemzeti otthon felállítását a bevezetésben (preambulumban) megállapított elvek alapján, továbbá gondozza az önkormányzó intézmények fejlesztését és valamennyi palesztinai lakos polgári és vallási jogainak védelmét, fajra és vallásra tekintet nélkül.*”

A nemzeti otthonnak ebben a szerződésben nemzeti közösségként egyetlen kedvezményezettje a zsidó nép volt. Ez azt jelentette, hogy a mandátumszerződés kifejezetten csak a zsidóság számára előlegezte meg a szuverén nemzetállam megformálásának jogát a mandátum távlati céljaként az erre kijelölt mandátumi területen azzal a preambulumban megfogalmazott megszorítással, hogy „*semmi sem történhet a Palesztinában meglévő nem zsidó közösségek polgári és vallási jogainak, vagy más országbeli zsidók jogainak és politikai státuszának sérelmére*”. A majdani szuverén zsidó nemzetállamban tehát garantálni kell az ott élő nem zsidó lakosság tagjainak a polgári és vallási jogait is, ami azonban magától értetődően nem – a fő célul kitűzött zsidó államiság negligálására irányuló – kollektív önrendelkezési jogot takar. A szerződés kifejezetten tiltotta a mandátumterület idegen hatalomnak való átengedését is (5. cikkely).

2.5. Palesztina felosztása már megtörtént

4. kép: A palesztinai brit mandátumi terület kettéosztása (1922)²³

A palesztinai brit népszövetségi mandátumszerződés tartalmának kialakításánál közrejátszott az a tény is, hogy egyidejűleg az arabok önállóságának megalapozásához bőseges területet biztosítottak másutt, a Közel-Kelet többi, ugyancsak a török uralom alól felszabadított régiójában, Libanonban, Szíriában és Mezopotámiában. Nagy-Britannia ezt az araboknak juttatott területet még tovább bővítette azzal is, hogy a palesztinai mandátumterületet a Jordán folyó vonala mentén kettéosztotta, röviddel a mandátumszerződés létrejötte után, 1922 őszen. A folyótól keletre eső teljes (a mandátum nagyobbik, mintegy háromnegyed részét kitevő) területet kifejezetten az araboknak biztosították majdani – a későbbi Jordánia keretében megvalósult – önálló államiságuk alapjaként. A folyó és a Földközi-tenger közé eső teljes területet, Jeruzsálem városát sem kivonva innét, azonban a zsidó nemzeti otthon számára tartották fenn.

²³ A kép forrása: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-the-british-mandate-1921-1923> (© AICE).

Ennek az intézkedésnek a szerződés – kifejezetten e célból, előre beiktatott – 25. cikkelye ágyazott meg, miszerint: a „*Jordán és Palesztina véglegesen megállapított keleti határa közé eső földszávon (a szerző megjegyzése: tehát csak ott), a Népszövetségi Tanács jóváhagyása mellett, a Megbízott Hatalom rendelkezésekkel a joggal, hogy elhalassza, vagy visszatartsa azoknak a mandátumi rendelkezéseknek a végrehajtását, amelyeket a fennálló helyi viszonyokkal összeegyeztethetetlennek ítél (...)*”.

Így „Palesztina” politikai és jogi felosztása az arab és zsidó felek között már 1922-ben megtörtént. Ennek alapján született meg a palesztinai mandátumból 1946-ban először az ottani arab állam, a Transzjordániai Hasemita Királyság, a mai Jordánia.²⁴ A Jordán folyótól nyugatra eső teljes mandátumterület azonban – a Népszövetség által elismert és garantált jogcím alapján – vitán felül a zsidó állam számára volt fenntartva.

3. Az izraeli-arab területi kérdések nemzetközi jogi megítélése 1947 után

3.1. A mandátumi jogosultságok továbbélése

Amikor 1945-ben a Népszövetség helyére az ENSZ lépett, a Népszövetség megszűnése nem jelentette a korábbi mandátumszerződésekből eredő jogok és kötelezettségek megszűnését. Ezt igazolja egyrészt, hogy maga az ENSZ Közgyűlése az 1947. november 29-i határozatában²⁵ maga is foglalkozott a palesztinai brit mandátum további sorsával, azaz létezőnek tekintette azt. Másrészt az ENSZ Nemzetközi Bírósága is megerősítette a (korábban német gyarmati, majd dél-afrikai mandátumi jogállású) Délnyugat-Afrika ügyében hozott határozataiban, hogy a népszövetségi mandátumból eredő jogok és kötelezettségek a Népszövetség megszűnése után is tovább éltek.²⁶

Az ENSZ maga is gyámsági rendszert alakított ki a még önállóságukat el nem nyert korábbi gyarmati területek kezelésére. Alapokmányának a nemzetközi gyámsági rendszerről szóló XII. fejezete 80. cikke szerint mindaddig, amíg nem jönnek létre az egyes területeket (köztük a mandátum alatt álló területeket) a gyámsági rendszer alá helyező külön megállapodások, „*ennek a fejezetnek egyetlen rendelkezését sem lehet úgy értelmezni, hogy bármely módon akár közvetlenül, akár közvetve megváltoztatja valamely állam, vagy valamely nép (!) jogát, vagy valamely olyan hatályban levő nemzetközi okmány rendelkezéseit, amelyben a szervezet tagjai részesek lehetnek*”. Mivel Palesztina területére nem kötöttek újabb gyámsági megállapodást, ott a korábbi, a népszövetségi mandátumból eredő jogok és kötelezettségek – így a zsidó nemzeti otthon létrehozása a folyótól a tengerig terjedő területen – maradtak hatályban mindaddig, amíg ezeket újabb érvényes nemzetközi rendelkezés nem írja felül. A zsidó nemzeti otthon részére kijelölt „folyó és a tenger” közti terület további felosztására így csak a mandátumi rendelkezéseknek (jogosultságoknak) nemzetközileg joghatályos – a feljogosított

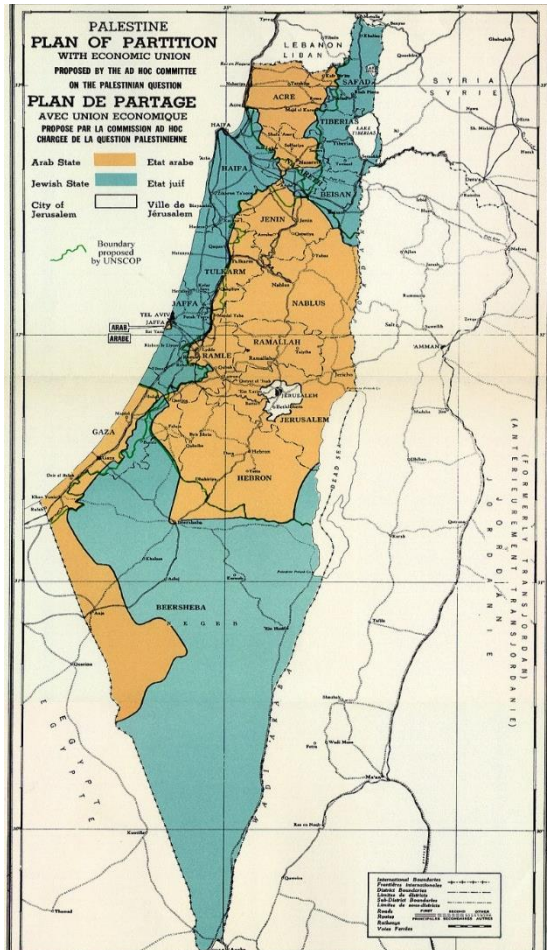
---

²⁴ A brit kormány már 1921-ben elkötelezte magát egy majdani arab állam kialakítására a palesztinai mandátumnak a transzjordániai részén.

²⁵ UN General Assembly Resolution 181 (II.) Future government of Palestine, November 29, 1947 <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/7F0AF2BD897689B785256C330061D25>, magyarul lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 253–266.

²⁶ South-West Africa Cases; Advisory Opinion Concerning the International Status, International Court of Justice (ICJ), 11 July 1950, <https://www.refworld.org/cases,ICJ,4028e9d44.html>; International Court of Justice on South West Africa Cases (Judgement of 21-XII-62), <https://www.icj-cij.org/files/case-related/46/046-19621221-JUD-01-00-BI.pdf>; Advisory Opinion on the Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council resolution 276 (1970), <https://www.icj-cij.org/files/case-related/53/053-19710621-ADV-01-00-BI.pdf>.

fél hozzájárulását bíró – felülírásával volt és van lehetőség. Minden ezzel ellentétes megoldás negligálja ugyanis a zsidó népnek a Népszövetség, mint a korabeli nemzetközi világszervezet (továbbá rajta kívül is az Amerikai Egyesült Államok) által elismert történelmi jogát, és tagadja a zsidó államiság nemzetközi jogi alapját.

5. kép: Az ENSZ felosztási terve, 1947²⁷

Ilyen – a mandátumi jogosultságokat felülíró – rendezés lehetett volna például az ENSZ Közgyűlés 1947. november 29-i 181. (II) számú felosztási határozata, ha azt nem pusztán Izrael, hanem az arab oldal is elfogadta volna, hiszen a határozat a felosztást és annak területi határait illetően csak az összes érintett egyetértésével válhatott volna joghatályossá. Az ENSZ határozat a folyótól a tengerig terjedő terület kettéosztását javasolta egy zsidó és egy arab állam céljára, Jeruzsálemet pedig nemzetközi igazgatás alá kívánta vonni (*corpus separatum*). Azonban az arab oldal (így Izrael szomszédjai és maga a palesztinai arab vezetés is) elutasította az ENSZ határozatot, sőt (sikertelen) háborút indított a folyótól a tengerig terjedő teljes terület elfoglalására (első arab-izraeli háború). Ezért ez a területfelosztás és annak javasolt határai nem léptek hatályba, és így – az újabb hatályos nemzetközi rendezés híján – jogilag fennmaradt a korábbi, 1922. évi mandátumi területfelosztás, hiszen ezek után Izrael nem mondott le a kérdéses részeket illető területi felségjogáról, erre irányuló joghatályos nemzetközi döntés, megállapodás sem született.

Mivel az ENSZ nem nemzetek fölötti, hanem nemzetközi szervezet, ezért Közgyűlésének és Biztonsági Tanácsának határozatai jogilag nem kötelezőek automatikusan, még akkor sem, ha azokat határozatnak nevezik.²⁸ Kötelezővé az érintettek elfogadása által válnak. Kivétel ez alól, amikor már fennálló nemzetközi szokásjogot rögzítenek határozatban²⁹ vagy a Biztonsági Tanács az Alapokmány VII. fejezete szerinti eljárásban („*eljárás a béke veszélyeztetése, a béke megszegése és támadó*

²⁷ A kép forrása: https://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Partition_Plan_for_Palestine#/media/File:UN_Palestine_Partition_Versions_1947.jpg.

²⁸ Lásd hozzá még KOVÁCS, Nemzetközi közjog 1074; KENDE – NAGY – SONNEVEND – VALKI, Nemzetközi jog 1477, 1492–1493, 1796.

²⁹ Lásd például az agresszió fogalmát definiáló 1974-ben hozott 3314 (XXIX). sz. ENSZ közgyűlési határozatot. Itt azonban nem a határozat a kötelezettség forrása, hanem maga a már korábban kialakult szokásjog, aminek, illetve az általános gyakorlattal kapcsolatos *opinio juris*-nak pusztán bizonyítéka a határozat. Lásd hozzá KOVÁCS, Nemzetközi közjog 343; KENDE – NAGY – SONNEVEND – VALKI, Nemzetközi jog 1882.

cselekmények esetében)” hoz kifejezetten kötelező rendelkezéseket, kényszerintézkedéseket.³⁰ Ez történt például a volt Jugoszlávia területén, továbbá a Ruandában elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekményekért felelős személyek megbüntetését szolgáló nemzetközi törvényszékek felállítása tárgyában (1993 és 1994), a Kuvaittal szembeni agresszió okán Irak elleni fegyveres katonai fellépésre való felhatalmazást adó (1990), vagy az iráni atomprogramot szankcionáló határozataiban. Az ENSZ eddigi arab-izraeli területi vonatkozású határozatai azonban nem többek politikai ajánlásoknál, melyek – bár a politikai mozgásteret jelentősen befolyásolják – az érintettek általi elfogadás híján mégsem bírnak nemzetközi jogi relevanciával. Ilyenek többek között a Ciszjordániát (Júdea-Szamariát), Kelet Jeruzsálemet, Gázai övezetet „megszállt palesztin területeknek” minősítő, a Jeruzsálem egységes izraeli fővárosként kezelésének és a Júdea-Szamaria területén létesülő zsidó települések létrejöttének „jogellenességét”, továbbá a palesztin államiság, illetve a „kétállamos megoldás” célkitűzését hangoztató közgyűlési és biztonsági tanácsi „határozatok” sora.³¹ Ezek hangoztatása kelti azt a látszatot, mintha Izrael nemzetközi jogot sértene velük szemben. Attól azonban, hogy egy politikai testület sokszor kimond valamit a jövőt illető célként illetve elvárásként, az még nem válik nemzetközi joggá. A Nemzetközi Bíróságnak az izraeli-palesztin viszonylatban 2004-ben hozott „*a megszállt palesztin területen megvalósuló fal építésének jogi következményei*” elnevezésű állásfoglalása szintén nem kötelező érvényű, mivel nem ítélet, hanem úgynevezett tanácsadó vélemény.³²

A Palesztina felosztására irányuló 1947. november 29-i ENSZ közgyűlési határozatnak azonban mégis van egy fontos nemzetközi jogi hatása, ami betetőzte a modern zsidó állam megalakulását. Megerősítette, hogy a zsidó népnek joga van az önálló államra a történelmi hazájában, tehát a san remoi megállapodásban és a palesztinai brit mandátumszerződésben megelőlegezett zsidó nemzeti otthon formája nem más, mint egy szuverén zsidó nemzetállam, még ha annak a hatáira vonatkozó ENSZ javaslat nem is vált hatályossá. Ennek alapján a brit mandátumi kormányzás megszűnt és ezzel egyidejűleg 1948. május 14-én (május 15-i hatállyal) kikiáltották a független, modernkori Izrael Államot, amire tekintettel annak újraalapítása jogilag visszafordíthatatlanná vált.

3.2. Az *estoppel* és az *uti possidetis* a nemzetközi közjogban

Az izraeli állam területi kiterjedése nemzetközi jogi szempontból nézve nem maradt tisztázatlan a felosztási javaslat arab elutasítása ellenére sem. Ez egyrészt – az érvényes felülírásuk híján fennmaradt – mandátumi jogosítványokkal magyarázható, másrészt Izrael jogcímét a teljes, korábban kijelölt, a „folyótól a tengerig” terjedő területre ezen felül két nemzetközi jogi jogelv, az *estoppel*-doktrina és a római jogi eredetű *uti possidetis juris* is biztosították.

³⁰ Kivételesen túlmutat ezen a Délnyugat-Afrika (Namíbia) fölötti mandátumot Dél-Afrikától megvonó 264 (1969) sz. határozat, amit viszont éppen az ENSZ felügyelete alatti joghatályos kötelemből, a nemzetközi megbízásból eredő kötelezettségeknek a megbízott általi sorozatos megszegése indokolt.

³¹ Lásd többek között az ENSZ Biztonsági Tanácsának 252 (1968), 446 (1979), 465 (1980), 478 (1980), 799 (1992) és 2334 (2016) számú határozatait, továbbá a Közgyűlés 2253 és 2254 (1967), 3236 (1974), 66/17 (2012), 66/18 (2012), 67/19 (2012), 72/15 (2017) és 10/19 (2017). számú határozatait is.

³² A vélemény kritikáját lásd VALKI, A fal, Hágából nézve, http://www.grotius.hu/doc/pub/FZHCJH/2013-06-27_valki_laszlo_a-fal-hagabol-nezve.pdf.

Az *estoppel* elve³³ a jogviszonyok kiszámíthatósága érdekében gátolja a feleket abban, hogy megtagadják, vagy ellentmondjanak annak, amit korábban mások jogosultságaként, eljárásaként, vagy jogszerűen fennálló helyzetként, illetve saját kötelezettségként akár egyoldalúan is kinyilvánítottak, elismertek, elfogadtak ezt kifejező, vagy erre utaló aktus által. Összefüggésben áll a jóhiszeműen szerzett és gyakorolt jogok védelmével, amibe beletartoznak az ilyen aktusokra alapozott jogok és helyzetek is. Ekként ezt az elvet mára már a szerződések jogáról szóló 1969-es bécsi egyezmény³⁴ írásban is rögzíti áttételesen és részlegesen. Az egyezmény kimondta, hogy egy szerződés megszűnése nem érinti „a részes feleknek azt a jogát, kötelezettségét, vagy jogi helyzetét, amely a szerződés végrehajtása során, annak megszűnése előtt keletkezett” – kivéve, ha maga a szerződés másként nem rendelkezik. Ráadásul, mint korábban bemutattuk, a mandátumszerződésből eredő jogok és kötelezettségek kimondottan nem szűntek meg azzal, hogy a Népszövetség helyét az ENSZ váltotta fel. Önmagában tehát már az *estoppel* elve is alátámasztja, hogy különösen egy egyoldalú aktustól többől, nevezetesen szerződésből eredő jogokon és kötelezettségeken nem lehet keresztül lépni azok joghatályos módosítása nélkül.

Az *uti possidetis* elvet az önálló állammá váló volt gyarmatok határainak megrajzolásánál emelték nemzetközi jogi rangra. Az „ahogyan birtokoltátok”- értelem ebben az esetben azt jelenti, hogy az érintettek eltérő megállapodása hiányában a korábbi gyarmati, illetve közigazgatási határaik váltak az önálló államok határaivá változtatás nélkül. Ez az elv köszönt vissza a volt Szovjetunió és a volt Jugoszlávia utódállamainak határ-megállapításánál is, függetlenül attól, hogy általa egyes esetekben jelentős létszámban rekedtek kisebbségben az önállóvá vált államokat alkotó nemzetek tagjai a szomszédos államok területén.³⁵ Izraeli viszonylatban az *uti possidetis* a mandátumi határok államhatárrá fejlesztését támasztotta alá.

6. kép: Az első háború utáni fegyverszüneti vonalak, 1949³⁶

³³ A „civilizált nemzetek által elismert általános jogelvként” nemzetközi rangot élvező angolszász *estoppel* elvben több jogelv vegyül, így a jóhiszemű eljárás, *pacta sunt servanda* és a *venire contra factum proprium nulli conceditur*. Jelen esetben azt fejezi ki, hogy a zsidó nemzeti otthon létrehozatalára és annak területére tett elköteleződést, ha annak kialakítása elkezdődött, nem lehet utólag megváltoztatni vagy visszavonni (még az egyoldalúakat sem). Ennek tükrében eleve jogsértésnek, illetve kötelezettségszegésnek minősültek azok az 1930-as évek második felétől tett brit intézkedések is, amelyek eltértek a mandátum eredeti területi célkitűzéseitől. Az *estoppel* nemzetközi jogi értelmezéséhez lásd VOYIAKIS, Estoppel; COTTIER – MÜLLER, Estoppel. Lásd az Állandó Nemzetközi Bíróság 1933-ban hozott döntését a dán-norvég területi vitát képező Kelet-Grönland ügyben, aminek alapját egy 1919-es norvég külügyminiszteri kijelentés (az úgynevezett Ihlen-deklaráció) képezte, amire Dánia joggal alapozott területi igényt: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1933.04.05_greenland.htm.

³⁴ Magyarországon kihirdette az 1987. évi 12. tvr. Lásd az egyezmény 70. cikk 1/b. pontját.

³⁵ Az *uti possidetis*-elv alkalmazásáról lásd VALKI, Az államelismerés, mint jogi fegyver 121–142.

³⁶ A kép forrása: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/armistice-lines-map-1949> (© AICE).

Nem véletlen, hogy az 1948-as első arab izraeli háború után senki sem bélyegezte nemzetközi jogba ütközőnek azt a tény, hogy Izrael az ENSZ felosztási javaslatához képest nagyobb területen kezdte meg a tényleges állami működését, hiszen a szóban forgó területek mind a korábbi mandátumi határokon belül esnek. Ebben a háborúban azonban Transzjordánia elfoglalta Ciszjordániát (Júdea-Szamariát) és Kelet-Jeruzsálemet, Egyiptom pedig a Gázai övezetet. Nekik azonban semmilyen jogcímük nem volt rá, hogy bármiféle – a Jordán folyó vonalától nyugatra eső – egykori mandátumterületet birtokoljanak: ezeket a területeket a mandátumszerződés a zsidó nemzeti otthon számára, az ENSZ felosztási javaslata pedig önálló arab állam számára jelölte ki.

Transzjordánia ráadásul 1950-ben annektálta is területfoglalásait és egyidejűleg államának elnevezését Jordániára (Jordánia Hasemita Királyság) változtatta, hiszen azzal, hogy a Jordán folyó mindkét oldalán berendezkedett, megszűnt az értelme a folyón túlra utaló „transz” jelzőnek az állam elnevezésében. Az annexiót (a Kelet-Jeruzsálemre utaló rész kivételével) mindössze Nagy-Britannia és Pakisztán ismerték el.³⁷ E területeket az említett államok egészen az 1967-es arab-izraeli háborúig megszállásuk alatt tartották. Annak ellenére sem hoztak létre önálló arab államot ott, hogy erre – az ENSZ felosztási javaslatának egyfajta utólagos elfogadásával – akkor még elvileg hivatkozhattak volna. Ezzel maga Transzjordánia és Egyiptom és a jelenlétüket támogató helyi arab vezetők is világossá tették, hogy nem gondolkodtak önálló palesztinai arab államban.

Jelentőséggel bír nemzetközi jogilag az a tény is, hogy az első háború után Izrael szomszédjai nem voltak hajlandóak békeszerződést kötni a zsidó állammal, így ezzel is lemondtak róla, hogy a mandátumi határvonalaktól eltérő nemzetközi jogi államhatárokon állapodjanak meg, holott Izrael készen állt erre államának elismerése és a béke garantálása fejében. Ehelyett csak fegyverszüneti egyezmények születtek, amelyek mindössze a háború végeztével kialakult tűzszüneti vonalakat avatták fegyverszüneti vonalakká (*green lines*), leszögezve, hogy ezek nem minősülnek végleges határoknak.³⁸ Ezek a megállapodások Izrael és a szomszédos arab államok között kötöttek, a palesztinai arabokra nem vonatkoztak, így rájuk nézve nem jelentettek a legkisebb mértékű elköteleződést sem.

3.3. A hatnapos háború és következményei

Az eddig ismertetett történeti és nemzetközi jogi tények messzemenően meghatározzák az 1967-es hatnapos arab-izraeli háború nyomán előállt helyzet jogi értékelését is. Ennek – az Izrael szomszédjai által kiprovokált – háborúnak az eredményeként került izraeli kézbe az addig az első háború óta Jordánia által megszállt Ciszjordánia (Júdea-Szamaria) és Kelet-Jeruzsálem, továbbá az Egyiptom által megszállt Gázai övezet. Izrael ezeken felül elfoglalta még Egyiptomtól a Sínai félszigetet, Szíriától pedig a Golán fennsíkot. Az 1967-es háborúban Izrael ellenőrzése alá került területek státusza és az onnét való izraeli kivonulás mértékének kérdése az óta is a közel-keleti rendezés legvitatottabb, központi témái közé tartozik.

³⁷ ABU JABER, Transzjordánia, the Hashimite Kingdom and the Palestine war, *passim*.

³⁸ Egyiptomi-izraeli fegyverszüneti egyezmény V. cikkely 2. pontja, izraeli-jordániai egyezmény VI. cikkely 9. pontja. Ráadásul az Arab Liga Tanácsa 1950-ben kizárással fenyegette azon tagjait, akik különbéke szerződést, vagy bármely más politikai, katonai, vagy gazdasági megállapodást kötnének Izraellel. Lásd hozzá KÁDÁR, Az 1949-es izraeli-transzjordániai fegyverszüneti tárgyalások dokumentumai 97.

7. kép: A hatnapos háború előtti (sötétkék) és utáni (világoskék) izraeli területek, 1967³⁹

Akik Cisjordániát (Júdea-Szamaria), a Gázai övezetet és Kelet-Jeruzsálemet illetően izraeli megszállásról beszélnek, abból indulnak ki, hogy Izrael fegyveres agresszió (jogellenes erőszak) révén jutott ezeknek a területeknek a birtokába, és ezek a területek tőle idegen területek, azaz más államokéi, vagy legalább is a „palesztin népet” illető, annak önrendelkezése alá eső területek. Mindebből következtetnek arra, hogy azokról Izraelnek, mint „megszálló hatalomnak” maradéktalanul ki kell vonulnia az „1967-es határok” (értsd a háború előtti, nevezetesen az 1949-es fegyverszüneti vonalak) mögé, és ezeken a területeken, mint „megszállt területeken” jogellenesnek számít zsidó települések létesítése, továbbá a nemzetközi jogba ütközik ezeknek a területeknek, vagy akár csak egy részüknek az „annektálása” és Jeruzsálemnek Izrael egységes fővárosaként kezelése. Az említett kiindulópontok azonban nemzetközi jogi értelemben nem állnak meg, és ezért helytelen a belőlük levont következtetés is.

Az erőszak alkalmazásának és az agresszióknak a tilalma valóban a nemzetközi jog kógens szabályai közé tartoznak. Az ENSZ Alapokmánya⁴⁰ kimondja: „A szervezet tagjainak nemzetközi érintkezéseik során más Állam területi épsége, vagy politikai függetlensége ellen irányuló, vagy az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármely más módon nyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy erőszak alkalmazásától tartózkodniuk kell.” (2. cikk 4. bek.) Az erőszak minősített változatának, az agresszióknak a tényállását, mint már korábban is érvényes nemzetközi szokásjogot – mintegy annak bizonyítékaként – 1974-ben tételesen írásba foglalta az agresszió meghatározásáról szóló 3314 (XXIX). sz. ENSZ közgyűlési határozat,⁴¹ mely szerint: „Az agresszió fegyveres erő alkalmazása egy állam által más állam szuverenitása, területi integritása, vagy politikai függetlensége ellen, illetve az ENSZ Alapokmányával össze nem férő bármely más módon” (1. cikk).⁴² Ténykérdés azonban, hogy a kérdéses területek nem izraeli fegyveres agresszió révén, hanem önvédelmi háborúban kerültek izraeli ellenőrzés alá. Az ENSZ Alapokmány 51. cikke ugyanis a tagállamokat az ellenük irányuló fegyveres támadás esetén feljogosítja az „önvédelem

³⁹ A kép forrása: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-the-cease-fire-lines-after-the-six-day-war-june-1967> (© AICE).

⁴⁰ Magyar szövegét lásd az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról szóló 1956. évi I. törvényben.

⁴¹ UN General Assembly Resolution 3314 (XXIX), [https://undocs.org/en/A/RES/3314\(XXIX\)](https://undocs.org/en/A/RES/3314(XXIX)).

⁴² A határozat az agresszió definícióját követően felsorolja annak esetköreit is. Jogerejét bizonyítja, hogy Nemzetközi Büntetőbíróság statútumába is szó szerint így került be, lásd. 8. cikkely – Crime of aggression, lásd <https://www.iccpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf>.

természetes jogának” gyakorlására „mindaddig, amíg a Biztonsági Tanács a nemzetközi béke és biztonság fenntartására szükséges rendszabályokat meg nem tette”.

Egyiptom az Akabai-öböl 1967 májusának végén megvalósított fegyveres blokádjával elkövette az ENSZ tagállam Izrael elleni agressziót. Más állam kikötőinek, vagy partvidékének fegyveres blokádja ugyanis a nemzetközi szokásjog alapján kimerítette a támadó cselekmény fogalmát.⁴³ Ez a katonai lépés együtt járt a Sínai-félszigeten és a Gázai övezetben állomásozó ENSZ békefenntartó erők egyiptomi kérésre történt evakuálásával, majd Izrael öt arab ország (köztük Jordánia) hadereje részéről történő körbezárásával.

Mindezt a zsidó állam „tengerbe söprését” hirdető háborús propaganda övezte. Ez nem hagyott kétséget a fegyveres blokád és a katonai körülrzés céljáról és egyben az 1949-es fegyverszüneti egyezmények teljes megsértését is jelentette. Az ENSZ semmilyen hathatós intézkedést nem tett a biztonság fenntartására, sőt a békefenntartók egyoldalú visszarendelésével maga is döntően hozzájárult a feszültség eszkalálódásához. Mindezek megalapozták az izraeli önvédelmi jogot. Ténykérdés az is, hogy az ENSZ égisze alatt a mai napig sem kerültek kidolgozásra a térséget illetően a nemzetközi béke és biztonság fenntartására alkalmas biztonsági garanciák. A garanciák hiánya pedig a területi épségének és biztonságának megvédése okán önmagában is érvényes jogcímet ad Izraelnek a Golán fennsík és a Jordán folyó nyugati völgyének birtoklására e területek hadászati, stratégiai jelentősége miatt.

Ciszjordániára (Júdea-Szamariára), Kelet-Jeruzsálemre és a Gázai övezetre ezen felül eleve fennállnak Izraelnek a mandátumszerződésből eredő korábbiakban említett területi jogosítványai is. Ezek a földterületeken ezért Izrael nem tekinthető megszálló hatalomnak, illetve ezek a területek nem minősíthetők Izrael által megszállt területeknek. Izrael ugyanis nem tőle idegen, hanem saját, a zsidó nemzeti otthon részére rendelt területet vett birtokba, töretlenül fennálló érvényes jogcíme alapján. Olyan területeket, melyeket Jordánia és Egyiptom fegyveres agresszió révén, jogellenesen foglaltak el az első arab-izraeli háborúban, hiszen részükre semmilyen korábbi nemzetközi rendezés (de még terv sem) ígért, illetve ismert el semmiféle jogcímet ott. Az *ex injuria jus non oritur* (jogellenesség nem teremt jogot) elv kizárta azt, hogy ők ott bármilyen igényt tarthassanak fenn.⁴⁴ Ezen a tényen nem változtat az sem, hogy az 1967-es háború után biztonsági okokból és bízva a szomszédokkal való béketárgyalások előmozdításában, ezekre a területekre (Kelet-Jeruzsálem kivételével) Izrael nem terjesztette ki saját törvényeinek az alkalmazását, hanem önkéntes elhatározása alapján katonai kormányzás és a nemzetközi (genfi) humanitárius jog alkalmazása mellett döntött annak ellenére, hogy erre a területi felségjogát alátámasztó érvényes jogcím birtokában nem lett volna köteles. Ez nem okozott „szuverenitási vákuumot”, hiszen ténylegesen a területeket Izrael kormányozta, mégpedig olyan konstrukcióban, amiről önmaga döntött szabadon.

Ami meg a ciszjordániai és a gázai arab lakosság (palesztinok) viszonylatát illeti, ők sem Izrael újraelakulása előtt, sem utána nem képeztek önálló államot és a nemzetközi jogi kritériumok

---

⁴³ Amint ezt, mint addig is létező szokásjogot az említett 3314 (XXIX). számú közgyűlési határozat utóbb maga is rögzítette: „tekintet nélkül arra, hogy történt-e hadüzenet, vagy sem”, agresszióknak minősül az is „ha egy állam kikötőit, vagy partvidékét más állam fegyveres erői blokád alá veszik” (3. cikk c/ pont).

⁴⁴ Lásd GOLD, From „occupied territories” to „disputed territories”, *passim*.

teljesítése híján a jelen cikk írása idején sem rendelkeznek ilyennel,⁴⁵ annak ellenére sem, hogy az utóbbi években már erre hivatkoznak. Valójában a palesztin államiségra a jövőben megvalósítandó célként tekintenek mind ők, mind az úgynevezett „kétállamos” megoldást forszírozó nemzetközi megnyilatkozások. Palesztin államiség hiányában pedig palesztin viszonylatban a nemzetközi jog alapján eleve nem lehet megalapozottan „megszállásról” beszélni. A vonatkozó nemzetközi jogi normák (mind az úgynevezett hágai és genfi háborús szabályozás) értelmében a „megszállás” ugyanis más államok területe vonatkozásában merül fel.⁴⁶

Megszállás és idegen hivatalos állami terület híján nemzetközi jogilag nem jelent annexiót (más állam területének elcsatolását, avagy bekebelezését)⁴⁷ akár a teljes izraeli joghatóság kiterjesztése sem Ciszjordániára, vagy akár a Gázai övezetre, hanem ez a mandátumi jogok és az *uti possidetis juris*, valamint az *estoppel* elvei alapján a folyótól a tengerig terjedő egész területre irányuló szuverenitás kiteljesítését jelenti. Így Izraelnek, mint a kérdéses területek fölött érvényes nemzetközi jogcímmel rendelkező államnak szuverén joga lett volna (és a cikk megírása idején is ez van rá) államának 1948-as megalapítása óta a teljes joghatóságát kiterjeszteni Ciszjordániára, mint ahogyan ezt Kelet-Jeruzsálem vonatkozásában korábban már megtette. Az a tény, hogy ezzel a jogával eddig nem élt, hanem az igazgatás más formáját alkalmazta, kifejezetten Izrael szuverén hatáskörébe tartozó kérdés, joglemondást nem jelent.

A ciszjordániai (júdea-szamariai) zsidó települések létrejöttének jogalapját is az érvényben maradt mandátumi jogosultság képezi⁴⁸, ami csak akkor válna jogellenessé, ha az a korábban ott lévő arab városok, falvak felszámolását, az arab lakosság kitelepítését eredményezné. Ilyen azonban nem történik, a zsidó „telepek” a történelem folyamán elhagyott, lakatlan területeken jöttek/jönnek létre.

Jeruzsálem városa nincsen külön nevesítve a mandátumszerződésben. Csak a szent helyek és vallási épületek fenntartására, megőrzésére, szabad látogatásukra és az istentiszteletek szabad megtartására irányuló általános előírások szerepelnek benne (13. cikkely), de nincsen utalás arra, hogy a várost ne kellene a zsidó nemzeti otthon részének tekinteni. Ez logikusan következik abból, hogy a mandátum deklarált célja a zsidó nemzeti otthon helyreállítása volt Palesztinában a föld és a nép közötti történelmi kapcsolat elismerése okán. A történelem során pedig Jeruzsálem sosem volt egyetlen muszlim, illetve arab ország fővárosa sem, ellentétben a korabeli Izraellel.

---

⁴⁵ Meghatározott terület, állandó lakosság, működőképes kormány, képesség más államokkal való kapcsolat fenntartására. Montevideo Convention on the Rights and Duties of States (1933), 1. cikk. <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.xml>.

Palesztina esetében a meghatározott terület és az önálló, működőképes kormány jelenleg is hiányzik. A mostani palesztin autonómia „területe” már csak annak övezeti felosztása és a „C” övezetben fenntartott izraeli igazgatási jogok miatt sem vehető alapul.

⁴⁶ Lásd az 1907. évi IV. hágai egyezmény mellékletének „*A katonai hatalomról az ellenséges állam területén*” című III. részét (1913. évi XLIII. törvény az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában), továbbá az 1949-es IV. genfi egyezménynek a „*Megszállt területekre*” vonatkozó III. részét, melynek több cikke is „*megszállt állam/ország*” kifejezést alkalmazva egyértelműsíti, hogy mit kell érteni a „megszállt” területen (például 51., 53. és 56. cikkek).

⁴⁷ „*Annexation means the forcible acquisition of territory by one State at the expense of another State.*”, lásd HOFMANN, Annexation; KENDE – NAGY – SONNEVEND – VALKI, Nemzetközi jog 1891.

⁴⁸ „*Palesztina kormánya a más fajú lakosság jogainak és helyzetének biztosítása mellett, könnyítse meg a zsidó bevándorlást (...) segítse elő a zárt zsidó letelepedést a földön, ideértve a nem közcélokra felhasználható állami birtokokat és parlagon heverő földeket is.*” A mandátumszerződés 6. cikkelyét lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 101.

Figyelemmel az – ellenkező megállapodás híján – a mandátumi közigazgatási határookra jogosító *uti possidetis* elvére is, a városra Izrael rendelkezett illetve rendelkezik a legerősebb jogcímmel. Az államok szuverén egyenlőségének elvéből (ENSZ Alapokmány 2. cikk 1. pont) is fakad, hogy egy állam maga választhassa meg a saját fővárosát.

3.4. Az ENSZ BT 242. számú határozatának értelmezési kérdései

Az 1967-es háború után, 1967. november 22-én született meg az ENSZ Biztonsági Tanácsának nevezetes 242. számú határozata „*a közel-keleti helyzetről*”,⁴⁹ ami azóta is rendszeres hivatkozási alap a rendezési kísérletek során. Bár erre is áll, hogy önmagában nem teremtett nemzetközi jogi kötelezettségeket, mégis igyekeznek a politikai vitákban rendszeresen ilyenként beállítani és ennek alapján követelni például Izrael visszavonulását az „1967-es határok” (értsd az 1949-es fegyverszüneti vonalak) mögé. Azonban a közhiedelemmel ellentétben ez a határozat eredetileg még politikai szándékként sem írta elő az 1967-es háborúban Izrael fennhatósága alá került összes területről való kivonulást.

A határozat nem bélyegezte agresszornak Izraelt (harca önvédelmi jellege eleve kizárta az ehhez szükséges egyetértést). Csak a háború útján történő területszerzés megengedhetetlenségét deklarálta a preambulumban, ami érthető is abból a szempontból, hogy Izrael szomszédjainak deklarált célja a zsidó államterület elfoglalása és az állam felszámolása volt, Izrael pedig a mandátumi területeket meghaladó részeket (például a Sínai-félszigetet) is ellenőrzése alá vont. A palesztinai arabok kapcsán a határozat mindössze „*menekültproblémáról*” (annak „*igazságos rendezéséről*”)⁵⁰ szól, tehát javukra semmilyen közösségi jogot (pl. önrendelkezési jogot) nem alapoz meg, és nem is tekinti őket önálló, palesztin etnikumnak.

A határozat két alapelvet rögzített, amelyeken a Biztonsági Tanács szerint a térség „*tartós és igazságos*” békéjének kell alapulnia: (1) az izraeli fegyveres erők visszavonása a legutóbbi konfliktus során elfoglalt területekről,⁵¹ továbbá (2) a hadiállapot és mindennemű háborús módszerhez való folyamodás megszüntetése, a térség minden állama szuverenitásának, területi integritásának és politikai függetlenségének, valamint azon jogának elismerése, hogy biztonságos és elismert határaikon belül békében éljen, fenyegetéstől és erőszakos cselekményektől mentesen.

Az egyik alapelv szerint Izraelnek vissza kellene vonulnia az 1967-es háborúban elfoglalt területekről (de nem valamennyiről).⁵² A másik alapelv szerint el kell ismerni azt a jogát, hogy „*biztonságos és elismert*” határokon belül békében éljen fenyegetéstől és erőszakos cselekményektől mentesen. A két alapelv nem sorrendiséget jelöl, hanem együtt értelmezendő: a csapatkivonásokat együtt kell kezelni a biztonságos határok garantálásával. Izrael visszavonulása a vele kötendő béke,

⁴⁹ Resolution 242 (1967), [https://undocs.org/S/RES/242\(1967\)](https://undocs.org/S/RES/242(1967)), magyar nyelven lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 404.

⁵⁰ Az „*igazságos rendezés*” mikéntjét a felek megállapodására bízta, tehát nem fogalmazott meg alanyi jogként úgynevezett visszatérési jogot.

⁵¹ Angolul „*Withdrawal of Israeli armed forces from territories occupied in the recent conflict*”. A határozati javaslatot – az Egyesült Államokkal együttműködve – Nagy-Britannia munkálta ki és terjesztette angol nyelven a Biztonsági Tanács elé, így a vita és a határozathozatal alapja az angol nyelvű verzió volt. Értelmezési vita esetén ezért a munkanyelv, tehát az angol szöveg az irányadó.

⁵² A hivatalos angol szövegből nem véletlenül hiányzik az összes területre utaló határozott névelő, vagy az arra való kifejezett utalás: „*withdrawal ... from [the (vagy: all)] territories occupied in the recent conflict*”.

csapatkivonásának, terület-kiürítésének mértéke pedig a biztonságos határok megrajzolásának függvénye.

Bár számos fordítás, köztük a magyar sem adja vissza, de a hivatalos (a határozott névelőt kifejezetten mellőző) angol nyelvű szövegből egyértelmű, hogy a határozat nem írja elő Izrael részére az 1967-es háborúban ellenőrzése alá vont összes területről való kivonulást, így a háború előtti úgynevezett határookra való visszatérést. Csak biztonságos határokat eredményező mértékig kell visszavonulnia, melyekről tárgyalásokon kell megállapodni. Ilyen módon – nem pedig „az 1967-es határokból” való visszatéréssel – jött létre az egyiptomi-izraeli (1979) és a jordániai-izraeli (1994) békeszerződés. Az egyiptomi révén a Sínai-félszigetről az izraeli csapatok kivonultak, a Gázai övezet viszont Izrael ellenőrzése alatt maradt, azaz a korábbi mandátumi határvonal vált a két állam határává. Ugyancsak a korábbi mandátumi köztes határvonalat avatták a jordániai-izraeli államhatárrá jordániai-izraeli békeszerződésben azzal a kisebb korrekcióval, hogy Izrael átadott néhány kisebb földszívet a Holt tengertől délre, a Negev sivatag térségében. Jordánia ezzel visszavonhatatlanul lemondott az 1967-ben tőle visszafoglalt ciszjordániai (júdeai-szamariai) területekről.⁵³

Látható tehát, hogy Izraelnek sem az egyiptomi, sem a jordániai határvonala nem az 1967-es háború előtti fegyverszüneti vonal, hanem nagyvonalakban a korábbi, mandátumi határvonal. A palesztinai arabokkal pedig – mint már említettük – semmiféle ilyen korábbi, demarkációs vonalat meghúzó megállapodás nem került megkötésre, ezért nekik a Biztonsági Tanács 242. számú határozata még politikailag sem adott semmilyen hivatkozási alapot az „1967-es határookra”. Velük, jelesül a képviselőjükben fellépő Palesztinai Felszabadítási Szervezettel Izrael csak később, az oslo-i egyezményekben állapodott meg, de nem palesztin állam, hanem területi autonómia létrehozásáról.

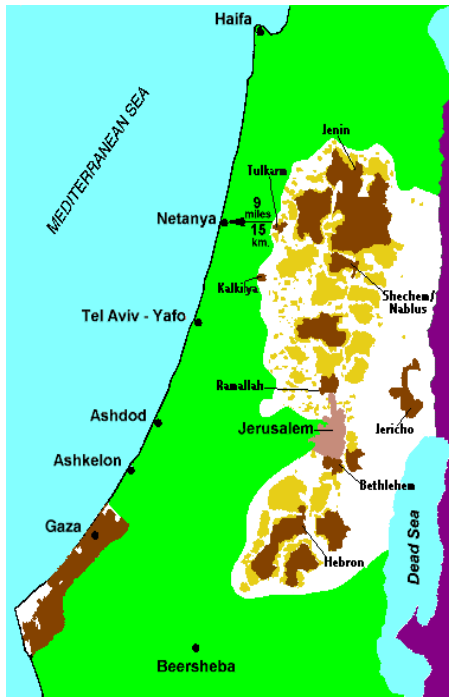
3.5. Az Oslo I. és az Oslo II. megállapodások következményei

Az Izrael és a PFSZ között 1993-ban és 1995-ben Washingtonban aláírt (az úgynevezett Oslo I. és Oslo II.) megállapodások⁵⁴ palesztin autonómiát létesítettek Ciszjordánia (Júdeá-Szamaria) és a Gázai övezet területén. Ezek a megállapodások (amelyek közül az utóbbit a feleken kívül az USA, Oroszország, EU, Egyiptom, Jordánia és Norvégia tanúként írtak alá) maguk is Izrael egykoron neki kijelölt teljes mandátumterületre kiterjedő területi fennhatóságának a bizonyítékai, hiszen szerződő félként kifejezetten a saját, önkéntes hozzájárulása alapozta meg a palesztin autonómiát a kérdéses földterületeken. Azzal, hogy a palesztin oldal ezeket a megállapodásokat aláírta, gyakorlatilag maga is elismerte Izrael felségjogát a szóban forgó területek fölött. A palesztin autonómia által gyakorolt jogosítványok forrása ugyanis nem valamiféle eleve fennálló állapotból

⁵³ Jordánia már ezt megelőzően, 1988-ban bejelentette, hogy lemond erről a területről, lásd „*Husszejn király bejelentése Jordániának a Nyugati Parttal (Ciszjordániával) fennálló közjogi kapcsolatai felmondásáról – Amman 1988. július 31.*”, in: Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 540–544.

⁵⁴ Az 1993-as Oslo I. megállapodás, amit eredeti elnevezése „*Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements*” (https://web.archive.org/web/20021115183950/http://knesset.gov.il/process/docs/oslo_eng.htm) okán „*Elvi Nyilatkozatnak*” is hívják, a létrehozandó palesztin autonómia alapelveit fektette le. Ennek az elvein született meg 1995-ben az autonómiát részletesen szabályozó Oslo II. megállapodás (Interim Agreement on the West Bank and the Gaza Strip, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/interim-agreement-on-the-west-bank-and-the-gaza-strip-oslo-ii>) és az I. számú mellékletet is (<https://www.jewishvirtuallibrary.org/oslo-ii-annex-i>). Magyarul lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 711–727.

eredő önálló palesztin rendelkezés az autonómia területe fölött, hanem az Izrael általi jogát ruházás. Az 1995-ös megállapodásnak (Oslo II.) a „*kormányzás átruházásáról*” szóló 1. fejezete I. részének 1. pontja kifejezetten rögzíti, hogy „*Izrael a jelen Megállapodásban meghatározott jogosítványokat és kötelezettségeket az izraeli katonai kormányzat és polgári közigazgatás kezéből a Megállapodás értelmében a Palesztin Tanácsra ruházza át. Az ilyen módon át nem ruházott jogosítványokat és kötelezettségeket Izrael továbbra is gyakorolni fogja*”.

E területekre irányuló szuverenitásáról azonban Izrael egyáltalán nem mondott le, hiszen a külügy, hadügy és határvédelem területén, valamint az adott területen élő izraeli állampolgárokra vonatkozó igazságszolgáltatást, továbbá az úgynevezett „C” övezet igazgatását illetően kifejezetten fenntartotta az illetékességét. Csakis önmagán múlik, hogy kíván-e ezen a jövőben továbblépni, illetve az, hogy a fenntartott jogosítványait milyen jogi, igazgatási konstrukcióban kívánja gyakorolni. A közhiedelemmel ellentétben a megállapodás semmilyen kötelezettséget nem ír elő az ún. kétállamos megoldásra, azaz a palesztin területi autonómia szuverén palesztin állammá alakítására. Az önrendelkezési jog ugyanis nem egyenlő automatikusan az államalkotáshoz való joggal.

8. kép Az Oslo I-II. megállapodással létrejött állapot. Barna: „A” övezet teljes palesztin ellenőrzés alatt; sárga: „B” övezet palesztin közigazgatási, izraeli belbiztonsági hatáskör; fehér: „C” övezet teljes izraeli ellenőrzés alatt (tárgyalási téma); mályva: Jeruzsálem nem része a palesztin autonómiának, teljes izraeli joghatóság alatt (tárgyalási téma).⁵⁵

Kétségtelen, hogy az oslo-i megállapodásban a felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy az állandó státuszról tárgyaljanak, ez azonban semmilyen elkötelezettséget nem jelent palesztin állam létrehozására, hanem jelzi, hogy magának az autonómiának a működését, hatásköreit illetően több nyitott kérdés is fennmaradt még.⁵⁶ A megállapodás semmilyen konkrét végcél nem ír elő: „*a jelen Megállapodás semelyik része sem vetíti előre, vagy akadályozza az ... állandó státuszról szóló tárgyalások eredményeit.*” (XXXI. cikk 6. pont). Természetesen Izrael a szabad belátása szerint hozzájárulhat egy újabb (a huszonkettedik) arab állam létrehozásához a saját maga terhére. Ez azonban engedménynek minősül a részéről, mivel nincsen olyan nemzetközi jogi norma, illetve előírás, ami őt ilyen joglemondásra kötelezné. Az, hogy mit hoz a jövő, a felek tárgyalásainak függvénye. Tény viszont, hogy a palesztin fél olyan súlyosan megsértette az oslo-i megállapodást, hogy azzal okot szolgáltatott Izraelnek akár a visszalépésre is a kötelezettségek alól.

A szerződések jogáról szóló 1969-es bécsi egyezmény 60. cikke a szerződés „*lényeges megszegése*” esetén feljogosítja a szerződésszegő féllel szemben a másik felet a szerződés teljes, vagy részbeni megszüntetésére, vagy alkalmazásának teljes, vagy részbeni felfüggesztésére. Ilyen lényeges

⁵⁵ A kép forrása: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-palestinian-autonomy> (© AICE).

⁵⁶ Ilyenek a területtel és a határokkal, az adott területen lévő zsidó településekkel, a biztonsági garanciákkal, a menekültekkel és a Jeruzsálemmel kapcsolatos kérdések.

szerezésszegést jelent például „a szerződés tárgyának és céljának megvalósításához nélkülözhetetlen rendelkezés megsértése” (60. cikk 3/b. pont).

Az Oslo II. megállapodás XXXI. cikkének 7. pontja előírja, hogy „az állandó státuszról szóló tárgyalások végéig egyik fél sem kezdeményez olyan lépést, amely megváltoztatná Ciszjordánia, vagy a Gázai övezet státuszát”. Ennek ellenére a palesztin autonómia elnöke 2011 óta Izraelt megkerülve nemzetközi diplomáciai offenzívát folytat a palesztin államiság egyoldalú elismertetéséért. Így például a világszervezetben lévő tagállami státuszért folyamodott az ENSZ-hez. Ezt ugyan nem sikerült elérnie, de annyit igen, hogy az ENSZ-ben „Palesztina” addig fennálló szimpla „megfigyelői” státuszát „nem tag megfigyelő államra” változtatták, az UNESCO-ba pedig teljes jogú tagként vették fel és az államok számára nyitva álló Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumához való csatlakozását is befogadták.⁵⁷ Mindemellett a Palesztin Autonómia nemzetközi szinten államként lép fel, számos országban úgynevezett nagykövetségeket tart fenn annak ellenére, hogy ilyen szintű külügyi hatáskört az autonómia szerződés nem ruházott rá. Ettől persze még nem minősül államnak, mert szervezetekben való tagsági státusz nem tudja pótolni az önálló államiság nemzetközi jogi kritériumainak való megfelelés hiányát.

3.6. A palesztin önrendelkezési jog

Az 1970-es évek óta, amióta a palesztinai arabok önálló, nevezetesen palesztin népnek deklarálták magukat, szüntelenül ismétlődő érv a népek önrendelkezési jogára és ennek körében a palesztin nép önrendelkezési jogára hivatkozni a ciszjordániai (júdea-szamariai), kelet-jeruzsálemi és gázai izraeli területi jogok elvitatása végett. Ez politikailag tetszetős érv, de másokat ennek elismerésére, illetve tülésre kötelező jogi relevanciája éppoly kevésbé van, mint ahogy azt a közelmúltban a katalán, vagy korábban a kanadai, francia ajkú Quebec tartomány esetében láthattuk.

A nemzetközi jogban a népek önrendelkezési joga⁵⁸ egy összetett és bizonytalan kérdéskör, több ok miatt is.⁵⁹ Részben mert a tartalma többféleképpen is kifejezhető, így az autonómia különböző formáiban vagy tagállami minőségben is. Csak az egyik, de egyáltalán nem magától értetődő formája az önálló, szuverén államiság. A nemzetközi jog nem ír elő, különösen nem tesz alanyi joggá egyetlen meghatározott önrendelkezési formációt sem. Az ENSZ Alapokmánya elsődlegesen a tagállamok szuverenitásának és területi épsége védelmének elvére helyezkedik, ami

⁵⁷ Lásd MÉSZÁROS, Jogi háború Izrael ellen, <https://www.hetek.hu/hit-es-ertekek/2020februar/jogi-haboru-izrael-ellen>.

⁵⁸ TÓTH, A népek önrendelkezési joga, <https://ijoten.hu/uploads/a-nepek-onrendelkezesi-joga.pdf>.

⁵⁹ Az első nemzetközi jogi dokumentum, amiben a népek önrendelkezési joga megjelent, az ENSZ Alapokmánya (1. cikk 2. bekezdés és 55. cikk), de tartalmi meghatározás nélkül. Később az ENSZ Közgyűlése által 1966-ban megalkotott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, továbbá a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya azonos szövegű 1. cikkének 1. bekezdése definiálta annak tartalmát: „e jog értelmében a népek szabadon határozzák meg politikai rendszerüket és szabadon biztosítják gazdasági és kulturális fejlődésüket”. Azonban mindezek megvalósulásának az ENSZ Alapokmányának rendelkezéseivel összhangban kell állniuk (1. cikk 3. bekezdés). Ehhez viszont a tagállamok területi épségének és szuverenitásának védelme is hozzátartozik. Nem véletlen, hogy a Közgyűlés egy korábbi nyilatkozata, ami már megelőlegezte az önrendelkezési jog későbbi egyezménybe foglalását, kimondta, hogy „bármely kísérlet, amely egy ország nemzeti egységének és területi integritásának részleges, vagy teljes feldarabolására törekszik, nem egyeztethető össze az Egyesült Nemzetek Alapokmányának céljaival és elveivel”. (ENSZ KGY 1960-ban alkotott 1514 (XV.) sz. Nyilatkozata a gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről – 6. pont). Lásd hozzá CSÁNYI, A kisebbségvédelem és egyes jogi kérdései, <http://jesz.ajk.elte.hu/csanyi20.htm>.

a népek önrendelkezési jogának is korlátot szab. Ha tehát egy nép olyan terület fölött kíván rendelkezni, ami fölött már egy korábbi állam szuverenitása érvényesül, akkor igényét e szuverén állammal való tárgyalások útján kell rendeznie, tudomásul véve a szuverén fél elsőbbségi pozíciójából eredő jogi és politikai következményeket. Ilyen módon a népek önrendelkezési jogának gyakorlása elsősorban politikai, nem pedig jogi kérdés.⁶⁰

Másrészt az önrendelkezési jog kérdése nem ragadható ki a történeti kontextusból. Kifejezetten a gyarmati népek önállóvá válásának elősegítése volt a megfogalmazásának célja. Ebből folyik az a nemzetközi gyakorlat, ami szerint az önrendelkezési jog csak a gyarmati jogállásból való felszabadulásakor aktualizálódó szándéknyilvánításkor illeti meg az érintett népeket, a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében később a további osztódást már el kell kerülni.⁶¹

Ebben a vonatkozásban nem kerülhető meg annak újra említése, hogy a palesztinai arab önrendelkezési jog már kielégítést nyert akkor, amikor a mandátum Jordán folyótól keletre elterülő nagyobbik részét a brit kettéválasztás jóváhagyásával a Népszövetség 1922-ben arab nemzeti otthonnak rendelte, aminek talaján 1946-ban meg is alakult az önálló palesztinai arab állam, Transzjordánia. Ezen felül mindaddig, amíg 1949 és 1967 között Ciszjordánia (Júdea-Szamaria), Kelet-Jeruzsálem és a Gázai övezet arab (jordániai és egyiptomi) kézben volt, maga Jordánia és Egyiptom sem hoztak létre ott önálló arab államot, sem pedig az Arab Liga nem szorgalmazott ilyen megoldást. De ami ennél is fontosabb, a helyi arab lakosság ekkor nem élt újabb, független palesztinai arab állam megalapítására irányuló igénnyel, önrendelkezési joggal, sőt éppen ellenkezőleg: a PFSZ alapító kartájában (1964) maga is kifejezetten deklarálta, hogy „nem gyakorol semmilyen regionális szuverenitást” az említett területek fölött.⁶² Ekkor még a helyi arabok nem tartották magukat a környező arab országok arabságától különálló önálló etnikumnak sem, és a palesztin jelzőt földrajzi értelemben használták,⁶³ ami csak az 1967-es arab-izraeli háború után változott meg, amikor az említett területek Izrael igazgatása alá kerültek. Ez a trend az újabb, jom kippuri arab-izraeli háború (1973) háború után erősödött fel, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a területek izraeli fennhatóság alatt maradnak.

A palesztinai arabok önrendelkezési jogát azonban Izrael mindezek ellenére is elismerte az oslooi megállapodásban azzal, hogy részükre már a végleges rendezésig is területi autonómiát engedett a kérdéses területeken a „C” övezet kivételével. Izrael saját belátására tartozik, hogy merre kíván innét lépni, semmiféle nemzetközi jogi kötelezettsége nincsen ebben a vonatkozásban. Mindennek megtárgyalása közvetlenül az érintett felek dolga.

⁶⁰ Ez a kérdéskör nem keverendő a nemzeti és etnikai kisebbségek nemzetközi jogi védelmének témakörével.

⁶¹ Ezt a koncepciót tartalmazza „Az államok baráti kapcsolatait szabályozó nemzetközi jogi elvekről” szóló ENSZ Közgyűlési Nyilatkozat is: General Assembly Resolution 2625 (XXV), adopted on 24 October 1970. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations (24 October 1970), <https://www.un.org/ruleoflaw/files/3dda1f104.pdf>.

⁶² Az 1964. évi Palesztin Nemzeti Karta 24. pontját lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 396–397.

⁶³ Jellemző, hogy azokat a zsidókat is palesztinoknak nevezték, akik „palesztinai származásúak”, 1964. évi Palesztin Nemzeti Karta 6-7. pontok, lásd Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez 396–397.

4. Következtetések

Az izraeli-arab viszony és ezen belül az úgynevezett palesztin-kérdés rendezése nyilvánvalóan jóval összetettebb annál, hogy pusztán nemzetközi jogi alapon lehetne megközelíteni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne kellene figyelemmel lenni a nemzetközi jog előírásaira is, azt meg különösen nem, hogy meghamisítsák azokat, vagy velük szemben politikai nyilatkozatokat tüntessenek föl nemzetközi jogként.

A san remoi megállapodás tekintetében a fentiek alapján hét állítás fogalmazható meg.

(1) Izrael mai szuverén államának nemzetközi jogi alapjai visszanyúlnak az ENSZ Közgyűlés 1947. november 29-i felosztási javaslata elé, a száz éve létrejött san remoi megállapodásig, ami zsidó nemzeti otthon létesítését írta elő a palesztinai mandátum céljaként.

(2) Annak területét az 1922. évi palesztinai brit népszövetségi mandátumszerződés jelölte ki a mandátumterület keleti és nyugati részének belső elkülönítésével a Jordán folyónak az Akabai-öböl északi csücskéig meghosszabbított vonalától a Földközi-tengerig („folyótól a tengerig”) terjedő teljes területre, aminek máig ható következményei vannak az idetartozó területrészek birtoklására vonatkozó jogcímek vonatkozásában.

(3) Az ENSZ Közgyűlés 1947-es felosztási javaslata az arab elutasítás következtében nem írta felül a korábbi területfelosztást, ezért a modernkori izraeli állam a fentírt („folyótól a tengerig” terjedő teljes) földterületre feljogosító korábbi, belső mandátumi határookra alapozva jött létre, amit az *uti possidetis juris* és az *estoppel* nemzetközi jogelvi is megerősítenek.

(4) Ez a helyzet a tanulmány írásakor is fennáll, mivel mind a mai napig nem született a korábbi mandátumi területfelosztást joghatályosan felülíró nemzetközi jogi rendezés.

(5) Ebből következik, hogy Ciszjordánia (Júdea-Szamaria) területének birtoklására, akár teljes terjedelmére, Izraelnek a mai napig is érvényes nemzetközi jogi jogcíme van. Ez vonatkozik Kelet-Jeruzsálemre is.

(6) Ezért Ciszjordánia (Júdea-Szamaria) vonatkozásában izraeli annektálásról fogalmilag akkor sem lehet beszélni, ha arra Izrael a joghatóságának teljességét kiterjeszti, mert a kérdéses terület – mint ahogy Kelet-Jeruzsálem sem – a brit mandátum óta sosem képezte jogszerűen más állam területét, a palesztinokét már csak azért sem, mert ilyen állam ott korábban nem volt, és a jelen tanulmány írásakor sem létezik.

(7) Mindez nem akadályozza Izraelt abban, hogy a kérdéses területek fölött őt illető szuverenitásból eredően azok igazgatására – szabad belátása szerint és mértékben – jogokat ruházzon át, mint tette ezt a palesztin területi autonómiát létrehozó Oslo I-II. megállapodásokban. Ebből azonban nem következik törvényszerűen palesztin állam, mivel ilyet sem az oslo-i megállapodás nem tartalmaz, sem arra vonatkozó nemzetközi jogi kötelezettség nem létezik jelenleg.

A száz éve San Remóban született nemzetközi megállapodás és az arra alapozott palesztinai brit népszövetségi mandátumszerződés máig ható jogkövetkezményeitől tehát nem lehet és nem is szabad eltekinteni.

Felhasznált források és irodalom

- ABU JABER, Kamel S.: Transjordan, the Hashimite Kingdom and the Palestine war. In: Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/place/Jordan/Transjordan-the-Hashimite-Kingdom-and-the-Palestine-war> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- Advisory Opinion on the Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council resolution 276 (1970), <https://www.icj-cij.org/files/case-related/53/053-19710621-ADV-01-00-BI.pdf> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- AHARONI, Johanan – AVI-YONAH, Michael: Bibliai atlasz. (A magyar nyelvű kiadást szerkesztette: GRÜLL Tibor – HORVÁTH András). Jeruzsálem – Budapest 1999
- BELL, Abraham – KONTOROVICH, Eugene: Palestine, Uti Possidetis Juris and the Borders of Israel. Arizona Law Review, vol. 58:633, <https://arizonalawreview.org/pdf/58-3/58arizlev633.pdf> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- BEN-SASSON, Haim Hillel (szerk.): A History of the Jewish People. Cambridge 1976
- COTTIER, Thomas – MÜLLER, Jörg Paul: Estoppel. Oxford Public International Law. <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1401> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- CSÁNYI Edina: A kisebbségvédelem és egyes jogi kérdései 1. Jogelméleti szemle 2004/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/csanyi20.html> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- DE BLOIS, Matthijs – TUCKER, Andrew: Israel on Trial – How International Law is Being Misused to Delegitimize the State of Israel. Soest 2018
- DE BLOIS, Matthijs – TUCKER, Andrew: Are the Israeli Settlements in the West Bank Illegal under International Law? THINC. The Hague Initiative for International Cooperation 2017 https://www.thinc.info/wp-content/uploads/2017/06/thinc-INT-brochure_22june17_small.pdf (letöltve: 2020. 08. 04.)
- DE BLOIS, Matthijs – TUCKER, Andrew: The Status of Jerusalem. THINC. The Hague Initiative for International Cooperation 2018 https://www.thinc.info/wp-content/uploads/2018/08/The-Status-of-Jerusalem_20180802.pdf (letöltve: 2020. 08. 04.)
- Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements https://web.archive.org/web/20021115183950/http://knesset.gov.il/process/docs/oslo_eng.htm (letöltve: 2020. 08. 04.)
- Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations (24 October 1970), <https://www.un.org/ruleoflaw/files/3dda1f104.pdf> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- DERSHOWITZ, Alan: Izrael védelmében. Budapest 2016
- GAUTHIER, Jacques Paul: Sovereignty over the Old City of Jerusalem: A Study of the Historical, Religious, Political and Legal Aspects of the Old City. Geneva 2007
- General Assembly Resolution 2625 (XXV), adopted on 24 October 1970. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations (24 October 1970), <https://www.un.org/ruleoflaw/files/3dda1f104.pdf> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- GILBERT, Martin: The Routledge Atlas of the Arab-Israeli Conflict (8. kiadás). London – New York 2005
- GOLD, Dore: From „occupied territories” to „disputed territories”. Jerusalem Letter /viewpoints. No. 470 3 Shvat 5762 / 16 January 2002, <http://www.jcpa.org/jl/vp470.htm> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- GOLD, Dore: The Fight for Jerusalem: Radical Islam, the West, and the Future of the Holy City. Washington DC 2007
- GRIFF, Howard: The Legal Foundation and Borders of Israel under International Law – A Treatise on Jewish Sovereignty over the Land of Israel. Jerusalem 2008
- GRÜLL Tibor: Bibliai történelem. Ószövetség. Budapest 2019

- GRÜLL Tibor: Ámuló vagy megmentő? Flavius Josephus élete és művei. Budapest – Pozsony 2010
- GRÜLL Tibor: „Ézsau három könnycseppje”. A zsidók három háborúja Róma ellene (Kr. u. 66–136.). Msc. Budapest 2015, http://real-d.mtak.hu/885/7/dc_1109_15_doktori_mu.pdf (letöltve: 2020. 08. 04.)
- HAETZNI-COHEN, Sarah: Why Israeli Rule in the West Bank Is Legal under International Law – An interview with Professor Eugene Kontorovich. Jerusalem Center for Public Affairs, April 8, 2018
<https://jcpa.org/why-israeli-rule-in-the-west-bank-is-legal-under-international-law/> (letöltve: 2020. 08. 07.)
- HELMREICH, Paul C.: From Paris to Sèvres. The partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920. Columbus 1974
- HOFMANN, Rainer: Annexation. In: Oxford Public International Law
<https://opil.oup.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1376>
(letöltés: 2020. 08. 04.)
- Interim Agreement on the West Bank and the Gaza Strip, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/interim-agreement-on-the-west-bank-and-the-gaza-strip-oslo-ii> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- International Court of Justice on South West Africa Cases (Judgement of 21-XII-62), <https://www.icj-cij.org/files/case-related/46/046-19621221-JUD-01-00-BI.pdf> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- J. NAGY László: Az ummától a nemzetállamig. Az arab országok története a 19–20. században. Szeged 2009
Jogászok Hágai Nyilatkozata az izraeli-palesztin konfliktusról / The Hague Statement of jurists on the Israel-Palestine conflict. THINC. The Hague Initiative for International Co-operation 2017
magyar: <https://www.thinc.info/jogaszok-hagai-nyilatkozata-az-izraeli-palesztin-konfliktusról/>
angol: https://www.thinc.info/wp-content/uploads/2017/12/The-Hague-Statement_XE_20171130-1.pdf
(letöltve: 2020. 08. 04.)
- KÁDÁR József (fordította és sajtó alá rendezte): Az 1949-es izraeli-transzjordániai fegyverszüneti tárgyalások dokumentumai. Documenta Historica 97. Szeged 2016
- KENDE Tamás – NAGY Boldizsár – SONNEVEND Pál – VALKI László (szerk.): Nemzetközi jog. Második, átdolgozott kiadás. Budapest 2018
- KOVÁCS Péter: Nemzetközi közjog. Budapest 2011
- KOVÁCS Péter: Ítélet tanácsadó vélemény köpönyegében – avagy van-e harmadik típusú eljárás a Nemzetközi Bíróság előtt? Szélgjegyzetek a Nemzetközi Bíróságnak a palesztinai területen épített fal tárgyában adott tanácsadó véleményéhez. Iustum Aequum Salutare IV. 2008/1. 5–22.
<http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20081sz/01.pdf> (letöltve: 2020. 08. 07.)
- LAQUEUR, Walter – RUBIN, Barry (szerk.): The Israel - Arab Reader. A Documentary History of the Middle East Conflict (6. átdolgozott kiadás). Penguin Books 2001
- LEWIN, Ariel: The Archaeology of Ancient Judea and Palestine. Los Angeles 2005
- LLOYD GEORGE, David: The Truth About the Peace Conference II. London 1938
- LUGOSI Győző (szerk.): Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez. Szöveggyűjtemény. Budapest 2006
- MÉSZÁROS István László: Egy nemzet feltámasztása – Száz éve született nemzetközi döntés a zsidó nemzeti otthon helyreállításáról. Hetek 2020. 04. 23.
<https://www.hetek.hu/kulfold/2020aprilis/egy-nemzet-feltamasztasa> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- MÉSZÁROS István László: The Two-State Solution – objections under International Law. THINC. The Hague Initiative for International Co-Operation (January 17, 2020)
<https://www.thinc.info/the-two-state-solution-objections-under-international-law/>
(letöltve: 2020. 08. 04.)
- MÉSZÁROS István László: Jogi háború Izrael ellen. Hetek 2020. 02. 28.
<https://www.hetek.hu/hit-es-ertekek/2020februar/jogi-haboru-izrael-ellen> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- MÉSZÁROS István László: A palesztin állam mítosza. Hetek 2020. 02. 07.
<https://www.hetek.hu/hit-es-ertekek/2020februar/palesztin-allam-mitosza> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- Minutes of Palestine Meeting of the Supreme Council of the Allied Powers held in San Remo at the Villa Devachan
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f7/Minutes_of_the_1920_Conference_of_San_Remo.pdf (letöltve: 2020. 08. 07.)

- Montevideo Convention on the Rights and Duties of States (1933)
<https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.xml>
(letöltve: 2020.08.04)
- Rome Statute of the International Criminal Court, <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf>
(letöltve: 2020. 08. 04.)
- San Remo Resolution, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-san-remo-conference> (utolsó letöltés: 2020. 08. 04.)
- South-West Africa Cases; Advisory Opinion Concerning the International Status, International Court of Justice (ICJ), 11 July 1950, <https://www.refworld.org/cases, ICJ,4028e9d44.html> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- STEIN, Leonard: The Balfour Declaration. New York 1961
- The Anglo American Treaty of 1924, <http://israelinternationallaw.blogspot.com/2015/12/the-anglo-american-treaty-of-1924.html> (letöltve: 2020. 08. 04.)
- The Palestine Mandate, https://avalon.law.yale.edu/20th_century/palmanda.asp (letöltve: 2020. 08. 04.)
- TÓTH Norbert: A népek önrendelkezési joga. IJOTEN <https://ijoten.hu/uploads/a-nepek-onrendelkezesi-joga.pdf>
(letöltve: 2020. 08. 04.)
- UN General Assembly Resolution 181 (II.) Future government of Palestine, November 29, 1947
<https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/7F0AF2BD897689B785256C330061D253>
(letöltve: 2020. 08. 04.)
- UN General Assembly Resolution 3314 (XXIX), [https://undocs.org/en/A/RES/3314\(XXIX\)](https://undocs.org/en/A/RES/3314(XXIX))
(letöltve: 2020. 08. 04.)
- UN General Assembly Resolution 242 (1967) [https://undocs.org/S/RES/242\(1967\)](https://undocs.org/S/RES/242(1967)) (letöltve: 2020. 08. 04.)
- VALKI László: A fal, Hágából nézve. Élet és Irodalom 2004. augusztus 13.
http://www.grotius.hu/doc/pub/FZHCJH/2013-06-27_valki_laszlo_a-fal-hagabol-nezve.pdf
(letöltve: 2020. 08. 04.)
- VALKI László: Az államelismerés, mint jogi fegyver – Jugoszlávia felbomlásának tanulságai. Külügyi Szemle 2002/2. 121–142. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KULUGY_KulugyiSzemle_2002/?pg=371&layout=s
(letöltve: 2020. 08. 04.)
- VOYIAKIS, Emmanuel: Estoppel. In: Oxford Bibliographies
<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199796953/obo-9780199796953-0058.xml> (letöltve: 2020. 08. 04.)

A felhasznált képek forrása

1. kép: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-the-twelve-tribes-of-israel-2> (letöltve: 2020. 08. 04.)
2. kép: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-the-kingdom-of-david-and-solomon>, Israeli Ministry of Foreign Affairs (letöltve: 2020. 08. 04.)
3. kép: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-jewish-national-home-determined-by-san-remo-conference-1920>, Israeli Ministry of Foreign Affairs (letöltve: 2020. 08. 04.)
4. kép: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-the-british-mandate-1921-1923>, Israeli Ministry of Foreign Affairs (letöltve: 2020. 08. 04.)
5. kép: https://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Partition_Plan_for_Palestine#/media/File:UN_Palestine_Partition_Versions_1947.jpg (letöltve: 2020. 08. 04.)
6. kép: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/armistice-lines-map-1949>, Israeli Ministry of Foreign Affairs (letöltve: 2020. 08. 04.)
7. kép: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-the-cease-fire-lines-after-the-six-day-war-june-1967>, Israeli Ministry of Foreign Affairs (letöltve: 2020. 08. 04.)
8. kép: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/map-of-palestinian-autonomy>, IRIS (Information Regarding Israel's Security) (letöltés: 2020. 08. 04.)

OLECHOWSKI, Thomas

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.15

Universitätsprofessor, Universität Wien

Obmann der Kommission für Rechtsgeschichte Österreichs
der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

Die Anfänge der europäischen Verfassungsgerichtsbarkeit¹

The Beginnings of the European Constitutional Jurisdiction

In the field of constitutional jurisdiction, there are two models: the American model, which dates back to the late 18th century, in the early years of the United States. And the European model that is often associated with Hans Kelsen, the "architect" of the Austrian constitution of 1920. However, the Austrian Constitutional Court is not the first of its kind, the Constitutional Court of Czechoslovakia is a few months older, but it hardly showed any activity. The triumphal march of this model began after 1945 and is a part of most European constitutions today. The article examines the beginnings of this European model and explains its basic principles.

Keywords: *constitutional jurisdiction, judicial review, Austrian Constitutional Court, Hans Kelsen*

1. Kleine Ursache – große Wirkung

Als *Thomas Jefferson* am 4. März 1801 sein Amt als dritter Präsident der Vereinigten Staaten antrat, musste er feststellen, dass sein Amtsvorgänger, *John Adams*, noch buchstäblich bis zur letzten Sekunde Ernennungen von Bundesrichtern vorgenommen hatte, dass *Adams* aber nicht mehr dazu gekommen war, alle Ernennungsurkunden auch den betreffenden Personen zuzustellen. *Jefferson* wies daher seinen neuen Secretary of State, *James Madison*, an, diese bereits unterzeichneten Ernennungsdekrete nicht zuzustellen, wogegen einer der nun-also-doch-nicht-ernannten Richter, *William Marbury*, Klage beim Supreme Court der Vereinigten Staaten erhob. Dieser wies jedoch die Klage am 24. Februar 1803 wegen Unzuständigkeit zurück. Wohl sehe der Judiciary Act von 1789 in Artikel 13 vor, dass der Supreme Court in derartigen Fällen das zuständige Gericht sei, doch stünde diese Gesetzesbestimmung im Widerspruch zur Verfassung, die die Kompetenzen des Supreme Court abschließend regle, und dürfe daher nicht angewendet werden.²

Der hier skizzierte Sachverhalt im Fall „*Marbury vs. Madison*“ ist heute weitgehend in Vergessenheit geraten. Berühmtheit hat jedoch die Begründung erlangt, mit der der Supreme Court

---

¹ Der Beitrag ist die redigierte Version des online Vortrags vom 17. April 2020 in Pécs an der Wissenschaftlichen Sitzung der Dezsó-Márkus-Forschungsgruppe für Vergleichende Rechtsgeschichte. Eine englische Version dieses Beitrages erschien in: MADSEN, Mikael Rask – THORNHILL, Chris (Hrsg): *Law and the Formation of Modern Europe: Perspectives from the Historical Sociology of Law*. Cambridge 2014, 77–95.

² STOURZH, Wege zur Grundrechtsdemokratie 66 f; PAULSON, *Constitutional Review* 226; HAASE – STRUGER, Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa 22 f; HELLER, Der Verfassungsgerichtshof 37.

zu seinem Urteil gelangte, weil er sich hier erstmals zur Frage äußerte, wie mit Gesetzen zu verfahren sei, die im Widerspruch zur Verfassung stünden. Und er kam zu dem Schluss: „Die Verfassung ist entweder ein höchstes Gesetz (*superior, paramount law*), das auf gewöhnliche Art und Weise nicht abgeändert werden kann, oder sie steht auf derselben Stufe wie gewöhnliche Gesetze und kann so wie andere Gesetze geändert werden, sobald die Legislative dies wünscht. Wenn die erste Alternative wahr ist, dann ist ein Gesetzgebungsakt, der der Verfassung widerspricht, kein Gesetz. Wenn die zweite Alternative wahr ist, dann sind geschriebene Verfassungen absurde Versuche des Volkes, eine Gewalt zu beschränken, die von ihrem Wesen her nicht beschränkbar ist. Sicherlich haben jene, die Verfassungen entworfen haben, sie als fundamentale und höchste Normen der Nation konzipiert, und konsequenterweise muss es die Theorie in einem solchen Staat sein, dass ein Gesetzgebungsakt, der der Verfassung widerspricht, nichtig (*void*) ist.“³

Mit dieser Feststellung der Nichtigkeit von verfassungswidrigen Gesetzen im Fall „*Marbury vs. Madison*“ wird allgemein der Ursprung des amerikanischen Modells der Verfassungsgerichtsbarkeit angesetzt. Natürlich, so ist hinzuzufügen, hatte auch dieser Ursprung eine lange Vorgeschichte, die bis ins England des 17. Jahrhunderts zurückreicht. Und schon 1766 hatte ein County Court der britischen Kolonie Virginia entschieden, dass ein Gesetz (in diesem Fall: der berühmte *Stamp Act* 1765) keine Geltung beanspruchen dürfe, wenn es verfassungswidrig sei.⁴ Die Bedeutung der Entscheidung im Fall „*Marbury vs. Madison*“ liegt aber darin, dass das Prinzip der *judicial review* erstmals auch vom höchsten Gericht der Vereinigten Staaten anerkannt wurde und seine Prinzipien bis heute praktisch unverändert geblieben sind.

Mit dieser *judicial review* kommt den amerikanischen Gerichten eine politisch sehr bedeutende Rolle zu, die die Diskussion in Europa schon sehr früh beeinflusste. Durchsetzen konnte es sich nur in wenigen Ländern; eines der frühesten Beispiele ist der oberste Gerichtshof von Norwegen, der Højesterett, der bereits 1814 ein entsprechendes Urteil fällte. In Dänemark war das Prinzip der *judicial review* seit 1912 anerkannt, doch erst im Jahr 1999 wurde ein vom dänischen Parlament erlassenes Gesetz vom dänischen Højesteret als verfassungswidrig bezeichnet.⁵ Von den vielen Gegnern einer *judicial review* sei hier nur Otto von Bismarck genannt, der 1863, zur Zeit des preußischen Verfassungskonfliktes, erklärte, dass „die politische Zukunft des Landes“ nicht „von dem einzelnen Urteilspruch eines Gerichts, wie er sich nach der subjektiven Ansicht der Stimmenden herausstellt“, abhängen dürfe.⁶ Aber letztlich konnte sich das Prinzip der *judicial review* auch in Deutschland durchsetzen; 1921 erst zögerlich, 1925 dann in aller Bestimmtheit erklärte das deutsche Reichsgericht, das oberste Gericht in Zivil- und Strafsachen, dass die Vorschriften der Reichsverfassung den Richter dazu „nötigen, (...) die widersprechenden Bestimmungen des späteren Gesetzes außer Anwendung zu lassen.“⁷ Praktische Konsequenzen hatte dies jedoch nicht: Weder in dem genannten Fall noch sonst in einem Fall bis 1933 wurde jemals ein Reichsgesetz vom Reichsgericht für verfassungswidrig erklärt.⁸

³ US-Supreme Court, *Marbury vs. Madison*, Entscheidung vom 2. Februar 1803, zitiert nach UROFSKY, Documents of American Constitutional and Legal History No 46; vgl auch PAULSON, Constitutional Review 228.

⁴ STOURZH, Wege zur Grundrechtsdemokratie 37; PAULSON, Constitutional Review 225.

⁵ HAASE – STRUGER, Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa 229, 232.

⁶ Bismarck am 22.4.1863 im preußischen Abgeordnetenhaus, zitiert nach TRIEPEL, Bericht 9.

⁷ Urteil vom 4.11.1925, RGZ 111, 320–335, hier 323.

⁸ Siehe für Details STOLLEIS, Judicial Review; SELLERT, Richterliches Prüfungsrecht 1053; HAASE – STRUGER, Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa 78.

2. Der österreichische Verfassungsgerichtshof und Hans Kelsen

Dem amerikanischen Modell der Verfassungsgerichtsbarkeit wird in der Staatsrechtslehre ein zweites Modell gegenübergestellt, das deutlich jüngeren Ursprungs ist und das manchmal als europäisches Modell, manchmal als österreichisches Modell, manchmal als *Kelsen-Modell* bezeichnet wird.⁹ Damit ist ein eindeutiger Hinweis gegeben auf die von *Hans Kelsen* maßgeblich mitgestaltete, österreichische Bundesverfassung aus dem Jahr 1920, die eine gänzlich andere Verfassungsgerichtsbarkeit vorsah, bei der nämlich diese Kompetenz bei einem einzigen Verfassungsgerichtshof konzentriert war.

Allerdings, so wird eingewendet, war das österreichische Bundes-Verfassungsgesetz vom 1. Oktober 1920 nicht die älteste Verfassungsurkunde mit einem derartigen verfassungsgerichtlichen Modell. Sieben Monate älter war die Verfassungsurkunde der Tschechoslowakei vom 29. Februar 1920, die ebenfalls einen einzigen Verfassungsgerichtshof vorsah und den übrigen Gerichten eine *judicial review* verbot.¹⁰ Nun ist bekannt, dass die von *Kelsen* begründete Schule, die Reine Rechtslehre, auch in der Tschechoslowakei, namentlich in Brno, dem Sitz des tschechoslowakischen Verfassungsgerichts, viele Anhänger hatte. Doch waren diese, wie eine erst kürzlich von *Jana Osterkamp* verfasste Dissertation gezeigt hat, nicht am Entstehen der tschechoslowakischen Verfassungsgerichtsbarkeit beteiligt; „Vater“ dieser Bestimmungen war vielmehr *Jiří Hoetzl*, ein entschiedener Gegner *Kelsens*.¹¹

Die Gründe, weshalb die Republik Österreich und die tschechoslowakische Republik fast gleichzeitig eine Verfassungsgerichtsbarkeit einführten, die sich so deutlich vom amerikanischen Modell abhob, müssen tiefer liegen, und ihre Wurzeln sind im Staatsrecht der Habsburgermonarchie zu suchen, aus der beide Republiken hervorgegangen sind.¹²

Dabei ist von vornherein nur die österreichische Hälfte der österreichisch-ungarischen Monarchie in Betracht zu ziehen.¹³ Das Königreich Ungarn besaß – so wie Großbritannien – überhaupt keine Verfassung im formellen Sinn, und damit mangelte es schon an der Grundvoraussetzung einer Verfassungsgerichtsbarkeit. Tatsächlich wurde in Ungarn erst 1989 ein Verfassungsgerichtshof gegründet, und Großbritannien besitzt als eines von wenigen europäischen Ländern bis heute weder eine Verfassung noch eine Verfassungsgerichtsbarkeit.¹⁴ Im Kaisertum Österreich dagegen waren 1867 fünf Staatsgrundgesetze erlassen worden, die in ihrer Gesamtheit die Verfassung ausmachten; Änderungen dieser Verfassung konnten nur vorgenommen werden,

---

⁹ HAASE – STRUGER, Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa 37; SCHULZ, Verfassungsgerichtsbarkeit im globalen Kontext 2 f; STOURZH, Der Umfang der österreichischen Geschichte 171.

¹⁰ SPÁČIL, Ústavní Soud České Republiky 16; SCHELLE et al, Grundriss der Tschechoslowakischen Rechtsgeschichte 22; HELLER, Der Verfassungsgerichtshof 186.

¹¹ OSTERKAMP, Verfassungsgerichtsbarkeit in der Tschechoslowakei 10. Sie widerlegt damit eine weitverbreitete Ansicht, wie sie etwa noch von HAASE – STRUGER, Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa 58 geteilt wird.

¹² OSTERKAMP, Verfassungshüter ohne politischen Rückhalt 276.

¹³ Siehe für einen allgemeinen Überblick über die Verfassungssituation RUMPLER, Die Habsburgermonarchie, mit weiteren Nachweisen.

¹⁴ HAASE – STRUGER, Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa 134, 267. Allerdings ist nicht einmal das UK immun gegen eine Verfassungsgerichtsbarkeit. Beachte die aktuellen Tendenzen im UK, die eine Auswirkung des EU-Rechts, vor allem aber des Human Rights Act 1998 sind; siehe dazu WOODHOUSE, The Constitutional and Political Implications 152–153; ELLIOTT, Embracing “Constitutional” Legislation 35.

wenn in beiden Häusern des Reichsrates wenigstens zwei Drittel der anwesenden Mitglieder dafür stimmten. Solcherart beschlossene Gesetze galten ebenso als Bestandteil der Verfassung; das gesamte Verfassungsrecht war daher schon am Ende der Monarchie über eine Unzahl von Gesetzen verstreut, die immer mehr Details festschrieben – ein Zustand, der in der Republik Österreich nicht nur beibehalten, sondern noch verstärkt wurde, sodass das österreichische Verfassungsrecht bis heute von einer weltweit einzigartigen Zersplitterung gekennzeichnet ist.¹⁵

Nun könnte man meinen, dass die Unterscheidung von einfachen Gesetzen, die mit einfacher Mehrheit beschlossen wurden, und von Verfassungsgesetzen, die mit qualifizierter Mehrheit beschlossen wurden, zur Folge hätte, dass Gesetze, die den Verfassungsgesetzen widersprechen, *void* seien. Dies aber war nicht der Fall. Vielmehr war es den Gerichten ausdrücklich verboten, Gesetze zu überprüfen;¹⁶ die amerikanische „Unsitte“ der *judicial review* war in Österreich also wohl bekannt, wurde aber abgelehnt.¹⁷ Damit jedoch war die Unterscheidung zwischen Verfassungsgesetzen und einfachen Gesetzen juristisch ohne Bedeutung;¹⁸ dies kritisierte der Jurist Georg Jellinek schon 1885 und forderte einen „*Verfassungsgerichtshof für Österreich*“.¹⁹ Er brachte mehrere Beispiele, in denen Abgeordnete darauf hingewiesen hatten, dass ein zu beschließendes Gesetz gegen die Verfassung verstoße, dass es daher einer Zweidrittelmehrheit bedürfe, um dieses Gesetz in Verfassungsrang zu heben. Die Entscheidung aber, ob ein Gesetz einer einfachen Mehrheit oder einer Zweidrittelmehrheit bedürfe, kam allein dem Parlamentspräsidenten zu – und dieser wurde mit einfacher Mehrheit gewählt! Somit hatte es faktisch die einfache Mehrheit der Abgeordneten in der Hand, Gesetze zu beschließen, die von der Verfassung abwichen, aber dennoch – mangels *judicial review* – unanfechtbar waren.

Georg Jellinek war der Ansicht, dass das Parlament, wenn es mit einfacher Mehrheit Gesetze beschließen, für die eine qualifizierte Mehrheit nötig seien, seine Kompetenzen überschreite, und forderte daher eine gerichtliche Entscheidung über einen derartigen Kompetenzstreit.²⁰ Diese Argumentation ist insoweit verständlich, als es zu jener Zeit bereits einen Gerichtshof in Österreich gab, der über Kompetenzstreitigkeiten entschied: Das 1869 errichtete Reichsgericht.²¹ Dieses war schon bei anderer Gelegenheit als Verfassungsgerichtshof bezeichnet worden,²² denn obwohl es

---

¹⁵ HELLER, Der Verfassungsgerichtshof 95; siehe auch STOURZH, Der Umfang der österreichischen Geschichte 170.

¹⁶ Artikel 7 Staatsgrundgesetz über die richterliche Gewalt vom 21.12.1867, Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich Nr 144/1867.

¹⁷ Dies wurde insbesondere thematisiert, als der Kaiser 1913, im Zusammenhang mit dem Nationalitätenkonflikt in Böhmen, ein „Patent“ erließ, also eine Norm, die bewusst weder Gesetz noch Verordnung war, sodass das Reichsgericht und der Verwaltungsgerichtshof vor die Frage gestellt wurden, ob sie dieses Patent überprüfen können, letztlich aber verneinten. Diese weithin unbekannt, aber wichtige Episode in der Geschichte der Verfassungsgerichtsbarkeit wird thematisiert von STOURZH, Der Umfang der österreichischen Geschichte 139. Hinzuzufügen ist, dass auch der junge Hans Kelsen einen anonymen Zeitungsartikel zu dieser Thematik veröffentlichte: Die böhmische Verwaltungskommission vor dem Verwaltungsgerichtshof, Neue Freie Presse Nr. 17.673 vom 5. 11. 1913, 3.

¹⁸ KELSEN, Reichsgesetz und Landesgesetz nach der österreichischen Verfassung 202, 390.

¹⁹ JELLINEK, Ein Verfassungsgerichtshof für Österreich. Siehe OLECHOWSKI, Grundrechte und ihr Schutz in der Habsburgermonarchie 35; OSTERKAMP, Verfassungshüter ohne politischen Rückhalt 280.

²⁰ JELLINEK, Ein Verfassungsgerichtshof für Österreich 20; HELLER, Der Verfassungsgerichtshof 131; OLECHOWSKI, Grundrechte und ihr Schutz in der Habsburgermonarchie 36.

²¹ HELLER, Der Verfassungsgerichtshof 99; OLECHOWSKI, Grundrechte und ihr Schutz in der Habsburgermonarchie 32.

²² HELLER, Der Verfassungsgerichtshof 127; JABLONER, Die Gerichtshöfe des öffentlichen Rechts 220.

kein Recht auf eine *judicial review* besaß, hatte es doch eine Reihe anderer Funktionen, die auf den Schutz der Verfassung ausgerichtet waren. Außer dem Recht, über Kompetenzkonflikte zu entscheiden, ist hier vor allem das Recht, Verwaltungsakte auf ihre Verfassungsmäßigkeit zu prüfen, zu nennen. Gerade hier aber zeigte sich die ganze Problematik einer fehlenden Verfassungsgerichtsbarkeit: So hatte etwa im Jahr 1883 ein Zeitungsherausgeber Beschwerde beim Reichsgericht erhoben, weil die Behörde ihm das Recht, seine Zeitung in Trafiken (Zeitungshandlungen) zu verkaufen, entzogen hatte, und er berief sich dabei auf die in der Verfassung gewährleistete Pressefreiheit. Der Reichsgericht musste jedoch feststellen, dass die Behörde ihre Handlung auf eine entsprechende Bestimmung des Pressegesetzes 1862 stützen konnte; eine Prüfung, ob das Pressegesetz 1862 selbst mit der Verfassung im Widerspruch stand, fand nicht statt.²³

Als *Hans Kelsen* wenige Wochen nach Ausrufung der Republik, im Herbst 1918, vom neuen Staatskanzler *Karl Renner* beauftragt wurde, ein Gesetz vorzubereiten, mit dem die Kompetenzen des ehemaligen Reichsgericht auf ein neues, republikanisches Gericht übertragen werden sollten, schlug er als Namen für dieses Gericht Verfassungsgericht vor.²⁴ Und er stellte fest, dass es ein großes Bedürfnis „nach einem Gerichte“ gebe, „das nach jeder Richtung dem Schutze der Verfassung dient“.²⁵ Vorläufig wurden dem Verfassungsgerichtshof nur die Kompetenzen des ehemaligen Reichsgerichts übertragen,²⁶ doch bei den weiteren Reformen bis hin zur Bundesverfassung von 1920 wurden diese Kompetenzen beständig vermehrt. Dies hing mit dem Hauptproblem der Verfassungsarbeiten in Österreich, der Umwandlung in einen Bundesstaat, zusammen.²⁷ Noch während des Ersten Weltkrieges hatte Renner die Idee geäußert, Österreich in einen Bundesstaat umzuwandeln. Bund und Länder sollten jeweils eigenständige Parlamente erhalten; die Frage der Kompetenzabgrenzung wurde damit immer wichtiger. Renner propagierte ein „Verfassungsgericht des Bundes“, welches auf Antrag der Bundesregierung feststellen könne, ob ein Gesetzgebungsakt in die Kompetenz des Bundes oder der Länder fallen solle.²⁸

Zwischen der Ausrufung der Republik 1918 und der Beschlussfassung über das Bundes-Verfassungsgesetz 1920 bestand ein zweijähriges Verfassungsprovisorium. Österreich war zwar kein echter Bundesstaat, gliederte sich aber bereits in Länder, die eigene Landesversammlungen mit einem Gesetzgebungsrecht besaßen.²⁹ Im Auftrag *Renners* erstellte *Kelsen* im Jänner oder Februar 1919 ein Gutachten, in dem er den Plan, Österreich in einen Bundesstaat umzuwandeln, sowie mögliche Alternativen erörterte. In diesem Zusammenhang schlug er vor, einen

---

²³ OLECHOWSKI, Grundrechte und ihr Schutz in der Habsburgermonarchie 34.

²⁴ Der exakte Name für das neue Gericht, den *Kelsen* vorschlug, lautete in deutscher Sprache Verfassungsgericht; Staatskanzler KARL RENNER änderte dies in Verfassungsgerichtshof, was in der Sache aber keinen Unterschied macht.

²⁵ STOURZH, Wege zur Grundrechtsdemokratie 314; SCHMITZ, The Constitutional Court of the Republic of Austria 244; OLECHOWSKI, Der Beitrag Hans Kelsens zur österreichischen Bundesverfassung 214.

²⁶ Gesetz vom 25. 1. 1919 über die Errichtung eines deutschösterreichischen Verfassungsgerichtshofes, Staatsgesetzblatt für die Republik Deutschösterreich Nr. 48/1919; siehe HELLER, Der Verfassungsgerichtshof 149.

²⁷ ÖHLINGER, The Genesis of the Austrian Model 212. Der Autor hält die Diskussion über Föderalismus für essentiell für die Anfänge der Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich und sagt, dass die „power oft be Constitutional Court was obviously designed as an instrument to resolve conflicts between federal and state law“.

²⁸ JABLONER, Die Gerichtshöfe des öffentlichen Rechts 221; ÖHLINGER, The Genesis of the Austrian Model 211; SCHMITZ, The Constitutional Court of the Republic of Austria 242.

²⁹ Siehe für Details MERKL, Die Verfassung der Republik Deutschösterreich.

Staatsverfassungsgerichtshof zu schaffen, der Landesgesetze aufheben sollte, wenn sie gegen Gesetze des Gesamtstaates verstießen.³⁰ Noch kurz bevor das Gutachten in der „*Zeitschrift für Öffentliches Recht*“ veröffentlicht wurde,³¹ griff die Konstituierende Nationalversammlung diesen Vorschlag auf und änderte die provisorische Verfassung dahin ab, dass Gesetzesbeschlüsse der Landesversammlungen noch vor ihrer Promulgation der Staatsregierung bekanntgegeben werden müssten und diese das Recht habe, diese innerhalb von 14 Tagen beim Verfassungsgerichtshof wegen Verfassungswidrigkeit zu bekämpfen.³² Tatsächlich kam es in den etwa eineinhalb Jahren, in denen diese Regelung in Geltung stand, immerhin zweimal zu solchen Fällen.³³ Sie war freilich insofern problematisch, als sie zwar dem Bund die Möglichkeit gab, Landesgesetze zu bekämpfen, nicht aber den Ländern dieses Recht in Bezug auf Bundesgesetze. Auf dieses Problem wies der Tiroler Jurist *Stephan Falser* hin; im Oktober 1919 erstellte er selbst einen stark föderalistischen Verfassungsentwurf, in dem er ein wechselseitiges Anfechtungsrecht für Bund und Länder vorsah.³⁴

Diese Regelung ging letztlich auch in den endgültigen Text des Bundes-Verfassungsgesetzes 1920 ein (Artikel 140). Die bis heute aufrechte Regelung ist von hoher theoretischer Bedeutung für die bundesstaatliche Struktur Österreichs, in der Praxis wurde sie bislang nur selten angewendet. Der eigentliche Grund für den späteren Siegeszug des österreichischen Modells der Verfassungsgerichtsbarkeit ist woanders zu suchen: Der Verfassungsgerichtshof wurde in Artikel 140 Bundes-Verfassungsgesetz nämlich auch dazu ermächtigt, selbst ein Gesetzesprüfungsverfahren einzuleiten, wenn er – in irgendeinem anderen Verfahren – ein Gesetz anzuwenden hatte, an dessen Verfassungsmäßigkeit Zweifel bestünden.

Diese Textierung stammt von *Hans Kelsen*. *Kelsens* entscheidender Einfluss auf das Bundes-Verfassungsgesetz resultiert nicht nur aus dem Umstand, dass er im Sommer 1919 jene Entwürfe schrieb, auf denen die weiteren Verfassungsarbeiten aufbauten,³⁵ er wurde auch im Juli 1920 – als parteiunabhängiger Verfassungsexperte – dem parlamentarischen Unterausschuss beigezogen, der bis Oktober den endgültigen Verfassungstext beschloss. In diesem Ausschuss brachte *Kelsen* am 31. August den Vorschlag, dass der Verfassungsgerichtshof ein Gesetzesprüfungsverfahren „*von Amts wegen*“, aus eigener Initiative, starten konnte.³⁶ Diese Formulierung war den Abgeordneten jedoch zu weitgehend. Der Verfassungsgerichtshof hätte nach Belieben sämtliche Gesetze jederzeit einer Prüfung unterziehen können. Daher regte *Kelsen* am 23. September eine neue Formulierung an: „*Der Verfassungsgerichtshof erkennt über Gesetzwidrigkeit von Verordnungen einer Bundes- oder einer*

---

³⁰ OLECHOWSKI, Der Beitrag Hans Kelsens zur österreichischen Bundesverfassung 215–216; JABLONER, Die Gerichtshöfe des öffentlichen Rechts 224.

³¹ KELSEN, Die Stellung der Länder in der künftigen Verfassung Deutschösterreichs.

³² Gesetz vom 14. 3. 1919 über die Volksvertretung, Staatsgesetzblatt Nr. 179/1919, Artikel 13 und 15. Siehe SCHMITZ, The Constitutional Court of the Republic of Austria 247.

³³ Die Quellenlage hierzu ist sehr dürftig; vgl. näher JABLONER, Die Gerichtshöfe des öffentlichen Rechts 224.

³⁴ STOURZH, Wege zur Grundrechtsdemokratie 332; OLECHOWSKI, Der Beitrag Hans Kelsens zur österreichischen Bundesverfassung 227.

³⁵ STOURZH, Wege zur Grundrechtsdemokratie 317; OLECHOWSKI, Der Beitrag Hans Kelsens zur österreichischen Bundesverfassung 216.

³⁶ ÖHLINGER, The Genesis of the Austrian Model 213; OLECHOWSKI, Der Beitrag Hans Kelsens zur österreichischen Bundesverfassung 227.

Landesbehörde auf Antrag eines Gerichtes, sofern aber eine solche Verordnung die Voraussetzung eines Erkenntnisses des Verfassungsgerichtshofes bilden soll, von Amts wegen".³⁷

1. Abbildung: Sitzung des österreichischen Verfassungsgerichtshofes, um 1925. In der Mitte der Präsident, *Paul Vittorelli*, zweiter von rechts: *Hans Kelsen*. Mit freundlicher Genehmigung von *Anne Feder Lee*, Honolulu.

Es war buchstäblich in letzter Minute: Eine Woche später, am 1. Oktober 1920, fand die förmliche Beschlussfassung der Konstituierenden Nationalversammlung über das Bundes-Verfassungsgesetz statt, und die genannte Bestimmung wurde in der oben zitierten Fassung – als Artikel 140 Absatz 1 – angenommen.³⁸

Was dies für die Praxis bedeutete, sei verdeutlicht, wenn wir den oben beschriebenen Fall noch einmal Revue passieren lassen: Wenn sich nunmehr ein Zeitungsherausgeber auf die Pressefreiheit berief und eine Behörde behauptete, dass ihre Maßnahme durch das Pressegesetz 1862 gedeckt sei, so hatte der Verfassungsgerichtshof zunächst ein Verfahren zur Prüfung der verwaltungsbehördlichen Maßnahme einzuleiten. Wenn den Richtern während dieses Verfahrens Zweifel an der Verfassungsmäßigkeit des Pressegesetzes kamen, so hatten sie das erste Verfahren zu unterbrechen und von Amts wegen (*ex officio*) ein neues Verfahren zur Prüfung des Pressegesetzes selbst einzuleiten und gegebenenfalls die Verfassungswidrigkeit des Gesetzes festzustellen. Erst nach Ausgang dieses zweiten Verfahrens konnte das erste Verfahren fortgesetzt werden – und falls in der Zwischenzeit das Gesetz aufgehoben worden war, so wurde nun in aller Regel auch die behördliche Maßnahme aufgehoben.

Diese Fallkonstellation erinnert an das amerikanische System, doch ist festzuhalten, dass das österreichische System einen ganz anderen Entstehungshintergrund hatte und aus einem Streit

³⁷ ERMACORA, Quellen zum österreichischen Verfassungsrecht 495.

³⁸ Gesetz womit die Republik Österreich als Bundesstaat eingerichtet wird (Bundes-Verfassungsgesetz) vom 1. 10. 1920, Artikel 140, Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich Nr. 1/1920; siehe ÖHLINGER, The Genesis of the Austrian Model 213; OLECHOWSKI, Der Beitrag Hans Kelsens zur österreichischen Bundesverfassung 227.

um die Föderalisierung Österreichs hervorgegangen war. Dies ist auch der Hauptgrund, dass der Verfassungsgerichtshof das einzige Gericht in Österreich war, das über die Verfassungswidrigkeit von Gesetzen entscheiden konnte, und anderen Gerichten eine *judicial review* ausdrücklich verboten war. Befand der Verfassungsgerichtshof, dass das Gesetz verfassungswidrig war, so hob er es auf, was mit allgemeiner Wirkung im Bundesgesetzblatt kundgemacht wurde. Bis zu seiner Entscheidung aber blieb das Gesetz in Kraft – obwohl es verfassungswidrig war, war es also nicht *void*, sondern bloß anfechtbar, nicht absolut, sondern nur relativ nichtig.³⁹

Die Entwicklung in der Tschechoslowakei wich von der Entwicklung in Österreich in vielen Punkten ab:⁴⁰ Obwohl auch sie aus sehr verschiedenen Teilen der Habsburgermonarchie zusammengesetzt war, war die Tschechoslowakei kein Bundesstaat, sondern ein Einheitsstaat; ein Bedürfnis, Landes- oder Bundesgesetze auf ihre Übereinstimmung mit einer Bundesverfassung zu überprüfen, bestand nicht. Ferner war die Gerichtsorganisation der Habsburgermonarchie in der Tschechoslowakei genauso wie in der Republik Österreich weitgehend übernommen worden, doch war der tschechoslowakische Gesetzgeber 1918 den Weg gegangen, für die Kompetenzen des ehemaligen Reichsgerichts kein eigenes Gericht zu schaffen, sondern dem Obersten Verwaltungsgericht (*Nejvyšší správní soud*)⁴¹ zu übertragen. Als man dann 1920 zur Errichtung des Verfassungsgerichts schritt,⁴² erhielt dieses lediglich die Kompetenz, über die Verfassungsmäßigkeit von Gesetzen zu entscheiden, während dies in Österreich nur eine, wenn auch zentrale, Kompetenz des Verfassungsgerichtshofes ist.⁴³ Woran es also mangelte, war das „Material“, waren die Anlassfälle, in denen das tschechoslowakische Gericht entscheiden konnte. Nur wenige Behörden waren befugt, einen Prüfungsantrag zu stellen, und diese hatten in der Praxis aus verschiedenen Gründen nur wenig Interesse an einer Aktivierung der tschechoslowakischen Verfassungsgerichtsbarkeit. Und tatsächlich entfaltete dieses Gericht eine äußerst geringe Aktivität, sodass in der Literatur bis vor kurzem sogar unklar war, ob das Gericht jemals aktiv geworden sei. Die bereits erwähnte Studie von *Osterkamp* hat hier Klarheit geschaffen: Tatsächlich kam es ein einziges Mal zu einer Gesetzesaufhebung, und dies erfolgte nach einem jahrelangen Verfahren grotesker Weise erst im Jahre 1939, als die Tschechoslowakei bereits nicht mehr existierte.⁴⁴

3. „Der Hüter der Verfassung“

In der europäischen Staatslehre erschien daher der österreichische Verfassungsgerichtshof als einziger seiner Art und erregte großes Aufsehen. Als die Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer im Jahr 1928 in Wien tagte, wurde die Frage der Staatsgerichtsbarkeit von zwei Referenten behandelt, neben dem Gastgeber *Kelsen* war es der Berliner Verfassungsrechtler *Heinrich Triepel*, der vom Vorstand gebeten wurde, ein Referat zu halten. Doch kam es nicht zur beabsichtigten großen Kontroverse; *Triepel* hatte seinen Gegenstand ganz anders aufgefasst, sprach

³⁹ KELSEN, Mitbericht 71 (41).

⁴⁰ Ein guter Vergleich ist zu finden bei OSTERKAMP, Verfassungshüter ohne politischen Rückhalt 281 f.

⁴¹ Zákon o nejvyšším správním soudě, 2.11. 1918, Sbírce zákonů a nařízení, Nr 3/1918.

⁴² Zákon kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky, 29. 2. 1920, Sbírce zákonů a nařízení, Nr. 121/1920.

⁴³ HAASE – STRUGER, Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa 60.

⁴⁴ OSTERKAMP, Verfassungsgerichtsbarkeit in der Tschechoslowakei 184.

ausführlich über Ministeranklagen und widmete sich der Frage von verfassungswidrigen Gesetzen nur am Rande. Gemeinsam mit *Kelsen* bekannte er ein, dass sie von zwei Seiten „*Schneisen in einen Wald*“ getrieben hätten, ohne einander zu begegnen.⁴⁵

So folgte die große Kontroverse erst ein knappes Jahr später, als der Berliner Professor *Carl Schmitt*, der bei der Wiener Tagung gefehlt hatte, einen Aufsatz über den „*Hüter der Verfassung*“ veröffentlichte.⁴⁶ In dieser Arbeit sprach er der Justiz die Möglichkeit, über Verfassungsfragen zu entscheiden, schlichtweg ab. Die Aufgabe der Justiz sei es, in konkreten Einzelfällen Recht zu sprechen, Gesetze auf einen Sachverhalt anzuwenden. Bei der Entscheidung über Verfassungsstreitigkeiten gebe es aber keinen Sachverhalt, der unter ein Gesetz subsumiert werden könne.⁴⁷ Zudem aber ortete *Schmitt* – so wie schon davor *Triepel* – einen scharfen Gegensatz zwischen Rechtsfragen und politischen Fragen; ein Gericht aber, das politische Fragen entscheide, sei kein Gericht mehr.

Kelsen reagierte 1931 auf diese Arbeit mit seiner Gegenschrift „*Wer soll der Hüter der Verfassung sein?*“.⁴⁸ Gemeinsam mit der Veröffentlichung seiner 1928 gehaltenen Rede wurde dieser Aufsatz zu einer allgemein-theoretischen Rechtfertigung der österreichischen Verfassungsgerichtsbarkeit; er hob die für Österreich geschaffene Rechtslage auf ein abstraktes Niveau und machte sie so zu einem Modell, das für viele andere Rechtsordnungen das Vorbild abgab.⁴⁹

Das Bild, das *Kelsen* dabei verwendete, erinnert durchaus bis zu einem gewissen Grad an jenes des eingangs zitierten US-Supreme Court, der von der Verfassung als einem *superior, paramount law* gesprochen hatte. Auch *Kelsen* sah in der Verfassung eine oberste Norm,⁵⁰ er erweiterte dieses Bild aber noch, indem er die gesamte Rechtsordnung hierarchisch gliederte und erklärte, dass die Verfassung in derselben Weise dem Gesetz übergeordnet sei wie das Gesetz einem Gerichtsurteil. Sowohl wenn das Parlament ein neues Gesetz erlasse, als auch, wenn ein Richter ein Urteil spreche, müssen immer zuerst die höherrangigen Normen untersucht werden, die zur Erzeugung eines neuen Gesetzes, eines neuen Gerichtsurteiles ermächtigen. Diese höherrangigen Normen geben gewissermaßen einen Rahmen vor, der aber zumeist offen ist, dem rechtssetzenden Organ einen Spielraum lasse. Wie sich das Organ dann konkret entscheide, obliege seinem Ermessen, hier ist der Boden juristischer Interpretation verlassen und der von Zweckmäßigkeitserwägungen – damit aber: von politischen Erwägungen – erreicht. Beides, rechtliche Interpretation und politische Abwägung, sei immer vorhanden, wenn ein Rechtsakt geschaffen werde; Gesetzgebung und Urteilsschöpfung seien daher vom Wesen her dasselbe.⁵¹

Der politische Hintergrund der *Kelsen-Schmitt*-Kontroverse wird besonders deutlich, wenn man liest, wen *Schmitt* als das zum Hüter der Verfassung berufene Organ ansah: Es sollte dies der Reichspräsident sein, gewählt vom gesamten Volk und Inhaber einer „*neutralen Macht*“.⁵² *Kelsen* hielt

---

⁴⁵ TRIEPEL, Bericht 9; KELSEN, Mitbericht; OLECHOWSKI, Hans Kelsen als Mitglied der Deutschen Staatsrechtslehrervereinigung.

⁴⁶ Der Artikel, der zuerst im Archiv des öffentlichen Rechts 1929 publiziert wurde, wurde später zu einer Monographie erweitert: SCHMITT, Der Hüter der Verfassung. Siehe zu der Kontroverse im Allgemeinen DINER/STOLLEIS (1999).

⁴⁷ SCHMITT, Der Hüter der Verfassung 36 ff.

⁴⁸ KELSEN, Wer soll der Hüter der Verfassung sein?

⁴⁹ VAN OYEN, Die Funktion der Verfassungsgerichtsbarkeit VIII.

⁵⁰ KELSEN, Mitbericht 36 (7).

⁵¹ KELSEN, Wer soll der Hüter der Verfassung sein 586 (67).

⁵² SCHMITT, Der Hüter der Verfassung 132.

den Reichspräsidenten für gänzlich ungeeignet, zumal doch er selbst eines derjenigen Organe sei, dessen Akte auf ihre Verfassungsmäßigkeit zu kontrollieren sei.⁵³

Zum Zeitpunkt der Debatte, 1931, war das parlamentarische System der Weimarer Republik schon so gut wie gescheitert, die Regierungen stützten sich weitgehend auf das Notverordnungsrecht des Reichspräsidenten. Eine Ähnliche Entwicklung erfolgte in vielen anderen Staaten. Im März 1933 führte die österreichische Bundesregierung einen Staatsstreich durch, zum Teil, weil sie hoffte, auf diese Weise einen Sieg der Nationalsozialisten bei den nächsten Parlamentswahlen zu verhindern, zum Teil aber auch, weil sie selbst das parlamentarisch-demokratische System ablehnte. Auch sie begann, mit Notverordnungen zu regieren; als der Verfassungsgerichtshof angerufen wurde, die Gültigkeit dieser Notverordnungen zu überprüfen, wurde auch er ausgeschaltet.⁵⁴ Vielleicht zeigt dies besser als jede theoretische Diskussion den engen Zusammenhang zwischen Demokratie und Verfassungsgerichtsbarkeit.

4. Die Entwicklung nach 1945

Nach dem Ende des 2. Weltkrieges begann der Triumphzug der Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa.⁵⁵ Schon 1945 wurde der österreichische Verfassungsgerichtshof wiedererrichtet, ein Jahr später folgte, nach dem österreichischen Vorbild, der bayrische Verfassungsgerichtshof, der selbst wieder das Vorbild für das deutsche Bundesverfassungsgericht war, das 1951 seine Tätigkeit aufnahm. Auch die italienische Verfassung von 1948 sah einen Verfassungsgerichtshof vor, der 1956 seine Tätigkeit aufnahm. Acht Jahre später, 1964, folgte Jugoslawien als erster sozialistischer Staat, der eine Verfassungsgerichtsbarkeit einführte. In der Tschechoslowakei erfolgte die Rückkehr zur Verfassungsgerichtsbarkeit nicht vor 1992,⁵⁶ die gemeinsame Tradition wird nun unabhängig voneinander in Prag und in Bratislava fortgeführt. Und mittlerweile gibt es kaum einen europäischen Staat ohne Verfassungsgerichtshof, einen obersten Gerichtshof mit verfassungsgerichtlichen Kompetenzen oder eine andere Variante der Verfassungsgerichtsbarkeit, die meisten von ihnen aber folgen dem Kelsenianischen Modell.

Und Europa selbst? Bekanntlich wurde das Projekt eines Europäischen Verfassungsvertrages 2004 nicht realisiert. Nichtsdestoweniger können die Gründungsverträge der Europäischen Union (die Verträge von Rom, von Maastricht, von Lissabon usw.) durchaus als seine Verfassung der EU und der Europäische Gerichtshof in Luxemburg als sein Verfassungsgerichtshof angesehen werden.⁵⁷ Insbesondere die Nichtigkeitsklärung von Rechtsakten nach Artikel 264 des Vertrages über die Arbeitsweise der EU zeigt viele Parallelen zur Nichtigkeitsklärung von Gesetzen nach Artikel 140 der österreichischen Bundes-Verfassungsgesetzes. In der europarechtlichen Literatur wird die Europäische Kommission

---

⁵³ KELSEN, Wer soll der Hüter der Verfassung sein 577 (58).

⁵⁴ WALTER, Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes.

⁵⁵ HELLER, Der Verfassungsgerichtshof 74. Der hier gegebene Überblick folgt HAASE – STRUGER, Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa 69 ff. Siehe für Deutschland auch BOROWSKI, The Beginnings of Germany's Federal Constitutional Court, mit weiteren Nachweisen.

⁵⁶ Der Verfassungsgerichtshof der Tschechoslowakischen Republik bestand nur zehn Monate: SPÁČIL, Ústavní Soud České Republiky 26.

⁵⁷ Dazu schon WEIDMANN, Der Europäische Gerichtshof.

vielfach als „*Hüter der Verträge*“ beschrieben.⁵⁸ Dieses Bild ist ebenso irreführend wie jenes, dass der deutsche Reichspräsident Hüter der Verfassung sein könne. Bleibt man beim Bild *Kelsens*, so kommt die Rolle eines „*Hüters der Verträge*“ viel eher dem Europäischen Gerichtshof zu.

Literatur- und Quellenverzeichnis

- BOROWSKI, Martin: The Beginnings of Germany's Federal Constitutional Court. *Ratio Juris* 16/2003, 155–186.
- Diner, Dan and Michael Stolleis (eds) (1999). *Hans Kelsen and Carl Schmitt: a Juxtaposition*. Gerlingen: Bleicher.
- ELLIOTT, Mark: Embracing “Constitutional” Legislation: Towards Fundamental Law?. *Northern Ireland Legal Quarterly* 54(1)/2003 25–42.
- ERMACORA, Felix: *Quellen zum österreichischen Verfassungsrecht*. Wien 1967
- HAASE, Gudrun – STRUGER, Katrin: *Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa*. Wien 2009
- HELLER, Kurt: *Der Verfassungsgerichtshof. Die Entwicklung der Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Wien 2010
- IPSEN, Hans Peter: *Europäisches Gemeinschaftsrecht*. Tübingen 1972
- JABLONER, Clemens: Die Gerichtshöfe des öffentlichen Rechts im Zuge des Staatsumbaus 1918 bis 1920. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 1/2011, 213–227
- JELLINEK, Georg: *Ein Verfassungsgerichtshof für Österreich*. Wien 1885
- KELSEN, Hans: Reichsgesetz und Landesgesetz nach der österreichischen Verfassung. *Archiv des öffentlichen Rechts* 32/1914, 202–245, 390–438
- KELSEN, Hans: Die Stellung der Länder in der künftigen Verfassung Deutschösterreichs. *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1/1919, 98–122.
- KELSEN, Hans: Mitbericht [zum Beratungsgegenstand: Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit]. In: *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* 5. Berlin – Leipzig 1929, 30–84. Reprinted in van Ooyen, Robert Christian (ed.): *Wer soll der Hüter der Verfassung sein?* Tübingen 2008, 1–57.
- KELSEN, Hans: Wer soll der Hüter der Verfassung sein? *Die Justiz* VI/1931, 576–628. Reprinted in: van Ooyen, Robert Christian (ed.): *Wer soll der Hüter der Verfassung sein?* Tübingen 2008, 58–105.
- MERKL, Adolf: *Die Verfassung der Republik Deutschösterreich. Ein kritisch-systematischer Grundriß*. Wien – Leipzig 1919
- ÖHLINGER, Theo: The Genesis of the Austrian Model of Constitutional Review of Legislation. *Ratio Juris* 16/2003, 206–222
- OLECHOWSKI, Thomas: Der Beitrag Hans Kelsens zur österreichischen Bundesverfassung. In: WALTER, Robert et al (eds), *Hans Kelsen: Leben – Werk – Wirksamkeit*. Wien 2009, 211–230
- OLECHOWSKI, Thomas: Grundrechte und ihr Schutz in der Habsburgermonarchie. *Österreichische Richterzeitung* 88/2010, 30–37
- OLECHOWSKI, Thomas: Hans Kelsen als Mitglied der Deutschen Staatsrechtslehrervereinigung. In JESTAEDT, Matthias (ed.): *Hans Kelsen und die deutsche Staatsrechtslehre*. Tübingen 2013, 11–27.
- OSTERKAMP, Jana: *Verfassungsgerichtsbarkeit in der Tschechoslowakei (1920–1939). Verfassungsidee – Demokratieverständnis – Nationalitätenproblem*. Frankfurt am Main 2009
- OSTERKAMP, Jana: *Verfassungshüter ohne politischen Rückhalt. Das tschechoslowakische Verfassungsgericht nach 1920 im Vergleich mit Österreich*. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs* 1/2011, 275–290
- PAULSON, Stanley: Constitutional Review in the United States and Austria: Notes on the Beginnings. *Ratio Juris* 16/2003, 223–239
- RUMPLER, Helmut – URBANITSCH, Peter (eds): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 VII: Verfassung und*

---

⁵⁸ Diese Phrase geht wohl zurück auf IPSEN, *Europäisches Gemeinschaftsrecht* 361.

- Parlamentarismus. Wien 2000
- SCHELLE, Karel – TAUCHEN, Jaromír: Grundriss der Tschechoslowakischen Rechtsgeschichte. München 2009
- SCHEPPELE, Kim Lane: Constitutional Negotiations. Political Contexts of Judicial Activism in Post-Soviet Europe. *International Sociology* 18(1)/2003, 219–38.
- SCHMITT, Carl: Der Hüter der Verfassung. Tübingen 1931. Reprinted Berlin 1996
- SCHMITZ, Georg: The Constitutional Court of the Republic of Austria 1918–1920, *Ratio Juris* 16/2003, 240–265
- SCHULZ, Martin: Verfassungsgerichtsbarkeit im globalen Kontext. *giga-focus* 5/2010, 1–8
- SELLERT, Wolfgang: Richterliches Prüfungsrecht. In: ERLER, Adalbert et al. (eds): *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte IV*. Berlin 1990, 1050–1054.
- SPÁČIL, Michal: Ústavní Soud České Republiky. The Constitutional Court of the Czech Republic. Brno 2008
- STOLLEIS, Michael: Judicial Review, Administrative Review, and Constitutional Review in the Weimar Republic. *Ratio Juris* 16/2003, 266–280
- STOURZH, Gerald: Hans Kelsen, die österreichische Bundesverfassung und die rechtsstaatliche Demokratie. In: Hans Kelsen-Institut (ed.): *Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlicher Diskussion*. Wien 1982, 7–29
- STOURZH, Gerald: *Wege zur Grundrechtsdemokratie*. Wien – Köln – Weimar 1989
- STOURZH, Gerald: *Der Umfang der österreichischen Geschichte*. Wien – Köln – Graz 2011
- TRIEPEL, Heinrich: Bericht [zum Beratungsgegenstand: Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit]. In: *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* 5. Berlin – Leipzig 1929, 2–28.
- UROFSKY, Melvin I. – FINKELMAN, Paul (eds): *Documents of American Constitutional and Legal History*. Vol. I. 2nd edition. Oxford 2002
- van Ooyen, Robert Christian: Die Funktion der Verfassungsgerichtsbarkeit in der pluralistischen Demokratie und die Kontroverse um den ‚Hüter der Verfassung‘. In: van Ooyen, Robert Christian (ed.). *Wer soll der Hüter der Verfassung sein?* Tübingen 2008, VII–XXIII
- WALTER, Robert: Die Ausschaltung des Verfassungsgerichtshofes im Jahre 1933. In: *Verfassungstag 1997* (ed.): *Verfassungsgerichtshof der Republik Österreich*. Wien 1997, 17–34
- WEIDMANN, Klaus W.: *Der Europäische Gerichtshof auf dem Weg zu einem europäischen Verfassungsgerichtshof*. Frankfurt am Main 1985
- WOODHOUSE, Diana: The Constitutional and Political Implications of a United Kingdom Supreme Court. *Legal Studies* 24/2004, 134–55

SPEER, Heino

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.16.

Ehem. Forschungsstellenleiter
Heidelberger Akademie der Wissenschaften

**István [Stefan von] Werbőczy:
Digitale Annäherungen an einen großen ungarischen Juristen**

Ein Arbeitsbericht¹

1. Persönliches

Es begann ein paar Jahre vor dem Datum meiner Pensionierung. Mir wurde bewusst, dass ich im Ruhestand alle wissenschaftlichen Ressourcen des Deutschen Rechtswörterbuchs² (das ich 34 Jahre die Ehre hatte zu leiten) nicht mehr zur Verfügung haben würde. Insbesondere die deutschsprachigen juristischen Drucke des 16. Jahrhunderts, die mich damals besonders interessierten, würden nur mehr mit Schwierigkeiten für mich erreichbar sein. Es wurde mir aber auch bewußt, dass ich aus meiner privilegierten Stellung eines Wissenschaftlers mit einer ausgezeichneten Institutsbibliothek und einer noch besseren Universitätsbibliothek in einen Normalzustand fallen würde, den ich mit allen institutionell nicht oder kaum eingebundenen Wissenschaftlern und Wissenschaftlerinnen teilen würde. Mir schien, wie auch schon bei der Digitalisierung des Rechtswörterbuchs, durch das Internet eine Möglichkeit gegeben zu sein, nur lokal vorliegende Ressourcen weltweit verfügbar zu machen und damit eine „Demokratisierung des Wissens“ zu erreichen. Noch war es genug Zeit, um bei der Deutschen Forschungsgemeinschaft gemeinsam mit dem Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte³ und der damaligen Professur für Historisch-Kulturwissenschaftliche Informationsverarbeitung der Universität zu Köln⁴ (Prof. Dr. *Manfred Thaller*) einen Projektantrag einzureichen, dessen Ziel es war, in einer virtuellen Bibliothek alle deutschsprachigen juristischen Erstdrucke vom Beginn des Buchdrucks bis 1600 zusammenzuführen – eine Bibliothek, wie sie realiter nirgendwo vorhanden war.

Der Antrag wurde genehmigt und nun stehen in dem Projekt DRQEdit⁵ 560 Drucke als Faksimile und teilweise als Volltext unentgeltlich im Internet zur Verfügung. Die langjährige Arbeit mit historischen Quellen von der Völkerwanderungszeit bis etwa 1820 (ca. 8.000 Siglen des DRW⁶ erschließen diese Quellen) erleichterte mir die Vorbereitung des Projektantrags, aber dabei stieß ich doch auf einige Titel, die mir bislang unbekannt waren. Dazu gehörte auch eine deutsche Übersetzung des Opus tripartitum von *Istvan Werbőczy* (vgl. die Titelaufnahme in DRQEdit). Nicht

---

¹ Eine HTML-Version dieses Arbeitsberichtes mit anklickbaren Links ist hier zu finden: http://repertorium.at/sl/arbeitsbericht_2020.html. (Alle Internetseiten sind zuletzt am 09. 06. 2020 aufgerufen worden.)

² <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw-cgi/zeige>.

³ <https://www.rg.mpg.de/>.

⁴ <https://dh.phil-fak.uni-koeln.de/hki>.

⁵ <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drqedite-cgi/zeige>.

⁶ <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw-cgi/zeige?index=siglen>.

alle Ziele konnten innerhalb des verfügbaren Zeitrahmens erreicht werden, so dass die Gutachter der DFG eine Weiterführung in einer zweiten Projektphase empfohlen hatten. Dazu kam es jedoch nicht, da ich 2010 auf Grund familiärer Umstände meinen Zweitwohnsitz nach Klagenfurt in Kärnten verlegte und die räumliche Entfernung trotz aller Möglichkeiten des Internet mir persönlich eine weitere Betreuung des Projektes unmöglich zu machen schien. Zu den offenen Werken gehörte auch das Opus Tripartitum, das zwar als Digitalisat eingebunden, aber nicht weiter bearbeitet worden war. Denn das erklärte Ziel von DRQEdit war ja die Herstellung eines maschinenlesbaren Volltextes all der in ihm versammelten Druckwerke gewesen.

Im Lauf der folgenden Jahre baute ich ein privates Webportal mit dem Titel *Repertorium digitaler Quellen zur österreichischen und deutschen Rechtsgeschichte in der Frühen Neuzeit*⁷ (im Weiteren: Repertorium) auf. Da dieses Portal in keine Institution eingebunden war und die – marginale – Finanzierung nur von mir getragen wurde, konnte ich meinen persönlichen Interessen und den Zufälligkeiten meiner Entdeckungen im digitalen Raum folgen. Hierzu gehörte beispielsweise die Konfessionsgeschichte der Protestanten in Österreich mit den dazugehörigen Quellen.⁸ Gegenwärtig sind in diesem Repertorium 182 rechtshistorische Quellenwerke und 180 Werke, die der Sekundärliteratur angehören, versammelt. Dabei verdanke ich es dem Entgegenkommen einiger bedeutender Rechtshistoriker (zum Teil auch dem ihrer Erben), dass ich auch Werke der Sekundärliteratur digitalisieren konnte, die noch nicht gemeinfrei waren. Ich darf hier nur stellvertretend die Namen *Hermann Baltl*, *Wilhelm Brauneder*, *Helmut Coing* und *Gunter Wesener* nennen.

Ursprünglich war es meine Absicht, mich auf österreichische Quellen zu beschränken – aber mir wurde sehr bald wieder bewußt, dass dies ein völlig unhistorischer Zugang zu einem Bereich sein würde, der weder mit dem heutigen staatsrechtlichen Begriff „Österreich“ noch auch mit „Altösterreich“ oder „Erblande“ zu fassen war. Da mein Ausgangspunkt und mein ursprüngliches Interesse immer ein irgendwie gearteter österreichischer oder habsburgischer Bezug dieser Werke war, finden sich im Webportal beispielsweise Digitalisate des Görzer Statutbuchs (um 1500),⁹ der Clesischen Statuten von 1528,¹⁰ des Meraner Stadtrechts (nach 1337),¹¹ des Freiburger Stadtrechts von *Ulrich Zasius* (1520)¹² sowie der Übersetzung des Eigenlandrechts der Siebenbürger Sachsen von 1583.¹³ Und schließlich eine rein ungarische Quelle wie *Werbőczy's* Opus Tripartitum in ihrer frühneuzeitlichen deutschen Übersetzung.

2. Annäherungen an die deutsche Übersetzung

Man wird es einem deutschen Wissenschaftler, von dem nicht so genau auszumachen ist, ob er nun eigentlich Lexikograph oder Rechtshistoriker ist, nachsehen, wenn es bei seiner Begegnung mit *Werbőczy* zunächst nur um eine Annäherung gehen konnte. Immerhin war der erste Begegnungspunkt interessant genug: Was brachte einen deutschen Juristen und einen Wiener

⁷ <http://repertorium.at>.

⁸ <http://repertorium.at/protestantismus.html>.

⁹ <http://repertorium.at/qu/goerzstat.html>.

¹⁰ <http://www.stabat.it/sites/all/modules/digitalib/index.php?dirname=243&fnum=266&fui=embed#page/1/module/2up>.

¹¹ http://repertorium.at/qu/1338_meranstr.html.

¹² http://repertorium.at/qu/1520_freiburgstr.html.

¹³ <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drqedit/cgi/zeige?sigle=siebbler.+1583>.

Drucker dazu, mit einer sicherlich nicht unerheblichen Anstrengung eine deutsche Übersetzung eines ungarischen, lateinisch geschriebenen „Gesetzbuches“, das nie eine staatliche Inkraftsetzung erfahren hatte, anzufertigen?

Die deutsche Übersetzung von *Werbőczy* ist 1599 in Wien in der Buchdruckerei Formica gedruckt worden. Der Übersetzer gibt sich als „*AVGVSTINVS VVAGNERVS Villseccensis, I.V. Candidatus*“ zu erkennen und widmet sein Werk „*Denen Edlen / Ebrvesten / Fürsichtigen vnd Wolweisen Herrn N. Richtern / Burgermeistern vnnd Rath der Königlichen freyen HauptStatt Preßburg in Hungern*“ [Vorrede].¹⁴ Als Begründung seines Vorhabens gibt er an: es sei „*angesprochen worden / dem gemeinen Mann / vnd den jenigen / die der Lateinischen vnd Hungerischen Sprachen nicht erfahren sind / zu gutem solche meine einfaltige Translation in öffentlichen Druck verfertigen zu lassen*“. Und immerhin fand diese Übersetzung die obrigkeitliche Billigung: „*entlichen auff begerten vñ erfolgten gnugsamen bericht / vnd fleissige Reuision beeder hochlöblichen Regierung vnd Vniuersitet der auch hochlöbliche[n] Herrn Hungerischen Rätth guetachten / auff jüngst verwichenen vñ allhier zu Preßburg dieses Neunvndneunzigsten Jahrs gehaltenen Landtag darüber genedigst erfordert / vnd weihn auch wolgedachte Herrn Rätth nicht darwider gewesen / als haben jhr Fürst: Durchl. solche Publication, beneben auch ein Priuilegium auff acht Jabrlang nicht nach zudrucken / in gedachtem Hungerischen Landtag mir genedigst verwilligt.*“ Über die Person von *Augustin Wagner* war wenig zu erfahren: Er ist zwar in der sog. Gemeinsamen Normdatei¹⁵ der Deutschen Nationalbibliothek verzeichnet [Datensatz],¹⁶ aber der Vermerk „*Respondent an der juristischen Fakultät der Universität Jena*“ und das Tätigkeitsjahr 1592 führten in dem Fall auch nicht weiter. Eine Anfrage an das Archiv der Universität Jena verlief im Sande.

Aber es ging mir ja letztlich nur darum, einen maschinenlesbaren Text dieses Druckes herzustellen, ganz gleich, wer dessen Urheber bzw. Übersetzer war. Der in DRQEdit verlinkte Druck der Staatsbibliothek Berlin¹⁷ stand als Quelle bereits zur Verfügung. Seit dieser Digitalisierung waren bereits einige Jahre vergangen und es hat sich in solchen Fällen immer als sinnvoll erwiesen, weitere und neuere Digitalisate dieses Druckes zu suchen. Denn der technische Fortschritt könnte es mit sich bringen, dass bei einem neueren Digitalisat Informationen hinzukommen, die für eine Weiterbearbeitung wichtig sein können. Für solche Fälle bietet der Karlsruher Virtuelle Katalog¹⁸ gute Recherchemöglichkeiten, bei denen man beispielsweise als Filter das Vorliegen als digitales Medium wählen kann. Diese Recherchen im KVK führten zu zwei weiteren Digitalisaten: Einmal handelt es sich um ein Google-Digitalisat¹⁹ eines Exemplares der British Library. Ein zweites Exemplar wurde im Rahmen der Digitalisierungskampagne der Bayerischen Staatsbibliothek digitalisiert.²⁰ Diese drei Digitalisate waren meine einzige Arbeitsgrundlage.

Im Wesentlichen gibt es zwei Methoden, um ein Druckwerk maschinenlesbar zu machen. Die erste besteht darin, Seite für Seite und Zeile für Zeile in eine Computerdatei schreiben zu lassen. Während des Projektverlaufs von DRQEdit wäre eine dieser Faksimiledateien nach Vietnam

¹⁴ http://repertorium.at/qu/1599_opus_tripartitum_dt.html#Vorrede_Wagner.

¹⁵ https://www.dnb.de/DE/Professionell/professionell_node.html;jsessionid=B7E4678FB4C8285C72E18544E9021FCF.internet561#sprg315806.

¹⁶ <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&cqlMode=true&query=nid%3D132379341>.

¹⁷ <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN626373948>.

¹⁸ <http://kvk.bibliothek.kit.edu/?digitalOnly=0&embedFulltitle=0&newTab=0>.

¹⁹ <https://books.google.at/books?id=nRVIAAAAcAAJ&pg=PP18#v=onepage&q&f=false>.

²⁰ <https://reader.digitale-sammlungen.de//resolve/display/bsb10152166.html>.

geschickt worden, um dort nach vorgegebenen Regeln abgeschrieben zu werden, wobei ich seinerzeit gelernt hatte, dass es besser ist, die Abschrift von Personen durchführen zu lassen, die die fragliche Sprache nicht kennen: So wird man vor *faux amis*²¹ bewahrt. Die andere Möglichkeit wäre es, ein auf die Erkennung von Druckzeichen spezialisiertes Computerprogramm [OCR = Optical Character Recognition]²² mit den Einzelseiten zu füttern und zu schauen, in welcher Präzision die Druckzeichen in Computerschrift umgesetzt worden sind. Bei moderneren Antiquadrucken funktioniert dies ganz gut, da diese Schriftfonts unter dem Gesichtspunkt der guten Lesbarkeit entwickelt worden sind. Sieht man sich aber frühere Schriften an, so wird man auch damit konfrontiert, dass diese Druckschriften für ungeübte Leser teilweise schwer zu lesen sind. Zu viele Buchstaben sind sich ähnlich, etwa das Schaft- „s“ und das kleine „f“, das kleine „c“ und „e“ usw. In manchen dieser Programme ist eine Lern- bzw. Trainingsfunktion eingebaut, mit der man Buchstaben, die das Programm nicht richtig zuordnen kann, für dieses und die weiteren Male mit einer eindeutigen Zuordnung versieht. Gegenwärtig scheinen die großen Bibliotheken bei der Digitalisierung auch älterer Quellen OCR-Programme mitlaufen zu lassen, die teilweise recht brauchbare Ergebnisse liefern. Für die eben genannte Einschränkung hinsichtlich der Brauchbarkeit will ich ein beliebiges Beispiel zeigen:

OCR-Ergebnis	Korrigierte Version
<p>Denen Edlen/Ehrnweften/Für- lichtigen vnd Wolweifen Herin N. Richtern/ Burger- meiftern vnnd Rath der Königklichen freyen HauptStatt Preßburg in Hungern/Ü?. SNeinen großgünfti- 2&DVU2 TA gen Her°n vnd Patronen. °f Ä) S°°NE E> & tige vnnd Weife/jnnfonders gunftige - De/Ehrnwefte fürfich W° Her°n vnnd Patroni, E, V. pnnd Herl, feind meine gehorfam willige Dienft jederzeit schul- digesvleisbevor/vnndwiffen sich zwar dieselben ohne witleuffige erinnerung/zweiffels ohne/ wol zuerin- nern/ welcher maffen vor diefem auffonderliche an- deutungviler Ehrlicher Leut/beuorauß E. V. vnd H. ich das Tripartitum Opus der Hungerischen LandsRech- ten vnnd gewonheiten/aus dem Latein ins Teutfche vertret vnd gebracht benebensferner angesprochen worden/ dem gemeinen Mann/vnd denjenigen/die der Lateinifchen vnd Ä Sprachen nicht- fahren find zugutem folche meine einfaltige Translation inoffentlichen Druck verfertigen zulaffen/ neben dem gunftigen erbieten/mir in einem vndandern/alle müg- liche fürderung darzue zuerzeigen.</p>	<p>Denen Edlen / Ehrnveften / Für= lichtigen vnd Wolweifen Herrn N. Richtern / Burger= meiftern vnnd Rath der Königklichen freyen HauptStatt Preßburg in Hungern / &c. Meinen großgünfti= gen Herrn vnd Patronen. EDle / Ehrnvefte / fürfich= tige vnnd Weife / jnnfonders gunftige Herrn vnnd Patroni, E.V. vnnd Herrl. feind meine gehorfam willige Dienft jederzeit schul= diges vleis bevor / vnnd wiffen sich zwar dieselbe ohne weitleuffige erinnerung / zweiffels ohne / wol zuerin= nern / welcher maffen vor diefem auffonderliche an= deutung viler Ehrlicher Leut / beuor auß E.V. vnd H. ich das Tripartitum Opus der Hungerischen LandsRech= ten vnnd gewonheiten / aus dem Latein ins Teutfche vertiret vnd gebracht : benebens ferner angesprochen worden / dem gemeinen Mann / vnd denjenigen / die der Lateinifchen vnd Hungerifchen Sprachen nicht er= fahren sind / zu gutem folche meine einfaltige Translation in offentlichen Druck verfertigen zu laffen / neben dem gunftigen erbieten / mir in einem vnd andern / alle müg= liche fürderung darzue zu erzeigen.</p>

Quelle: Digitalisat der Bayerischen Staatsbibliothek des dortigen Exemplars der Übersetzung von *Augustin Wagner*²³

²¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Falscher_Freund.

²² <https://de.wikipedia.org/wiki/Texterkennung>.

²³ <https://reader.digitale-sammlungen.de//resolve/display/bsb10152166.html>.

Die Ergebnisse einer maschinellen Zeichenerkennung werden gerade für den Bereich der frühneuzeitlichen Drucke immer einer gründlichen Korrektur bedürfen. Freilich kann diese in mehreren Schritten erfolgen, denn viele Erkennungsfehler sind in gewisser Weise für diesen einen Druck typisch und können daher bei genügender Kenntnis des Textes semiautomatisch bereinigt werden. Dazu muss man Regeln für das Auftreten bestimmter Zeichen herausfinden, aber dann kann man beispielsweise jedes „s“ nach einem Leerzeichen (also am Wortbeginn) in ein Schaft-„s“ umwandeln. Oder man wandelt überhaupt jedes kleine „s“ zunächst in ein Schaft-„s“ um und definiert dann die Stelle, an denen dies nicht passt, etwa am Wortende. Nur muss man dann eben berücksichtigen, dass das Wortende nicht unbedingt nur ein darauf folgendes Leerzeichen voraussetzt, sondern dass alle möglichen Satzzeichen, die unmittelbar auf das „s“ folgen, die gleiche Wirkung haben. Und, last, but not least, muss man sich überzeugen, dass in der endgültigen Darstellung, die man gewählt hat, das Schaft-„s“ überhaupt von den Browsern dargestellt werden kann. Was der Texteditor an Zeichen zu verarbeiten vermag, muss in einer HTML-Datei vorsichtshalber als Unicode-Zeichen kodiert werden: „ſ“.

Der OCR-Rohtext musste natürlich strukturiert und die Einteilungen des Werkes mussten in den Text eingetragen werden (Textteil, Buch, Titel, Absatz). Wie es heute *state of the art* ist, habe ich die Rohdaten in einer XML-Datei bearbeitet und diese entsprechend den Richtlinien der Text Encoding Initiative (TEI Leitseite)²⁴ markiert. Die XML-Datei wurde dann mit dem Oxygen-Editor²⁵ weiterverarbeitet, bis schließlich als Ergebnis die HTML-Datei im Netz stand.

Der digitalisierte Druck der deutschen Übersetzung des Opus Tripartitum umfasst 402 Images, inklusive des Bucheinbandes und der unbedruckten Seiten. Der Text besteht aus ungezählten und gezählten Seiten, wobei die Zählung eine Blattzählung ist, also zB. 13^f und 13^v:

1. Titelblatt   2. Widmung [ungezählt]   3. An den gunstigen Leser [ungezählt]   4. Eingang Auff das Tripartitvm Opvs ... [Bl. 1–12]   5. Der Erste Theil [Bl. 13–79]   6. Der Ander Theil [Bl. 80–136]   7. Der dritte Theil [Bl. 137–155]   8. Register Vber die Tittel ... [ungezählt]   9. Index oder Register Vber dis Decretum oder Tripartitum opus ... [ungezählt]   10. Errata [ungezählt]

Die Teile 8–10 sind Zusätze gegenüber dem Erstdruck von 1517. Die Herstellung eines brauchbaren maschinenlesbaren Textes war eine zeitaufwendige Angelegenheit und hat sich etwa über ein Jahr erstreckt, ohne dass dies natürlich meine einzige Aufgabe in dieser Zeit gewesen wäre. Vor der Publizierung des Textes in meinem Webportal mussten allerdings noch strukturelle Probleme gelöst werden. Denn der Text sollte schließlich mit den Faksimiles des Druckes verbunden werden, so dass jeder Benutzer / jede Benutzerin die Möglichkeit haben sollte, die Genauigkeit der Transkription zu überprüfen. Es musste also eine Verbindung von jedem

²⁴ <https://tei-c.org/>.

²⁵ https://www.oxygenxml.com/xml_editor.html.

Abschnitt zu der physischen Seite, auf der er beginnt, geschaffen werden. Genau diese Verknüpfungsmöglichkeit ist der Mehrwert, den das Internet den Geisteswissenschaften (und nicht nur diesen) vermittelt hat. Inzwischen ist eine Unzahl von Anwendungsmöglichkeiten der Internettechniken für die Geisteswissenschaften entwickelt worden, man findet sie unter dem Stichwort „Digital Humanities“.

Für meine konkrete Arbeit an diesem Text bedeutete dies, dass ich ein Referenzexemplar des Druckes festlegen, dieses gegebenenfalls strukturell umarbeiten und dann die Verbindungen über eine Verlinkung jedes Abschnitts mit der entsprechenden Seite vornehmen musste. Als Referenzexemplar wählte ich das Digitalisat der Staatlichen Bibliothek Regensburg [Katalogisat],²⁶ weil das Werk als PDF-Datei herunterladbar²⁷ und damit lokal bearbeitbar war. Die Herstellung einer lokalen Version auf meinem Rechner wäre zwar nicht unbedingt nötig gewesen, sollte mich aber vor den möglichen Inkonsistenzen einer Internetverbindung bewahren. Die PDF-Datei habe ich – mehrstufig – so weit umgewandelt, dass am Schluss alle Bilddateien in einer Webseite verfügbar waren und dort seitenweise aufgerufen werden können [Seite im Repertorium].²⁸ Dies hat auch den Vorteil, dass alle Bilddateien als sogenannte *thumbnails* in einer Seitenleiste angezeigt werden, so dass man hierüber relativ leicht zu der interessierenden Seite gelangen kann, ohne eine Bilddatei nach der anderen durchblättern zu müssen.

Auf diese Weise – Auswahl des Exemplares, Bearbeiten eines vorgegebenen OCR-Textes, Markieren des Textes mit Layoutbefehlen, Verlinkung mit den Imagedateien und schließlich dem Herstellen einer HTML-Datei – kam eine digitale Version der deutschen Übersetzung des Opus Tripartitum zustande und ist nun im Internet verfügbar.

3. Vernetzung mit dem lateinischen Text

Damit hätte ich die Beschäftigung mit Stefan von *Werbőczy* abschließen können. DRQEdit hatte einen weiteren deutschen Text zu integrieren, für die deutschsprachigen Rechtshistoriker gab es einen neuen Zugang zu einem der wichtigsten Werke der ungarischen Rechtsgeschichte, und ich hätte abwarten können, wer davon überhaupt Notiz nehmen würde.

Aber dieser Text stand etwas vereinsamt und herausgelöst aus der gesamten Textgeschichte in meinem Repertorium. Das Mindeste war die Vernetzung zumindest mit dem Originaldruck von 1517. Dann gab es noch diverse Ausgaben im Verlauf der Jahrhunderte, um die ich mich nicht kümmern wollte. Aber es gab auch kanonische Ausgaben im Corpus Juris Hungarici, die erste in der Ausgabe von 1822,²⁹ die zweite dann in der Millenniumsdition von 1897.³⁰ Wenn ich die deutsche Übersetzung an den lateinischen Urtext binden wollte, wäre wohl der Erstdruck 1517 die richtige Adresse gewesen. Andererseits könnte man bei den beiden Ausgaben aus dem 19. Jahrhundert mit Korrekturen und Verbesserungen rechnen. Leider standen mir keine Entscheidungshilfen zur Verfügung: Die Editionsprinzipien waren natürlich in ungarischer

²⁶ <https://www.regensburger-katalog.de/TouchPoint/perma.do?q=+1035%3D%22BV011641894%22+IN+%5B2%5D&v=ubrsbr&l=de>.

²⁷ <https://download.digitale-sammlungen.de/BOOKS/download.pl?id=bsb11057202>.

²⁸ http://repertorium.at/qu/1599_opus_tripartitum_dt.html.

²⁹ https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ15940550X.

³⁰ https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Eltekonyvek_BE_4107_02/?pg=75&layout=s.

Sprache verfasst. Daher versuchte ich, probeweise beide Editionen mit einem OCR-Programm zu bearbeiten. Allerdings ergab auch dies keine Entscheidungshilfe, denn bald stellte sich heraus, dass beide Editionen sich zumindest in Kleinigkeiten voneinander unterschieden. Es war und ist mir nicht möglich, im Rahmen meines Projektes so weit in die Geschichte eines solchen Textes zu gehen, dass ich selbständig eine Auswahl würde treffen können. Nach längeren Versuchen blieb eigentlich nur übrig, den Erstdruck als Referenz zu benutzen.

Wenn man einen Blick auf diesen Druck³¹ wirft, wird einem sofort deutlich, dass die automatische Herstellung eines maschinenlesbaren Textes nicht möglich sein würde. Die Edition 1822 ist durch die Österreichische Nationalbibliothek digitalisiert worden und mit etwas Suchen findet man auch den Menüpunkt, durch den das Herunterladen des kompletten Buches möglich ist. Man erhält eine PDF-Datei in der Größe von 881 MB, die man entsprechend den eigenen Bedürfnissen nutzen kann. Da es mir um eine Textbasis für eine Transkription ging, musste ich die PDF-Datei in reinen Text umwandeln. Während dies früher nur durch ein OCR-Programm möglich war, bieten heute auch PDF-Editoren eine Funktion an, mit der der Textinhalt in verschiedene Formate exportiert werden kann. Da nun schon ein OCR-Ergebnis vorlag, lag es nahe, diesen Text als Grundlage für eine Transkription des Originaltextes zu benutzen.

Es kam nun darauf an, den „normalisierten“ Text in die Schreibweise des Urtextes zurückzuverwandeln. Dieser Text wies natürlich die üblichen Abkürzungen der damaligen Drucke auf, die das Lesen heute sehr erschweren, wenn man das nicht einmal gelernt hat. In der Ausgabe 1822 waren die Abkürzungen aufgelöst, und dies sollte auch in der Transkription des Druckes 1517 erfolgen. Allerdings stimmte diese Ausgabe nicht diplomatisch genau mit dem Erstdruck überein, so dass ein gründliches Korrekturlesen erforderlich wurde. Als Ergebnis wird aber (*sub conditione Jacobaea*) erstmals eine diplomatisch genaue Transkription des Erstdruckes zur Verfügung stehen. Wenn auch über den etwas komplizierten Umweg der Digitalisierung der Edition 1822 und die Aufhebung der dort vorgenommenen Normalisierungen.

Es dürfte deutlich geworden sein, dass eine inhaltliche Auseinandersetzung mit diesem Text oder auch nur die Überlegung, ob der Text grammatikalisch korrekt formuliert war, außerhalb meines Interesses lag. Mir kam es nur darauf an, in meinem Repertorium das Handwerkszeug bereitzustellen, damit andere Wissenschaftler und Wissenschaftlerinnen sich ohne Beschränkungen durch die mangelnde Verfügbarkeit der diversen Texte mit ihnen würden beschäftigen können.

Das Ergebnis sieht so aus [Pars 1 Tit. 30 § 3]:

OCR-Text	Korrektur 1822	Erstdruck 1517
§. 5. Nam hujus publicatio, juxta veterem, et approbatam Regni legem, non in curia Regiae Majestatis, sed in faciebus ipsorum jurium possessionariorum, maxime vero in loco solitae residentiae illius, qui in	§. 3. Nam hujus publicatio, juxta veterem, et approbatam Regni legem, non in curia Regiae Majestatis, sed in faciebus ipsorum jurium possessionariorum, maxime vero in loco solitae residentiae illius, qui in	Nam huius publicatio, iuxta ueterem, & approbatam regni legem / non in curia regiae maiestatis / sed in faciebus ipsorum iurium possessionariorum / maxime uero in loco solitae residentiae illius qui in femine defecit / tempore uidelicet legitimae statutionis eorum / praesentibus

³¹ http://repertorium.at/img/img_1517_tripartitum_oenb/original/s003.html.

semine defecit, tempore videlicet legitimae statulionis eorum, praesentibus vicinis, et commetaneis, fieri debet, et a die ejuscemodi statulionis, atque publicationis, infra ipsius anni unius integri revolutionem; Quicunq[ue] statulioni praenarratae contradixerint, vel etiam alii: qui postea causar, et liti ipsi sese ingerere, et inuniscere voluerint, sive sint filiae illius defuncti in domo paterna relictas: sive fratres generationales: sive autem caeteri foeminei sexus homines, iura sua producendo, coram Iudice suo ad id specialiter, et ex parte deputato; Nunc videlicet coram Domino Iudice curiae Regiae (nam alias coram Domino Palatino consueverant) sive celebrentur octavae, sive non, ad se, et ad jus eorum pertinere tenentur comprobare: Aliter autem juri Regio et per consequens illi, cui Majestas Regia, bona praenotata contulerit, relinquuntur possidenda.	semine defecit, tempore videlicet legitimae statulionis eorum, praesentibus vicinis, et commetaneis, fieri debet, et a die ejuscemodi statulionis, atque publicationis, infra ipsius anni unius integri revolutionem; Quicunq[ue] statulioni praenarratae contradixerint, vel etiam alii: qui postea causas, et liti ipsi sese ingerere, et immiscere voluerint, sive sint filiae illius defuncti in domo paterna relictas: sive fratres generationales: sive autem caeteri foeminei sexus homines, iura sua producendo, coram Iudice suo ad id specialiter, et expresse deputato; Nunc videlicet coram Domino Iudice curiae Regiae (nam alias coram Domino Palatino consueverant) sive celebrentur octavae, sive non, ad se, et ad jus eorum pertinere tenentur comprobare: Aliter autem juri Regio et per consequens illi, cui Majestas Regia, bona praenotata contulerit, relinquuntur possidenda.	uicinis, & commetaneis fieri debet / & a die ejuscemodi statulionis, atque publicationis infra ipsius anni unius integri revolutionem. Qui cunq[ue] statulioni praenarratae contradixerint, uel etiam alii / qui postea causas, & liti ipsi / sese ingerere, & immiscere uoluerint / sive sint filiae illius defuncti / in domo paterna relictas: sive fratres generationales: sive autem caeteri foeminei sexus homines / iura sua producendo / coram iudice suo / ad id specialiter / & expresse deputato. Nunc videlicet coram domino iudice curiae regiae (nam alias coram domino Palatino consueuerant) sive celebrentur octavae, sive non, ad se, & ad ius eorum pertinere tenentur comprobare. Aliter autem iuri regio, & per consequens illi / cui maiestas regia bona praenotata contulerit relinquuntur possidenda.
--	---	---

4. Werbőczy und die Ressourcen des Internet

Bis hierher ging es nur um die Digitalisierung des lateinischen Textes des Opus Tripartitum von 1517/1822 und dessen deutscher Übersetzung von 1599. Schon allein das wäre ohne das Internet und seine Möglichkeiten nicht realisierbar gewesen.

Aber was kann im heutigen Zeitalter der Informationsvernetzung darüber hinaus als Zugang zu diesem Autor und seinem Text angeboten werden? Eine einfache Suche nach dem Namen *Werbőczy* über Google ergab etwa 10.500 Ergebnisse [25.05.2020 14:21], wobei auch Schreibformen mit „ő“ angezeigt wurden. Die Suchalgorithmen von Google mögen einigen wenigen Fachleuten bekannt sein – mir sicherlich nicht. Aber es gibt Filterungsmöglichkeiten, etwa indem man die angezeigten Ergebnisse auf solche in deutscher Sprache beschränkt, dies wären

dann in diesem Fall etwa 110 Ergebnisse. Ich darf das Resultat vorwegnehmen: Die Durchsicht dieses Suchergebnisses ergab wenig Brauchbares, manche Hinweise auf Literatur mit zumindest der Nennung von *Werbőczy*, selten aber wirklich weiterführendes Material. Dazu gehört (an 29. Stelle des Ergebnisses und als einziger Verweis auf das Repertorium) der Hinweis auf einen Abschnitt über *Werbőczy* bei *Roman Schnur*,³² den ich durch das Entgegenkommen des Verlages digitalisieren durfte.

Letztlich bleibt als beste Recherchemöglichkeit der Rückgriff auf die eigenen Kenntnisse und die Bücher, aus denen sie im Laufe der Zeit gewonnen wurden. Es sei mir nachgesehen, dass auch ich dies – trotz meiner unbestreitbaren Internetaffinität – mit einer gewissen Befriedigung vermerke. Denn auch Projekte wie DRQEdit und das Repertorium dienen letztlich dem Zweck, zusammengehörige Informationen in einem Portal zusammenzustellen, so dass die Zufallsergebnisse einer Google-Suche ersetzt oder ergänzt werden können durch ein themenzentriertes und fachwissenschaftlich basiertes Wissensangebot.

Und wenn ich oben von einem „Handwerkszeug“ gesprochen habe, so ist dies manchmal *cum grano salis* zu verstehen. Ein Beispiel möge dies verdeutlichen. Im ungarischen Recht und damit auch bei *Werbőczy* spielt das Donationsystem eine große Rolle, das dem deutschen Rechtshistoriker unbekannt ist. Wollte ich zumindest einen ersten Zugang zu solchen Besonderheiten über die entsprechende Sachliteratur zur Verfügung stellen, so musste ich danach erst suchen. Und zwar möglichst im Bereich der deutschsprachigen Sekundärliteratur, wo auch die deutsche Übersetzung (Berlin 1904)³³ einer ungarischen Verfassungs- und Rechtsgeschichte von *Ákos von Timon* zu finden war. Der bloße Hinweis auf dieses Werk schien mir allerdings nicht zu genügen. Und so zerlegte ich die bei der Bayerischen Staatsbibliothek herunterladbare PDF-Datei in Einzelseiten, die einerseits direkt adressierbar sind und die andererseits die Grundlage für die Digitalisierung des Inhaltsverzeichnisses mit einer Verlinkung zu den jeweiligen Seiten ermöglichte. Mit der Digitalisierung des Inhaltsverzeichnisses³⁴ wäre mein Ziel erreicht gewesen. Im dritten Kapitel des dritten Buches findet sich: §. 6. Die Grundprincipien des Donationsystems.

Allerdings: Da ich in diesem Projekt auch Seitenwegen zu folgen bereit bin, habe ich dann damit begonnen, Teile des Werkes von *Ákos von Timon* zu digitalisieren. Denn in diesem Werk werden Begriffe und Institutionen abgehandelt, die zumindest für mich schon bei der Lektüre des Opus Tripartitum teilweise erklärungsbedürftig waren: *Donation, Fassion, Aviticität, Oktane, beglaubigter Ort, Statution, Quartalitium* etc. Hier zeigen sich allerdings auch die Grenzen einer nur der eigenen Willkür bzw. dem eigenen Interesse verpflichteten Digitalisierungsstrategie: Einer Idealvorstellung folgend, sollte jedes Quellenzitat bzw. jeder Quellenhinweis über eine Verlinkung zur jeweiligen Quelle und ihrem Digitalisat führen. Ich habe dies testweise bei einem wichtigen Quellenwerk der ungarischen Geschichte ausprobiert: *György Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1 (1829) - 12, 2 (1862)*. Das Gesamtwerk ist von der Bayerischen Staatsbibliothek digitalisiert und in deren digitalem OPAC erfasst worden. Es lag nahe, in meinem Repertorium eine verlinkte Liste der Bände anzubieten (Tabelle).³⁵ Dies hatte aber einen weiteren

³² SCHNUR, Roman: Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates. Berlin 1986.

³³ http://repertorium.at/img/AvTimon_UngVerfgesch_1904/index.html.

³⁴ http://repertorium.at/sl/AvTimon_Inhalt.html.

³⁵ <http://repertorium.at/territorien.html#ungarn>.

Grund in der Absicht, zumindest manche der Zitate in *Timons* Werk verlinken zu können. Es würde zu weit führen, hier in Einzelheiten zu gehen, aber im Endeffekt kann ich bei der Digitalisierung des Timonschen Werkes nun bei jeder Fußnote, die den Codex Diplomaticus Hungaricus zitiert, vermittelt einer von mir festgelegten Kurzform (Entität: &cdiplnung_fejer_1;) zumindest einen Link auf den jeweiligen Band einfügen. Der Benutzer / die Benutzerin wird dadurch mit dem Digitalisat der BSB verbunden und kann im dortigen Menü die ihn / sie interessierende Seite ansteuern. Dies gilt inzwischen (es handelt sich schließlich um ein *work in progress*) auch etwa von *Gustav Wenzel*³⁶ oder *Kovachich*.³⁷ Noch komfortabler wäre es gewesen, jedes Zitat unmittelbar mit der zitierten Seite zu verbinden, aber das wäre nun wirklich zu zeitaufwendig geworden.

Was das Repertorium zu Ungarn und *Werbőczy* anbietet, ist hier zu sehen, allerdings ohne die Bandliste des Codex Diplomaticus, die auch etwas umfangreich geworden ist:

Quellen
Stefan von Werbőczy, Opus Tripartitum [Wien 1517] Digitalisat der Österreichischen Nationalbibliothek ³⁸ Paralleldarstellung Seite / Transkription [in Arbeit 10.05.2020] ³⁹
Stefan von Werbőczy, Opus Tripartitum ... deutsche Übersetzung [Wien 1599] Digitalisat und Titelaufnahme in DRQEdit ⁴⁰
Stefan von Werbőczy, Opus Tripartitum ... deutsche Übersetzung [Wien 1599] Transkription Heino Speer 2019/20 [der Text mit originalem Zeilenfall wird später bereitgestellt] ⁴¹
Corpus Juris Hungarici, Werbőczy, István, 1458-1541 (Budae 1822). Digitalisat ÖNB ⁴²
Corpus Juris Hungarici, Tripartitum (Milleniumsausgabe 1897) ⁴³
Werbőczy, István, Opus Tripartitum Juris Consuetudinarii (lat. 1517/1822): Decretvm oder Tripartitvm Opvs (dt. 1599): Parallelausgabe Transkription und digitale Formatierung Heino Speer (neu in der Arbeit). ⁴⁴
Konkordanz:
Ausgabe 1517 (Faksimile)
1599 (deutsche Übersetzung: Faksimile und Volltext)
1822 (Corpus Juris Hungarici: Faksimile)
1897 (Corpus Juris Hungarici, Milleniumsausgabe: Faksimile) ⁴⁵

Sekundärliteratur
Timon, Ákos von: Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte (Berlin 1904) [BSB-Digitalisat als herunterladbare PDF-Datei] ⁴⁶
Timon, Ákos von: Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte (Berlin 1904) [BSB -Digitalisat, in einzelne JPEG-Dateien aufgeteilt, die seitengenau verlinkt werden können. Repertoriumbearbeitung] ⁴⁷
Mit den Seiten verlinktes Inhaltsverzeichnis von Timon, Ákos von: Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte

³⁶ <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&cqlMode=true&query=nid%3D133081095>.

³⁷ <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&cqlMode=true&query=nid%3D1018228063>.

³⁸ http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ197419403.

³⁹ http://repertorium.at/qu/1517_opus_tripartitum_transkription.html.

⁴⁰ <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drqedit/cgi/zeige?index=siglen&term=tripartitum%201599%22>.

⁴¹ https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ15940550X.

⁴² https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ15940550X.

⁴³ https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Eltekonyvek_BE_4107_02/?pg=75&layout=s.

⁴⁴ http://repertorium.at/qu/opus_tripartitum_lat-dt_tabelle.htm.

⁴⁵ http://repertorium.at/qu/opus_tripartitum_konkordanz.html.

⁴⁶ <https://opacplus.bsb-muenchen.de/Vta2/bsb00090086/bsb:BV014062532?page=1>.

⁴⁷ http://repertorium.at/img/AvTimon_UngVerfgesch_1904/index.html.

<p>(Berlin 1904) [Repertoriumbearbeitung]⁴⁸   Timon, Ákos von: Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte (Berlin 1904) S. 642-646 [Zu Stefan von Werbőczy]⁴⁹   Belá Reitzer, Heimfall und Erbfolge. Studie aus dem Kreise des ungarischen Privatrechts mit Rücksicht auf den ungarischen Allg. Bürgerl. Gesetzentwurf (Budapest 1906) [Transkription Speer 2019]⁵⁰   Schnur, Roman, Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates (Berlin 1986) Digitalisiert: Ungarische Juristen am Ausgang des Mittelalters S. 66-70 über Stefan von (István) Werbőczy⁵¹</p>
--

Hilfsmittel
<p>Eötvös, Jgnacz baro, Extractus synoptico-encyclopaedicus legum in corpore juris Hungarici contentarum [Budae: Typis Universitatis; 1829]⁵²   Stephanus Dudits, Nomenclator operis tripartiti juris consuetudinarii regni Hungariae a Stephano de Verbeucz [Pest: 1829: Google-Digitalisat]⁵³   Thewrewk de Ponor, Jozsef, Werbőczy Istvan Diák Műszavai régi magyarításokkal. [Stephan Werbőczy's lateinische Kunstausdrücke mit altungarischer Übersetzung](Pozsony: Schmid, 1844)⁵⁴   Rechtsungarisch: deutsch-ungarisches und ungarisch-deutsches Rechtswörterbuch für jedermann / von Gerhard Köbler; unter Mitarb. von Marianna Schenk und Kasia Sobiecka. [Giessen: Arbeiten-zur-Rechts-und-Sprachwissenschaft Verlag, 2004]⁵⁵   Verzeichnis ungarischer Wörterbücher für historische Forschungen [Quelle: Österreichische Gesellschaft für Familien- und regionalgeschichtliche Forschung (ÖFR)]⁵⁶</p>

In obiger Auflistung der auf Ungarn bezüglichen Digitalisate im Repertorium gibt es den Punkt: „Konkordanz“. Und darin sollte der Werbőczy'sche Text auch mit der Millenniumsausgabe von 1897 verlinkt werden. Dies gibt mir den Anlass, auf ein grundsätzliches Problem im Umgang mit digitalen Ressourcen einzugehen.

Es hatte längere Zeit gedauert, bis ich ein Digitalisat der Millenniumsausgabe des Corpus Juris Hungarici von 1897 gefunden hatte. Es war auf der Seite einer ungarischen Institution [Arcanum. Digitális Tudománytár] zu finden, deren Status ich wegen meiner fehlenden Kenntnisse des Ungarischen nicht abschätzen konnte. Mir genügte jedenfalls zunächst, dass ich diese Edition in digitaler Form verfügbar hatte. Ich machte mich, nachdem ich durch eine Registration bei dieser Institution den Zugang erwirkt hatte, daran, jede Seite mit den anderen zu verlinken. Als diese Arbeit erledigt war und ich aus der fertigen Konkordanz einen Link aktivieren wollte, bekam ich allerdings kein Seitenfaksimile zu sehen, sondern folgenden Text: „*Dokumentum megtekintése előfizetést igényel Bejelentkezés | További információk Ezekben az intézményekben ingyen hozzáférhet a tartalomhoz. Keressen és böngésszen ingyen*“.

Es bedurfte einer Anfrage an eine ungarische Wissenschaftlerin, bis ich diese Meldung verstehen konnte. Sie besagte schlichtweg, dass es sich um ein kostenpflichtiges Angebot handelte.

⁴⁸ http://repertorium.at/sl/AvTimon_Inhalt.html.

⁴⁹ http://repertorium.at/sl/timon_ungarische_verfassungsgeschichte_1904.html.

⁵⁰ http://repertorium.at/sl/reitzer_heimfall_1906.html.

⁵¹ http://repertorium.at/sl/schnur_werboeczy.html.

⁵² https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ137185805.

⁵³ <https://books.google.at/books?id=ScNIAAAAcAAJ>.

⁵⁴ https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ16762090X.

⁵⁵ <http://www.koeblergerhard.de/Rechtsungarisch/deutsch-ungarisch1.pdf>.

⁵⁶ https://wiki.oefr.at/W%C3%B6rterb%C3%BCher_-_Lexika#Ungarisch.

Genau das ist das Problem, dessentwegen die Open-Access-Bewegung ins Leben gerufen wurde. Gemeinfreie, zur nationalen und übernationalen Geschichte gehörende Drucke werden digitalisiert, meist auf Grund der Förderung durch öffentliche Einrichtungen. Und dann wird der Zugang kostenpflichtig gemacht, so dass die wissenschaftliche Öffentlichkeit nur unter sehr erschwerten Bedingungen darauf zugreifen kann.

Ein Vorhaben wie das Repertorium, das der Demokratisierung von Wissen dienen soll, setzt aber eine freie Verfügbarkeit der digitalen Ressourcen voraus. Alles andere wäre exklusiv im Wortsinne!

Ich musste daher die Links auf die Millenniumsausgabe von 1897 – zumindest vorläufig – deaktivieren. Und nun muss ich warten, bis die gegenwärtigen Einschränkungen durch das Coronavirus ein Ende gefunden haben und die Bibliotheken, die ich wegen einer weiteren Digitalisierung angeschrieben habe, antworten können. Jedenfalls wäre meine Antwort auf eine solche Restriktion, ein anderes Exemplar dieser Edition woanders digitalisieren zu lassen, und dann auch – aus Prinzip – auf meine eigenen Kosten. Und wenn dies erfolgt ist, nehme ich auch gerne die Mühen einer erneuten Verlinkung auf mich. Und am Rande sei bemerkt: Alle meine Publikationen sind frei und unentgeltlich im Internet verfügbar: OPAC der UB Heidelberg⁵⁷ (Suchbegriff: Heino Speer).

5. Fazit

Es bleiben aber noch zwei Fragen übrig: Warum nimmt man diese Mühe auf sich und wieweit werden solche Angebote im Internet überhaupt wahrgenommen. Man könnte dies auch als Kosten-Nutzen-Analyse bezeichnen.

Meine Motivation ist mehrschichtig, innere und äußere Momenten spielen hier zusammen. Rein subjektiv: Ich mag diese alten Drucke, auch wenn von deren haptischem und optischem Reiz in der Bildschirmdarstellung wenig übrigbleibt. Und ich finde es faszinierend, in einer Internetplattform Dinge zusammenbringen zu können, die als reale Objekte niemals zusammenkämen. In DRQEdit gibt es Druckwerke, die nur ein- oder zweimal auf der Welt vorhanden sind. Kaum jemand hätte ohne das Internet und ein solches Portal die Gelegenheit, sich damit zu beschäftigen. Ein weiterer Grund ist vielleicht ganz banal: Ich kann mir das leisten. Ich bin im Ruhestand, habe einen gewissen Wissensfundus angesammelt, den ich jetzt verwerten kann. Und ich kann es mir deswegen leisten, weil ich keine Laufbahn mit meiner Arbeit vorbereiten und begründen muss. „*Otium cum dignitate*“ (Cicero), das ist eine der schönsten Grundlagen wissenschaftlichen Arbeitens im Alter.

Aber wieweit wird nun ein solches Webportal im Internet gewürdigt? Ich glaube, diese Frage ist im Internet nicht mehr von Belang. Man mag das bedauern, aber das Internet ist geprägt von einer Konsummentalität, die selten zu der Hinterfragung oder gar Würdigung eines konsumierten Angebots durchdringt. Ich habe beispielsweise nur einmal eine Reaktion auf mein Repertorium bekommen. Entscheidender ist wohl, wie oft eine solche Seite mit ihren Unterangeboten aufgerufen wird. Google bietet eine solche Auswertung inzwischen an und danach liegen die Zugriffszahlen je Monat über 1.000. Und es zeigt sich, dass auch ein historisches Angebot für aktuelle Fragen genutzt wird. So betraf ein Aufruf das Österreichische Allgemeine Bürgerliche

---

⁵⁷ <https://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/kataloge/heidi.html>.

Gesetzbuch von 1811, das auch mit dem aktuell geltenden Gesetzestext verlinkt ist, und das Stichwort „Seuche“ ... Nach dem Auftreten des Coronavirus, selbstverständlich.

Wenn es hier gelungen wäre, ein wenig darüber aufzuklären, welchen Hintergrund solche Angebote haben können und dass sie immer schlichtweg auf viel Arbeit beruhen, so hätte sich dies ja gelohnt. Und für Rückfragen wäre immer dankbar *Heino Speer* per Email heino.speer@repertorium.at.

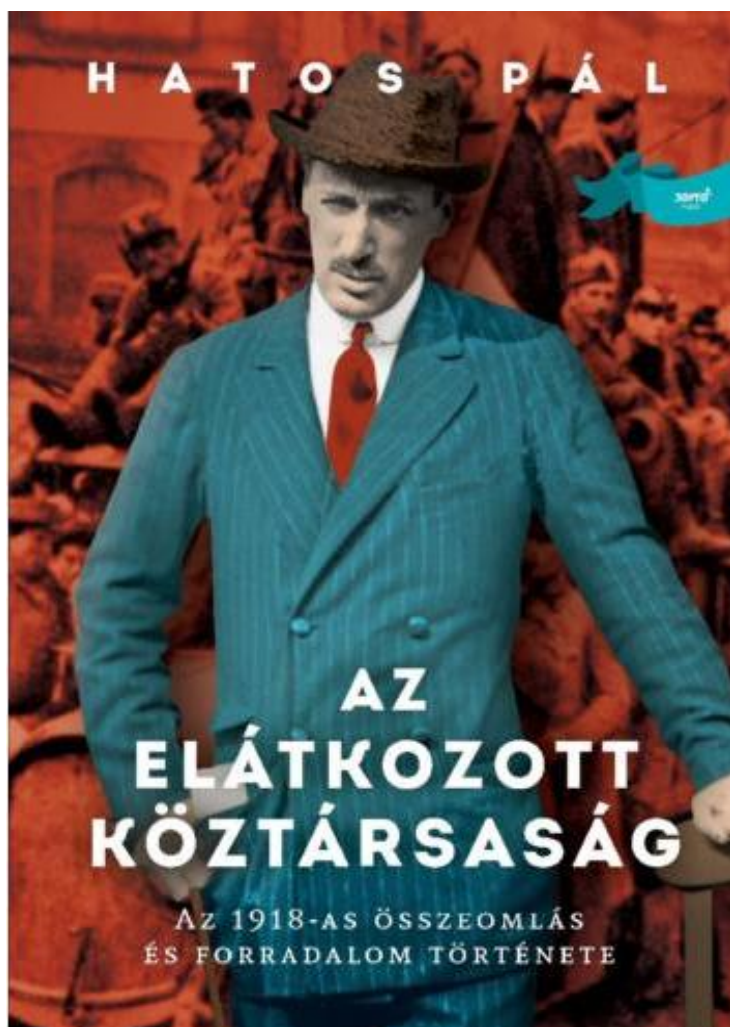
TÍMÁR Balázs
Tudományos segédmunkatárs
MTA TK JTI

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.01.17

Az emlékezet elsorvadásának számontartása

Gondolatok Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság című könyvéről

Hatos Pál 2018-ban megjelent könyve¹ a *Károlyi Mihály* névvel fémjelzett első magyar köztársaságot mutatja be a levéltári forrásokra támaszkodva. A témaválasztás különös élet az a körülmény adja, hogy mind *Károlyi*, mind az őszirózsás forradalom, valamint az első köztársaság megítélése vitatott, nem egy megállapítás napjainkban (is?) különös jelentőséggel bírhat.

A jobboldali történeti kánon számára mintegy alapvetés, hogy Trianon oka az első köztársaságban illetve az őszirózsás forradalomban található. A baloldal számára ugyanilyen bizonyosság, hogy az ország feldarabolása szükségszerűen bekövetkezett volna akkor is, ha nincs az októberi fordulat – noha *Hatos* kijelenti, hogy mindkét oldal kiindulópontja fiktív, ahogy közös az is bennük, hogy mintegy ignorálják a valóságot, a nagyon is konkrét szituációkat, hovatovább mindkettő a következmények ismeretében vizsgálja.²

Jelen recenzió célja bemutatni a kötet által érintett tematikai csoportokat, *Hatos* módszertanát, valamint a mű eredményeit.

Az „elátkozott” köztársaság tárgyalása nem nélkülözheti a megelőző, tulajdonképpen saját maga alatt összeroppanó rendszer bemutatását. Ennek megfelelően a

¹ HATOS Pál: Az elátkozott köztársaság. Budapest 2018, 488 pp.

² HATOS, Az elátkozott köztársaság 10.

bevezetés nem más, mint „*bosszú bevezetés a történelem szédületéről, amelyben a szerző nem áll se jobbra, se balra*”. E nem-állás határozza meg a monográfia egészét, amennyiben a szerző mindvégig kellő távolságot tart valamennyi oldaltól, amelyet csak a primer források kiemelkedően nagy aránya miatt tehet meg.

E bevezetés tulajdonképpeni kiindulópontja, amely egyúttal a mű alapállásának is tekinthető: a modern magyar történelem a *Tisza István* elleni sikeres merénylettel kezdődik.³ Az ezt követő időszak kapcsán emeli ki a szerző, hogy a „*nemzeti emlékezet kánonjai 1918 őszének eseményeit óhatatlanul Trianon keserű csalódásának szemüvegén át látják*”.⁴

A kötet főbb motívumait bemutató bevezetést követően *Hatos* az összeomló Monarchia Lajtától keletre éppen összeomló társadalmát mutatja be, kiemelve a paraszti társadalom háborús változásait. Különösen fontos ennek ismertetése, mivel a vidék lakossága a világháború második felében kifejezetten megerősödött, amely változás szükségszerűen hatott a háborúhoz való viszonyulásra is.⁵ Épp e változásnak tudható be, hogy nem tárgyalható a forradalom a szociáldemokrácia megerősödése nélkül, amelyben kiemelt szerepe volt a városi munkásságnak. Az előzmények mintegy utolsó elemeként *Hatos* a radikalizálódó középosztályt jellemzi.

A közvetett előzmények után kerül sor a tulajdonképpeni szoros kapcsolatban álló okok tárgyalására. Ebben olyan szembeállítások találhatók, mint a pacifizmus és a terrorizmus, valamint a wilsoni és a lenini béke ismertetése. A szerző az 1918 októberi szétesés közül a szábor által kimondott elszakadást dolgozza fel kimerítő részletességgel, kitérve a horvátok helyi cselekményeire, valamint a Dél-Dunántúl mindennapjaira. Ugyanakkor itt elmarad a többi nemzeti tanács és elszakadás ennyire részletes ismertetése; ezekre a kötet más részén kerül sor.⁶

A horvátok által elkövetett rablások mellett *Hatos* bemutatja a frontról hazatérő katonák által elkövetett bűnöket is, amelynek már a szűkebb köztársasági fejezet adja a keretet. Ebben nemcsak a házát kifosztva találó baka története található meg, hanem ugyanezen katona bosszúja a jegyzőn, a zsidón és bárkin, akiről úgy gondolta, hogy neki sérelmet okozott. Épp e fejezet adja a kötet egyik legfontosabb újdonságát is, amennyiben részletesen taglalja a „*magyar vidék elfeledett parasztforradalmát*” történéseit, amikor az „*áhitatos tömeg, amely nappal megilletődve énekelte a magyar himnuszot, és lelkes éljenzéssel fogadta a fegyelmet, nyugalomra és a magántulajdon védelmére felszólító csillapító szavakat, az est beálltával fosztogató csőcselékké alacsonyult, a helyi takarékpénztárt fosztogatta, s mivel a páncélszekrényt feltörni nem tudta, dühében a bank márványasztalait törte szét.*”⁷ A vidéki események illetően történő ismertetése a monográfia egyik nagy pozitívuma.

Ezt követően tér vissza a szerző a fővárosba. Mielőtt a külpolitika tárgyalására kerülne sor, kitér a köztársaság-népköztársaság kérdésre is.⁸ Figyelemmel arra, hogy (főként) a jobboldali történelemírásban *Károlyi* és „forradalma” Trianon közvetlen okainak listáján előkelő helyen szerepel (ideértve *Linder Béla* hírhedt kijelentését is, miszerint nem akar többet fegyveres katonát

³ HATOS, Az elátkozott köztársaság 9.

⁴ HATOS, Az elátkozott köztársaság 10.

⁵ ROMSICS, Magyarország a XX. században 107.

⁶ HATOS, Az elátkozott köztársaság 327–361

⁷ HATOS, Az elátkozott köztársaság 172.

⁸ Ehhez lásd a népköztársasági államforma védelméről szóló 1919. évi XI. néptörvényt.

látni, amelyet csak „tetézett” pécsi polgármesterként⁹), egy külön fejezet foglalkozik a népköztársasági külpolitikával. A monográfia másik pozitívuma, hogy számos, utóbb végzetesnek, elítélendőnek gondolt mondat vagy döntés kapcsán bizonyítja, hogy azok az ország szempontjából milyen kevés relevanciával bírtak. *Hatos* részletesen mutatja be *Jászi Oszkár* aradi és *Károlyi Mihály* belgrádi utazását, tárgyalását is, valamint azt a kiútkereső politikát, amellyel az új magyar állam igyekezett talpon maradni. A külpolitika értékelésénél kerül sor a többi terület elszakadásának ismertetésére, amely körében részletesen tárgyalja a szerző a Magyarországra vándorlók helyzetét, sorsát, nem egyszer az államvasutak forrásanyagát is felhasználva. Bár e kérdés, különösen Erdély, a Felvidék és Délvidék elszakadása tárgyalható lenne a horvát döntéssel együtt is, hiszen didaktikai szempontok indokolnák, mégis a külpolitika kudarcosságát (pl. *Jászi* elképzeléseit a homogén nyelvi kantonokról illetve a *Milan Hodžával* folytatott szlovák-magyar tárgyalások vezérvonalát¹⁰) látszólag jobban kiemeli, mindazonáltal *Hatos* ekkor sem bűnbakot keres.

A kötet utolsóelőtti része nem más, mint a népköztársaság végjátéka, utolsó három hónapja, amelyre már a megkésett földreform, a *Vix*-jegyzék, valamint a kommunista és szociáldemokrata pártok „koalíciója” vetett árnyékot, amely nyomán következett a „rosszfiúk” magyarországi „forradalma”,¹¹ amely, *de facto* puccs volt.

Az epilógus tárgyalja az első köztársasági kísérlet utóéletét a Tanácsköztársaság utáni időszakban. *Friedrich István* 1919. augusztus 17-én utasította *Baloghy György* igazságügy-minisztert, hogy nyomoztassa ki a *Károlyival* szemben felmerült sikkasztási vádakat, amelyből végül polgári peres marasztalás lett büntető ítélet helyett.¹² A két „forradalom” mérlege egygye olvadt már az 1920-as években, a legtöbb ekkor született írás egyfajta *j'accuse* volt a két rendszer kapcsán. *Hatos* az utóélet kapcsán fejt ki részletesebben mindazt, amire már a bevezetőben utalt: *Tormay Cécile*¹³ és *Szabó Dezső* munkái kapcsán azok hangvételeit tárgyalja, továbbá a két szerző műveinek társadalmi megítélését („*akik Trianon traumájából Trianon neurózisába menekültek*”¹⁴), és azt a környezetet is bemutatja, amelyben ezek megszülethettek.

Az epilógus második felében *Hatos* kitér *Károlyi* megváltozott megítélésére, így arra is, hogy 1946-ban törvénybe iktatták érdemeit, miután 1945-től mintegy megszűnt tabunak lenni egészen az újratemetéséig, sírhelyének kiválasztásáig. Kiemeli *Márai* visszaemlékezéseit, aki kapcsán a mű korábbi részében megemlíti, hogy vallomásaiból és egyéb visszaemlékezéseiből mintegy kimaradt a proletárdiktatúra iránti lelkesedése. Emlékeztet arra is, hogy *Márai* szerint első köztársasági elnökünk a múlt embere, akivel nem a mondanivalója, hanem annak módja a probléma, noha e felvetés olykor *Márai* kapcsán is aktuális lehet, eltérő társadalmi háttérük dacára.

Hatos módszere a kötetben konzisztens és kiforrott. A nagyszámú, korábban ismeretlen levéltári forrás mellett a témát tárgyaló szakirodalmat is kimerítően feltárta. A kötet egyik, szerkesztési fonákja, hogy a hivatkozások jegyzéke a végén található, és nem ott, ahol a hozzá kapcsolódó anyag szerepel. Ez olykor nehezíti annak megítélését, hogy az adott közlés primer, vagy

⁹ *Linder Béla* kijelentéséhez, valamint pécsi ténykedéséhez lásd HORNYÁK, Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság 26–34. továbbá SZÜTS, Az elmerült sziget.

¹⁰ ROMSICS, Magyarország a XX. században 115.

¹¹ HATOS, Rosszfiúk világforradalma.

¹² HATOS, Az elátkozott köztársaság 417.; SCHÖNWALD, A Károlyi-per.

¹³ TORMAY, Bujdosó könyv.

¹⁴ HATOS, Az elátkozott köztársaság 419.

szekunder forrásból származik-e. Minthogy a kötet elsődlegesen a levéltári anyagokra épül, így természetesen feltehető, hogy a közölt adatok is onnan származnak, ugyanakkor könnyítené az olvasást a végjegyzetek elhagyása – ám ez kevésbé a szerző hibája. A felhasznált források között a szakirodalom mellett megtalálhatók *Krúdy Gyula*, *Márai Sándor* és *Illyés Gyula* művei is, amelyek éppen szépirodalmi jellegük nyomán talán közelebb állnak a néplélekhez. Legtöbbször a későbbi korok – álláspontom szerint – valamilyen irányban elfogult szakirodalma mellett, ahol csak lehet, egykorú visszaemlékezés, jelentés, vallomás, napló is megtalálható.

A mű didaktikai szempontból is kiemelkedő. Ennek megfelelően, ha tankönyvként nem is, szakkönyvként mindenképp jól használható, bár nyelvezete, megfogalmazása miatt laikus olvasóknak is élményt jelent.

A kötet bizonytalan pontja ugyanakkor a kommunista hatalomátvétel körülményeinek tisztázása, *Károlyi* lemondása, illetve le nem mondása. Feltehetően ennek tisztázása is várható a szerző 2020-ban megjelenő monográfiájában. Bő egy évszázad távlatából ennek tisztázása éppen azért szükséges, amiért az Elátkozott köztársaság is releváns: tabudöntés miatt. Ugyanennyire fontos kérdés a szociáldemokrata és kommunista párt egyesülésének részletes bemutatása is, amelyre a témától való távolság miatt sem kerülhetett sor.

A kötet ugyanakkor számos újdonságot jelent. Ezek egyike, hogy olyan, eddig nem, vagy kevésbé ismert eseményekre is felhívja a figyelmet, mint például a vidék parasztforradalma, amelyhez hozzátartozott az egymással szomszédos falvak kölcsönös kifosztása is. Ehhez kapcsolódik a frontról hazatérők, de még inkább az őket itthon várók (vagy épp nem várók¹⁵) magatartásának ismertetése is. Az itthon maradók egyes megoldásai (pl. határidőre kötött átmeneti házasság) olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek vizsgálata nemcsak a történészek, hanem a jogtörténészek számára is érdekes aspektusokat jelenthetnek, hasonlóan az új állami berendezkedés, valamint a sürgetővé vált jogalkotás vizsgálatához.

A tartalmin túlmutató újdonság az a távolság, amelyből szemléli az eseményeket. Hatos precízen egyensúlyoz mindkét oldal mítoszait, tabujait és állításait között, amely csak megfelelő forrásbővítéssel lehet biztonságos. Ennek eredménye, hogy a bűnbaknak kikiáltott *Károlyi Mihály*, *Linder Béla* és talán *Jászai Oszkár* megítélése is közelít a reálshoz, amely mindenképp értékelendő. Nem is annyira a művel, mint inkább a kötettel szemben aggály, hogy a megértését nehezíti a már említett végjegyzetes megoldás mellett a rövidítések jegyzékének elmaradása, amely hiátus a laikusok számára nehezíti az eligazodást. Az már egyéni kérdés, hogy ki látja szükségesnek, hogy bármilyen ábra, térkép legyen – igaz, a mű szempontjából ilyen ábrázolásnak különösebb indok nincs.

Hatos a mű elején kifejti, hogy mind a jobb-, mind a baloldal a következmények ismeretében mond ítéletet. Ezért is fontos, hogy *Hatos* – annak ellenére, hogy a történész szerinte „fordított prófétaként” jár el – törekszik rá, hogy „ne a végeredmény ismeretének magabiztos pozíciójából nézzen vissza az őszirózsás forradalom és az első magyar köztársaság időszakára, és kerülje az utókor kényelmes perspektívájából kínálkozó „igazságmondás” gesztusát is”.¹⁶

¹⁵ HATOS, Az elátkozott köztársaság 40 sk.

¹⁶ BÖDÖK, Száz év magány.

<https://www.clioinstitute.hu/single-post/2019/01/06/Sz%C3%A1z-%C3%A9v-mag%C3%A1ny---Hatos-P%C3%A1l-%C3%BAj-k%C3%B6nyv%C3%A9r%C5%91l> (2020. 04. 24.)

Feltehetően egy többrészes sorozat kezdőpontjaként e kötet kellően magasra tette a léceket a távolságtartó történelmi művek számára, amely kapcsán várható a 2020-ban megjelenő, a Tanácsköztársaságról szóló monográfia, amelyből 2019-ben már bizonyos részeket olvashattunk.¹⁷

Felhasznált irodalom és források

1919. évi XI. néptörvény a népköztársasági államforma védelméről, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91900011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (2020. 04. 24.)
- BÖDŐK Gergely: Száz év magány – Hatos Pál új könyvéről.
<https://www.clioinstitute.hu/single-post/2019/01/06/Sz%C3%A1z-%C3%A9v-mag%C3%A1ny---Hatos-P%C3%A1l-%C3%BAj-k%C3%B6nyv%C3%A9r%C5%91> (2020. 04. 24.)
- HATOS Pál: Az elátkozott köztársaság. Budapest 2018
- HATOS Pál: Rosszfiúk világforradalma. Budapest 2020 (megjelenés alatt)
- HATOS Pál: Rosszfiúk világforradalma. Múlt-Kor 2019 tavasz, 48–56.
- HORNYÁK Árpád: Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság. Rubicon 2020/4. sz. 26–34.
- ROMSICS Ignác: Magyarország a XX. században. Budapest 2005
- SCHÖNWALD Pál: A Károlyi-per. Budapest 1985
- SZŰTS Emil: Az elmerült sziget. Pécs 1991
- TORMAY Cécile: Bujdosó könyv. Szeged 2015

---

¹⁷ HATOS, Rosszfiúk világforradalma 48–56.